

ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI

1-2

2019

ANUL XCVI

revista arhivelor

Archives Review

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

REVISTA ARHIVELOR

XCVI (2019) 1-2

Arhivele Naționale ale României

Bd. Regina Elisabeta nr. 49, sector 5, București,
România

Adresa de corespondență: Str. Leaota nr. 2a, sector 6, București,
România

www.arhivelenationale.ro
publicatii@arhivelenationale.ro
portal.arhivelenationale.ro

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XCVI (2019)
Nos 1-2**

International Advisory Board

Thomas Aigner (St. Pölten), Susana Andea (Cluj-Napoca), Hermina Anghelescu (Detroit, Michigan), Matthias Buchholz (Berlin), Ion Bulei (Bucharest), Ovidiu Buruiană (Iași), Rafael Chelaru (Bucharest), Ovidiu Cristea (Bucharest), Michela Dal Borgo (Venice), Dennis Deletant (London), Marius Diaconescu (Bucharest), Dorin Dobrincu (Iași), Ioan Drăgan (Cluj-Napoca), Luciana Duranti (British Columbia), Constanța Ghițulescu (Bucharest), Armand Goșu (Bucharest), Didier Grange (Geneva), Maria Guercio (Rome), Eric Ketelaar (Amsterdam), Gail Kligman (Los Angeles, California), Vlatka Lemić (Zagreb), Irina Livezeanu (Pittsburgh), Paul Michelson (Huntington, Indiana), Andi Mihalache (Iași), Sergiu Musteață (Chișinău), Robert Nahuat (Ottawa), Andrei Pippidi (Bucharest), Acad. Ioan-Aurel Pop (Cluj-Napoca), Csaba Reisz (Budapest), Claudia Serbanuta (Bucharest & Illinois), Virgil Țărău (Cluj-Napoca & Bucharest), Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca), Cristian Vasile (Bucharest), Petronel Zahariuc (Iași), Wolfgang Zimmermann (Karlsruhe)

Editorial Board

Cristian Anița	Șerban V. Marin (<i>editor-in-chief</i>)
Cătălin Botoșineanu	Peter Moldovan
Florin Cîntic	Alina Pavelescu
Ligia Teodora Drăghici	Bogdan-Florin Popovici
Laura Dumitru (<i>editorial secretary</i>)	Laurențiu Ovidiu Roșu
Paula Ivan	Claudiu Victor Turcitu

Translations, Linguistic Examination

Laura Dumitru (French)	Peter Moldovan (German)
Agnes Flora (English)	Alina Pavelescu (French)
Șerban V. Marin (English)	Gabriela Preotesi (English)

Cover

Romeo Cîrjan & Flori Bucur

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI
NATIONAL ARCHIVES OF ROMANIA

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XCVI (2019)
Nos 1-2**

SUMMARY

ARCHIVE STUDIES

Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS – <i>Decorație acordată în 1897 lui Dimitre Onciul</i>	7
Octavian DASCĂL – <i>Incursiune ucraineană: Arhiva Centrală de Stat Istorică a RSS Ucrainene din Kiev (1968). Românii în arhivele Liovului (1969)</i>	13

STUDIES OF HISTORY

Alexandru SIMON – <i>Dacia at Posada: Marino Sanudo Torsello's Letter to Cardinal Bertrand du Pouget (April 10, 1330)</i>	30
Șerban V. MARIN – <i>Some Notes about Bernardo Giustiniani's De origine urbis Venetiarum</i>	73
Kornél NAGY – <i>Oxendio Virziresco's Appointment as an Armenian Catholic Bishop in Transylvania (1689-1691)</i>	101
Cătălina MIHALACHE – <i>Romanul unei școli de țară: Potângenii</i>	122
Laura GHEORGHIU – <i>Fostering the Peaceful Settlement of Disputes: An Overview of the Case of the Hungarian Optants (1922-1930)</i>	166
Rozvita-Monica COSAC – <i>Preotul Vasile Radu, primul orientalist român, în documente de arhivă</i>	199

RESTITUTIO

Laura DUMITRU & Elena MUȘAT – <i>Construirea clădirii Monitorului Oficial, actualul sediu al Arhivelor Naționale</i>	212
Sorin CRISTESCU – <i>Despre costurile realizării României întregite</i>	225

REVIEWS, BIBLIOGRAPHICAL NOTES

Observations on the Medical System and the Medical Condition of the People in the Danubian Provinces of the Ottoman Empire (1750-1850) (<i>Raluca Goleşteanu-Jacobs</i>)	244
--	-----

VARIA

“Political, Social and Religious Dynamics in South-Eastern Europe” (<i>Şerban V. Marin</i>)	253
“Femei celebre ale României întregite” (<i>Monica Negru</i>)	257
“190 de ani de presă în spaţiul de limbă română (1829-2019)” (<i>Monica Negru</i>)	261
Sesiunea ştiinţifică internaţională <i>PONTICA 2019</i> (<i>Monica Negru</i>)	268
“Elitele şi mecanismele puterii în spaţiul românesc” (<i>Monica Negru</i>)	272
“Provocări şi strategii în ordinea şi siguranţa publică” (<i>Monica Negru</i>)	275
Contributors	278

Decorație acordată în 1897 lui Dimitre Onciul

Laurențiu-Ștefan Szemkovics

Keywords: *Dimitre Onciul, General Director of the State Archives; Order of the Crown of Romania; Phaleristics; Sigillography*

Cu ocazia zilei de 10 mai, ca urmare a intervenirii ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice și a raportului lui D. Sturdza, ministrul Afacerilor Străine, cancelar al Ordinelor, nr. 9.702/1494 din 13 mai 1897, regele Carol I a semnat în București, la 10 mai 1897, decretul nr. 1.953¹, prin care acorda Ordinul “Coroana României” în gradul de Cavaler lui Dimitre Onciul. Prin același act normativ, decorația a mai fost conferită și altora, atât în gradul amintit mai înainte, cât și în gradele de Comandor și de Ofițer. Potrivit adevărului de primire a brevetului de Cavaler al Ordinului “Coroana României”, făcută la București, în 20 iulie 1897, Dimitre Onciul s-a născut în 26 octombrie 1856, la Straja, în Bucovina, domiciliu în București și, la acea dată, era profesor universitar, doctor în litere și filosofie și membru corespondent al Academiei Române². În perioada 1900-1923, Dimitre Onciul a fost director general al Arhivelor Statului, iar în 1922 a fost fondatorul și primul președinte al Comisiei Consultative Heraldice³.

Apelând la faleristică⁴, la heraldică⁵ și la sigilografie⁶, prezentăm descrierea decorației și reproducerea grafică care provin de la Arhivele Naționale Istorice Centrale și de la Muzeul Jandarmeriei Române.

¹ Publicat în “Monitorul Oficial” nr. 74 din 4 (16) iulie 1897, p. 2706-2707; Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), fd. *Ministerul Afacerilor Externe. Cancelaria Ordinelor*, ds. 59/1897.

² ANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Externe. Cancelaria Ordinelor*, ds. 59/1897.

³ *Figuri de arhiviști* (ed. Mihail Fănescu), București 1971, p. 199-227.

⁴ Faleristica = disciplină auxiliară a istoriei care se ocupă cu studiul decorațiilor (ordine, cruci, medalii și semne onorifice); Dorel Bahrin, *Sistemul decorațiilor militare – 2000. Sistemul național de decorații*, București 2005, p. 11-12.

⁵ Heraldica = disciplină auxiliară a istoriei care studiază stemele, blazoanele etc.; Florin Marcu, *Marele dicționar de neologisme*, București 2000, p. 422.

⁶ Sigilografia = disciplină auxiliară a istoriei care se ocupă cu studiul sigiliilor și matricelor sigilare. A fost fondată în secolul al XVII-lea de Dom Mabillon și dezvoltată în secolul al XIX-lea de către Louis-Claude Douët d’Arcq, un mare arhivist și istoric care, împreună cu echipa sa, a scos lucrarea *Collection des sceaux des Archives de l’Empire*. Franceză la origine, această disciplină nu a întârziat să se extindă în toată Europa, pretutindeni unde, încă din Evul Mediu, se impunea obiceiul de a valida documentele cu sigiliu; Jean-Luc Chassel, *Les sceaux dans l’Histoire, l’Histoire dans les sceaux*, în *Les sceaux, sources de l’histoire médiévale en Champagne. Actes des tables rondes de la Société française d’héraldique et de sigillographie* (Troyes, 2003-Reims, 2004) sous la direction de Jean-Luc Chassel, Paris 2007, p. 9.

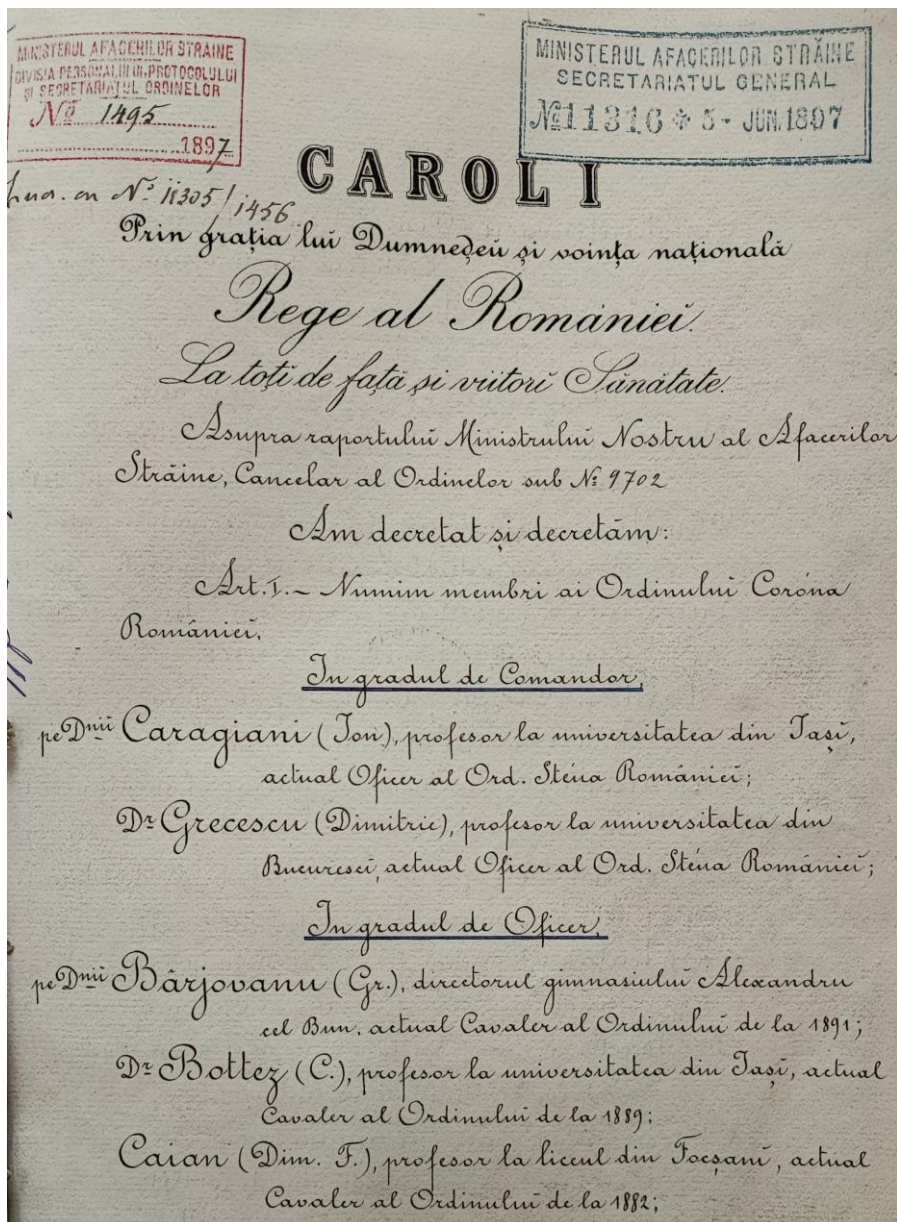
Ordinul “Coroana României” a fost instituit prin legea nr. 1.244 din 10 mai 1881⁷ și avea scopul de a recompensa serviciile aduse statului. Conform *Regulamentului Ordinului “Coroana României”*⁸, Ordinul “Coroana României” în gradul de Cavaler apare sub forma unei cruci de Malta, cu diametrul de 40 mm, smălțuită roșu, cu marginea de smalt alb. Pe avers, pe centrul crucii, într-un medalion rotund, smălțuit roșu, se află coroana regală, de oțel, terminată printr-un glob surmontat de crucea “Trecerea Dunării”. Medalionul este înconjurat de o bordură, smălțuită alb, în care s-a scris cu litere și cifre aurii: * **PRIN NOI ÎNSINE** * **14 MARTIE 1881**. Pe revers, într-un medalion rotund, asemănător cu cel de pe avers, s-a scris **10 MAIU** (data încoronării), iar în bordura albă: * **1866** * **1877** * **1881** (datele urcării pe tron, proclamării Independenței și proclamării Regatului). Cifra regală, dintre brațele crucii, ca și montura crucii, sunt de argint pentru Cavaleri. Panglica moară de culoare albastru-închis, cu câte o dungă de culoarea oțelului, lată de 6 mm, pe fiecare margine, este, la Cavaleri, lată de 35 mm și lungă, în partea aparentă, de 50 mm.⁹

⁷ Publicată în “Monitorul Oficial” nr. 31 din 10 mai 1881; a se vedea actul normativ, sub formă de copie, la ANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Externe. Cancelaria Ordinelor*, ds. 642.

⁸ Sanționat prin Decretul regal nr. 2.002 din 6 august 1885; a se vedea actul normativ, sub formă de copie, la ANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Externe. Cancelaria Ordinelor*, ds. 642.

⁹ *Status des Ordres royaux de Roumanie*, București 1888, p. 23-26; *Anuarul Ordinelor române pe anul 1889 împreună cu statutele lor organice*, București 1890, p. XI-XIII; P. V. Năsturel, *Medaliile și decorațiunile române. Descrierea și portul lor de către civili, militari, clerici, magistrați și doamne*, București 1901, p. 20-22; N. T. Ionescu, *Decorațiunile române – ordine, cruci și medalii*, București 1915, pl. III; *Ordine, cruci și medalii române. Istorice, legi și regulamente* (întocmite de Vintilă Ivănceanu, Petre Ionescu, Petre P. Sterescu, C. Tâmpăanu), București 1927, p. 47-61; I. G. F. Cricoveanu, *Codul decorațiunilor și al medaliilor conținând legile, regulamentele și decretele relative la crearea decorațiunilor și a medaliilor de la 1860 și până azi*, VI (ediție revăzută și completată), Giurgiu 1928, p. 48-65; Gr. Constandache, *Medaliile și decorațiunile militare românești*, “Buletinul Societății Numismatice Române” 29-36 (1935-1942), 83-90, p. 197; C. Flondor & Const. Moisil, *Decorațiunile românești*, în *Enciclopedia României*, 1, 1938, p. 87; C. Hamangiu, *Codul general al României (coduri, legi și regulamente)*, întocmit după textele oficiale, IV, *Coduri, legi, decrete și regulamente cuprinzând a doua parte din legislațiunea anilor 1861-1906: (completare la vol. II și III)*, ed. a III-a, București 1941, p. 336-337; Bernard Fitzsimons, *Heraldry & Regalia of War*, New York 1973, p. 87; Fl. Marinescu, *Modificări survenite în sistemul de decorații românești în deceniul patru al secolului XX (II)*, “Studii și materiale de muzeografie și istorie militară” 9 (1976), p. 148; Maria Dogaru, *Aspirația poporului român spre unitate și independență oglindită în simbol. Album heraldic*, București 1981, p. 148-149; Ștefan Catone & Neculae Șerbănescu & Dumitrașcu Bedivan, *România: decorații 1859-1991*, București 1992, p. 17-18; Elena Artimon, *Ordine, medalii și decorații din Primul Război Mondial aflate în colecțiile Muzeului de Istorie din Bacău*, “Carpica” 24 (1993), p. 168,

173; Ion Safta & Jipa Rotaru & Tiberiu Velter & Floricel Marinescu, *Decorații românești de război 1860-1947*, București 1993, p. 54-59; Eugen Calianu, *Decorațiile românești de la Cuza-Vodă la regele Mihai I*, București 2006, p. 25-26; Eugen Stănescu & Gavriil Preda & Mircea Cosma & Iulia Stănescu, *Cavaleri ai Ordinului militar de război „Mihai Viteazul”*, Sibiu 2012, p. 15-16; Toma Rădulescu, *Ordine și decorații românești și străine care au aparținut acad. dr. Constantin Angelescu (1869-1948)*, “Argesis. Studii și comunicări”, seria Istorie, 22 (2013), p. 352, 358-359; Tudor Alexandru Martin & Katiușa Pârvan & Cătălina Opaschi, *Onoarea națiunilor (II). Ordine și decorații românești din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României*, București 2016, p. 76-80; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Distincții conferite clerului român în 1918*, “Analele Aradului” 4 (2018), 4, Supliment: 100 de ani de la Marea Unire, p. 340-343, 352; Idem, *Distincții onorifice acordate clerului român în 1918*, “Crisia” 48 (2018), p. 212-214, 219; Idem, *Distincții onorifice acordate grănicerilor români în 1916*, “Monitor cultural-educativ” 2 (2018), p. 16-17 și 24; Idem, *Distincții onorifice acordate unor pompieri români în 1919*, “Pentru Patrie”, septembrie 2018, p. 36-37; Idem, *Două distincții acordate unor polițiști în 1919*, “Monitor cultural-educativ” 1 (2018), p. 18-19; Idem, *Decorație primită de George Pop de Băsești, Teodor Mihali și Ștefan Cicio-Pop (1918)*, “Analele Aradului” 5 (2019), 5, p. 119-129; Idem, *Decorație primită în 1918 de Vasile Goldiș, Alexandru Vaida-Voevod, Miron Cristea și Iuliu Hossu*, “Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana” 14 (2019), 100 de ani de administrație arădeană, p. 471-475; Idem, *Decorații conferite clerului român (1916-1919)*, București 2019, p. 19-21; Idem, *Decorații conferite personalului polițienesc în perioada 1917-1919*, București 2019, p. 19-21; Idem, *Decorații conferite unor jandarmi români în anul 1918*, “Jandarmeria Română”, 48, septembrie 2019, p. 74-75; Idem, *Distincții onorifice conferite grănicerilor români în perioada 1916-1917*, București 2019, p. 24-26, 29; Idem, *Patru decorații conferite unor grăniceri români*, “Buletin documentar și de informare privind activitatea de prevenire și combatere a corupției” 13 (2019), 1 (24), p. 34-35, 44; Idem, *Decorații primite de jandarmii români (1916-1920)*, București 2020, p. 21-26; Idem, *Decorație conferită lui Feneș Dionisie din Făget (1922)*, “Restituiri bănățene” 9 (2021), p. 247-253; Idem, *Decorație conferită șefului Poliției Turnu-Severin (1922)*, “Cronica de Severin” 10, nr. 333, 7 septembrie 2021, p. 4; Idem, *Decorație de la 1922 conferită notarului de la Prefectura județului Sălaj*, “Caiete Silvane”, 199, august 2021, p. 38; Idem, *Două decorații conferite Episcopului Visarion Puiu (1912, 1924)*, “Muzeul Presei Românești”, 1, nr. 4, noiembrie 2021, p. 15-16; Idem, *Ordinul „Coroana României” conferit unor comercianți din județul Mehedinți (1922)*, “Cronica de Severin” 10, nr. 339, 19 octombrie 2021, p. 7; Idem, *Ordinul „Coroana României” conferit în 1922 unui primpretor din județul Sălaj*, “Caiete Silvane”, 202, noiembrie 2021, p. 38; Idem, *Prin noi înșine*, “Pentru Patrie”, 9, 2021, p. 50; Idem, *Ordinul „Coroana României” acordat în 1922 unui preot și ajutorului de primar al orașului Turnu-Severin*, “Cronica de Severin” 11, nr. 348, 4 ianuarie 2022, p. 4; Idem, *Ordinul „Coroana României” acordat în 1922 lui Bedő Béla, prim-pretor la Jibou*, “Caiete Silvane”, 204, ianuarie 2022, p. 39; idem, *Ordinul „Coroana României” conferit unui deputat al Colegiului III Ialomița (1897)*, “Helis” 20 (2022), nr. 1-2-3 (222-223-224), ianuarie-februarie-martie, p. 19; Idem & Augustin Mureșan, *Distincții onorifice conferite grănicerilor români în perioada 1918-1919*, București 2018, p. 23-24, 87.

Decretul regal nr. 1953 din 10 mai 1897 (prima pagină).

Sursa: ANIC

MINISTERUL AFACERILOR STRĂINE.
CANCELARIA ORDINELOR.

N° 1953/97

Adeverință de primire.

Subsemnatul,

Numele de familie: Onciul
Numele de botez: Dimitre
Data și locul nașterii: 26 Octobrie 1856 la Straja
în Bucovina
Domiciliul: București
Pozițiunea socială (grade și funcțiuni): Profesor universitar,
Membru corresp. al Academiei Române,
Doctor în Litere și Filosofie.
Naționalitatea: Român

incredințază că a primit brevetul de Cavaler
al Ordinului „Coroana României.”
București, în 20 Iulie 1897

(Semnătura) S. Onciul

Notă. Acest buletin trebuie să se completeze cu amănămintele cerute scris cât mai detaliat, semnat
manu propria și înscris în cel mai scurt timp, pe carea pe care s-a primit brevetul să-l însemneze,
sau direct la adresa Ministerului Afacerilor Străine: Căminul Ordinilor.

Adeverința lui Dimitre Onciul de primire a brevetului Ordinului “Coroana României” în gradul de Cavaler, făcută la București, în 20 iulie 1897.

Sursa: ANIC

L.-Șt. Szemkovics, *Decorație acordată în 1897 lui Dimitre Onciul*

Ordinul “Coroana României” în gradul de Cavaler, model 1881 (avers și revers).

Sursa: Muzeul Jandarmeriei Române

Decoration awarded in 1897 to Dimitre Onciul

(abstract)

Using phaleristics, heraldry and sigillography, the paper presents the Order of the Crown of Romania in rank of Knight which was awarded in 1897 to Dimitre Onciul, general director of the State Archives of Romania (1900-1923).

**Incursiune ucraineană:
Arhiva Centrală de Stat Istorică a RSS Ucrainene din Kiev
(1968).
Românii în arhivele Liovului (1969)**

Octavian Dascăl

Keywords: *National Archives; Ukrainian Archives; Archeographic Commission in Kiev; Moldavian Documents; Government of Galicia; Eminescology*

Arhivele, marile muzee, bibliotecile, casele memoriale, colecțiile publice și private din Moscova, Sankt-Petersburg, Vilnius, Riga, Tallinn, Kiev, Harkov, Lvov, Odesa, Cernăuți și alte orașe ale fostei URSS păstrează mărturii ale relațiilor politice, economice, comerciale și culturale cultivate de români cu vecinii lor. Cercetarea lor sistematică a debutat la sfârșitul primei jumătăți a secolului trecut, dar, potrivit unei “Note” a lui Ion Ardeleanu de la 12 noiembrie 1992, câțiva istorici și muzeografi din categoria celor agreeți de regimul comunist (V. Rață, P. Grosu, I. Ardeleanu, I. Lupescu, I. Marinescu) au primit înainte de 1957-1958 permisiunea de a studia documentația Partidului Comunist Român din anii ilegalității, păstrată în arhiva Internațională a III-a Comuniste (*komintern*) din administrarea Institutului Marxism-Leninismului de pe lângă CC al PCUS de la Moscova¹. Studiile lor au fost impulsionate de acordurile stabilite între Institutul de Studii Istorice și Social-Politice (ISISP) de pe lângă CC al PCR (1951-1990) și Institutul Marxism-Leninismului de pe lângă CC al PCUS, precum și între Muzeul de Istorie a Partidului Comunist, a Mișcării Revoluționare și Democratice din România (1948-1973) și Muzeul Central “V. I. Lenin” (1924-2012) sau Muzeul Central al Revoluției din URSS (1924-1998).

Din considerentele politico-ideologice ale regimurilor epocii sovietice – când noțiunile “problema națională”, “Basarabia”, “Bucovina de Nord”, “Tezaurul românesc de la Moscova” fuseseră eliminate din literatura istorică și dezbaterile științifice –, Direcția Principală de Arhivă de pe lângă Sovietul de Miniștri al URSS (*Glavarhiv*)² a preferat să permită cercetătorilor români acces limitat în instituțiile de arhivă centrale din Republica Sovietică Federativă Socialistă Rusă, dar nu și în arhivele “republicilor surori” RSS Ucraineană și

¹ A se vedea Octavian Dascăl, Ceterum censeo... *Relațiile arhivistice ruso-române în perioada 1990-2004*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 92 (2015), 1-2, p. 75-101.

² Alte denumiri: Comitetul pentru Problemele Arhivelor de pe lângă Sovietul de Miniștri al R. S. F. S. R. (1960-1991) (*Roskomarhiv*), Comitetul pentru Problemele Arhivelor de pe lângă Guvernul Federației Ruse (1991-1992) (*Roskomarhiv*), Serviciul de Stat de Arhivă al Federației Ruse (1992-1996) (*Rosarhiv*), Serviciul Federal de Arhivă al Federației Ruse (1996-2004) (*Rosarhiv*), Agenția Federală de Arhivă (2004-prezent).

RSS Moldovenească. Românii au căpătat astfel prilejul de a lua cunoștință de următoarele arhive sovietice din Moscova și Leningrad (astăzi, Sankt-Petersburg): Arhiva Centrală de Stat a Actelor Vechi (*Tgada*), Arhiva Centrală de Stat a Revoluției din Octombrie (*Tgaor*), Arhiva Centrală de Stat Istorico-Militară (*Tgvia*), Arhiva Centrală de Stat de Literatură și Artă (*Tgali*), Centrul Rus de Păstrare și Studiere a Documentelor Istoriei Recente³, Arhiva Centrală de Partid a Institutului Marxism-Leninismului de pe lângă CC al PCUS⁴, Arhiva Centrală Istorică de Stat a URSS (*Tgia*) din Leningrad⁵, Centrul de Păstrare a Colecțiilor Istorico-Documentare⁶, Centrul de Păstrare a Documentației Contemporane⁷. Totodată, *Glavarhiv* le-a facilitat intrarea în arhivele din subordinea administrativă a Ministerului Afacerilor Externe al URSS: Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus (*Avpri*) și Arhiva de Politică Externă a Federației Ruse (*Avprf*). Suplimentar, reprezentanții români au primit permisiunea de a studia în câteva muzee și biblioteci importante⁸: Muzeul Central “V. I. Lenin” din Moscova⁹, Muzeul Central al Revoluției din Octombrie¹⁰, Sala Armelor a Muzeului-Tezaur din Kremlin, Muzeul Ermitaj¹¹, Biblioteca Publică de Stat “M. E. Saltykov-Șcedrin” din Leningrad¹², Biblioteca de Stat a URSS “V. I. Lenin” din Moscova¹³.

La începutul anilor '60 ai secolului trecut, oficialii Direcției Generale a Arhivelor Statului a R. P. R. erau avizați că în arhivele istorice centrale ale RSS Ucrainene și în arhivele regionale din Kiev, Lvov, Harkov, Odesa, Cernăuți, Ismail se găsesc numeroase documente românești provenite din timpurile când nordul Bucovinei și sudul Basarabiei au constituit parte integrantă a României, precum și documente care reflectă relațiile românilor cu ucrainenii, mai ales că o bună parte a acestora au fost depozitate în România în contextul retragerii armatei române și a instituțiilor statului și administrației românești din Bucovina și Basarabia în 1944, apoi retrocedate autorităților din Ucraina sovietică în anii următori. Nu avem confirmarea documentară a încercărilor conducerii Arhivelor Statului de a obține aprobarea Moscovei pentru trimiterea de delegații în misiuni de cercetare în arhivele din Ucraina înainte de 1966, dar am identificat în fondul arhivistic *Directia Generală a Arhivelor Statului* informații izolate, notițe,

³ *Rjhidni*, transformat în 1999 în Arhiva Rusă de Stat a Istoriei Social-Politice (*Rgaspi*).

⁴ În prezent, Arhiva Rusă de Stat a Istoriei Social-Politice (*Rgaspi*).

⁵ Astăzi, Arhiva Rusă de Stat Istorică din Sankt-Petersburg (*Rgia Spb*).

⁶ *Thidk*, transformat în Arhiva Rusă de Stat Militară (*Rgva*).

⁷ Actualmente, Arhiva Rusă de Stat a Istoriei Cocontemporane (*Rgani*).

⁸ Unele din ele sunt prezente în Corpusul Public al Obiectelor Deosebit de Valoroase din Moștenirea Culturală a Popoarelor Federației Ruse.

⁹ Începând din 1993, Muzeul “V. I. Lenin” din Moscova.

¹⁰ Astăzi, Muzeul de Stat Central de Istorie Contemporană al Rusiei.

¹¹ În prezent, Instituția de Stat Federală de Cultură “Ermitaj” din Sankt-Petersburg.

¹² Astăzi, Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg.

¹³ Biblioteca de Stat a Rusiei (1992-prezent).

însemnări, unele consemnate chiar de foști angajați ai vechii Sucursale Cernăuți a Arhivelor Statului, încă în activitate în aparatul DGAS, referitoare la fondurile și colecțiile românești gestionate de Arhiva de Stat a Regiunii Cernăuți a RSS Ucrainene.

Începând din 1957, practica încheierii acordurilor de cooperare în domeniul arhivelor a cuprins Direcția Principală de Arhivă de pe lângă Sovietul de Miniștri al URSS (*Glavarhiv*) și Arhivele Statului. Înțelegerile semnate între cele două administrații arhivistice au consacrat dorința părților de a stabili conexiuni științifice și editoriale în materie de culegeri de documente. Acordurile au garantat condiții favorabile investigațiilor și depistărilor arhivistice în sfera istoriei comune a URSS și României, schimburi de misiuni științifice și publicații de specialitate, copierea documentelor. Începând din 1957, vizitele reciproce ale exponenților arhivisticii românești și sovietice, ca “mijloc eficace de cunoaștere și strângere a relațiilor prietenești între țările socialiste”¹⁴, au devenit un fapt obișnuit. În intervalul 18 noiembrie-7 decembrie 1957, o echipă de arhiviști din Republica Populară Română condusă de I. Paraschiv, directorul general al Arhivelor Statului, incluzându-i pe I. Comănescu, I. Gh. Vasile și Gh. Ungureanu, s-a deplasat la Moscova și Leningrad cu scopul de a identifica acte referitoare la istoria României în Arhiva Centrală de Stat a Actelor Vechi, Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus și Arhiva Centrală Istorică de Stat a URSS¹⁵. La întoarcerea în țară, cei patru au întocmit un raport meticulos cu privire la modul de organizare și funcționare a *Glavarhiv*, istoricul principalelor arhive centrale din URSS, conținutul documentar al celor mai importante arhive, muzee și biblioteci din Moscova și Leningrad, pregătirea cadrelor arhivistice sovietice, problemele păstrării, arhivării și restaurării materialelor documentare¹⁶. În vara lui 1958, într-o vizită de reciprocitate, la București a sosit grupul sovietic condus de G. A. Belov, directorul *Glavarhiv*, prilej cu care Arhivele Statului au primit “în dar un număr important de documente (în fotocopii și microfilme) referitoare la istoria țării noastre”¹⁷.

Desfășurarea cercetărilor românești în arhivele sovietice poate fi urmărită în rapoartele de deplasare, referatele, notele, materialele întocmite de trimișii Arhivelor Statului, în corespondența instituțională cu Ministerul Afacerilor Interne și Ministerul Afacerilor Externe. Pentru început, directorii Arhivelor Statului și *Roskomarhiv* purtau un schimb de scrisori despre intenția de trimitere

¹⁴ Ion Paraschiv, *Documente privitoare la istoria României, păstrate în arhivele de stat ale URSS*, “Revista Arhivelor”, serie nouă, 1958, 2, p. 160.

¹⁵ Gheorghe Ungureanu, *Instrumente de lucru pentru cercetătorii materialelor documentare păstrate în arhivele statului din URSS*, “Revista Arhivelor”, serie nouă, 1958, 2, p. 261.

¹⁶ I. Paraschiv & I. Comănescu & I. Gh. Vasile & Gh. Ungureanu, *Constatări ale delegației de arhiviști români la Moscova și Leningrad*, “Revista Arhivelor”, serie nouă, 1958, 1, p. 291-307.

¹⁷ I. Paraschiv, *op. cit.*, p. 160.

a delegației, perioada deplasării și temele propuse pentru cercetare. Concomitent, Arhivele Statului corespundau cu Ambasada României la Moscova – despre primirea, îndrumarea, cazarea și acordarea asistenței în negocierea cu partea sovietică – și cu Ministerul Afacerilor Interne pentru alocarea sumelor pentru transportul, cazarea și diurna cercetătorilor. Misiunile durau între 15-20 de zile și o lună, iar cercetarea propriu-zisă avea loc în sălile de studiu pe baza opiselor documentelor și, rareori, a inventarelor arhivistice. La finalul misiunii științifice erau lansate comenzile de copiere, al căror termen de realizare putea fi cuprins între o lună și șase luni; copiile microfilmate sau xerografiate erau transmise Ambasadei României la Moscova, care le expedia în țară prin curier diplomatic. În linii mari, tipicul cercetărilor românești în arhivele rusești și ucrainene după prăbușirea Uniunii Sovietice a rămas același. Sursele de finanțare, condițiile și procedurile de lucru în fiecare instituție în parte, costurile comenzilor pentru reproducerea de documente, dificultățile întâmpinate ș. a. au fost deja descrise amănunțit¹⁸.

Problema delegării cercetătorilor Arhivelor Statului în arhivele din RSS Ucraineană a fost abordată pentru prima dată de o echipă românească aflată în vizită de documentare la Moscova la 2 august-10 octombrie 1966¹⁹. În raport, ea precizează că, “întrucât în planul de activitate al D. G. A. S. era prevăzută și o deplasare la Kiev, tov. Capran²⁰ ne-a pus la dispoziție pentru cercetare un opis de materiale ce interesează țara noastră, pe care l-au cerut anticipat de la Arhivele de Stat respective; un opis asemănător ne-a fost dat și de la Arhivele Statului din Odesa”. Din motive nelămurite, vizita preconizată a putut avea loc abia în 1968. Două rapoarte de deplasare existente la Arhivele Naționale etalează investigațiile desfășurate în 1968-1969 în arhivele istorice ale RSS Ucrainene din orașele Kiev și Lvov de către Constantin Gonciariu, șeful Serviciului Județean Vrancea al Arhivelor Statului, primul arhivist român care s-a bucurat de acest privilegiu. Materialele depistate au fost microfilmate pentru partea română și pot fi consultate pe rolele nr. 48-49 din colecția *Microfilme Rusia/URSS*. Colecția conține și trei role de microfilm (rolele nr. 59-61) intrate în circuitul științific în 1973, precum și rolele nr. 46 și 283, aduse în țară în 1965, respectiv 1993. Acestea două provin din Arhiva Centrală de Stat a Revoluției din Octombrie și Construcției Socialiste a RSS Ucrainene (din Harkov), dar încorporează și documente originare din Arhiva de Stat a Regiunii Cernăuți și Filiala din Ismail a

¹⁸ O. Dascăl, *Demersurile Arhivelor Naționale ale României pentru cercetarea și recuperarea unor fonduri de documente românești din arhivele Federației Ruse (1992-2004)*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 86 (2009), 1, p. 28-53.

¹⁹ M. Gh. Dăscălescu, șeful Serviciului Arhivelor Statului din Regiunea Galați, Constantin Gonciariu, șeful Serviciului Arhivelor Statului din Regiunea Vrancea.

²⁰ Mihail Kapran, șeful Serviciului de Relații Externe din cadrul Direcției Principale de Arhivă a URSS.

Arhivei de Stat Regionale din Odesa²¹, instituții care făceau parte din schema de organizare a Direcției Principale de Arhivă de pe lângă Sovietul de Miniștri al Ucrainei.

Pe durata 5 septembrie-5 octombrie 1968, Constantin Gonciariu își îndeplinea misiunea de documentare în Arhiva Centrală de Stat a Actelor Vechi, Arhiva Centrală de Stat de Literatură și Artă și Arhiva Centrală de Stat a Revoluției din Octombrie de la Moscova. Conform însemnărilor pe care le-a lăsat, a fost nevoit să se limiteze în studiul său “aproape total la inventare și la rezumatele de pe copertile documentelor întocmite în limba rusă”, întâmpinând în acest fel “dificultăți din cauza scrierii din acea vreme și rusificării numelor proprii, deoarece majoritatea documentelor sunt scrise în limba greacă sau în paleorusă”. De altfel, stăpânirea insuficientă a limbii ruse și mai ales a paleografiilor străine a fost o piedică permanentizată în calea cercetărilor de la Arhivele Statului, afectând activitatea eficientă și comunicarea cu oficialii și personalul arhivelor sovietice. La 26 septembrie 1968, C. Gonciariu s-a deplasat la Kiev, unde a fost întâmpinat de Vladimir Kuzmenko, șeful Direcției Principale de Arhivă a RSS Ucrainene: “a fost prima vizită a unui român la Arhivele Statului din Ucraina, de aceea amândoi am fost interesați să ne informăm reciproc despre situația și organizarea arhivelor din țările noastre”. În raportul intitulat *Asupra activității de cercetare a materialelor documentare la Arhivele Statului din URSS (Moscova și Chiev) în perioada 5 septembrie-5 octombrie 1968*, arhivistul român a dedicat un spațiu generos descrierii organizării Direcției de Arhivă de pe lângă Sovietul de Miniștri al RSS Ucrainene (*Головархів/Golovarhiv*)²². Pe atunci direcția era subordonată din punct de vedere al activităților profesionale Direcției Principale de Arhivă de pe lângă Sovietul de Miniștri al URSS (*Glavarhiv*) și coordona următoarele arhive centrale din RSS Ucraineană, trecute în revistă de autor în raportul său:

- Arhiva Istorică Centrală de Stat a RSS Ucrainene din Kiev, creată în 1852 sub denumirea Arhiva Centrală de Stat a Actelor Vechi din Kiev, având o filială la Harkov desființată prin hotărârea Sovietului de Miniștri al RSS Ucrainene nr. 688 din 25 decembrie 1969;
- Arhiva Istorică Centrală de Stat a RSS Ucrainene din Lvov;
- Arhiva Centrală de Stat a Revoluției din Octombrie și Construcției Socialiste a RSS Ucrainene (Harkov);

²¹ Astăzi Instituția Municipală “Arhiva Ismailului” (*КУ “Ізмаїльський Архів”*).

²² Denumirile succesive: Direcția de Arhivă de pe lângă Sovietul de Miniștri al RSS Ucrainene (*Архівне управління при Раді Міністрів УРСР*, 1960-1974), Direcția Principală de Arhivă de pe lângă Sovietul de Miniștri al RSS Ucrainene (*Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР*, 1974-1991), Direcția Principală de Arhivă de pe lângă Cabinetul de Miniștri al Ucrainei (*Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України*, 1992-1999), Direcția Principală de Arhivă a Ucrainei (*Головне архівне управління України*, 1999), Comitetul de Stat al Arhivelor Ucrainei (*Державний комітет архівів України*, 1999-2010).

- Arhiva Centrală de Stat a Documentelor cine-foto-fono a RSS Ucrainene (Kiev);
- Arhiva Centrală de Stat-Muzeu de Literatură și Artă a RSS Ucrainene (Kiev).

În afară de arhivele centrale, finanțate din bugetul *Golovarhiv*, în schema de organizare a comitetelor executive ale regiunilor administrative ale RSS Ucrainene intrau 25 de arhive regionale care “depind administrativ și financiar de comitetele executive, dar metodologic de Direcția Arhivelor” (așadar de *Golovarhiv*). Unele arhive regionale aveau filiale, ca Arhiva de Stat a Regiunii Odesa, care coordona filiala din Ismail, pomenită în raportul său de C. Gonciariu; totodată, cele mai mari trei orașe ale Ucrainei, Kiev, Harkov și Sevastopol, găzduiau “arhive orășenești”.

Vreme de cinci zile din toamna anului 1968, lucrând la Arhiva Istorică Centrală de Stat a RSS Ucrainene din Kiev, C. Gonciariu a “cercetat și fișat 51 de u. a., reprezentând 650 file” din șase fonduri arhivistice care i s-au părut importante, documente care au fost microfilmate ulterior pentru partea română²³. Astfel, fondul nr. 59, intitulat *Cancelaria gubernială din Kiev (1709-1782)*, conține, în opisul nr. 1, “documente din perioada 1735-1779 cu privire la stabilirea permanentă sau temporară a românilor pe teritoriul Ucrainei (parte a Imperiului Rus), colonizările românești, eliberarea de pașapoarte și autorizații de trecere a frontierei, legăturile comerciale dintre români și ruși, în special importurile de vin și alte mărfuri românești. Apoi, demne de interes au fost actele din fondul nr. 127: *Consistoriul duhovnicesc din Kiev (1706-1918)*, despre “legăturile dintre bisericele ortodoxe din Țările Române, Polonia și Ucraina (Eparhia Kievului)”; cercetătorul Arhivelor Statului menționează aici mulțimea de cărți episcopale în limba română și documentele referitoare la exodul preoților ortodocși din Polonia în Moldova, intervenit după unirea cu Biserica Catolică, “mulți dintre ei fiind hirotonisiți de episcopii din Huși, Roman și Rădăuți”. Într-un alt fond bisericesc, fondul nr. 711: *Academia Teologică din Kiev (1817-1919)*, C. Gonciariu a depistat 9 dosare din anii 1876-1900, copiate pentru Arhivele Statului, despre studenții români care au urmat cursurile acestei prestigioase instituții de învățământ duhovnicesc, la organizarea și dezvoltarea căreia a avut un rol determinant Petru Movilă, ajuns mitropolit al Kievului, Galiției și al întregii Rusii (1620-1646). Dintre teologii și înalții dregători bisericești, absolvenți ai Academiei Kievene au fost arhiereul Filaret Scriban, episcopul Melchisedec Ștefănescu, episcopul Silvestru Bălănescu, patriarhul Nicolae (Nicodim) Munteanu, mitropolitul Visarion Puiu, preoții Ludovic Cosma, Victor Gervescu, Ioan Țincoca, profesorii Vespasian Erbiceanu, Constantin Nazarie, Ștefan Berechet, Nicolae Filip ș. a. În fondul nr. 442, cunoscut sub denumirea *Cancelaria general-gubernatorului Kievului, Podoliei și Volyniei*, Gonciariu a descoperit 3 dosare din 1888-1904 care ilustrează vizita regelui Carol I la Kiev, petrecută în 1898; dosarele au fost microfilmate și se găsesc pe rola nr. 48 din

²³ A se vedea ANIC, colecția *Microfilme Rusia/URSS*”, rola 48, c. 372-918.

colecția *Microfilme Rusia/URSS*. Arhivistul român a semnalat și existența în Arhiva Istorică Centrală de Stat de la Kiev a trei fonduri arhivistice create de instituții militare și judecătorești din Odesa, reședința administrativă a guvernatorului Novorossiei și Basarabiei²⁴. Astfel, în fondul nr. 268: *Departamentul Poliției de Siguranță din Sud (1902-1914)*, s-au găsit, în opusul 1, 2 dosare din perioada 1907-1910 ce oglindesc corespondența secretă dintre polițiile de Siguranță din Kiev și Odesa despre mișcarea revoluționară din Peninsula Balcanică. Notele informative și rapoartele întocmite de agentura rusă din Balcani și Consulatul Imperial Rus de la Iași oferă informații despre activitatea subversivă dusă pe teritoriul Imperiului Rus de social-democrației români Ecaterina Arbore, Taki Eni, Mihail Katzi, despre lichidarea unei grupări anarhist-comuniste la Kiev, soarta marinarilor de pe cuirasatul “Potemkin” acostat în portul Constanța în contextul înfrângerii revoluției ruse din 1905, transporturile clandestine de armament executate de marinarii de orientare social-democrată de pe nava “Moriak”, navă aparținând Societății Ruso-Dunărene, pe ruta Galați-Batumi în 1910²⁵. Din fondul nr. 419, intitulat *Procurorul Curții judecătorești din Odesa (1867-1920)*, opusul 1: *Probleme politice*, a rezultat dosarul nr. 975 cu o corespondență purtată de procurorul judecătorei din Odesa cu procurorul Tribunalului regional din Chișinău despre reținerea în iulie 1876 a țaranului basarabean Drăgan Tănase, acuzat de transport clandestin de literatură românească (operele poetului Vasile Alecsandri și o gramatică românească) la Odesa²⁶. Al treilea fond originar din Odesa, din care pentru Arhivele Statului a fost microfilmată dosarul nr. 53/1848, fondul nr. 1252, se numește *Ofițerul de Stat-Major al corpului de Jandarmi din Odesa (1839-1868)* și informează asupra măsurilor dispuse de autocrația rusă pentru întărirea pazei granițelor sale de sud și vest, ca efect al intensificării mișcărilor de eliberare națională din Polonia, Moldova, Țara Românească, Bulgaria și Grecia în 1844-1849.

Parcursarea listei fondurilor Arhivei Istorice Centrale a Ucrainei din Kiev, disponibile în prezent pe pagina oficială de web a instituției, scoate la iveală alte fonduri și colecții de documente esențiale pentru istoria românească, rămase necunoscute cercetătorilor români în anii '60-'70, ca fondurile nr. 182: *Cancelaria Mitropolitului Kievului* și nr. 220: *Colecția documentelor adunate de Comisia arheografică din Kiev*. În cel din urmă am depistat 4 acte moldovenești (cotele nr. 102, 355, 391, 532)²⁷, cel mai vechi fiind un pergament din 5

²⁴ Guvernământul General al Novorossiei și Basarabiei a funcționat în 1822-1874.

²⁵ A se vedea ANIC, colecția *Microfilme Rusia/URSS*, rola 48, c. 372-918.

²⁶ Consultarea evidențelor disponibile online ale acestui fond au elucidat existența în opusul cu nr. 3: *Cancelarie* a unor circulare ale Ministerului Imperial al Justiției înaintate procurorului Tribunalului din Odesa referitoare la pogromurile antievreiești din sudul Rusiei.

²⁷ I. O. Gurzhii et alii, *Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (1369-1899)* [Catalogul colecției de documente al Comisiei arheografice din Kiev], Kiev 1971, p. 12.

septembrie 1622 (cota nr. 102), redactat în limba ucraineană veche, prin care domnitorul Ștefan Tomșa II (sau Ștefan IX Tomșa, în document: Ioan Ștefan) întărește diaconului Avraam, surorii sale Oksana și tuturor urmașilor lor dreptul de proprietate asupra unei pătrimi a satului Lukciani, cumpărate de la Annasi Pisocki cu 250 de taleri de argint, asupra satului Kulișovți, cumpărat de la Grigori Holovka cu 200 de taleri de argint, asupra satelor Novoselița, Rosoșani și a unei jumătăți a satului Nelipovici din volostea Hotin²⁸. Fondurilor enumerate li se adaugă unele create de instituțiile rusești din sudul Basarabiei în epoca modernă, și anume fondurile nr. 245: *Armata căzăcească dunăreană (din Novorossia), orașul Akkerman, stanița Mikolaivka, districtul Akkerman, regiunea Basarabia*, 1152: *Adjunctul șefului Direcției Guberniale de Jandarmi a Basarabiei din punctul de trecere a frontierei din orașul Ismail, Gubernia Basarabia*, 1153: *Adjunctul șefului Direcției Guberniale de Jandarmi a Basarabiei din punctul de trecere a frontierei din orașul Reni, Gubernia Basarabia*, 1250: *Adjunctul șefului Direcției Guberniale de Jandarmi a Basarabiei din punctul de trecere a frontierei din orașul Chilia, Gubernia Basarabia*.

Cercetările de la finele anilor '60 din Arhiva Istorică Centrală de Stat a RSS Ucrainene din Kiev nu au fost exhaustive, fiind restrânse prin însăși procedura de lucru greoaie, birocratică și controlată politic, condiționată nu la București sau Kiev, ci la Moscova. Investigațiile se derulau în conformitate cu tematica generală comunicată în prealabil și aprobată de partea sovietică, erau limitate de timp și supravegheate de responsabilii cu relațiile internaționale de la Direcția Principală de Arhivă de pe lângă Sovietul de Miniștri al URSS (*Glavarhiv*). În raportul său de deplasare în URSS din 1969, Constantin Gonciariu a avansat ideea ca pentru următoarea plecare să se intervină la GAU (*Glavarhiv* - n. n.) ca delegatul să nu se mai prezinte mai întâi la Moscova, ci direct la Lvov sau cel mult la Direcția de Stat de Arhivă a RSS Ucrainene din capitala Kiev “pentru a economisi timp, căci această posibilitate există”. Se pare că această dorință a părții române nu s-a materializat întrucât nu transpore în materialele ulterioare întocmite de Arhivele Statului.

A doua misiune de cercetare a lui C. Gonciariu în arhivele din Ucraina a debutat tot la Moscova, la 1 septembrie 1969, printr-o “întâlnire tovărășească” cu Mihail Kapran, care practic i-a întocmit și planul de cercetare, conform căruia trimisul român avea de studiat la Muzeul de Stat de Istorie al URSS, la Biblioteca de Stat a URSS “V. I. Lenin”, Arhiva Centrală Istorică de Stat a URSS (*Ţgia*) din Leningrad și Arhiva Istorică Centrală de Stat a RSS Ucrainene din Lvov. Conciariu a petrecut aproape jumătate din intervalul de timp rezervat pentru studiu la Lvov, unde, după relatările sale, conducerea Arhivei Centrale de Stat Istorică i-a permis să lucreze “cu maximul de randament” – în ciuda faptului că majoritatea materialelor documentare erau tipărite în limbile latină, polonă și

²⁸ *Ibidem*, p. 41.

germană (pe care autorul nu le cunoștea deloc sau le cunoștea foarte puțin) –, punându-i la dispoziție inventarele fondurilor “în care se știa că se găsesc materiale mai numeroase privind istoria României și relațiile româno-ucrainene”. C. Gonciariu a fost primul arhivist român care a vizitat Lvovul, dar nu cel dintâi român care a ajuns vreodată în arhivele din Lvov, deoarece înaintea lui aici și-a documentat teza de doctorat despre viața și opera lui Ioan Budai-Deleanu, în 1966-1967, reputatul slavist Mihai Mitu de la Universitatea din București.

Arhiva Centrală Istorică de Stat din Lvov și colecțiile muzeale și de bibliotecă din acest oraș sunt printre cele mai vechi din Ucraina. În vâltoarea evenimentelor debutate la mijlocul secolului trecut, arhivele, bibliotecile și muzeele Ucrainei au suferit pierderi ireparabile. Mai întâi, odată cu ocuparea Ucrainei de Vest de către URSS la 17 septembrie 1940, a avut loc o primă reorganizare a instituțiilor cultural-științifice din Lvov și comasarea lor cu instituțiile Ucrainei Sovietice. Deja în noiembrie 1940, pe structurile existente ale Arhivei Actelor Vechi ale Orașului Lvov (Arhiva Magistratului), ale Arhivei de Stat din Lvov (Arhiva Guvernământului Galiției) și ale altor așezăminte a fost înființată Arhiva Centrală de Stat a Actelor Vechi. Inițial filială a Arhivei Centrale de Stat Istorică a RSS Ucrainene, aceasta devine instituție de sine stătătoare în 1958, numindu-se Arhiva Centrală de Stat Istorică a RSS Ucrainene din Lvov. Concomitent, ca rezultat al fuziunii a 89 de colecții publice și private, printre care Biblioteca “Ossolinsky”²⁹, Asociația Științifică “Șevcenko”, Societatea Științifică “Prosvita”, Casa Populară, Institutul Stavropighian din Lvov, au fost create Filiala Lvov a Bibliotecii Academiei de Științe a RSS Ucrainene și Arhiva de Stat a Regiunii Lvov. Arhivele au fost subordonate la început NKVD-ului regional, apoi Ministerului Afacerilor Interne și ulterior Direcției Principale de Arhivă din cadrul Sovietului de Miniștri al RSS Ucrainene.

În 1940, în Lvovul sovietic au început să funcționeze așa-zisele “brigăzi ale fondurilor speciale” ocupate cu extragerea documentelor și publicațiilor care nu se încadrau în tiparele ideologice sovietice, dar cu adevărat distructivă pentru integritatea colecțiilor de arhivă și bibliotecă a fost ocupația germană din 1941-1944, care a devalizat Arhiva Orașului Lemberg, subordonată pe atunci Direcției de Arhivă de pe lângă Guvernatorul General German din Cracovia. Pe măsură ce linia frontului înainta spre vest în 1943-1944, autoritățile germane de ocupație au selectat cele mai valoroase piese – manuscrisele, pergamentele, colecțiile de

²⁹ Biblioteca Națională a Poloniei “Ossolinsky” (sau “Ossolineum”) din orașul Wrocław a fost fondată în 1817 de contele Józef Maksymilian Ossoliński la Lvov, în clădirea fostei mănăstiri de maici a Ordinului Carmelitelor, după care a fost dăruită comunității orașului. După cel de al doilea război mondial, o bună parte a fondurilor bibliotecii au fost mutate la Wrocław, iar în locul ei s-a întemeiat Biblioteca Academiei de Științe a RSS Ucrainene din orașul Lvov (azi Biblioteca Națională Științifică a Academiei Naționale de Științe a Ucrainei “V. Stefanik”).

hărți, atlasuri, planuri etc. – pe care le-au expediat în Germania prin Polonia și Cehoslovacia. O mare parte a bunurilor a rămas, dintr-un motiv sau altul, pe teritoriul Poloniei, la Varșovia, Cracovia, Wrocław, și au fost recuperate doar după război. Din arhiva orașului și biblioteca universității au fost scoase atunci incunabulele, picturile, tipăriturile mănăstirești unicate, cărțile vechi moldovenești, manuscrisele armene și multe alte valori care după război au fost depozitate mai cu seamă la Cracovia.

Oricât de dificile și ireparabile ar fi fost însă pierderile suferite de bibliotecile, muzeele și arhivele din Lvov în timpul ocupației germane, ele au constituit doar preludiul adevăratei tragedii petrecute odată cu restabilirea controlului sovietic asupra Ucrainei de Vest în 1945-1947. În conformitate cu directivele Kremlinului, în iunie 1945 bibliotecile și arhivele din Lvov au inițiat inventarierea volumelor și dosarelor care vor fi predate Guvernului provizoriu al Unității Naționale al Republicii Polone, un gest politic făcut de I. V. Stalin în scopul de a transforma și pe această cale Polonia într-un stat marionetă. Retrocedările masive din 1946-1947 au continuat cu intermitențe până în 1967, iar în final, în 1987, în plină epocă a lui M. S. Gorbaciov, prin transpunerea în practică a *Declarației cu privire la cooperarea sovieto-polonă în domeniile ideologiei, științei și culturii*. În Polonia au fost transferate atunci peste 2.450 de volume din Biblioteca Națională din Lvov. Peste toate acestea, pe fondul pierderilor culturale majore suferite de bibliotecile și arhivele din Lvov în a doua jumătate a secolului trecut, furtul câtorva zeci de documente din secolele al XVI-lea-al XVII-lea și, mai ales, jefuirea la scară largă a sute de documente unicate din Arhiva Centrală Istorică de Stat a Ucrainei din Lvov în 2004 au căpătat valențele unui adevărat dezastru de patrimoniu. Cu atât mai mult cu cât în anii războiului și în perioada postbelică, în ciuda pierderilor semnificative, această instituție a reușit să își păstreze fondul principal de arhivă, spre deosebire de Biblioteca Științifică “V. Stefanik” din Lvov. Amploarea reală a furtului din 2004 nu a fost clarificată definitiv, dar în cursul anchetei s-a stabilit că numărul documentelor sustrase se ridică la ordinul sutelor, iar printre ele se află 66 de diplome nobiliare pe pergament din secolele al XVI-lea-al XVIII-lea semnate de regii polonezi, 20 de hărți și atlase antice, documente din fondurile comunității evreiești din Lvov, cronici monahale, acte judecătorești, documente din fonduri și colecții personale, scrisori, manuscrise, condici parohiale, albume fotografice. O cantitate din bunuri a fost recuperată, dar multe au fost vândute în țară și în străinătate, chiar de mai multe ori, în special în Polonia, “fapt posibil numai în condițiile funcționării unui mecanism criminal bine organizat, începând de la hoți obișnuiți, cu complicitatea angajaților arhivelor, până la oficiali guvernamentali din Kiev care i-au acoperit pe hoți și pe negustorii de documente, deopotrivă”³⁰.

³⁰ Yaroslav Fedoruk, *Львовские архивы в водовороте новейшего времени* [Arhivele din Lvov în vârtoarea epocii contemporane], “Зеркало недели. Украина”, nr. 33, 26 august-2 septembrie 2005 (<https://zn.ua/SOCIUM/>)

În pofida perturbărilor produse în ultimii 60 de ani în arhivele, muzeele și bibliotecile Lvovului, acestea rămân importante centre ale dezvoltării culturale a poporului ucrainean, moștenirea sa spirituală. Arhiva Lvovului datează de la mijlocul secolului al XIII-lea, practic de la apariția orașului menționat în documente pentru prima dată în 1256. Sediul și depozitele arhivei sunt amplasate în două clădiri monument ale arhitecturii, mănăstirea Bernardinilor și Arsenalul Regal. Cele mai vechi documente încep din secolul al XII-lea și prezintă istoria Ucrainei de Vest și istoria țărilor vecine: Polonia, Marele Ducat al Lituaniei, Prusia, Ungaria, Cehia, Moldova, Țara Românească, Transilvania, Austro-Ungaria. Cele 868 de fonduri de documente și 10 colecții de microfilme, care însumează mai mult de un milion de dosare (mai bine de 12.000 m. l.) și zeci de mii de cadre de microfilm, caracterizează evoluția acestui spațiu ca parte integrantă a Uniunii statale Galiția-Volynia (secolele al XIII-lea-al XIV-lea), a Regatului Poloniei, a Marelui Ducat al Lituaniei, a Uniunii statale polono-lituaniene (*Rzeczpospolita*), a Imperiului Austriac și Monarhiei Habsburgice (Regatul Galiției și Lodomeriei: 1772-1918), a Rusiei (Guvernământul General al Galiției și Bucovinei: 1914-1915), a Republicii Populare Ucraina de Vest (1918-1919), a Republicii Populare Ucrainene (1917-1921), a Poloniei (1919-1939), a URSS (1939-1941, 1944-1991), a Germaniei (Districtul Galiția: 1941-1944), a Ucrainei independente (după 1991).

Cele mai vechi documente ale Arhivei Centrale Istoric de Stat din Lvov sunt diplomele din anii 1110-1137, redactate pe scoarță de mesteacăn și descoperite în timpul săpăturilor arheologice din satul Vodniki, regiunea Lvov, de arheologul I. C. Sveșnikov. La fel de unică este *Colecția de diplome pe pergament* (fondul nr. 131, anii extremi: [1110-1137]-1923), care totalizează “1.133 de texte ale acordurilor internaționale, bule papale, privilegii acordate de regi, principii, domnitori, voievozi, patriarhi, mitropoliți, episcopi orașelor, satelor, bisericilor, mănăstirilor, sinagogilor, atelierelor, precum și înțelegeri private, contracte imobiliare ș. a.”³¹; pergamentele sunt adevărate monumente lingvistice în limbile arabă, armeană, greacă, ebraică, latină, germană, franceză, română, polonă, cehă, ucraineană, rusă. Lui C. Gonciariu i-a fost pus la dispoziție inventarul fondului în limba ucraineană. În care el a descoperit opt hrisoave ale domnitorilor români din anii 1409-1557, documente unicat integrate în Fondul Arhivistic Național al Ucrainei, care se referă la atribuirea de către domnitorii români Mircea cel Bătrân, Vladislav II, Petru III și Ștefan IV de privilegii comerciale negustorilor din Liov, ținuturile rusești, Polonia, Lituania, după plata tuturor taxelor de către aceștia³².

lvovskie_arhivy_v_vodovorote_noveyshego_vremeni.html).

³¹ D. Pelț et alii, *Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник* [Arhiva Centrală de Stat Istorică a Ucrainei, orașul Lvov. Îndrumător], Lvov-Kiev 2001, p. 13.

³² A se vedea ANIC, colecția *Microfilme Rusia/URSS*, rola 60, c. 1-33.

Un vechi corpus de documente din timpul Marelui Ducat al Lituaniei și al Uniunii Polono-Lituaniene sunt actele instituțiilor autoguvernării locale (magistrații și adunările publice): 40 de fonduri și 3.436 inventare. Cel mai mare, totalizând 2.440 de dosare, și cel mai vechi de acest fel este fondul nr. 52: *Magistratul orașului Lvov*, în care se păstrează cărțile magistratului, tribunalului armean, actele în legătură cu admiterea în comunitatea orașului și alegerea organelor de autoguvernare locală, documentele breslelor, spitalelor, frăților etc. din anii 1356-1918. Izvoare istorice valoroase sunt aici cronicile lui Y. Alembek, S. Kușevici, B. Zimorovici, T. Yuzefovici, cărțile de negustor, așa-numitele “știri” sau “noutăți”, în fapt ziare din secolele al XVII-lea-al XVIII-lea – o sursă inepuizabilă pentru studierea evoluției economiei, comerțului, culturii, medicinei, urbanismului orașului. C. Gonciariu a identificat în opisul nr. 1 al fondului 4 hrisoave ale domnitorilor Moldovei din secolele al XVI-lea-al XVII-lea și a recomandat totodată studierea opisului nr. 2 intitulat *Registrele actelor Magistratului*. Acesta se găsește postat din anul 2008 pe site-ul oficial al instituției, unde poate fi consultat sub forma unui fișier în format .pdf. Marea majoritate a documentelor trecute în opisul nr. 2 este în limbile latină și polonă, iar mai puține în germană. În secolul al XIX-lea, din fondul *Magistratul orașului Lvov* a fost evidențiată o colecție de scrisori cunoscută ulterior sub denumirea *Scrisori ale personalităților de stat, publice și bisericești din Ucraina, Polonia și alte țări* (fondul nr. 132). Colecția deține autografele hatmanilor Ucrainei (Bogdan și Yuri Hmelnițki, I. Vyhovsky), ale împăratului Sfântului Imperiu Roman, ale sultanului Imperiului Otoman, ale regilor Poloniei, Suediei și ale altor persoane particulare. În opisul nr. 1 (1516-1888), C. Gonciariu a descoperit “câteva documente domnești moldovenești din 1587-1692, precum și alte materiale care ne interesează în special din punct de vedere comercial”; pentru Arhivele Statului din acest fond au fost microfilmate șapte dosare³³. În prezent, opisul nr. 1 al fondului este postat pe pagina web a Arhivei din Lvov, iar în el am remarcat dosarele nr. 123/1659, 124/1659 și 125/1665, reprezentând trei scrisori ale domnilor Moldovei, Ștefan (Gheorghe Ștefan), Ghika Iurie (Gheorghe Ghika) și Dabija Istrati către magistratul orașului Lvov, cu solicitări pentru importul fără plata taxelor al mărfurilor cumpărate în Lvov, anunțarea locuitorilor din oraș și împrejurimi despre deschiderea unui iarmaroc, anularea datoriilor avute de un boier moldovean la un aurar din Lvov.

Fondul nr. 129: *Institutul Stavropighian din Lvov*, cunoscut drept *Arhiva Frăției Adormirea Maicii Domnului*, este unul dintre puținele seturi de documente (3.418 u. a.) păstrate aproape intacte după repetatele reorganizări și mutări ale arhivei din Lvov. Fondul tratează organizarea publică administrativă ucraineană din secolele al XV-lea-al XVIII-lea, viața social-politică și culturală a ucrainenilor din Galiția în cadrul “Republicii celor două națiuni” (*Rzeczpospolita*) și contribuția acestora la procesele paneuropene din timpul

³³ A se vedea ANIC, colecția *Microfilme Rusia/URSS*, rola 61, c. 646-688.

reforme și contrareforme. Frăția “Adormirea Maicii Domnului”, inițial ortodoxă, iar începând din 1708 greco-catolică, a existat la Lvov în 1586-1788, fiind cea dintâi uniune a credincioșilor ortodocși cu un statut recunoscut de către celelalte frății pravoslavnice care funcționau pe pământurile ucrainene și bieloruse. *Arhiva Frăției* furnizează informații detaliate despre istoria Bisericii Ortodoxe din Ucraina de Vest începând din 1378, uniaticism, polemica iscată în jurul calendarului gregorian, relațiile ortodocșilor cu exponenții arianismului și protestantismului din Lituania și Polonia în lupta de rezistență față de expansiunea catolicismului. C. Gonciariu a depistat în această arhivă un număr apreciabil de documente românești, mai exact “un hrisov domnesc din 1456, 48 de scrisori ale domnitorilor moldoveni din secolele al XVI-lea-al XVII-lea, 14 ale domnițelor, în special de la Elisabeta Movilă, și 19 ale marilor dregători și prelați”. O corespondență fecundă începută de Alexandru Lăpușneanu (17 scrisori) și încheiată de Constantin Duca care dezvăluie relațiile economice, culturale și religioase ale Moldovei cu Lvovul și sprijinul acordat de domnii moldoveni bisericii și populației ortodoxe din Ucraina de Vest, fie și dacă amintim doar faptul că domnitorul Alexandru Lăpușneanu a fost unul din ctitorii bisericii “Adormirea Maicii Domnului”, biserică ce slujește și astăzi sub numele de “biserica valahă”.

Arhiva Centrală Istorică de Stat din Lvov depozitează o cantitate impresionantă de fonduri ale instituțiilor, organizațiilor și societăților cultural-științifice și de învățământ din regiune. Actele Consiliului Școlar regional și ale Consiliului de Administrație al Districtului Școlar din Lvov sunt mărturii prețioase despre evoluția rețelei instituțiilor de învățământ din Galiția și Bucovina în secolele al XIX-lea-al XX-lea. Se disting fondurile asociațiilor, societăților, cluburilor cultural-educative “Prosvita”, “Ridna Škola”, “Galițko-Ruska Matița”, “Ukrainska Besida” și, desigur, fondul nr. 309: *Fundația (Asociația) Științifică “Șevcenko”*, organism cu marcantă oameni de știință și literatură ucraineni (I. Franko, M. Grușevski, V. Gnatiuk, F. Kolessa, O. Levițki, K. Studinski, M. Wozniak) și savanții de renume mondial (A. Einstein, N. Bohr, M. Planck, A. Joffe). La început a fost creată Societatea Literară “Șevcenko”, căreia guvernatorul Galiției i-a aprobat în 1873 statutul, iar în 1892 aceasta a fost reorganizată în Societatea Științifică “Șevcenko”. Societatea avea în compunere trei secții: istorico-filosofică, filologică și matematică-științe ale naturii-medicină, precum și propriile compartimente de bibliotecă, muzeu, redacție, tipografie, atelier de legătorie, librărie; activitatea ei științifică se desfășura în cadrul comisiilor arheografică, bibliografică, statistică, etnografică, filologică etc.³⁴. C. Gonciariu pomenește în raportul său că arhiva societății stochează 2.654 de dosare din perioada 1873-1944, “inventarul este în limba ucraineană” și că el a cercetat “două dosare referitoare la problematica românească”, însă în evidențele

³⁴ D. Pelț *et alii*, *op. cit.*, p. 172-173.

contemporane ale arhivei apar 3.137 de dosare datând din 1757-1946, rezumate în mai multe inventare³⁵.

O categorie vastă de documente din Lvov este formată din seturile de acte create de instituțiile din Imperiul Austriac și Monarhia Habsburgică (1772-1918). Cel mai mare, fondul nr. 146: *Guvernământul Galiției*, totalizează peste 200.000 de dosare din 1772-1921, dar în realitate acoperă o perioadă mult mai largă, care începe din 1448 și se termină în 1934, dacă luăm în considerare cele mai vechi acte depuse de comunități, organizații publice și persoane private pentru justificarea și argumentarea drepturilor de proprietate. În plus, numeroasele departamente, secții, comisii, comitete din cadrul Guberniului au produs la rândul lor un număr imens de documente, bază solidă pentru studierea vieții social-politice, economice, cultural-științifice și religioase din Galiția. Trimisul Arhivelor Statului a cercetat opisurile nr. 4 și nr. 7 ale fondului, redactate în limbile ucraineană și rusă, în care a depistat “trei dosare și a luat în evidență 132 u. a. cu informații despre Bucovina, Moldova, mișcarea eteristă, războiul ruso-turc din 1826-1829, revoluția de la 1848, legăturile cu revoluționarii polonezi³⁶. Totodată, a semnalat din opisul nr. 7 al fondului dosarul nr. 927/1819 privitor la editarea *Lexiconului românesc-nemțesc și nemțesc-românesc* (1818)³⁷ al lui Ioan Budai-Deleanu. De capitala Galiției se leagă 33 de ani din viața și opera scriitorului și magistratului Ioan Budai-Deleanu, care a fost nevoit să se stabilească la Lemberg în 1787, unde a ocupat prin concurs mai întâi un post de funcționar auxiliar (secretar), iar ulterior, în 1796, de consilier la Tribunalul (Forul) Nobiliar.

Forum nobilium din Lvov (*Adelsgericht in Lemberg*) a reprezentat în perioadă “tribunalul (Adunarea) nobilimii”, organ judecătoresc de primă instanță pe teritoriul Galiției și Bucovinei subordonat Curții Supreme de Justiție din Viena și compus din funcționari numiți în funcție de împărat. Fondul nr. 149: *Forum Nobilium Succesionalia*, creat de tribunal, însumează 55.391 de unități arhivistice, cu precădere diplome și acte vechi pentru confirmarea titlurilor nobiliare în instanță, a drepturilor și privilegiilor clasei sociale a *șleahiticilor* din Galiția. De evidențiat sunt documentele din opisul nr. 2, cu dosarul nr. 537/1820-1827 al actelor de la Ion Budai-Deleanu, dosar copiat pentru Arhivele Statului în 1973³⁸. Aici se află certificatul de deces al scriitorului, datat la 24 august 1820, inventarul averii, lista manuscriselor, corespondența familiei și a moștenitorilor. Documente similare sunt și pe rola nr. 49/1969³⁹, dar ele provin dintr-o altă arhivă nu mai puțin de importantă a orașului, Arhiva de Stat a Regiunii Lvov, o arhivă

³⁵ *Ibidem*, p. 352.

³⁶ ANIC, colecția *Microfilme Rusia/URSS*, rola 60, c. 436-765, și rola 61, c. 1-623.

³⁷ Ioan Chindriș & Niculina Iacob, *Ioan Budai-Deleanu în mărturii antologice*, Cluj-Napoca 2012, p. 20.

³⁸ A se vedea ANIC, colecția *Microfilme Rusia/URSS*, rola 59/1973, c. 677-709.

³⁹ *Ibidem*, rola 49/1969, c. 99-172.

la fel de puțin cunoscută cercetătorilor români în prezent. În fondul nr. 3 din această arhivă, intitulat *Magistratul orașului regal Lvov din Guvernământul Galiției*, se păstrează dosarul nr. 614/1809-1820 *cu privire la radierea creanței ipotecare și stabilirea dreptului de proprietate al noilor proprietari asupra casei [situate la numărul] 425 4/4*. De altfel, în timpul vizitei sale la Lvov din 1969, C. Gonciariu a fost informat de oficialii instituției că mai există și alte dosare despre I. Budai-Deleanu, studiate de profesorul Mihai Mitu în 1966-1967, unele valorificate în lucrarea Luciei Protopopescu apărută tot atunci⁴⁰, ulterior mult mai amplu în teza de doctorat a lui Mihai Mitu dedicată vieții și operei marelui scriitor⁴¹.

Începând din 2010, Direcția de Arhivă a RSS Ucrainene este cunoscută sub denumirea Serviciul de Stat de Arhivă al Ucrainei (*Ukrderzhzhiv*), care funcționează ca organ central al puterii executive ce implementează politica statului în domeniul arhivelor și coordonează nouă instituții arhivistice centrale:

- Arhiva Centrală de Stat a Ucrainicii⁴² de peste hotare din Kiev [*Центральний державний архів зарубіжної українки (ЦДАЗУ)*, м. Київ];
- Arhiva Centrală de Stat Istorică a Ucrainei din Kiev [*Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України)*, м. Київ];
- Arhiva Centrală de Stat a Organelor superioare ale puterii și administrației de Stat din Ucraina [*Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*, м. Київ];
- Arhiva Centrală de Stat a Asociațiilor Obștești din Ucraina [*Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)*, м. Київ];
- Arhiva Centrală de Stat Istorică a Ucrainei din Lvov [*Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України)*, м. Львів];
- Arhiva Centrală de Stat-Muzeu de Literatură și Artă a Ucrainei [*Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)*, м. Київ];
- Arhiva Centrală de Stat Electronică a Ucrainei [*Центральний державний електронний архів України (ЦДЕА України)*, м. Київ];
- Arhiva Centrală de Stat a Documentației Tehnico-Științifice a Ucrainei din Harkov [*Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України)*, м. Харків];

⁴⁰ Lucia Protopopescu, *Noi contribuții la biografia lui Ion Budai-Deleanu (documente inedite)*, București 1967.

⁴¹ Mihai Mitu, *Viața lui Ioan Budai-Deleanu (Prefața autorului)*, București 2017.

⁴² Generic, prin termenul *Ucrainica* ("mica Ucraină") se desemnează totalitatea documentelor care fac parte din patrimoniul cultural al națiunii ucrainene, dar sunt stocate în arhivele din străinătate.

- Arhiva Centrală de Stat a Documentelor Cine-foto-fono a Ucrainei “G. S. Pșenic’ny” [Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного (ЦДАКФФА України), м. Київ].

Autoritatea *Ukrderzhzharchiv* se extinde asupra arhivelor statului din cele 25 de regiuni ale Ucrainei. Formal, arhivele regionale sunt componente ale structurii organizatorice ale administrațiilor regiunilor, dar activitățile lor specifice se supun controlului și coordonării exercitate de *Ukrderzhzharchiv*.

Deschiderea manifestată în ultimii ani de Serviciul de Stat de Arhivă în ceea ce privește diversificarea cooperării cu administrațiile de stat de arhivă din alte țări, în primul rând din statele vecine, pe fondul aspirațiilor europene asumate ferm de către Ucraina, facilitează colaborarea dintre Arhivele Naționale și Serviciul de Stat de Arhivă al Ucrainei pe coordonatele trasate de *Tratatul cu privire la relațiile de bună vecinătate și cooperare dintre România și Ucraina* din 1997, *Acordul de cooperare în domeniul arhivistic între Ministerul Afacerilor Interne din România, prin Arhivele Naționale, și Serviciul de Stat de Arhivă din Ucraina* din 2016 și alte înțelegeri bilaterale. În aplicarea art. 1 și 4 ale acordului de cooperare bilaterală din 2016, Arhivelor Naționale le revine sarcina de a relua investigațiile în Arhiva Centrală de Stat Istorică a Ucrainei din Kiev, Arhiva Centrală de Stat Istorică a Ucrainei din Lvov și Arhiva de Stat a Regiunii Lvov și de a iniția explorări complexe ale arhivelor regiunilor situate la granițele României cu țara vecină, depozitarele unui volum apreciabil de documente românești ori de interes pentru istoria noastră: Arhiva de Stat a Regiunii Transcarpatice, Arhiva de Stat a Regiunii Ivano-Frankivsk, Arhiva de Stat a Regiunii Cernăuți, Arhiva de Stat a Regiunii Odesa. Se conturează convingerea că o serie de instituții de arhivă regionale din Ucraina, în afara celor menționate, dețin ori sunt susceptibile să dețină documente de o certă importanță științifică, ca arhivele regiunilor Vinnița, Herson, Mikolaiv, Republica Autonomă Crimeea, Sumî, Harkov, Donețk, Lugansk. Cu aceste administrații arhivistice regionale poate fi sondată posibilitatea inițierii unor proiecte concrete de valorificare științifică, fie și dacă ne gândim numai la faptul că domnitorul Moldovei Dimitrie Cantemir, ilustrul om de stat al Imperiului rus și personalitate științifică universală, a locuit o bună perioadă, împreună cu familia și însoțitorii săi în refugiul rus, și a deținut pământuri și proprietăți în *Slobids’ka Ucraina*⁴³. Nu în ultimul rând, Arhivele Naționale ar trebui să manifeste preocuparea de a susține interesul Ucrainei pentru identificarea în arhivele românești a documentelor ce țin de istoria poporului ucrainean și a minorității ucrainene locuitoare pe teritoriul României.

⁴³ Regiune istorică situată în nord-estul Ucrainei de astăzi care cuprindea, în epoca lui Cantemir, teritoriile regiunilor Harkov, Sumî, Lugansk și Donețk, desemnate în perioada țaristă sub termenul generic de “slobozii ucrainene”.

Ukrainian Incursion: the State Historical Central Archives of the Soviet Socialist Republic of Ukraine in Kiev (1968). The Romanian in the Archives of Lvov (1969)
(abstract)

The paper intends to fulfil the graphic of accomplishment of the National Archival Fonds with the period between 1957 and 1991. It is about historical-documentary evidences from the Soviet archives, following the investigations enterprised in the archives of the Soviet Socialist Republic of Ukraine by Constantin Gonciariu, the first and by now the only Romanian archivist that has studied the central historical archives in Kiev and Lvov. The methodology and peculiarities of the Romanian researches in the Soviet archives result from the inter-institutional correspondence of the General Direction of the State Archives and from the documentation appraisal in the paper (travel reports, references, notes set up by the envoys of the State Archives in order to make research in the Soviet Union.

The fruits of the scientific missions in Ukraine of C. Gonciariu in 1968-1969 materialize in the study of the files from fonds preserved at the State Historical Central Archives of the Soviet Socialist Republic of Ukraine in Kiev and Lvov, where he detected documents from the modern period, which deals with the relations of the Romanians with the Russians and Ukrainians, ancient charters for the privileges delivered by the Romanian princes to the merchants in Lvov, letters written by the princes, princesses, high prelates and officials, all of them comprising information related to the economic, cultural and religious connections between the Romanian Principalities and Poland, Lithuania and the Russian lands. It is about archivalia from the Ukrainian heritage. Their microfilm copies enriched *Microfilme-Rusia/URSS* [*Microfilms-Russia/USSR*] collection at the National Archives of Romania.

In addition, by exploring thoroughly the Ukrainian archival sources that are accessible online and at the same time the secondary literature in Ukraine, the paper brings into light sources that had been ignored by now, although they are essential for the Romanian historical past, which are preserved in the archives, museums and libraries in Kiev and Lvov. By mentioning them, the basis for possible common projects to be endeavoured between the National Archives of Romania and the State Service of Archive of Ukraine is set up.

Dacia at Posada: **Marino Sanudo Torsello's Letter to Cardinal Bertrand du** **Pouget (April 10, 1330)**

Alexandru Simon

Keywords: *Marino Sanudo Torsello; Bertrand du Pouget; Charles-Robert of Anjou; Ladislas Kán; Rome; Germania; Hungary; Dacia; Church Union; Crusading; State-Building*

In the lands of few surviving documents, yet of several chronicles¹, spring 1330 was hectic beyond East-Central and South-European standards². On April 17, Felician Záh came very close to assassinating the royal Angevine family of Hungary. He paid for it with his life and that of his kindred³. Within a month, when news from Buda should have arrived on the Bosphorus⁴. Andronikos III Palaiologos, who had rejected Church Union in 1327⁵. decided to join his ally and relative by marriage⁶, Tsar Michael Shishman of Bulgaria, on the latter's anti-Serbian long awaited endeavour⁷. This ended

* We would like to thank Professors Ovidiu Cristea, Cristian Luca, Șerban Marin and Tudor Sălăgean for bibliographical references and scholarly suggestions.

¹ From the North: Martyn C. Rady, *The Corvina Library and the Lost Royal Hungarian Archive*, in *Lost Libraries: The Destruction of Great Book Collections since Antiquity* (ed. by James Raven), New York 2004, p. 91-105. From the South: Kyril Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria. Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*, Leiden-Cologne-Boston 2008.

² Oliver Jens Schmitt, *Der Balkan zwischen regionaler Herrschaftsbildung und osmanischer Eroberung (ca. 1300-ca. 1500)*; Daniel Ursprung, *Die Walachei vom 14. bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, in *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas* (general-editors Ulf Brunnbauer & Konrad Clewing & O. J. Schmitt), II: *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800* (ed. by O. J. Schmitt), Berlin-Boston 2021, p. 9-218 (61-72), 269-326 (286-292).

³ Krisztina Tóth, *Még egyszer Zách Felicián merényletéről*, in *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére* (ed. by Attila Bárány & Gábor Dreska & Kornél Szovak), Budapest-Debrecen 2014, pp. 639-652; Dániel Bagi, *Záh Felicián ügye Műgelni Henrik német nyelvű krónikájában*, "Pontes" 4 (2021), p. 131-143 (points at Poland's involvement in the coup).

⁴ See also Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam 1965, p. 26-29.

⁵ Henri Omont, *Projet de reunion des Églises grecque et latine sous Charles le Bel (1327)*, "Bulletin de l'Écoles des Chartes" 53 (1892), p. 254-257.

⁶ Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge 1993, p. 157-161; Idem, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c.1295-1383*, Cambridge 1996, p. 23-25, 28.

⁷ Cf. already Georg Ostrogorsky, *Etienne Dusan et la noblesse serbe dans la lutte contre Byzance*, "Byzantion" 22 (1952), p. 151-159 (151-152); Idem, *Byzantium and the South Slavs*, "The Slavonic and East European Review" 42 (1963), p. 1-14 (12-13).

however with Shishman's death at the battle of Velbužd (today Kyustendil)⁸ on July 28, 1330⁹. It was the short-lived triumph of Stephen Urosh III Dečanski¹⁰, reconnected to John XXII (since 1329)¹¹. Already in 1323, the Pope had urged the Serbian king to conquer Byzantium, with support from, as well as for the benefit of Angevine Naples¹².

Michael Sishman's fall had manifold consequences¹³. It first led to a Serbian-Bulgarian peace¹⁴. This enabled the rise, as co-regent of Bulgaria, of the future tsar (since 1331) John-Alexander¹⁵. In spite of the later propaganda of Stephen Urosh IV Dushan¹⁶, Dečanski's son and also executioner¹⁷, he had not sent his troops into battle at Velbužd¹⁸. John-Alexander, despot of Loveč, was the son of the devout Catholic Kerana¹⁹, and the son-in-law of Basarab of Wallachia²⁰, one of the *Latin* rite princes under Hungarian Angevine power (according to John XXII in 1327)²¹. Ultimately,

⁸ For an overview: Jelisaveta Stanojevich Allen, *Velbužd*, in *Oxford Dictionary of Byzantium* (ed. by Alexander P. Kazhdan), III, Oxford 1991, p. 2165.

⁹ Cf. already Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben*, I: *Bis 1371*, Gotha 1911, p. 361-363.

¹⁰ John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, Michigan 1987, p. 272.

¹¹ *Acta Ioannis PP. XXII (1317-1334)* (ed. by Aloisie L. Tăutu), Rome 1962, no. 115, p. 219-221.

¹² *Ibidem*, nos. 73-b, p. 137-144; Thomas Tanase, *Jusqu'aux limites du monde. La Papauté et la mission franciscaine de l'Asie de Marco Polo à l'Amérique de Christophe Colomb*, Rome-Paris 2013, p. 455.

¹³ E. g. Ian S. R. Mladjov, *The Bulgarian Prince and would-be Emperor Lodovico*, "Bulgaria Mediaevalis" 2 (2011), p. 603-618.

¹⁴ See in particular Vassil Gjuzele, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda (1277-c. 1346)*, "Zbornik Radova Vizantološkog Instituta" 50 (2013), p. 617-626 (619-622).

¹⁵ Alberto Alberti, *Ivan Aleksandăr (1331-1371). Splendore e tramonto del secondo impero bulgaro*, Florence 2010, p. 45-46.

¹⁶ *Zakonik cara Stefana Dušana. 1349 i 1354* (ed. by Nikola Radojčić), Belgrade 1960, p. 83.

¹⁷ Dushan profited from the discontent of the Serbian nobles who wanted to see Bulgaria crushed (not pacified) and deposed (and then executed) his own father (George C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Emperor Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington, DC 1984 [1966], p. 2-3.

¹⁸ Alike his uncle, Belaure, despot of Vidin (see also Mirjana Živojinović, *La frontière serbo-byzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, in *Byzantium and Serbia in the 14th Century* (ed. by Eutychia Papadopoulou & Dora Dialetti), Athens 1996, p. 57-66 (63).

¹⁹ Cf. already Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Hungariae Historica*, I: *Ab Honorio P.P. III usque ad Clementem P.P. VI*, Rome 1859, no. 927, p. 617 [hereafter, VMHH]; Ivan Dujčev, *Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър*, "Известия на Историческото дружество" 14-15 (1937), p. 205-210 (both reprinted in *Acta Benedicti PP. XII (1334-1342)* (ed. by A. L. Tăutu), Rome 1958, nos. 18-19, p. 37-39.

²⁰ Ivan Božilov, *Фамилията на Асеневици (1186-1460). Генеалогия и просо-пография*, 2nd ed., Sofia 1994, p. 123-127, 139.

²¹ *Acta Ioannis PP. XXII* cit., nos. 92-a, p. 182-184 (February, April 1327). Only the letter sent by Pope John XXII in February 1327 (first published in VMHH, I, no. 790, p. 513) was known in Romanian historiography in general prior to the mid 2010s.

Shishman's defeat at Velbužd led – within less than two months – in fall 1330 to the Wallachian campaign of Charles-Robert of Hungary²². He had survived Záh's suicidal assassination attempt²³.

Charles was the ally²⁴ of late Shishman and of Andronikos. Simultaneously (yet likewise unsuccessfully), Andronikos attacked Serbian <and Wallachian> controlled Bulgaria²⁵. In mid-November 1330, Charles barely made it back to safety²⁶. His Hungarian host had been crushed in mountainous Wallachia²⁷, at *Posada*. This is the conventional modern name for the battle between Basarab and Charles-Robert, for the trap laid to the king by the Wallachian voivode²⁸.

It is difficult for the historians to reach a consensus regarding the known events of 1330, preserved foremost through conflicting chronicles and later, occasionally much later, deeds²⁹. It is therefore quite unlikely that an – altogether mitigated – appraisal of the coeval data discussed below will be reached in the foreseeable future. The

²² See also István Vásáry, *Cumans and Tartars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005, p. 125, 150.

²³ Șerban Papacostea, *Prima unire românească. Voievodatul de Argeș și Țara Severin*, “Studii și Materiale de Istorie Medie” 28 (2010), p. 9-24 (19-21) (Basarab's potential involvement in Záh's assassination attempt).

²⁴ The name of *Ungrovlachs*, used by the Byzantines (first in reference to the year 1323) for the Wallachians between the Lower Danube and the Southern Carpathians is also worth closer inspection (*Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV* (ed. by Ludwig Schopen), I, Bonn 1828, p. 271-274).

²⁵ J. V. A. Fine, *op. cit.*, p. 273; V. Gjuzelev, *op. cit.*, p. 619.

²⁶ The surviving Royal troops were kept under arms until at least mid-January 1331 (Ferenc Piti, *Királyi hadoszólások Károly Róbert uralkodása idején*, “Hadtörténelmi Közlemények” 129 (2016), 2, p. 381-392 (384 and n. 25).

²⁷ Generations apart: Ilie Minea, *Războiul lui Basarab cel Mare cu regele Carol-Robert (noiembrie 1330)*, “Cercetări Istoricе” 5-7 (1929-1931), p. 324-343; László Veszprémy, *A posadai csata. Károly Róbert 1330-as havasalföldi hadjárata*, in *Elfeleltett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6-16. század)* (ed. by László Pósn & L. Veszprémy), Budapest 2014, p. 232-246.

²⁸ The otherwise common Slavic name (with various meanings: from garrison or quarter to crew or seat) was apparently erroneously ascribed by Nicolae Iorga to the location of the battle (Nicolae Stoicescu & Florian Tucă, *1330. Posada*, Bucharest 1980, p. 108-109), leading to several controversies concerning the location (Constantin Rezachevici, *Localizarea bătăliei dintre Basarab I și Carol Robert (1330): în Banatul de Severin (I-II)*, “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol” 21 (1984), p. 73-87; 22 (1985), 2, p. 391-408.

²⁹ For the Bulgarian-Byzantine-Serbian war: Toma Tomov, *Към въпроса за Велбъждката битка*, “Анамнеза” 1 (2006), 3, p. 34-48 (it must be emphasized that Andronikos III did not arrive on the battlefield; he was plundering in the south). As to the Hungarian-Wallachian conflict, seemingly, with the exception of the chronicle of Peter of Duisburg [*Cronica terre Prussie* (ed. by Max von Töppen), in *Scriptores Rerum Prussiacarum*, I, Leipzig 1871, p. 21-219 (183)], all our direct knowledge comes from Hungarian chronicles and Hungarian royal charters (see the cited works of I. Minea, C. Rezachevici, N. Stoicescu & F. Tucă and L. Veszprémy).

contemporary medieval authority of the author of the source, *id est* the known Venetian scholar and politician Marino Sanudo Torsello (c. 1270-c. 1343)³⁰, and the most intertwined contexts, in which the letter under scrutiny was written, gently allows fathoming a more expedient scholarly outcome³¹.

The Author

Sanudo Torsello's name is virtually synonymous with crusading³² in the first half century after the Saracen conquest of Acre (1291) that marked the end of Christian rule in the Holy Land³³. He was however not a zealot, but much rather what we call today a "political analyst", nonetheless a "well-off" and influential political analyst, as well as actor³⁴. By the 1320s, Sanudo was also by far the leading "Western expert" in recent Byzantine history and politics³⁵.

A Venetian³⁶ subject from *Romania* (term that later confined Ottoman-Turkish *Rumelia*)³⁷, he was gripped by the imperial idea and the concept of romanity³⁸. In the aftermath of the *Frankish* – Venetian induced – crusader conquest of Constantinople in

³⁰ E. g. Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago, Illinois 1981, p. 64; P. Lock, *The Routledge Companion to the Crusades*, New York 2006, p. 126, 188-189.

³¹ Yet, alike in the case of the analysis of Sanudo's life, this might prove just a *pium desiderium*.

³² His most famous work is the *Liber secretorum fidelium crucis*, written and revised between 1306 and 1321; modern photographic reprint of the Jacques Bongars edition (Hannover 1611): Marino Sanudo, *Liber secretorum fidelium crucis* (ed. by Joshua Prawer), Jerusalem 1972; English translation: Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross* (ed. by Peter Lock), Farnham 2011, here p. 13-14.

³³ Christopher J. Tyerman, *Marino Sanudo Torsello and the Lost Crusade: Lobbying in the Fourteenth Century*, "Transactions of the Royal Historical Society", 5th series, 32 (1982), p. 57-73.

³⁴ Andrea Magnocavallo, *Marin Sanudo il Vecchio e il suo progetto di Crociata*, Bergamo 1901. In spite of its age, the biography is still a valid reference. Most data were known prior to 1900.

³⁵ *Istoria del Regno di Romania*, in *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues* (ed. by Karl Hopf), Berlin 1873), p. 99-170. Almost in the manner of his *Liber secretorum*, this latter work was completed between 1328 and 1333 (in this respect: Eutychia Papadopoulou, *À propos de l'Istoria di Romania de Marin Sanudo Torsello*, "Byzantina Symmeikta" 10 (1996), p. 195-233.

³⁶ Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age, le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris-The Hague 1959, p. 82. For the meaning and the territorial extent of *Romania* in Sanudo's view, see his letter from 1330 discussed below.

³⁷ For the implications of these designations (in relation chiefly to their modern uses): Robert Lee Wolff, *Romania: The Latin Empire of Constantinople*, "Speculum" 23 (1948), 1, p. 1-34 (the successful O. S. S. career of Wolff during World War II must also be taken into account).

³⁸ Yannis Stouraitis, *Reinventing Roman Ethnicity in High and Late Medieval Byzantium*, "Medieval Worlds" 5 (2017), p. 70-94 (85); Édouard Baraton. *La Romanie orientale: l'empire de Constantinople et ses avatars au Levant à l'époque des Croisades*, Rouen 2018, p. 60-61.

1204³⁹, Sanudo considered himself the witness of a *renovatio imperii* of a transfer of Roman imperial power: from “the Greeks” to “the Germans”⁴⁰. In his words: “*l’Imperio Romano fù transferito da Greci a Tedeschi.*”⁴¹ This highly explosive and volatile concept⁴² was – dangerously – reprised by William of Ockham in spring 1331⁴³ and – unsuccessfully in the end – used against Pope John XXII in support of the supremacy of Emperor Louis IV of Wittelsbach⁴⁴.

Quite unusually for those times⁴⁵, Sanudo displayed genuine sympathy towards the Byzantines and chiefly towards the damned, by the “Schismatics”, Emperor Michael VIII Palaiologos⁴⁶. He had retaken Constantinople from the Latins (1261)⁴⁷ and later accepted Church union, under the authority of Rome, at the Council of Lyon (1274)⁴⁸. Precisely because of all these “recent histories”, Sanudo, himself

³⁹ Filip van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, *The Medieval Mediterranean*, Leiden 2011. See – in comparison – also Alexandru Madgearu, *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Leiden-Boston 2016.

⁴⁰ The roots of the concept may have dated back to Ottonian times, see Sebastian Kolditz, *Beyond Liutprand and Theophano: Aspects of Western-Byzantine Relations in the Ottonian and Salian Times*, in *A Companion to Byzantium and the West, 900-1204* (ed. by Nicolas Drocourt & S. Kolditz), Leiden 2022, p. 148-191 (153-154).

⁴¹ M. Sanudo, *Istoria del Regno di Romania*, p. 136 (f. 13^v); É. Baraton, *op. cit.*, p. 421 (the quotation read: “[...] *el imperio fu tranferato dal Grechi al Tudeschi [...]*”). The entire passage in Sanudo’s *Istoria* (ed. Hopf) is relevant: “[...] *Ora tornaremo all’Imperator Sior Michieli [Michael VIII Palaiologos], che si forzò molto ridur il Popolo Greco all’obbidienza della Chiesa d’Iddio, della retta Fede, e delli articoli Apostolici della qual avea deviato molto tempo. Ed io penso, che dappoi, che l’Imperio Romano fù transferito da Greci a Tedeschi, non vi fù piu Amor trà Greci e latini [...]*”

⁴² S. Kolditz, *op. cit.*, p. 153, n. 29-30 (with reference to the seminal studies of Percy Ernst Schramm and Franz Dölger, and the debates thus triggered).

⁴³ Cf. Massimiliano Traversino, *The Western Church under Pope John XXII: Political and Theological Stakes in the Trials of Meister Eckhart and William of Ockham*, “*Divus Thomas*” 115 (2012), 1, p. 368-389 (382).

⁴⁴ Sebastian Zanke, *Johannes XXII., Avignon und Europa. Das politische Papsttum im Spiegel der kurialen Register (1316-1334)*, Leiden-Boston 2013, p. 85-96.

⁴⁵ With direct impact on the lands under analysis, we only recall the – rather recent in relation to the year – the (anti-) Byzantine design of Charles of Valois, which, in terms of words, but not of aims and style, had a “Sanudian” handbook [*Anonymi Descriptio Europae Orientalis* (ed. by Tibor Živković & Vladeta Petrović & Aleksandar Uzelac), Belgrade 2013, *passim*].

⁴⁶ For instance: Dimitar Angelov, *The Confession of Michael VIII Palaiologos and King David*, “*Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik*” 56 (2006), p. 193-204 (200-202).

⁴⁷ Deno J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Massachusetts 1958, p. 92-95.

⁴⁸ In these matters, see also Ionuț-Alexandru Tudorie, *Le schisme arsenite (1265-1310): entre akribeia et oikonomia*, “*Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta*” 48 (2011), p. 133-175.

hostile to Byzantium until the mid 1320s⁴⁹, knew, and openly admitted⁵⁰, that both crusading and Church union were extremely difficult to implement (so that we put to use also modern political language) in troubled Byzantium (foremost)⁵¹ and in its growingly independent “Commonwealth”⁵². Yet, as the Papacy attempted to liberate herself from “Babylonian captivity” in Avignon⁵³, Greek Christianity re-became of paramount value for – at least – the prestige of the Holy See⁵⁴. This furthered a close relation between Sanudo, a Papal guest in Avignon (1321-1322)⁵⁵, and astute Pope John XXII (1316-1334)⁵⁶.

Noteworthy enough, certainly on a chronological level⁵⁷, after 1330, after Velbužd (and *Posada*⁵⁸), Emperor Andronikos III Palaiologos opened the Straits for renewed talks for Church union and crusading⁵⁹. This came much to the satisfaction of both Marino Sanudo Torsello and Pope John XXII⁶⁰. 1330 was apparently a “crusader”

⁴⁹ E. g. *Liber secretorum* (ed. Bongars), II, Appendix (Letters), no. 8, p. 299-300 [1324].

⁵⁰ In addition to precisely the letter discussed below, see for instance Sanduo's stand towards the Union of Lyon in *Liber secretorum*, I, p. 180 (in comparison to his letters from 1324-1325).

⁵¹ See the still unsurpassed synthesis of Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Massachusetts 1972, on which we relied heavily.

⁵² Or Byzantine “family of kings” (in Dölger's words). With reference to the topic discussed further on, see chiefly Alexandru Elian, *Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Âge*, in *Proceedings of the International Congress of Byzantine Studies*, XIII, London 1966 [1967], p. 195-207 (199-200); Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, London 1971.

⁵³ The designation belongs, tellingly also under these circumstances, to Francesco Petrarca, *Sine nomine, lettera polemica e politica* (ed. by Ugo Dotti), Rome-Bari 1973, no. 10, p. 113.

⁵⁴ See also Sylvia Schein, Fideles Crucis. *The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land 1274-1314*, Oxford 1991, p. 204-205, 242-246. For the context, see additionally A. J. Forrey, *The Papacy and the Commutation of Crusading Vows from one Area of Conflict to Another (1095-c. 1300)*, “Traditio” 73 (2018), p. 43-82 (79-81).

⁵⁵ E. g. Maurice Faucon, *Marino Sanudo à Avignon*, “*Mélanges de l'École Française de Rome*” 2 (1882), p. 322-323 (n. 1). Sanudo was treated almost like a member of the “Papal family”.

⁵⁶ For a rather recent overview: Jean Favier, *Les Papes d'Avignon*, Paris 2006, p. 438-450.

⁵⁷ Though, at the end of 1328, both Avignon and Venice had asked Naples to join an alliance against Byzantium, Bulgaria, the Turks and the Alans (!) (cf. already Walter Norden, *Das Papsttum und Byzanz: die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453)*, Berlin 1903, p. 702 n. 1).

⁵⁸ Viewed as an Orthodox triumph against Catholic aggression (e. g. Matei Cazacu & Dan Ioan Mureșan, *Ioan Basarab, un domn român la începuturile Țării Românești*, Kishinev 2013, *passim*).

⁵⁹ For the (final) stand of Andronikos II (1327), as well as for the (initial) stand of Andronikos III (1324-1330), see also Kathleen Maxwell, *Between Constantinople and Rome: An Illuminated Gospel Book* (Paris gr. 54) and the Union of Churches, Farnham 2014, p. 194-195, 212-213.

⁶⁰ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant, I: The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia, Pennsylvania 1976, p. 180-182.

watershed for Venice too⁶¹. Turkish attacks, launched from Asia Minor, on the (Latin) Aegean islands⁶², led to an alliance between the otherwise business-orientated Catalans of the same Aegean Sea⁶³ and the Venetians⁶⁴. It pushed them towards the crusader Holy League of 1332⁶⁵. Rooted also in the domestic troubles of French king, Philip VI of Valois⁶⁶, the leader of the main military force involved in the projected crusade⁶⁷, the *entente* was the – ultimately failed (by 1337)⁶⁸ – coronation of Sanudo's continental efforts⁶⁹.

Marino Sanudo Torsello was not the “average Venetian”⁷⁰, although what we known about him is predominantly the result of his feather⁷¹, which made the writer an ideal “ghost”⁷² for the imperial Republic in the Laguna⁷³. On one hand, Venice had engineered the crusader fall of Constantinople (1204)⁷⁴ that had left eternal scares on

⁶¹ See chiefly Norman Housley, *Angevin Naples and the Defence of the Latin East: Robert the Wise and the Naval League of 1334*, “Byzantion” 51 (1981), p. 548-556 (551).

⁶² Elisabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983, p. 160-161 (based on Sanudo). The raids began in 1330 and peaked over the following two years.

⁶³ See also Alim Nasirov, *Anatolia in the Chronicle of Ramon Muntaner*, “The Journal of the Center for Ottoman Studies” 49 (2021), 1, p. 91-103.

⁶⁴ Chiefly David Jacoby, *Catalans, Turcs et Vénitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello*, “Studi Medievali”, 3rd series, 15 (1974), p. 217-261.

⁶⁵ Vladislav Ivanov, *Sancta Unio or the Holy League (1332-36/37) as Political Factor in the Eastern Mediterranean and the Aegean*, “Études Balkaniques” 48 (2012), 1, p. 142-176.

⁶⁶ C. J. Tyerman, *Philip VI and the Recovery of the Holy Land*, “The English Historical Review” 100 (1985), 1, p. 25-51.

⁶⁷ N. Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford 1986, p. 24-35.

⁶⁸ Mike Carr, *Benedict XII and the Crusades*, in *Pope Benedict XII (1334-1342): The Guardian of Orthodoxy* (ed. by Irene Bueno), Amsterdam 2018, p. 217-240.

⁶⁹ A. E. Laiou, *Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332-1334*, “Speculum” 45 (1970), 3, p. 374-392.

⁷⁰ E. g. Frank Frankfort, *Marino Sanudo Torsello: A Social Biography*, PhD Thesis, Cincinnati, Ohio 1974, Appendix, no. B, p. 274-278 (Sanudo's last will).

⁷¹ Two exceptions must be cited: (1) Sanudo's above-mentioned testament and (2) the Papal costs of Sanudo's Avignones (and Italian) comfort (published by Faucon in the early 1880s).

⁷² Had it not been for the omission of Faucon's study, P. Lock's comments (*Marino Sanudo* cit., p. 3-7) may have weighted heavier on the assessment of Venetian Sanudo. Lock's words were: [...] *All that is known about him comes from his two major works, Secreta fidelium crucis (1307-21)⁵ and Istoria del regno di Romania (c.1326-33),⁶ and from 42 surviving letters or fragments of letters to various prominent figures concerned with crusading from the years 1332 to 1337.⁷* [...] The authority of Sanudo certainly “surpassed” the documentary evidences on his life and career.

⁷³ E. g. Șerban Marin, *Domus quartae partis et dimidia totius Imperii Romaniae. The Fourth Crusade and the Dogal Title in the Venetian Chronicles' Representation*, “Quaderni della Casa Romana di Venezia” 3 (2004), p. 119-150.

⁷⁴ Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Baltimore, Maryland 2003, p. 155-172.

the relation between Latin and Greek Christianity⁷⁵. On the other hand, Venice profited greatly from trade with the Saracens⁷⁶, even after the fall of Acre (1291) that had shocked divided Western Christendom⁷⁷. The conduct of the Republic was and remained pragmatic, that is adjustable⁷⁸.

In the heydays of Sanudo's crusader drive (still unwelcome "at home"⁷⁹, in Venice, unless his design would have led to a Venetian monopoly over trade with the Holy Land and the neighbouring lands)⁸⁰, Venice, although much opposed to John XXII's ban on trade with the Muslims (1326)⁸¹, refrained from taking sides (especially anti-Papal stands) during the ongoing Italian conflicts⁸². The Republic of Saint Mark⁸³ was – most likely – aware that the Papal embargo had Western grounds (i. e. the display of the supremacy of the heir of Saint Peter) and not Eastern roots (that is: the proper commerce with the Infidels)⁸⁴.

⁷⁵ E. g. John Godfrey, *1204. The Unholy Crusade*, Oxford 1980; Savvas Neocleous, *Guilty or Innocent? Pope Innocent III's Perceptions and Attitudes towards the Byzantines (1198-1204)*, "Studi Medievali" 56 (2015), 2, p. 555-594.

⁷⁶ In general: Eliyahu Ashtor, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, London 1978.

⁷⁷ E. g. (with focus on the ensuing East-Central European part of the present study) Shlomo Lotan, *Querimonia desolacionis terre sancte: The Fall of Acre and the Holy Land in 1291 as an Emotional Element in the Tradition of Teutonic Order*, "Mirabilia" 15 (2012), p. 47-55.

⁷⁸ See M. Carr, *Merchant Crusaders in the Aegean, 1291-1352*, Woodbridge 2015, p. 66-78.

⁷⁹ "Home" is a rather arbitrary designation, considering Sanudo's "errant ways"/travels. On the other hand, Sanudo overemphasized Venice as his birthplace in basically all his writings (Fr. Frankfort, *op. cit.*, p. 61 n. 24; aspect already noticed by Bongars in 1611).

⁸⁰ For instance: D. Jacoby, *Marino Sanudo Torsello on Trade Routes, Commodities and Taxation*, in Idem, *Travellers, Merchants and Settlers in the Eastern Mediterranean, 11th-14th Centuries*, Farnham 2014, p. 185-197.

⁸¹ E. g. Gherardo Ortalli, *Venice and Papal Bans on Trade with the Levant: The Role of the Jurist*, "Mediterranean Historical Review" 10 (1995), 1-2, p. 242-258 (especially 250-254).

⁸² In 1330, Venice's stand was due also to the new doge, Francesco Dandolo (1329-1339), a former ambassador to Avignon, as well as former *bailo* of Negroponte in the East [Giorgio Ravegnani, *Francesco Dandolo*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 32 (1986), *sub voce*].

⁸³ At any rate, Papal absolutions for the crime of violating the ban were so frequent that it was "as if" the Papacy wanted a share of the profits from the trade with the Infidels, without "losing face" (for an overview: N. Housley, *op. cit.*, p. 207-208).

⁸⁴ Stefan K. Stanchev, *Spiritual Rationality: Papal Embargo as Cultural Practice*, Oxford 2014, p. 144-146. Sanudo however had viewed commercial embargo as a first step towards the crusade. Besides, Venice too had enacted bans on trade with the Infidels prior to 1326.

The Letter

On April 10, 1330, Sanudo Torsello wrote one of his best known letters⁸⁵. Once more, he addressed Cardinal Bertrand du Pouget, bishop of Ostia⁸⁶. Bertrand was rumoured to have been either John XXII's illegitimate son or nephew⁸⁷.

In an Italy still divided between interchangeable Guelphs and Ghibelines⁸⁸, du Pouget was stationed in Bologna since 1327⁸⁹. He prepared the return of the Papacy from Avignon to the Italian Peninsula⁹⁰. Following a series of military victories and Louis IV of Wittelsbach's forced retreat from Rome (February 1330), the nemesis of John XXII⁹¹, the ambitious cardinal was at the height of his power⁹². Du Pouget, with whom he had been in contact since 1327 (if not already since 1323)⁹³, was certainly the man to talk to for Sanudo's plans of crusading and Church union⁹⁴. At that time (April 21, 1330), when writing to Paris, John XXII called for aid for Hospitaller Rhodes, threatened – according to the same Pope – by Andronikos III Palaiologos and the schismatic Greeks⁹⁵.

⁸⁵ E. g. the extensive use of this letter in A. E. Laiou, *op. cit.*, p. 384 (and after).

⁸⁶ Pierre Jugie & Armand Jamme, *Bertrando del Poggetto*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 84 (2015), *sub voce*.

⁸⁷ Francesco Petrarca's or Giovanni Villani's innuendos, for instance, were however refuted by Edmond Abe, *Autour de Jean XXII. Les familles du Quercy*, I, Rome 1902, p. 171-172.

⁸⁸ For an overview, see the entries authored by Franco Cardini in *Lexikon des Mittelalters*, IV, Munich-Zurich 1989, IV, coll. 1436-1438 ("Ghibelinen"), 1763-1765 ("Guelfen").

⁸⁹ *Giotto e le arti a Bologna al tempo di Bertrando del Poggetto* (ed. by Massimo Medica), Milan 2005.

⁹⁰ Beatrice Borghi, *Bologne et le cardinal legat Bertrand Du Pouget. Le refus d'un grand projet*, "Journal of Mediae Aetatis Sodalitium" 15 (2017), p. 121-141 (133-134).

⁹¹ E. g. Martin Berg, *Der Italienzug Ludwigs des Bayern. Das Itinerar der Jahre 1327-1330*, "Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken" 67 (1987), p. 142-197.

⁹² For instance, A. Jamme, *Des usages de la démocratie. Deditio et contrôle politique des cités lombardes dans le grand projet de Jean XXII*, in *Papst Johannes XXII. Konzepte und Verfahren seines Pontifikats* (ed. by Martin Rohde & Hans-Joachim Schmidt), Berlin 2014, p. 279-341.

⁹³ See also Eve C. Wolynes, *Migrant Mentalities: Reconstructing the Community, Identity and World of Venetian Merchants in the Late Medieval Mediterranean*, PhD Thesis, Notre Dame, Indiana 2019, p. 139. The cardinal and the scholar had apparently met in 1323/1324 (?) in Piacenza. At that time, Sanudo was the envoy of Robert of Anjou, the king of Naples, du Pouget's ally, as well as the paternal uncle of Charles-Robert, king of Hungary.

⁹⁴ A. E. Laiou, *op. cit.*, p. 384-385; M. Carr, *op. cit.*, p. 32.

⁹⁵ Calendared in *Lettres secrètes et curiales du pape Jean XXII (1316-1334), relatives à la France*, III: *Années IX-XVIII (1324-1334)*, part 2. [=IV] (ed. by Auguste Colon & Suzanne Clémencet), Paris 1972, no. 4174 (letter sent by John XXII to Philip VI; cf. M. Carr, *op. cit.*, p. 96).

Sanudo's excessively long letter to the cardinal was basically a treatise⁹⁶. Sanudo was fully aware of this fact⁹⁷. The letter from April 10, 1330, matched in size his earlier history of *Romania*⁹⁸. Albeit this, the letter never received the attention, nor experience the circulation granted to the former "synthesis"⁹⁹. It was also the last known letter written by Sanudo to du Pouget¹⁰⁰. The latter's star faded over the coming years (prior even to John XXII's death in 1334)¹⁰¹. As predicted by the scholar in his letter of April, 10, 1330, to the cardinal¹⁰², Louis IV had in fact gained strength after his Italian experience of 1327-1330¹⁰³.

⁹⁶ Friedrich Kunstmann, *Studien über Marino Sanudo den Aeltern mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe* (offprint *Abhandlungen der Historischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 3rd Class, VII, 3), Munich 1855, Appendix, no. II, p. 59-93 (755-789). It was translated by Sherman Roddy, *The Correspondence of Marino Sanudo Torsello*, PhD Thesis, Philadelphia, Pennsylvania 1971), Appendix, no. 30, p. 222-270.

⁹⁷ In the accompanying letter (sent likewise on April 10, 1330), Sanudo had thus written: "[...] I have decided with all deference to write to your lordship two letters. One of these is short; the other, however, is both long and separate [...]. I have written in order that your reverend and excellent paternity may be able to see clearly and learn the state and condition of Christians, especially of the dominion you hold. Therefore, I have composed this short letter so that your intellectual adroitness may with attentiveness put understanding in reading the long one and in examining its contents with rational scrutiny [...]" (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. I, p. 57-59 (753-755); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 29, p. 221-222). He certainly did not want to test the patience of du Pouget. The second letter sent, on that day, by the Venetian to the cardinal was the most extensive letter the scholar ever wrote (see *Ibidem*, p. XV-XVII).

⁹⁸ In comparison: *Istoria del Regno di Romania* (ed. Hopf), p. 99-170 (in 8°); Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 59-93 (in 4°).

⁹⁹ Something "was off" from the beginning. Du Pouget's archdeacon, Almerico de Nohalco, confirmed the reception of the letter on May 13, 1330. Sanudo responded to him after another month, on June 12, 1330 (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, nos. III-IV, p. 93-94 (789-790); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, nos. 31-32, p. 270-271). A letter sent from Venice normally reached Bologna (and vice-versa) in less than a week. The delays were probably due also to the fact that, once more, Sanudo employed the same obscure Venetian, named – French – Raymond, to deliver his letters (Fr. Frankfort, *op. cit.*, p. 227 n. 47).

¹⁰⁰ Before 1330, Sanudo had written – at least – twice to du Pouget, in 1327 and 1328 (edited by Bongars, *Liber secretorum*, II, Appendix, no. 18, p. 307-310; no. 20, p. 312-313; translated by Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 16, p. 161-171; no. 25, p. 208-209).

¹⁰¹ E. g. Guido Antonioli, Conservator pacis et iustitiae. *La Signoria di Taddeo Pepoli a Bologna (1337-1347)*, Bologna 2004, p. 38-40. In spring 1334, he was also chased out of Bologna.

¹⁰² Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 86-88 (782-784); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 261-263.

¹⁰³ E. g. Martin Clauss, *Ludwig IV. der Bayer. Herzog, König, Kaiser*, Regensburg 2014, p. 94-95. Sanudo also correctly predicted (in relation to the year 1333 in this case) that Louis knew how to feign a retreat (Heinz Thomas, *Kaiser Ludwigs Verzicht auf das römische Königtum*, "Zeitschrift für Historische Forschung" 12 (1985), p. 1-10; see in general *Ludwig der Bayer (1314-1347). Reich und Herrschaft im Wandel* (ed. by Hubertus Seibert), Regensburg 2014, *passim*).

After 1330, the number of Sanudo's preserved letters went down to a dozen (all written between 1332 and 1337, though he died in 1343 the soonest)¹⁰⁴. The "treatise-letter" sent to du Pouget on April 10, 1330 could be viewed as a – before his time – political testament of the medieval scholar¹⁰⁵. This is also suiting for Sanudo's oeuvre. Sanudo's letter to du Pouget from April, 10, 1330, stands for the "birth certificate" of the Venetian's Cassandra vision of the Turks¹⁰⁶. These Turks, "the worst Saracens", were to overrun everything, from East to West (with – bonus – aid from Tartars of the Golden Horde)¹⁰⁷, unless said Turks were not checked by the united forces, both Latin rite and Greek rite, of Christendom¹⁰⁸.

The letter¹⁰⁹ began with a plea for peace, ornatd with quotes from the New Testament¹¹⁰, and focused on the territories in the Emilia under the authority of the cardinal¹¹¹ ("[...] In order that your paternity may be better able to arrive at a plan for peace, the people of those parts must be especially understood [...]")¹¹². From the Italians and their features, Sanudo moved to Julius Caesar and his victory over the Gauls, the ancestors of the French ("[...] Although I speak thus of Italian men, the same is also found in people of antiquity. An example is the Gauls. Today they are considered to be the most lawful people of the world [...]")¹¹³. In order to differentiate between

¹⁰⁴ Sh. Roddy, *op. cit.*, p. XVI-XVII (between 1332 and 1337, the audience of Sanudo was chiefly French or French-speaking, because of King Philip VI's crusader plans). We also note that no letter dated prior to 1323 was preserved, meaning that none of Sanudo's letter was posterior to his final version of *Liber secretorum* (1321) and his Avignon stay (1321-1322) (M. Faucon, *op. cit.*, p. 323). This only increases the mystery of Sanudo.

¹⁰⁵ R. L. Wolff, *Hopf's so-called 'Fragmentum' of Marino Sanudo Torsello*, in *The Joshua Starr Memorial Volume: Studies in History and Philology*, New York 1953, p. 149-159 (based on the text published by Hopf in the collected *Chroniques*, p. 171-174).

¹⁰⁶ A. E. Laiou, *op. cit.*, p. 384-385; C. Tyerman, *Marino Sanudo Torsello cit.*, p. 64.

¹⁰⁷ This fundamental trait was emphasized by A. E. Laiou, *op. cit.*, p. 385.

¹⁰⁸ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 82 (778); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 254-255.

¹⁰⁹ Because both Kunstmann's edition and Roddy's translation are otherwise rather well-known, as well as available online, we will quote only the parts from the English translation that are relevant for the rhetoric of Sanudo and his "state of mind" in early April 1330.

¹¹⁰ Sanudo later also used examples from the Old Testament, especially the Maccabees, immediately after outlining the extent of the might of the Germans (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 72 (768); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 239-240).

¹¹¹ E. g. Vito Sibilio, *Giovanni XXII e il Mezzogiorno. Testimonianze di vita ecclesiastica dai suoi registri (1316-1324)*, "Rivista di storia della Chiesa in Italia" 56 (2002), 2, p. 377-399.

¹¹² Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 60 (756); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 224.

¹¹³ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 62 (758); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 225.

Italy and France¹¹⁴, Sanudo outlined to du Pouget how, at great costs, Caesar had coerced the Gauls into submission (“[...] Although the Gauls have been set aright and ordered for maintaining the dominion, the Italians are not disposed to do so, and not only the dominion but an alliance within the dominion as is seen. The past makes this obvious [...]”)¹¹⁵. He wrote this knowing that he needed the French¹¹⁶.

Composed Saundo's approach was aggressive and – as he had admitted in the first lines of the letter – personally motivated¹¹⁷ in relation to Cardinal du Pouget, the – tyrannical¹¹⁸ – Frenchman in Bologna (“[...] Although I have written two other letters to your most excellent reverend paternity, and I have received no response from them, their bearers reported that your praiseworthy lordship received them graciously.¹¹⁹ Therefore, after contemplating anew the mein of your most kind and laudable paternity, as I observed by your grace at Piazzenza [in 1323, emphasis mine], *I have purposed to write again to your lordship* [...]”)¹²⁰. Hell hath no fury like a scholar scorned¹²¹.

Sanudo proceeded by explaining – the Roman rooted – differences of Italy, divided between Guelphs and Ghibelines¹²². This served as prelude for his analysis of Emperor Louis IV (“[...] Therefore, most reverend father, I believe your paternity is informed in some way about new happenings. I speak with deference. Such lords lack greatly in this respect [...]”)¹²³. Contrary to common opinion, Sanudo did not think that

¹¹⁴ Armand Jamme, *Le Languedoc en Italie? Réseaux politiques et recrutement militaire pendant la légation du cardinal Bertrand du Pouget (1319-1334)*, in *Jean XXII et le Midi* (ed. by Michelle Fournié & Daniel Le Bévec), Toulouse 2012, p. 255-290.

¹¹⁵ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 62 (758); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 226.

¹¹⁶ This fact, self-evident otherwise, was made abundantly clear in the final part of the letter, as well as in subsequent years (C. Tyerman, *op. cit.*, p. 64-66).

¹¹⁷ Sanudo was certainly a careful planner (Fr. Frankfort, *op. cit.*, p. 95-96). A potential explanation for his aggressive tone may come from Sanudo's life. He had to wait until he was close to fifty to become head of the family and enjoy its resources (post 1318).

¹¹⁸ In spite of its claims and aims of medieval democracy, Bologna's fate was predominantly marked by “tyrants” even after du Pouget's fall in 1334 (e. g. Cecilia M. Ady, *The Bentivoglio of Bologna: A Study in Despotism*, Oxford 1937, p. 1-9).

¹¹⁹ It is rather unlikely that the letters in question were the two known letters to du Pouget. Sanudo had his pride. He would not have addressed him again after such a long silence.

¹²⁰ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 60 (756); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 223. The frequent (recurrent) use of “although” is indicative for Sanudo's general conduct and for his – unexisting in fact – relation with the cardinal.

¹²¹ See in comparison Margaret Meserve, *Nestor Denied: Francesco Filelfo's Advice to Princes on the Crusade against the Turks*, “Osiris” 25 (2010), 1, p. 47-65.

¹²² Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 62-66 (758-762); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 226-231.

¹²³ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 66 (762); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 231.

Louis (named “the Bavarian”, for he had been excommunicated by John XXII)¹²⁴ was vanquished¹²⁵. He warned du Pouget that his days were in fact numbered, unless the cardinal found a way to conclude peace with the Germans¹²⁶.

Sanudo used the recent Oriental talks of John XXII and Philip VI of Valois¹²⁷ as an example in this respect (“[...] Therefore, since the supreme pontiff and the most illustrious king of France seek to bring persons of such condition, especially the sultan of Babylon, to themselves, how much more ought our lord bring to himself strong, hardy, and great German people [...]”)¹²⁸. This peace should have been “European” (“[...] First, let me say some things on account of which your reverend paternity and our lord supreme pontiff ought to seek peace.¹²⁹ It is said that the most honored clerical office of the world is in Germany because they are lords of lords, and they hold great lands. The most honored civil office of the world is in France, and the most honored citizens or burgesses of the world are in Italy. Therefore those who know worldly facts desire to be priests in Germany, knights in France, and citizens or burgesses in Italy because of the honor and power they have [...]”)¹³⁰. Sanudo had a way with words.

He focused subsequently on the continental expansion of the Germans¹³¹. This substantiated their imperial claims and simultaneously furthered Christian divisions¹³².

¹²⁴ In his turn, in May 1328, *de iure* deposed Emperor Louis IV had created, in Rome, an anti-pope: Nicholas V (Pietro Rainalducci). At the time of the Sanudo's letter to du Pouget, Nicholas V was negotiating his pardon with John XXII, granted to him in July-August 1330. Sanudo consequently did not list Nicholas V as a threat to Pope John XXII (for an overview: Amedeo de Vicentiis, *Niccolò V*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 78 (2013), *sub voce*).

¹²⁵ He returned to the question towards the end of the letter (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 85-88 (781-784); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 259-263).

¹²⁶ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 66-69 (762-765); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 232-235.

¹²⁷ These negotiations were known in historiography since the 19th century (J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle. Expéditions du maréchal Boucicaut*, I, Paris 1886, p. 32-39).

¹²⁸ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 70 (766); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 236.

¹²⁹ What followed almost resembled the three orders of the medieval society: [I.] *oratores*, [II.] *bellatores*, [III.] *laboratories* (George Duby, *The Three Orders: Feudal Society Imagined*, Chicago, Illinois 1982). For Sanudo's words and their context, see also Paolo Evangelisti, “*Un progetto di riconquista e governo della Terra santa: strategia economica e militare e proposta di un codice etico-politico attraverso il lessico regolativo-sociale minoritico*”, in *Alle frontiere della cristianità: i frati mendicanti e l'evangelizzazione tra '200 e '300*, Spoleto 2001, p. 135-199.

¹³⁰ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 70-71 (766-767); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 237. We note in these instances the recurrent use of demonstrative “therefore”. Sanudo was increasing the pace of his “oration”.

¹³¹ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 71 (767); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 238.

¹³² A recurrent topic, on which see, in relation to crusading, also the old study of Gottfried Dürnhölder, *Die Kreuzzugspolitik unter Papst Johann XXII (1316-1334)*, Strasbourg 1913, p. 1-8.

In the past, these divides had even led to the coming of the Moors into Spain¹³³, for Christians too, if they thought that their cause was just, were willing to turn to heathens and infidels for support¹³⁴. Sanudo used the chaos in Italy to underline this thought and to pin Sicily as the “source of all evil”¹³⁵.

He did so because – via Angevine Naples at the time¹³⁶ – the Kingdom of Sicily was united with the Kingdom of Jerusalem¹³⁷, and – equally importantly – because King Charles of Anjou, in his sick ambition, had wronged Emperor Michael VIII Palaiologos¹³⁸, leading into failure both the Latin reconquest of Constantinople and Church union¹³⁹. The Venetian supported ambition of Charles of Valois¹⁴⁰ had later experienced the same fate¹⁴¹. Sanudo then made his point: “[...] Whence, I speak with deference, both the pastors of the church and King Charles could have pursued a better policy toward the empire of Romania¹⁴². The church could have had the land and the people under its jurisdiction¹⁴³ by the mediation of Michael and the patriarch who ruled then. Another course could have been provided for the Emperor Philip [...]”¹⁴⁴. This

¹³³ On the *Reconquista* in the 1320s (when only the Emirate of Granada was still standing): N. Housley, *The Later Crusades: From Lyons to Alcazar, 1274-1580*, Oxford 1992, p. 272-279.

¹³⁴ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 72-74 (768-770); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 239-242.

¹³⁵ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 74-77 (770-773); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 243-246. This was a recurring topic in the letter (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 90 (786); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 265-266).

¹³⁶ For Naples and the Holy Land: Gennaro Maria Monti, *L'Italia e le crociate in Terra Santa*, Naples 1940, p. 143-146. With focus on “the aftermath” of Sanudo’s letter to du Pouget: David Abulafia, *Venice and the Kingdom of Naples during the Last Years of Robert the Wise, 1332-1343*, “Papers of the British School at Rome” 48 (1980), p. 186-204.

¹³⁷ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 77 (773); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 247.

¹³⁸ In this Byzantine-Sicilian context, the Sicilian Vespers (1282) need no introduction. See, with focus on the ensuing war (1282-1302), for instance Giovanni Amatuuccio, *La guerra dei Vent'anni (1282-1302), Gli eserciti, le flotte, le armi della Guerra del Vespro*, Naples 2017.

¹³⁹ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 77-78 (773-774); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 247-248.

¹⁴⁰ A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins* cit., p. 30-31, 206-210; D. M. Nicol, *The Last Centuries* cit., p. 93-97. With reference to the regions discussed below: Tudor Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294-1315)*, Cluj 2007, p. 56-72, 139-143, 168-171, 180-182.

¹⁴¹ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 78-80 (774-776); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 249-251.

¹⁴² That is his (Sanudo’s) *Romania* (E. Papadopoulou, *op. cit.*, p. 198).

¹⁴³ E. g. Johannes Preiser-Kapeller, *Spielzüge am Bosphorus: Unionsverhandlungen zwischen Byzanz, Armenien und Westeuropa in den 1320er und 1330er Jahren*, in *Byzantium as Bridge between East and West* (ed. by Christian Gastgeber & Falko Daim), Vienna 2015, p. 179-215 (293-294).

¹⁴⁴ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 80 (776); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 252.

gave lead to an extensive, as well as sympathetic depiction of the Greeks and of their rite, followed by numerous other people¹⁴⁵.

Then Sanudo, using again Angevine Naples and its Greek lands¹⁴⁶, moved to the Turks, temporarily halted only through Venice's efforts¹⁴⁷, and the Tartar power at the border of Hungary¹⁴⁸, capable of ravaging Germany, France and also Italy, much weakened by inner strives¹⁴⁹, and thus leading to devastations unseen since the days of Attila¹⁵⁰. Together, Turks and Tartars (who had also besieged Constantinople)¹⁵¹ were in the position to crush Christianity ("[...] It must be realized that the Christian faithful hold only about a tenth part of this world's territory.¹⁵² The greater part of the rest, indeed, is held by the Saracen pagans and the other part by schismatics [...]")¹⁵³. This frightful prospect enabled a return to the issue of "the Bavarian", in what was arguably a circular move from Sanudo¹⁵⁴.

¹⁴⁵ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 80-81 (776-777); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 252-254.

¹⁴⁶ On the policy of Naples in the Aegean and in the Adriatic: Émile G. Léonard, *Les Angevins de Naples*, Paris 1954, p. 297-298; D. Abulafia, *The Aragonese Kingdom of Albania: An Angevin Project of 1311-1316*, "Mediterranean Historical Review" 10 (1995), 1-2, p. 1-13.

¹⁴⁷ Sanudo paid his dues to his republic (M. Carr, *op. cit.*, p. 32-33).

¹⁴⁸ For the recent anti-Tartar campaigns of Charles-Robert of Anjou, the still contested king of Hungary, see Gyula Kristó, *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest 1988, p. 89-90. Sanudo kept a watchful eye on Tartar moves (A. E. Laiou, *Marino Sanudo Torsello cit.*, p. 380), like he did with Angevine power throughout Europe, because of his Neapolitan concerns.

¹⁴⁹ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 82-83 (778-779); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 254-257.

¹⁵⁰ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, pp. 83-84 (779-780); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 257-258.

¹⁵¹ The reference was most likely to the debated Tartar invasion (1242) of the Latin Empire of Constantinople [John Giebfried, *The Mongol Invasions and the Aegean World (1241-61)*, "Mediterranean Historical Review" 28 (2013), 2, p. 129-139 (132-133); F. van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II: Political and Socio-cultural Dynamics in Latin-Byzantine Constantinople*, Leiden 2019, p. 69-70]. See in comparison, for the decade after Sanudo's letter to du Pouget, also the study of Vitalien Laurent, *L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'Empire byzantin*, "Revue des Études Byzantines" 23 (1960), p. 145-162.

¹⁵² A most explicit world order based also on Sanudo's own experience as "mapmaker" (e. g. Stefan Schröder, *Religious Knowledge within Changing Cartographical Worldviews: Spatial Concepts and Functions of Maps in Marino Sanudo's Liber secretorum fidelium crucis (c. 1321)*, in *Geography and Religious Knowledge in the Premodern World* (ed. by Christoph Mauntel), Berlin 2021, p. 189-219).

¹⁵³ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 85 (781); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 258-259. Here "schismatics" most likely stood only for the Greek rite Christians (A. E. Laiou, *op. cit.*, p. 390-391; J. Preiser-Kapeller, *op. cit.*, p. 295).

¹⁵⁴ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 86-88 (782-784); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 259-263.

Peace had to be made and this was possible only with the aid of the Pope and foremost of the king of France¹⁵⁵. He too stood to lose a lot from the current state of affairs in Italy¹⁵⁶. Although Sanudo again professed his respect towards Robert “the Wise” of Naples (it was as his envoy that Sanudo had first met du Pouget seven years earlier)¹⁵⁷, the scholar had to re-emphasize¹⁵⁸ the generally destructive nature of Sicily, for, on a royal level, Sicily meant also Jerusalem¹⁵⁹.

Sanudo mentioned that he had a solution for these troubles in the form of a book (*Liber secretorum fidelium crucis*)¹⁶⁰. This had already been well received in Avignon, Paris, Naples and elsewhere¹⁶¹. In the hope of general peace and of the “[...] capture and the holding of the Holy Land and many other lands [...]”¹⁶², he tellingly concluded the treatise-shaped letter: “Regard it fitting to command me your most faithful servant whatever is pleasing. I offer myself ready to go anywhere for whatever¹⁶³ would increase the beneficial state and the proper honor of your most reverend paternity. In order to clarify those things which have been presented above, I am sending your lordship¹⁶⁴ the enclosed prologue and rubrics of a particular book

¹⁵⁵ A. E. Laiou, *op. cit.*, p. 384-385; C. Tyerman, *op. cit.*, p. 64-66. Sanudo was basically inviting the French monarch into the Italian Peninsula long before the Neapolitan crisis in the 1490s.

¹⁵⁶ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 88-91 (784-787); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 263-267.

¹⁵⁷ For Robert the Wise and Sanudo/Naples in the days of Sanudo: Bernhard Degenhart & Annegrit Schmitt, *Marino Sanudo und Paolino Veneto: zwei Literaten des 14. Jahrhunderts in ihrer Wirkung auf Buchillustrierung und Kartographie in Venedig, Avignon und Neapel*, “Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte” 14 (1973), p. 1-137; Samantha Kelly, *The New Solomon: Robert of Naples (1309-1343) and Fourteenth Century Kingship*, Leiden-Boston-Cologne 2003, p. 211-212. The relation between Sanudo and the king of Naples was a total disaster. The Angevine monarch was not really interested in pursuing an active crusader policy.

¹⁵⁸ Because of Sanudo’s obsession with Sicily, a Central-European issue must be brought to attention. The Szeklers at the eastern borders of Hungary, named in Latin *siculi*, were deemed – apparently by 1300 – the descendants of (Roman) colonists from Sicily. However, this theory truly spread in the second half of the 15th century (C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians: A Critical and Analytical Guide*, Cambridge 1953, p. 46-47, 103).

¹⁵⁹ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 90-91 (786-787); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 265-266.

¹⁶⁰ Sanudo almost wrote as if everybody should have in fact known who he was.

¹⁶¹ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 91-92 (787-788); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 267-268.

¹⁶² Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 91 (787); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 267.

¹⁶³ This brings us back to the question of the resources (made?) available to Sanudo, who certainly travelled at least once to Constantinople between 1330 and 1334 (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. VI, p. 108 (804); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 34, p. 287).

¹⁶⁴ The subsequent book is not known to have ever existed (see also Arturo Magnocavallo’s notes in his *Di alcuni codici del Liber secretorum fidelium crucis di Marin Sanudo (il Vecchio)*, “Nuovo Archivio Veneto”, new series, 6 (1903), p. 174-180 (179-180)).

entitled”¹⁶⁵, *Julio Caesari et aliis Romanis*¹⁶⁶. The letter to du Pouget also had a moral: each conquest was mortal, unless proper gestures were made in Italy¹⁶⁷.

A Kingdom

In this world of intrigues since Antiquity (very familiar to Sanudo), a “slot” was allotted – because of the Germans (not because of any other nations¹⁶⁸) – to the various lands where Christian civilization threat met Infidel threat north of *Romania*¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 93 (789); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 270. Roddy gave the title of the book as *Julius Caesar et alii Romani*.

¹⁶⁶ For the reception and the uses of Caesar in the first half of the 14th century: Theodore E. Mommsen, *Petrarch's Conception of the Dark Ages*, “Speculum” 17 (1942), 2, p. 226-242 (228-230); Craig Kallendorf, *Virgil, Dante and the Empire in Italian Thought, 1300-1500*, “Vergilius” 34 (1988), p. 44-69 (46-47) (Dante equated Brutus and Cassius with Judas and allowed Caesar into limbo along with the virtuous non-Christians); Idem, *The Historical Petrarch*, “The American Historical Review” 111 (1995), 1, p. 130-141 (131, 133) (Petrarch accepted Caesar both as hero and as villain, depending on the audience).

¹⁶⁷ Sanudo has already emphasized Caesar's importance in the accompanying letter sent, likewise on April 10, 1330, to du Pouget. Sanudo used Caesar's end as an example of fatal overconfidence in ones otherwise exceptional capacities. “[...] Therefore, if the very good and wise Caesar, who ruled the world, had not rejected rules which can almost be reckoned infallible and had diligently discerned with his mind, he would not have treacherously suffered from the swords of his enemies. For when he went to the senate, a certain letter was placed in his hands. In it was written the insidious and very evil things planned by the senators. He did not care to read it. So after he went to them and as he terminated his business, the senators killed him. Others had also told him before that shortly he would end his day ignominiously [...]” (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. I, p. 58 (754); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 29, p. 220-221).

¹⁶⁸ Sanudo was fully aware of the importance of *natio* in these contexts. E. g. from the letter under scrutiny: “[...] Many other times very many other nations have attacked Christians since the advent of Christ in order to ravage Italy and France. The aforesaid Tartars not very long ago attacked, charging into Hungary, destroying the land, and attacking the king up to the shore of the Adriatic Sea. Nevertheless, since divine grace mediated, almost all of them were killed there [...]” (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 84 (780); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 258). The reference was obviously to the great Tartar invasion of 1241-1242, which made King Béla IV take refuge in Trogir, on the Dalmatian shores of the Adriatic.

¹⁶⁹ A quote from well-known Orosius might prove relevant under these circumstances: “[...] *se inprimis ardentem inhiasse, ut oblitterato Romano nomine Romanum omne solum Gothorum imperium et faceret et uocaret essetque, ut uulgariter loquar, Gothia quod Romania fuisset et fieret nunc Athaulfus quod quondam Caesar Augustus [...]*” (Paulus Orosius, *Historiarum adversum paganos libri VII* (ed. by Karl Zangemeister), Vienna 1882, p. 560-561; a translation would read: “[...] After the extinction of the Roman name, he ardently longed for, above all, to turn all the Roman lands into a Gothic empire, so that, commonly named Gothia would become what Romania once was, and that Athaulf would become what once Caesar Augustus was [...]”). In the Middle Ages, Orosius (c. 375-c. 420) was one of the most frequently “cited” authors (for an overview: Hans-Werner Goetz: *Die Geschichtstheologie des Orosius*, Darmstadt 1980, p. 148-165).

For Sanudo, *Romania* stood for the – diminished and shrinking – Byzantine Empire¹⁷⁰, a name employed by the Tartars to designate also the parts of Asia Minor¹⁷¹ conquered by the Sultanate of Iconium (Konya)¹⁷², named *Euromi* by the same Tartars¹⁷³. *Imperio Romano* was the imperial ideological synonym for *Romania*¹⁷⁴. The Germans were the imperial match, if not also the imperial heirs of the Romans¹⁷⁵. Consequently, even if, in itself, the passage in question may not say much¹⁷⁶, once placed in the context of Sanudo's letter to du Pouget from April 10, 1330 and in that of the age, it tells another story¹⁷⁷.

Original Latin text: “[...] *Et si pastores ecclesiae honorati fuerunt per Theothonicos, quantum honoravit deus hanc gentem et multiplicavit! Dicam vobis. In parte terrae Alemannia quantum ad quantitatem terrae quam consueverant habere modica est, sed ipsi occupaverunt magis de terra aliena quam de sua propria, quae sua erat ab antiquo, quia populaverunt magnam partem Boemiae, Poloniae, Carintiae, Miscinae et Sclavoniae, et maxime illa quae est prope decimum regnum Daciae, ac etiam Ungariae, et partem Proscinae, Livoniae, et Estoniae. Et sic quasi omnes istae provinciae abitate sunt a Theotonicis. Et idcirco dicitur Germania superior et Germania inferior a germinando populos. Praeterea tria sunt regna Theotonicorum, quae jacent a parte septentrionis, quae quamvis sint in terra ferma, ipsa sunt quasi in insula. Et ista regna habent subtus se multas insulas. Et haec regna firmata sunt super duo maria, quorum unum appellatur mare occidentale, quod respicit Scotiam et Angliam, reliquum vero est quasi firmatum, et parvum habet od ad ejus introitum. Super mare quod appellatur orientale primum regnum est Datia, ex quo viri multi exierunt, qui appellati*

¹⁷⁰ E. Papadopoulou, *op. cit.*, p. 198-199.

¹⁷¹ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. VI, p. 104 (800); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 34, p. 283 (from the letter sent by Sanudo to Philip VI of France on October 13, 1334).

¹⁷² Otherwise known as the Sultanate of Rum or the Sultanate of the Seljuks of Rome [*The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* (ed. by A. C. S. Peacock & Sara Nur Yıldız), London 2001]; see also the classic study of Paul Wittek, *The Sultanate of Rum*, in *The Rise of the Ottoman Empire: Studies in the History of Turkey, 13th-15th Centuries* (ed. by Colin Heywood), London 2012, p. 73-96.

¹⁷³ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. VI, p. 104 (800); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 34, p. 283.

¹⁷⁴ E. g. Antonio Carile, *Impero Romano e Romania*, in *La nozione di «Romano» tra cittadinanza e universalità* (ed. by Pierangelo Catalano & Paolo Siniscalco), Naples 1984, p. 247-261; T. C. Lounghis, *Some Questions concerning the Terminology used in Narrative Sources to designate the Byzantine State*, “Byzantina Symmeikta” 11 (1997), p. 11-22.

¹⁷⁵ Sanudo, *Istoria del Regno di Romania*, p. 136 (f. 13^v); É. Baraton, *op. cit.*, p. 421; S. Kolditz, *op. cit.*, p. 153.

¹⁷⁶ Under different “contemporary circumstances” (that call for scrutiny), this would be a flagrant understatement. Nevertheless, it is most welcome, as means of precaution.

¹⁷⁷ The passage was first noticed in Romanian historiography by Ilie Minea, *Marino Sanudo bătrânul despre noi*, “Cercetări Istorice” 1 (1925), p. 404-405 (404).

*Longobardi fuerunt ut dicemus de quadam insula vocata Scandinavia sive Scania. Et jam de praedicti illius regni dominati fuerunt Angliae. Secundum regnum est Suetia et Gotia. Tertium regnum est Norvia [...]*¹⁷⁸.

Translation: "If the pastors of the church have been honored by the Germans, how much more has God honored and prospered them. Let me tell you. The extent of land which they are accustomed to hold in Germany is small, but they have occupied foreign lands greater than that which they have had from antiquity. They have ravaged a great part of Bohemia, Poland, Carinthia¹⁷⁹, Meissen¹⁸⁰, and Sclavonia¹⁸¹, especially what is near the large kingdom of Dacia, also Hungary and part of Posen¹⁸², Livonia, and Estonia¹⁸³. So almost all these provinces have been inhabited by Germans. Therefore, the native populace refers to upper and lower Germany¹⁸⁴. Besides, three kingdoms of Germans exist in the north, which, although they are on the mainland, are almost an island. These kingdoms have

¹⁷⁸ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 71-72 (767-768).

¹⁷⁹ "Nowadays" nobody would view 14th century (Austrian) Carinthia as a land of German conquest, "akin" to Bohemia and Poland. Nevertheless, Carinthia, ruled in 1330, by Duke Henry VI (1310-1335), from the House of Gorizia, was paired to Meissen (on which see below) also later in the letter of Sanudo to du Pouget (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 87 (783); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 262). The explanation for the insertion of Carinthia among the lands taken by the Germans resides, at least in part and certainly in this context, with short reign of Henry VI in Bohemia, between 1307 and 1310 (Hermann Wiesflecker, *Heinrich VI.*, "Neue Deutsche Biographie" 8 (1969), p. 361-363).

¹⁸⁰ Gertraud Schrage, *Zur Siedlungspolitik der Ottonen. Untersuchungen zur Integration der Gebiete östlich der Saale im 10. Jahrhundert*, "Blätter für Deutsche Landesgeschichte" 135 (1999), p. 189-268 (203-205). In 1330, the margrave of Meissen (*Misnia, Misena*), in Saxony, was Frederick II *der Ernsthafte* ("the Serious") of Wettin (1323-1349). He was the son-in-law of Emperor Louis IV and thus mentioned, since 1327, by Sanudo in his synopsis of the German political contexts sent to the same du Pouget [*Liber secretorum* (ed. Bongars), II, Appendix, no. 18, p. 309; Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 87 (783); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 16, p. 166; no. 30, p. 262]. This was also one of the reasons for which Meissen was listed, next to Carinthia, as territory "overrun" by the Germans.

¹⁸¹ For an interesting comparison under the circumstances, see Antun Nekić, *Slavonia and Transylvania (1272-1342): Oligarchs, King's Men, and the (Trans) Formation of the Local Noble Communities*, "Povijesni Prilozi" 61 (2021), p. 141-191.

¹⁸² Poznań in – extended – Silesia/in Greater Poland, since 1314 under the control of King Wladislaw I *Lokietek* ("Elbow-high") Piast of Poland (Paul W. Knoll, *Wladyslaw Lokietek and the Restoration of the Regnum Poloniae*, "Medievalia et Humanistica" 17 (1966), p. 51-78).

¹⁸³ Paul Milliman, *The Slippery Memory of Men: The Place of Pomerania in the Medieval Kingdom of Poland*, Leiden 2013, p. 94-138.

¹⁸⁴ This was a medieval – Christian imperial – "allusion" to the Roman imperial provinces of Upper and Lower Germany (see also Malcolm Todd, *Rome and the Germans: The Frontier and Beyond*, "Britannia" 23 (1992), p. 325-330). Seemingly, for Sanudo, it was not their location on the Rhine, but their position along the course of the Danube (from its Bavarian springs to its eastern mounds) that differentiated between Upper and Lower Germany.

*many islands under them. They are bounded by two seas. One of these is called the Western Sea which looks toward Scotland and England. The other is almost enclosed, but it has a small mouth for its entrance. On that sea, called the Eastern, is the first kingdom: Denmark. From it, many Longobards have gone out, so that we speak of a certain island called Scandinavia or Scania. For a long time, that kingdom's men ruled England. The second kingdom is called Sweden and Gotland. The third kingdom is Norway.”*¹⁸⁵

Fully aware of the enmity between John XII's and Louis IV's camps, Sanudo emphasized the power – brutally and destructively – yielded by the Germans over not only Central Europe (Bohemia, Hungary or Poland, i. e. the future “Visegrád group”, who had sided with John XXII¹⁸⁶), but also over the north-western Balkans (*Sclavonia*)¹⁸⁷ and the north-eastern Baltic area (Pomerania¹⁸⁸, Livonia and Estonia, lands of the Livonic and Teutonic Knights, caught since 1323-1324 between Emperor and Pope¹⁸⁹). All lands presented by Sanudo were known, accepted political entities, except two: *Sclavonia* (designation frequently employed at that time¹⁹⁰ for the expanding – and in 1329-1330 Papal friendly¹⁹¹ – Serbian kingdom, which, furthermore,

¹⁸⁵ Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 238.

¹⁸⁶ E. g. György Rácz, *The Congress of Visegrád in 1335: Diplomacy and Representation*, “Hungarian Historical Review” 2 (2013), 2, p. 261-287; Ágnes Maléth, *The Ambassadors of Charles I of Hungary in The Papal Curia (1301-1342)*, in *Formations et cultures des officiers et de l'entourage des princes dans les territoires angevins (milieu XIIIe-fin XVe siècle)* (ed. by Isabelle Mathieu & Jean-Michel Maltz), Rome 2019, p. 165-186.

¹⁸⁷ For an overview of the Germans south-west of Hungary proper, see also Miklós Takács, *Sächsische Bergeleute im mittelalterlichen Serbien und die sächsische Kirche von Novo Brdo*, “Südost-Forschungen” 50 (1991), p. 31-60; Marija Karbić, *Nijemci u Varaždinu tijekom srednjeg vijeka*, “Godišnjak Njemačke Narodnosne” 8 (2001), p. 11-17.

¹⁸⁸ Sanudo wrote that the Germans took “part of Posen”, i. e. only a portion of Greater Poland. Because he mentioned it just before Livonia and Estonia, the German part “of Poznań” stood for Pomerania, disputed between Wladislaw I and the Teutonic Knights, also throughout precisely 1330 (Hartmut Boockmann, *Ostpreußen und Westpreußen*, Berlin 1992, p. 155-170).

¹⁸⁹ Rasa J. Mažeika & Stephen C. Rowell, *Zelatores maximi: Pope John XXII, Archbishop Frederick of Riga and the Baltic Mission, 1305-1340*, “Archivum Historiae Pontificiae” 31 (1993), p. 33-68 (40-44). John XXII also used the conversion of the Pagan Lithuanians as leverage against the hesitant Teutonic knights.

¹⁹⁰ E. g. *Monumenta Ragusina. Libri reformationum*, II: 1347-1352, 1356-1360 (ed. by Franjo Rački), Zagreb 1882, p. 293; [Guillaume Adam/Brocardus.] *Directorium ad Passagium Faciendum per Phillippum regem Franciae in terram santam anno 1332*, in *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens* (ed. by Charles Kohler), II: *Documents latins et français relatifs à l'Arménie*, Paris 1906, p. 365-517 (432-433); *Regesta supplicationum* (ed. by Árpád Bossányi), I: VI. *Kelemen Pápa. 1342-1352*, Budapest 1916, no. 146, p. 73; Dyonisius Lasić, *Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicarii Bosnae (1367-1407), quaedam scripta hucusque inedita*, “Archivum Franciscanum Historicum” 55 (1962), p. 59-81 (74-75).

¹⁹¹ *Acta Ioannis PP. XXII cit.*, no. 115, p. 219-221. See also Etelea Lala, *The Papal Curia and Albania in the Middle Ages*, in *The Long Arm of Papal Authority: Late Medieval Christian*

after April 1330, won at Velbujd, in late July that same year, aided by German mercenaries¹⁹²) and *Dacia* (the name¹⁹³ used for Roman imperial provinces, from the limits of the Adriatic – “across” the Lower Danube¹⁹⁴ – to the boundaries of the Black Sea)¹⁹⁵. If *Sclavonia* could be “pinpointed” to Serbia, *Dacia* appears to be more “fluid”¹⁹⁶. Yet, for Sanudo, “German-Serbian-Hungarian” *Dacia* (its defining coordinates according to the scholar) was as real as Denmark, the Kingdom of *Datia*¹⁹⁷. *Dacia*, not *Dania*, was the customary name of the Latin rite realm north-west of *Germania* proper¹⁹⁸.

Marino Sanudo Torsello nevertheless wrote of two distinct *Dacias* (hence, the different spellings: *Dacia* in the East and *Datia* in the West), “united” by the said mighty

Peripheries and Their Communication with the Holy See (ed. by Gerhard Jaritz & Torstein Jørgensen & Kirsi Salonen), Budapest-New York 2005, p. 93-106 (98-99).

¹⁹² Cf. already K. Jireček, *op. cit.*, p. 363; I. Vásáry, *op. cit.*, p. 111 n. 48.

¹⁹³ For the German (-Transylvanian Saxon) framework: Karl Kurt Klein, *Die Goten-Geten-Daken-Sachsengleichung in der Sprachentwicklung der Deutschen Siebenbürgens*, in Idem, *Transsylvanica. Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze zur Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen*, Munich 1963, p. 90-139.

¹⁹⁴ E. g. Stanisław Turlej, *Justiniana Prima: An Underestimated Aspect of Justinian's Church Policy*, Kraków 2016, p. 104-109; Andrei Pippidi, *Les pays daces. La construction d'un mythe médiéval*, in *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, I: Religio. Historia (ed. by Ivan A. Biliarsky), Sofia 2018, p. 366-390.

¹⁹⁵ This “return” gained traction after 1453 [e. g. *Ad Alphonsum Aragonensem serenissimum regem de expeditione in Thurcos*, in *Scritti inediti e rari di Flavio Biondo* (ed. by Bartolomeo Nogara), Vatican City 1927, p. 31-58 (44-45); Michael von Cotta-Schönberg, *De Daniae regno aliqua non indigna cognitu: Danmarksbilledet hos en italiensk renæssancehumanist Æneas Silvius Piccolomini (Pius II)*, in *Renæssancen isvøb: dansk renæssance i europæisk belysning 1450-1550* (ed. by Lars Bisgaard & Jacob Isager & Janus Møller Jensen), Odense 2008, p. 83-110].

¹⁹⁶ E. g. Alexandru Băcăilă, *Dacia și Dania în istoriografia și cartografia medievală*, “Studii și Materiale de Istorie Medie” 3 (1959), p. 341-357; Adolf Armbruster, *Evoluția sensului denumirii de Dacia: încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică și realitatea și gândirea politică*, “Studii. Revistă de Istorie” 22 (1969), 3, p. 423-444.

¹⁹⁷ Sanudo's view contradicts the postulates of Dan Dana & Măriuca Radu, *Transilvania pe harta de la Hereford (sec. XIII)?*, “Studii și Materiale de Istorie Medie” 20 (2002), p. 253-265, or Dan Ioan Mureșan, “Rex Dacie/ Regina Dacie. O istorie conectată de la Marea Baltică la Marea Neagră la amurgul Evului Mediu” (I), “Archiva Moldaviae” 12 (2020), p. 15-88.

¹⁹⁸ E. g. (in relation to Sanudo's Mediterranean concerns) Thomas Hatt Olsen, *The Priory of Dacia in the Order of Saint John of Jerusalem*, “Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte” 18 (1960), 4, p. 20-33. We quote: “[...] The transfer of the name to Denmark was an error of such magnitude that it could only have been perpetrated in real life - and in such a word-biased culture as that of the European Middle Ages, when a name might take precedence over the thing it signified [...]” (John Field, *Dacus = Dane in English Place-names*, “Nomina” 1 (1977), p. 32-33 (32); cf. <https://www.jggj.dk/Dacia.htm>, article authored by Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen).

Germans¹⁹⁹. Sanudo was additionally an accurate “mapmaker”, certainly for medieval standards (his map of the Holy Land was and remained a classic)²⁰⁰. He visualized what he wrote²⁰¹. For him, Eastern Dacia was both precise and real²⁰². It coincided with the lands of four out of the five Catholic princes²⁰³, under the dominion of Charles-Robert, addressed by Pope John XXII in 1327 after the Hungarian Angevine victories over the Tartars²⁰⁴: the voivode of Transylvania, Thomas Szécsényi,²⁰⁵ the count of the

¹⁹⁹ We therefore emphasize that both *Dacia* (in the East) and *Datia* (Denmark, in the West) were mentioned only this once in the entire preserved correspondence of Sanudo Torsello.

²⁰⁰ Evelyn Edson, *Reviving the Crusades: Sanudo's Schemes and Vesconte's Maps*, in *Eastward Bound: Travel and Travellers* (ed. by Rosamund Allen), Manchester 2004, p. 131-155; St. Schröder, *op. cit.*, *passim*.

²⁰¹ For an overview, see St. Schröder, *Transitional or transcultural maps? The Function and Impact of Arabic-Islamic Elements in Latin Christian Cartography of the Early Fourteenth Century*, in *Cartography between Christian Europe and the Arabic-Islamic World, 1100-1500: Divergent Traditions* (ed. by Alfred Hiatt), Leiden 2021, p. 137-159 (especially 138 n. 4). The Genoese (!) cartographer Pietro Vesconte produced most (if not all) of the maps “designed” by the Venetian (!) Marino Sanudo Torsello, “the mapmaker/“maker of maps”.

²⁰² This only draws further attention on political implications of the “geographical itinerary” in Sanudo's presentation: Bohemia, Poland, Carinthia, Meißen, then *Sclavonia* and then *Dacia* and Hungary, followed by “part of Posen/Pomerania”, and Livonia and Estonia (Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 71 (767); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 238). The “itinerary” followed the movements of a serpent (up and down) from West to East.

²⁰³ VMHH, I, no. 790, p. 513; *Acta Ioannis PP. XXII cit.*, nos. 92-a, p. 182-184. The fifth was Mikud (Mikcs Ákos/Mikac Akoš) ban of Slavonia and a pillar of Angevine power (Éva Halász, *A szlavón hercegek és bánok 14. századi oklevéladó tevékenysége (1323-1381)*, PhD Thesis, Budapest 2008, p. 76-95; A. Nekić, *The Road to the Royal Court: The Slavonian Nobility, Royal Favours and the Ban's Brokerage (1301-1342)*, in *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society* (ed. by Suzana Miljan & Éva B. Halász & Alexandru Simon), Cluj-Zagreb-London 2019, p. 165-195 (175-179).

²⁰⁴ Yet the letters cannot be connected to any of the known embassies sent by Charles to John XXII (A. Maléth, *op. cit.*, p. 171/ fig. 1, 178/ fig. 2), nor to Avignon's known official Hungarian (-Slavonian-Bosnian etc.) correspondence (VMHH, I, no. 775-797, p. 504-518; *Anjou-kori oklevéltár*, 10: 1326 (ed. by László Blazovich & Lajos Géci), Budapest-Szeged 2000, p. 410 [hereafter, AO], *sub voce*: “János XXII., papa”; XI: 1327 (ed. by Tibor Almási), Budapest-Szeged 1997, p. 343, *sub voce*: “János XXII., papa”). This means that other channels of communication were for the contacts between the Papacy and the various lords under the authority of Buda.

²⁰⁵ Mór Wertner, *Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1299-1354)*, “Erdélyi Múzeum” 10 (1893), 3, p. 119-134, András W. Kovács, *Szécsényi Tamás erdélyi vajda familiárisairól*, “Erdélyi Múzeum” 67 (2005), 3-4, p. 78-85. He was the favourite of Queen Elisabeth Piast, Charles' wife. Unlike Mikcs, Thomas was removed from office by Charles' son and heir, Louis (1343).

Transylvanian Saxons, Salomon²⁰⁶, the leader of the Szekler *militia*, prince Dominic²⁰⁷, and Basarab, voivode of *Transalpina* (the official Hungarian name for Wallachia proper)²⁰⁸.

They “shared” what had once been the *regnum*²⁰⁹ of the influential voivode of Transylvania, Ladislas Kán (1284-1315)²¹⁰. Kán had been (1) the supporter of Charles of Valois on his Constantinopolitan quest (1306-1308)²¹¹, (2) the ally turned nemesis and warden²¹² of the ephemeral king of Hungary (1305-1308), Otto of Wittelsbach, Louis IV’ first-degree cousin²¹³, as well as (3) the staunch opponent of Charles-Robert

²⁰⁶ Salomon was one of the old trustees of the anti-Angevine voievode of Transylvania, Ladislas Kán, and remained hostile to Charles until this death in 1331 [*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I: 1198-1341 (ed. by Franz Zimmermann & Carl Werner), Hermannstadt 1892, no. 492, p. 447-448; no. 494, p. 449-450; T. Sălăgean, *op. cit.*, p. 178]. Salomon’s case is rather revealing for Pope John XXII’s Hungarian stands.

²⁰⁷ Both the <Hungarian> county of *Borkoth* (in future Moldavia) and Dominic were ignored in Hungarian historiography (cf. Ambrus Miskolczy, *A román középkor időszéri kérdései. Régi-új viták és közelítések*, Budapest 2021, p. 177, 204). On *Borkoth* and Dominic (Domonkos): Alexandru Simon, *Principele Dominic, secuii și Țara de Jos a Moldovei*, “Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol” 51 (2014), suppl. [2015], p. 59-76.

²⁰⁸ On Basarab and his rise, see most recently Al. Madgearu, *The Mongol Domination and the Detachment of the Romanians of Walachia from the Domination of the Hungarian Kingdom*, “De Medio Aevo” 12 (2018), p. 217-238; Ioan Albu, *Double Conversions in the Fourteenth-century Romanian Principality of Wallachia*, “Journal of Medieval and Early Modern Studies” 48 (2018), 2, p. 201-226.

²⁰⁹ Martyn Rady, *Voivode and Regnum: Transylvania’s Place in the Medieval Kingdom of Hungary*, in *Historians and the History of Transylvania* (ed. by László Péter), Boulder-New York 1992, p. 87-101; T. Sălăgean, *Regnum Transilvanum: The Transylvanian congregatio nobilium*, in *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (ed. by M. Rady & Al. Simon), London 2013, p. 21-28; Attila Zsoldos, *Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, “Hungarian Historical Review” 2 (2013), 2, p. 211-242 (215-216, 231-233).

²¹⁰ Next to T. Sălăgean’s *Un voievod al Transilvaniei* cit., see Gyula Kristó, *Early Transylvania (895-1324)*, Budapest 2003, p. 227-231 (i. e. the Angevines as “fighters” for the Arpadian “integrity” of Hungary).

²¹¹ A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins* cit., p. 206-210; T. Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei* cit., p. 139-143. For the dynastic connections at that time between the future House of Valois and the Nemanids of Serbia: Nicolas Petrovitch, *La reine de Serbie Hélène d’Anjou et la Maison de Chaources*, “Crusades” 14 (2015), p. 167-182 (180-181).

²¹² *Ottokars Österreichische Rheimchronik* (ed. by Franz Lichtenstein & Joseph Seemüller), II, Hannover 1893), p. 1152; Ovidiu Cristea, *Captivitatea lui Otto de Bavaria. Câteva considerații*, in *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de români* (ed. by Adrian Andrei Rusu), Cluj 2006, p. 61-78.

²¹³ For an overview: Wilhelm Störmer, *Otto III., Herzog von Niederbayern*, “Neue Deutsche Biographie” 19 (1999), p. 674-675. In 1327, Otto’s son, Henry XV made an unsuccessful bid for the Hungarian crown. The matrimonial alliance he had concluded – through his uncle, Louis IV

of Anjou²¹⁴, who nevertheless prevailed over Ladislav Kán and his kindred²¹⁵. The prolonged Transylvanian crisis had – seemingly – a direct impact on the events of 1330²¹⁶. Then, according to the official Angevine *Hungarian Painted Chronicle*²¹⁷, King Charles's loyal proxies²¹⁸ called – after the failed coup of Záh²¹⁹ – for a partition of the lands of Basarab²²⁰, who had by no means wronged the king (the same chronicle was explicit in this respect)²²¹. In return, alike (Transylvanian Saxon) Catholic Prince

– with the Habsburgs, the allies of Charles-Robert, prevented however Henry from further pursuing his quest.

²¹⁴ See also Aleksandar Krstić, *The Rival and Vassal of King Charles-Robert of Anjou: King Vladislav II Nemanjić*, “Banatica” 26 (2016), p. 33-51 (43-44).

²¹⁵ The war in Transylvania lasted well into the 1320s (Pál Engel, *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)*, “Századok” 122 (1988), 1-2, p. 89-146; A. Zsoldos, *Erdélyi háborúk a 14. század elején*, in *Elfeledett háborúk* cit., p. 198-231).

²¹⁶ This impact was subject either to nationalist overtones or to (post-) nationalist downplay.

²¹⁷ On the *Chronicon*, see also A. Pippidi, *La originile Țării Românești*, “Revista Istorică”, new series, 19 (2008), 1-2, p. 5-20 (9-12) [based on the comparison with the German text of Heinrich von Mügeln, *Ungarnchronik*, in *Chronicon Henrici de Mügeln germanice conscriptum* (ed. by Eugen Travnik), in *Scriptores Rerum Hungaricarum* (general-editor Imre Szentpétery), II, Budapest 1938, p. 87-223 (220-222)].

²¹⁸ Namely Denis Szécsi (former Ban of Severin, in control of Western/Lesser Wallachia, i. e. *Oltenia*) and Thomas Szécsényi (who targeted Eastern/Greater Wallachia, i. e. *Muntenia*, that largely coincided with the Hungarian *Transalpinia*). Denis' brother, Andrew, was the bishop of Transylvania and, since 1322, in conflict with the Transylvanian Saxons, supported by John XXII (*Urkundenbuch* cit., I, no. 398, p. 368-369; no. 406, p. 376; T. Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei* cit., p. 171-172, 180-181).

²¹⁹ Tibor Almási, *Záh Felicián ítéletlevele*, “Aetas” 15 (2000), 1-2, p. 91-97. Șerban Papacostea suggested an involvement of Basarab (amongst others) in the Záh conspiracy (Ș. Papacostea, *op. cit.*, 19-21). The idea of the late professor is worth further researches.

²²⁰ The extent of Basarab's lands (of territories under his real or nominal authority) is highly debatable due foremost to the fact rather unclear and changing nature of his relations with in particular Buda (“along” the Carpathians) and the Golden Horde (towards the Danube Mounds). See in this context Florin Curta, *Eastern Europe in Middle Ages (500-1300)*, I, Leiden-Boston 2019, p. 169-170; D. Ursprung, *op. cit.*, p. 288-290.

²²¹ *Chronicon pictum Vindobonense* (ed. by Gheorghe Popa-Lisseanu), Bucharest 1937, p. 110-111. According to the Romanian edition (and thus to Romanian scholars), the Viennese “Painted Chronicle” ended abruptly with Charles's defeat at Posada. This was border-line modern forgery. The chronicle continued with the birth of Stephen (1332), the king's youngest son, the Neapolitan journey (1333) of King Charles and Andrew (but only in János Zsámboki/*Sambucus*' 16th century copy), and the death of Charles and Louis' coronation in 1342 [for the complete text, ed. by Sándor Domanovszky, see *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I, Budapest 1937, p. 239-505 (especially 501-503)].

Salomon (still at odds with Charles-Robert in 1330)²²², Wallachia had supported the Káns at least until the reconciliation between Basarab and Charles (c. 1323)²²³.

Under such circumstances (considering also, in the “German framework” of Sanudo’s letter to du Pouget, the, at best, strained relations between Charles and the Transylvanian Saxons²²⁴), *Dacia* was a clear anti-Angevine designation for the lands at Hungary’s border²²⁵. Sanudo must have been fully aware of this fact for *Dacia* lacked the political substance it could have had at the height of Ladislas Kán’s “royal-like” might (Transylvania never had an official royal crown of its own)²²⁶. Another shift of power had however occurred along the South-Eastern frontiers of the Hungarian realm between the first decade of the 14th century and Spring 1330. At the beginning of the 14th century, according to the “blueprint” drafted for Charles of Valois’ campaign²²⁷,

²²² The evidence of Salomon is otherwise very scarce (T. Sălăgean, *op. cit.*, p. 178). He was the son of Simion of Braşov (Kronstadt), one of the hereditary Saxon counts [Georg Müller, *Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes*, in *Festschrift Dr. Friedrich Teutsch* (ed. by G. Müller), Hermannstadt 1931, p. 103-178; the topic was unfortunately neglected).

²²³ A. Bárány, *Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal*, in *Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok* (ed. by A. Bárány & Klára Papp & Tamás Szálkai), Debrecen 2011, p. 75-126 (114-116) (on Basarab’s stand in the general Hungarian context).

²²⁴ E. g. *Urkundenbuch* cit., I, no. 398, p. 368; no. 406, p. 376; no. 492, p. 447-448; no. 494, p. 449.

²²⁵ Noteworthy enough, one of the first “international” moves, if not the first one made by Charles after Posada was to improve his Neapolitan relation (Vinni Lucherini, *The Journey of Charles I, King of Hungary, from Visegrád to Naples (1333): Its Political Implications and Artistic Consequences*, “Hungarian Historical Review” 2 (2013), 2, p. 341-362).

²²⁶ It is well-known that the use of *regnum* did not automatically imply the rank of kingdom. (nor a royal crown). Yet, after the death of Charles-Roberts’ son and successor, Louis I (1382), the latter was styled king of Hungary and Transylvania (T. Sălăgean, ‘*Contrat*’ et ‘*révolte*’: *traditions politiques dans le nord-ouest de la Transylvanie à la fin du règne de Sigismond de Luxembourg*, and Szilárd Süttő, *Spuren einer vom niederen Adel ausgeübten Autonomie im Siebenbürgen des ausgehenden 14. Jahrhunderts*, in *A Century in History, II: A Century in the History of Transylvania. The Later Crusades, Humanism, Church Union and Social Mobility at the End of the Middle Ages* (ed. by Ioan Drăgan & Ioan-Aurel Pop & T. Sălăgean & Al. Simon), Cluj 2008, p. 161–170, 185–195).

²²⁷ See the most recent bi-lingual (Latin-Serbian) edition of the text *Anonymi descriptio Europae Orientalis/Anonym’s Description of Eastern Europe* (ed. by Tibor Živković & Vladeta Petrović & Al. Uzelac & Dragana Kunčer, Belgrade 2013). The text was also translated into Romanian: *Descrierea Europei Orientale, de Geograful anonim* (ed. by Gh. Popa-Lisseanu), Bucharest 1934. Because of the abovementioned “director’s cut” of the “Painted Chronicle”, we avoid further references to this Romanian edition and translation. We mention only that the Serbian editors rather successfully challenged the traditional view that the “Description” was authored for the use of Charles of Valois in 1308. The “Description” would have in fact been a product of the Papal milieu, written on the eve of the Council of Vienne (1311). The absence of any reference to Ladislas Kán of Transylvania, alone or in relation to Papal favourite Charles-Robert, prevents us from fully endorsing this perspective.

the “Danube flowed through Bulgaria”²²⁸. Yet, before Sanudo turned to Charles’ son²²⁹, King Philip VI in Autumn 1334 (“after Posada”), Bulgaria did not once feature in the scholar’s correspondence in connection to Hungary (and/or *Dacia*, in this case), but in relation to Serbia (named *Serbia*, not *Sclavonia*, in this “Bulgarian context”)²³⁰ and

²²⁸ In the classic edition: *Anonymi descriptio Europae Orientalis Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII exarata* (ed. by Olgierd Górka), Kraków 1916, p. 49. The passage read: “[...] *Etiam per medium istius imperii transit Danubius fluuius qui ita excrescit ex multitudine aquarum in ipso intrantium quod alicubi continet in latitudine spatium XIII leucarum [...]*” (*Anonymi descriptio Europae Orientalis* (ed. Belgrade), p. 129). We recall, in this Danubian context, another passage: “[...] *Et circa Thraciam, uel circa partes Constantinopolitanas, irrigatur Danubio, permaximo fluuiorum, qui per Hungariam transiens in Bulgariam perforat Alpes et totus se frangit in quodam magno precipitio cuius rugitus ad tres dietas auditur [...]*” (*Anonymi descriptio Europae Orientalis* (ed. Belgrade), p. 95-96).

²²⁹ In this matters, see also Henri Moranville, *Les projets de Charles de Valois sur l'Empire de Constantinople*, “Bibliothèque de l'École des Chartes” 51 (1890), p. 63-86.

²³⁰ In the letter to du Pouget (1330): Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 81 (777) (*Servia*); Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 30, p. 253. In the letter to King Philip VI of Valois (1334): Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. VI, p. 105 (801) (“*Servia sive Rassia*”). Omitted from Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 34, p. 284 (“[...] *Moreover, in Russia two dukes are subjects of the Tartars. They hold a great land with very many people who follow the Greek rite. A very great number of different people have emigrated to France, Germany, and Italy. There is Russia greater and lesser. Indeed, the greater borders Livonia from north to west. In it the Crutched Friars possess great lands. It borders Sythia and the land of the Uzbeq Tartars. Lesser Russia borders Poland on the west, Hungary on the south, and the Uzbeq Tartars on the east. [missing passage]// Similarly, in the despotate of Achaia which extends along the sea for 300 miles and one or two days journey into the land all are Greeks and follow their rite [...]*”). The missing part read: “[...] *Imperium etiam Cagorae sive Bulgariae, quod habitatum est a Sclavis, est terra magna, et tenet ritum Graecorum. Sequuntur etiam Graecorum vestigia illi de regno Serviae sive Rassiae, praeter aliqualem gentem modicam quae residet prope mare. Item sub dominio regi Hungariae est magnus populus, qui sequuntur Graecorum vestigia [...]*”. In translation “[...] Also, the Empire of Zagora or Bulgaria, which is inhabited by Slavs, is a vast land and follows the rite of the Greeks. Also those in the Kingdom of Serbia or Rascia follow the trace of the Greeks, and so does a smaller nation that lives near the sea. Likewise, there is a great people, under the power of the king of Hungary, that follows the trace of the Greeks [...]”. We return below to both the original Latin text and the modern translation.

Byzantium²³¹. The Getes (the other medieval ancient name of the Dacians)²³² were by 1330 in control of the Danube, according to the Byzantines as well²³³.

A new polity had risen in the first quarter of the 14th century²³⁴, feeding on Hungarian²³⁵, Bulgarian²³⁶, Serbian²³⁷, and, last but not least, Tartar turmoil²³⁸. Viewed

²³¹ Additionally, Bulgaria was equated with *Zagora* in Sanudo's unionist passage in his letter to Jerome, the Latin rite bishop of Crimean Caffa (1323): "[...] *It seems to me that the way by which the church can be united is to convince him eminence together with his patriarch and also others of his house. As a result of this all his subjects, those who live in Ruthenia, Zagora, and the kingdom of Serbia and Zoržani, and those who are under the dominion of the French, the Tartars, the Turks, and the sultan of Babylon will become obedient to the Roman church. Indeed, this would be the best for the reunion of the churches and would aid the people of his empire, both in body and soul [...]*" [*Liber secretorum* (ed. Bongars), II, Appendix, no. 8, p. 299; Sh. Roddy, *op. cit.*, Appendix, no. 3, p. 117; see also Fr. Kunstmann, *op. cit.*, p. 17 (713), n. 23-24].

²³² For an overview: Victor Spinei, *La signification des ethnonymes des Daces et des Gètes dans les sources byzantines des Xe-XVe siècles*, "Études Byzantines et Post-Byzantines" 2 (1991), p. 115-131 (123-129).

²³³ See, in comparison, the "Ungrovlachs" (1323) and the "Getes" (1331) in *Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV* (ed. by Ludwig Schopen), I, Bonn 1828, p. 175, 466 [in *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III: *Scriptori bizantini (secolele XI-XIV)* (ed. by Alexandru Elian & Nicolae-Șerban Tanașoca), Bucharest 1975, *Cantacuzino*, nos. 1-2, p. 483, 485].

²³⁴ The rise may have been initiated under the auspices (i. e. under the suzerain command) of Ladislav IV "the Cuman" and/or of Andrew III "the Venetian" in the last two decades of the 13th century (e. g. A. Armbruster, *România în cronică lui Ottokar de Stiria: o nouă interpretare*, "Studii. Revista de istorie" 25 (1972), 3, p. 463-483; Ela Cosma, *Ideea de întemeiere în cultura populară românească*, Cluj 2000, p. 513-516; cf. T. Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei cit.*, p. 118-119). Nevertheless, a proper state-like development came after the falls of Khan Nogay, and his kindred, "in the East", and of Ladislav Kán, and his kindred, "in the West" (see in this respect also the "Szekler notitia" in Balázs Orbán, *A Székelyföld leírása*, <II:> Csíkszék, Pest 1868, p. 87).

²³⁵ E. g. (in addition to the cited studies of Bárány, Engel or Zsoldos) Gy. Kristó, *Károly Róbert családja*, "Aetas" 20 (2005), 4, p. 14-28; Tamás Kádár, *Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első éve 1305 végéig*, "Történeti Tanulmányok" 23 (2015), p. 42-111. Needless to say that the documentary and interpretative arrays are far greater.

²³⁶ E. g. Ivan Božilov, *Фамилията на Асеневици (1186-1460). Генеалогия и просопография*, 2nd ed., Sofia 1994, p. 123-127, 139; Idem & V. Gjuzev, *История на средновековна България VII-XIV век*, Sofia 1999, p. 564-565. Unfortunately, chronicles are the main providers of information.

²³⁷ E. g. Elisabeth Malamut, *Les reines de Milutin*, "Byzantinische Zeitschrift" 93 (2000), 2, p. 490-507; Sima Cirković, *The Serbs*, 2nd ed., Oxford 2008, p. 52; J. V. A. Fine, *op. cit.*, p. 217. In respect to Serbia as well, we encounter the same problem as in the case of Bulgaria.

²³⁸ For an overview: Al. Uzelac, *Tartars and Serbs at the End of Thirteenth Century*, "Revista de Istorie Militară", new series, [22] (2011), 5-6, p. 9-20; Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Leiden-Boston-Cologne 2012, p. 260-266, 275-278. We add that the – tolerant – khan of the Golden Horde, Üzbeg (1313/1314-1341/1342), was a key-figure in the writings of Sanudo, who may sensed that the khan was to complete the conversion of the Tartars to Islam (Cornel Bontea, *Un discours sur la croisade:*

from the vantage point(s) of schism(s) and Church union(s), common in those days and so familiar to Saundo (who placed the responsibility for the persistence of the Latin-Greek schism on the West)²³⁹, the new Danubian polity was “neither nor” (i. e. “colour-blind” in confessional matters)²⁴⁰. Or, if we are to judge based on the most recent records, prior to 1330, on Basarab, the “new state” was firmly in the Papal camp of John XXII, at least at its “top layer”²⁴¹.

The violence of Charles-Robert's Wallachian campaign²⁴² and the king's subsequent efforts to villainize Basarab, and his subjects, as schismatic(s), in a *post festum* crusade²⁴³ draws attention to the – polite – reluctance of Pope John XXII to accept such adverse labelling²⁴⁴ and to the fate of the princely church in Curtea de Argeș, that, unlike Basarab's local residence, was not destroyed during King Charles' campaign²⁴⁵. A peculiar trait must thus be emphasized in relation to Sanudo's letter to du Pouget: Eastern Dacia was not listed among the lands of the “schismatics”²⁴⁶. In fact,

l'idéologie et l'image de l'autre dans le projet de Marino Sanudo Torsello, “Cahiers d'Histoire” 34 (2017), 1, p. 49-67.

²³⁹ For instance: M. Carr, *Motivations and Response to Crusades in the Aegean, c. 1300-1350*, PhD Thesis, London 2011, p. 132 n. 31; A. E. Laiou, *Marino Sanudo Torsello* cit., p. 388-392; E. C. Wolynes, *op. cit.*, p. 139-141. His letter of April 1330 to du Pouget was viewed as a “pro-Greek” turning-point in Sanudo's attitude.

²⁴⁰ Hence also the labeling of the Wallachians as “Pagans” (e. g. Șerban Turcuș, *Prima mărturie străină despre etnonimul român (1314)*, “Cele Trei Crișuri”, 3rd series, I (2000), 7-9, p. 1-14).

²⁴¹ *Acta Ioannis PP. XXII* cit., nos. 73-b, p. 137-144. The much debated inventory of the Princely Saint Nicholas Church in Curtea de Argeș (ascribed chiefly at that time to the late 1300s) too pointed into that direction (e. g. Luminița Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaubegebietes im 11.-15. Jahrhundert*, Bucharest 2001, p. 56).

²⁴² Documented primarily through Hungarian sources, the campaign was also recorded, as a major Angevine defeat, by Jan Długosz, very careful to preserve – in Jagiellonian days – the legacy of Piast Poland, the ally of Charles-Robert (cf also the abridged edition by Maurice Michael, *The Annals of Jan Długosz*, Chichester 1997, p. 278; we quote the opening lines of the paragraph on Charles-Roberts' Wallachian expedition: “[...] King Charles having avoided one mishap [i.e. the Záh coup], now deliberately exposes himself to another just as serious, in that without cause he starts hostilities with Basarab Voivode of Walachia. In this he is encouraged by the Voivode of Transylvania and others, who have their eyes on that Duchy for themselves [...]”).

²⁴³ Possibly as soon as December 1330 (see AO, XIV: 1330 (ed. by T. Almási & Tamás Kőfalvi), Budapest-Szeged 2004, no. 613, p. 347-348; we will return below to this royal charter).

²⁴⁴ E. g. *Documenta Romaniae Historica* [hereafter, DRH], D: *Relațiile între Țările Române, I: 1222-1456* (ed. by Ștefan Pascu & Constantin Cihodaru & Konrad G. Gündisch & Damaschin Mioc & Viorica Pervain), Bucharest 1977, no. 9, p. 20, nos. 21-22, p. 44-47. It was only in 1332 that John XXII granted Charles-Robert a new missionary station, at “Milkovia”, outside of Transylvania proper.

²⁴⁵ Nicolae Constantinescu, *Curtea de Argeș. 1200-1400. Asupra începuturilor Țării Românești*, Bucharest 1984, p. 145.

²⁴⁶ This aspect was left unnoticed by Ilie Minea in his *Marino Sanudo bătrânul* cit., p. 404. The reason for this may well be found a few pages further in the same issue of “Cercetări Istorice” 1

for Sanudo, when writing to the French king, Philip VI of Valois, in October 1334, there were no “schismatics” in that particular neighbourhood of Hungary²⁴⁷. Contrary perhaps even to reason²⁴⁸ and certainly contrary to the wishes of Charles-Robert of Hungary²⁴⁹, not even the (Dominican?)²⁵⁰ French plan for the recapture of Constantinople (1331-1332)²⁵¹, which called for the extermination of the “schismatic” Serbian leaders²⁵², did not feature other “schismatics” at Hungary’s South-Eastern borders that might have hindered the vengeful crusade²⁵³. “Alike” John XXII, the text of the famed “Painted

(1925) (*Ziua morții lui Nicolae Alexandru Voievod*, p. 410), where Minea, a former student in Budapest (1900-1907), arbitrarily redated, from 1314 to 1364, a medieval Szekler note on the death of Alexander, voivode of Wallachia (the note had been published by Balázs Orbán, *Székegyföld leírása*, II: *Csikszék*, Pest 1869, p. 87). In the mid-1920s the main issue in Romanian historiography was the identity of the voivodes buried in the recently excavated (in 1920) Princely Saint Nicholas Church in Curtea de Argeș, and in particular in the so-called Grave 10 [see thus the special issue of “Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” 10-16 (1917-1923)].

²⁴⁷ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. VI, p. 105 (801). In relation to the issue, we redraw attention to the fact that Sanudo was very careful with his choice of words. Greek rite did not necessarily mean perpetual schism for him, chiefly after 1330 (cf. A. E. Laiou, *op. cit.*, p. 384-385, 388-392).

²⁴⁸ For the Greek rite Christian context in Wallachia and in its vicinity: Ovidiu-Mihail Cățoi, *Creștinismul în Oltenia și Muntenia de la începuturi până în secolul al XV-lea: izvoare istorice și arheologice*, PhD Thesis, Bucharest 2010, p. 239-248; I.-Al. Tudorie, *Reductio Graecorum ad obedientiam sacrosanctae Romanae Ecclesiae: dialogul teologic dintre Roma și Constantinopol (sec. XIII-XV)*, in *Dinamica vieții intelectuale în Bizanțul Paleologilor (1261-1453) sub semnul polemicii* (ed. by Vasile Adrian Carabă & I.-Al. Tudorie), Bucharest 2014, p. 213-416 (295-296).

²⁴⁹ Involuntarily in fact, a list of King Charles-Robert’s charges of schism against Basarab was compiled by M. Cazacu & D. I. Mureșan, *op. cit.*, p. 123-124, 181-182.

²⁵⁰ See also Katarina Mitrović & Marija Koprivica, *Beogradsko-mačvanska episkopija između pravoslavlja i katoličanstva (XI-prve decenije XIV veka)*, “Prilozi za Književnost, Jezik, Istoriju i Folklor” 82 (2016), p. 3-18 (chiefly 12-14).

²⁵¹ *Directorium ad passagium* cit., p. 365-517; Ch. Kohler, *Documents relatifs à Guillaume Adam, archevêque de Sultanieh, puis d'Antivari, et à son entourage (1318-1346)*, “Revue de l’Orient Latin” 10 (1903-1904), p. 16-56; Evelyne Patlagean, *La conquête de l’empire grec dans un projet de croisade adressé à Philippe VI de Valois en 1332*, in *Studi sulle società e le cultura del Medioevo per Girolamo Arnaldi* (ed. by Ludovico Gatto & Paola Supino Martino), II, Florence 2002, p. 455-469.

²⁵² But, highly noteworthy, not of their subjects (E. Patlagean, *op. cit.*, p. 461; see *Directorium ad passagium* cit., p. 432, 436, 442, 447). The leaders of Byzantium were supposed to have the same fate as Stephen Dushan of Serbia (who moreover had murdered his father), but their subjects were to be spared. This “twist” should be reviewed also from the Wallachian-Hungarian perspective (naturally without any modern bias).

²⁵³ For the highly complex framework, see (from a Serbian-French perspective, during World War I as well) also the study of Vratislav Zervan & Mihailo St. Popović, *Die Beziehungen und Kontakte der Häuser Luxemburg und Valois zur serbischen Herrscherfamilie der Nemanjiden vor dem Hintergrund der päpstlichen Unionsversuche (13./14. Jh.)*, “Byzanz und das Abendland” 6 (2019), p. 179-200.

Chronicle”, completed in the early stages of the reign of Charles’ son and heir²⁵⁴, Louis I, otherwise well-known for his staunch anti-schismatic stands²⁵⁵, refrained from naming Basarab and his Wallachian subjects as “schismatics”²⁵⁶.

A Concept

By 1334, Marino Sanudo Torsello was undoubtedly aware of Charles-Robert’s Wallachian problem²⁵⁷. In his letter to King Philip VI of France, Sanudo tried to “walk past” it when presenting the Greek rite powers “between” Hungary and Byzantium²⁵⁸. A “pre-anti-Visegrád” group had been established in 1332²⁵⁹ between Bulgaria, Serbia and Wallachia following the enthronements of John-Alexander (Basarab’s son-in-law) and Stephen Dushan (both in 1331), as well as the subsequent marriage between Dushan and Helena, the sister of John-Alexander²⁶⁰. Sanudo however listed only two of the three parties involved²⁶¹.

²⁵⁴ See also Sergiu Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească* and Ș. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârănare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, in *Constituirea statelor feudale românești* (ed. by Nicolae Stoicescu), Bucharest 1980, p. 41-95 (93,) 165-193 (175); A. Pippidi, *op. cit.*, p. 11-12. Work on the preserved copy was commenced however in 1358, when many “things” had changed in the relations between Angevine Buda and Wallachia (e. g. Ș. Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, “Revue Roumaine d’Histoire” 17 (1978), 3, p. 389-403). Yet the tone of the chronicle was not altered.

²⁵⁵ See in this respect the nuances revealed by Adrian Magina’s study *Răufăcători sau... schismatici? Statutul ortodocșilor bănățeni în jurul anului 1400*, in *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei* (ed. by Dumitru Țicu & Ionel Cădea), Brăila 2008, p. 283-293.

²⁵⁶ *Chronicon pictum Vindobonense cit.*, p. 110.

²⁵⁷ Because of Charles-Robert’s propaganda intended to revert his Wallachian fiasco. This propaganda was to increase in subsequent years chiefly because Pope John XXII himself politely avoided accepting the king’s explanations (DRH, D, I, no. 21, p. 44-45).

²⁵⁸ Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. VI, p. 105 (801). The passage was omitted by Sh. Roddy, *op. cit.*

²⁵⁹ Its roots went back however to the 1310s when Charles-Robert had to confront the alliance between Milutin, Shishman and Basarab (e. g. the royal charter from precisely 1329 in DRH, D, I, no. 18, p. 41; first published by Gy. Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez* (II), “Történelmi Szemle” 7 (1964), 3-4, p. 537-568, Appendix, no. 6, p. 551-552).

²⁶⁰ For an overview: A. Alberti, *op. cit.*, p. 45-46; V. Gjuzelev, *Imperatrix Bulgariae cit.*, p. 621-623; I. S. R. Mladjov, *op. cit.*, p. 610-612. See more recently Sashka Georgieva, *Did Ivan Alexander’s Divorce in 1347 affect the Tsar’s Relations with his Father-in-law Ivanko Basarab?*, in *Laudator temporis acti cit.*, p. 355-365; Momcil Mladenov, *Преди трона: ранните години на цар Иван Александър Асен (1331-1371)*, “България, българите и Европа: мит, история, съвремие” 14 (2020), 1, p. 120-134.

²⁶¹ Under the circumstances, the attempted Habsburg marriage of Dushan (1335-1336), who wanted to divorce Helena for not producing him an heir (which she eventually did), is worth a

Original Latin text: “[...] *Imperium etiam Cagorae sive Bulgariae, quod habitatum est a Sclavis, est terra magna, et tenet ritum Graecorum. Sequuntur etiam Graecorum vestigia illi de regno Serviae sive Rassiae, praeter aliqualem gentem modicam quae residet prope mare. Item sub dominio regi Hungariae est magnus populus, qui sequuntur Graecorum vestigia [...]*”²⁶².

Translation: “Also, the Empire of Zagora or Bulgaria, which is inhabited by Slavs, is a vast land and follows the rite of the Greeks. Also those in the Kingdom of Serbia or Rascia follow the trace of the Greeks, and so does a smaller nation²⁶³ that lives near the sea. Likewise, there is a great people, under the power of the king of Hungary, that follows the trace of the Greeks.”²⁶⁴

The “nameless” third party was a large people that followed the legated rite of the Greeks though it was under the authority of the king of Hungary²⁶⁵. At that time, not even Charles-Robert dared to make such a Wallachian claim²⁶⁶.

Sanudo certainly knew the Wallachians, via Hungary as well²⁶⁷. In the *Liber secretorum*, completed approximately a decade after the agreement between Charles-Robert and Ladislas Kán (1310-1311)²⁶⁸ and less than a decade before Sanudo's letter from spring 1330 to Cardinal Du Pouget²⁶⁹, the Venetian had authored a quite remarkable²⁷⁰ paragraph (also under these Transylvanian – both Hungarian and German

closer look, both from a Balkan and a German perspective [Ludwig Steindorff, *Zar Stefan Dušan von Serbien*, in *Die Blüte der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert* (ed. by Marc Löwener), Wiesbaden 2004, p. 183-203 (199)].

²⁶² Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. VI, p. 105 (801).

²⁶³ We use “nation” for *populus*, considering also the below mentioned case of Pope Gregory IX's Wallachians “between” Hungary and *Cumania* (1234).

²⁶⁴ For this translation, see the previously discussed omission of the passage from Sh. Roddy's translation (*op. cit.*, Appendix, no. 34, p. 284).

²⁶⁵ This aspect was emphasized by Minea in his selection *Marino Sanudo bătrânul* *cit.*, p. 405.

²⁶⁶ E. g. DRH, D, I, nos. 25-26, p. 49-54 (1332-1333); István Balogh, *A Báthori család négy oklevele*, “Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Evkönyv” 13 (1999), p. 107-132, at no. 2, p. 117-119 (1332). He became even more radical after 1334 (e. g. DRH, D, I, no. 29, p. 57-58).

²⁶⁷ And Sanudo knew the Wallachians via Hungary, given the name used for them *Olac*<h>*i*, from Hungarian *Oláhok*, and not *Valac*<h>*i* (see also A. Armbruster, *Romanitatea românilor: istoria unei idei*, 2nd ed., Bucharest 1993, p. 50).

²⁶⁸ T. Sălăgean, *op. cit.*, p. 157-158, 166-167. Kán had been excommunicated by the Papal legate Gentile, on his own (i. e. without the approval of Clement V), in December 1309.

²⁶⁹ We therefore note that the date of the agreement between Charles-Robert and Basarab is still subject to debate. Its existence was first recorded in 1324 (DRH, D, I, no. 15, p. 36).

²⁷⁰ Duly recorded in Hungarian historiography as well [see for instance Zoltán Kordé, *A középkori székelység és a határőrzés*, in *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemségi kori történelméből* (ed. by András Sófalvi & Zsolt Visy), Székelyudvarhely 2012, p. 31-42 (34), with further references].

– circumstances) on them and the neighbouring Szekler, i. e. the *Siculi* “kinsmen” of the inhabitants of Angevine Sicily²⁷¹.

Original Latin text: “[...] *MCCXXX. subiugatis Orientalibus partibus, ad Boreales et Occidentales se conferunt, in duo agmina se diuidentes. Vnum Ungariam et Poloniam intrat ex parte Russiae, circa ripam maris Pontici, transeuntes montes Ripheos, quos Vngari Sylvas vocant. Ideo Gregorius IX praedicari fecit Crucem contra eos in confinibus Teuthoniae; post quorum recessum gentes Pannonie, qui prope dictas inhabitant Sylvas, Olaci videlicet et Siculi, passus clausurunt, ut amplius transire nequeant [...]*.”²⁷²

Translation: “In 1230, [the Tartars], after having subdued the Oriental parts, moved towards the Northern and Western <parts>, dividing themselves into two hosts. One entered Hungary and Poland from Russia, along the shore of the Black Sea, <and> crossed the Riphei Mountains [the Carpathians], which the Hungarians call Forrests [Transylvania]. Therefore Gregory IX ordered the preaching of the Cross against them at the borders of Germany; after their withdrawal [of the Tartars], the people²⁷³ of Pannonia that inhabit the said Forrests, that is the Wallachians and the Szeklers, closed the passes so that they [the Tartars] could no longer cross them.”²⁷⁴

Even though the blocking of the Carpathian passes by the Wallachians and the Szeklers against the Tartars had occurred in 1285²⁷⁵, as was well known already in the early 1300s²⁷⁶, Sanudo forced himself to place the event before the great Tartar invasion of 1241 (which had ended in Hungarian royal failure)²⁷⁷ and to tie it to the crusader call

²⁷¹ C. A. Macartney, *op. cit.*, p. 46-47.

²⁷² *Liber secretorum* (ed. Bongars), I, p. 214.

²⁷³ Because of the Roman *gens*, as well as due to the medieval *gens* (e. g. *gens Francorum*), *gentes* can also be – equally – translated by “tribes” and by “nations”. We chose “people” as a “neutral” term, considering also Sanudo’s use of antique Pannonia for their location.

²⁷⁴ For these words, see also Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între Cruciată și Imperiul Mongol*, Bucharest 1993, p. 136-137.

²⁷⁵ E. g. Petre Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea*, “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca” 17 (1974), p. 211-223 (219); Ioan-Marian Țiplic, *Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10.-14. Jahrhundert)*, Heidelberg 2007, p. 182-187; T. Sălăgean, *op. cit.*, p. 17-19.

²⁷⁶ For instance: [Paulinus de Venetiis,] *Bruchstücke aus der Weltchronik des Minoriten Paulinus von Venedig*, I, Regensburg 1927, p. 29; Simon de Keza, *Gesta Hunnorum et Hungarorum* (ed. by Gh. Popa-Lisseanu), Bucharest 1935, p. 36-37 (in 1270-1271, Simon de Keza had been sent by Stephen V of Hungary on a “Sicilian mission” to Charles I of Anjou; cf. also Jenő Szűcs, *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282-1285)*, in Simon of Keza, *Deeds of the Hungarians* (ed. by L. Veszprémy & Frank Schaer), Budapest-New York 1999, p. XXIX-CII (CI); Gy. Györffy, *op. cit.*, Appendix, no. 25, p. 566-567.

²⁷⁷ Paul Binder, *Antecedente și consecințe sud-transilvănene ale formării voievodatului Munteniei (secolele XIII-XIV)* (II), “Acta Hargitensia” 2 (1996), p. 33-46 (35-36) (first published

of Pope Gregory XI (1227-1241)²⁷⁸ for the “German borders” of Latin Christendom²⁷⁹. From a modern perspective this is in fact rather unsurprising because the best known “Wallachian deed” of Gregory IX, issued in 1234²⁸⁰, focused on the Wallachian nation (that was gradually taking over Papal and Royal Hungarian *Cumania*)²⁸¹ and its eclectic Greek orientated rite that attracted true believers, Germans included²⁸². The Pope opted to win the Wallachians over rather than to coerce them into Pontifical submission²⁸³.

Sanudo's nominal omission of the Wallachians from Dacia (1330) and from Charles-Robert's realm too (1334) is consequently even more conspicuous²⁸⁴. A partial

in Hungarian: *Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei (13-14. század)*, “Századok” 129 (1995), 5, p. 1123-1153 (chiefly 1143); József Laszlovszky & Stephen Pow & Beatrix F. Romhányi & László Ferenczi & Zsolt Pinke, *Contextualizing the Mongol Invasion of Hungary in 1241-1242: Short- and Long-Term Perspectives*, “Hungarian Historical Review” 7 (2018), 3, p. 419-450 (424-426, 436-437).

²⁷⁸ See also Peter Jackson, *The Crusade against the Mongols*, “Journal of Ecclesiastical History” 42 (1991), 1, p. 1-18; Mikolaj Gładysz, *The Forgotten Crusaders: Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Leiden-Boston-Cologne, 2012, p. 256-260.

²⁷⁹ E. g. the sources in *Acta Honorii III (1216-1227) et Gregorii IX (1227-1241)* (ed. by A. L. Tăutu), Rome 1950, especially nos. 209-210, p. 284-286 (1234-1235).

²⁸⁰ Last edited (and translated into Romanian) in DRH, D, I, no. 9, p. 20-21.

²⁸¹ E. g. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 62-64; Daniel Barbu, *Quidam populi qui Walati vocantur. Les Roumains en 1234*, in *In honorem Paul Cernovodeanu* (ed. by Violeta Barbu), Bucharest 1997, p. 67-73; V. Spinei, *The Cuman Bishopric: Genesis and Evolution*, in *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans* (ed. by F. Curta & Roman Kovalev), Leiden-Boston 2008, p. 413-455 (434).

²⁸² “[...] nonnulli de regno Ungarie, tam Ungari, quam Theutonici et alii orthodoxi morandi causa cum ipsis transeunt ad eosdem et sic cum eis, quia populus unus facti cum eisdem Walathis [...]” (DRH, D, I, no. 9, p. 20). These words may well be viewed as a foundation for Sanudo's lines of 1330.

²⁸³ Pope Gregory IX demanded from Béla (IV), duke of Transylvania (a “turbulent Wales” for Arpadian Buda) that these Wallachian “nations” (in fact) should receive a “[...] catholicum eis episcopum illi nationi conformem provida [...]” (DRH, D, I, no. 9, p. 21). The Pope's choice of Béla instead of his father, the dying crusader Andrew II, might be worth reviewing (T. Sălăgean, *Transylvania in the Second Half of the Thirteenth Century The Rise of the Congregational System*, Leiden-Boston 2016, p. 18). A year later, a rather sudden, and quite final, break occurred between Rome and the Second Bulgarian Tsarate of John IV Asen (e. g. Angel Dimitrov Trendafilov, *Crusaders against the Cross: The Fourth Crusade depicted in Orthodox-Slavonic Written Sources and Archaeological Evidence*, PhD Thesis, Canterbury 2018, p. 56-61). The church of Argeș, spared by Charles-Robert in 1330, may have been built under those circumstances (the church was erected the latest around 1290; see Denis Căprăroiu, *Scurte considerații privitoare la câteva aspect ale începuturilor reședinței domnești de la Argeș*, in *Arheologie și istorie în spațiul carpato-balcanic* (ed. by D. Căprăroiu), Târgoviște 2011, p. 147-158).

²⁸⁴ We recall an observation made earlier by Peter Lock in the introduction to his translation of *Liber secretorum*. The proud Venetian Sanudo Torsello did not use the *Travels* of his fellow Venetian Marco Polo († 1324), neither in the *Liber secretorum*, nor in his correspondence. And Sanudo was not known as a man who lacked reason. Silences were not without grounds.

explanation might be inferred, in those contexts (chiefly French and Papal in 1334), from the famous “crusader geography” compiled around 1308 for the father of King Philip VI, Charles of Valois²⁸⁵, and possibly used at the (anti-Templar) crusader Council of Vienne (1311-1312)²⁸⁶, as a sort of prelude to Sanudo’s *Liber secretorum*, “refined” in Avignon roughly a decade later²⁸⁷.

Original Latin text: “[...] *Notandum est hic quod inter Macedoniam, Achaïam et Thessalonicam est quidam populus ualde magnus et spatiosus qui uocantur Blachi, qui et olim fuerunt Romanorum pastores ac in Hungaria, ubi erant pascua Romanorum propter nimiam terre uiriditatem et fertilitatem, olim morabantur, sed tandem ab Hungaris inde expulsi ad partes illas fugierunt. Habundant enim caseis optimis, lacte et carnibus super omnes nationes. Terram enim horum Blachorum, que est magna et opulenta, exercitus domini Caroli – qui in partibus Grecie moratur – fere totam occupauit et ideo conuertit se ad regnum Thessalonicense et actu mari terraque expugnauit ciuitatem Thessalonicensem dictam cum regione circumadiacente [...]*.”²⁸⁸

²⁸⁵ See also Daniel Ziemann, *Unum imperium magnum per se: Bulgarien 1308*, in *1308: eine topographische Gleichzeitigkeit* (ed. by Andreas Speer & David Wirmer), Berlin-New York 2010, p. 809-828.

²⁸⁶ As otherwise convincingly suggested in the last edition (Belgrade) of *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* cit., p. 30-31, 47-48, 51-64, 185-186 (English abstract). For crusading at the Council of Vienne, see recently Constantinos Georgiou, *Preaching the Crusades to the Eastern Mediterranean: Propaganda, Liturgy and Diplomacy, 1305-1352*, New York 2018, p. 49-56.

²⁸⁷ See also Irene Bueno, *Le storie dei Mongoli al centro della cristianità. Het 'um da Korykos e i suoi primi lettori avignonesi, Marino Sanudo e Paolino da Venezia*, “Reti Medievali” 17 (2016), 2, p. 153-182; Judit Csákó, *La Descriptio Europae Orientalis et ses rapports avec la tradition historique hongroise. La Pannonie en tant que le pâturage des Romains (pascua Romanorum) dans les textes littéraires médiévaux*, “Byzanz und das Abendland” 6 (2021), p. 175-194. The first draft of the *Liber secretorum* was rapidly completed between March 1306 and January 1307, for the use of Pope Clement V (according to C. Tyerman, Sanudo began his work because of his affiliation at the time with crusader Cardinal Ricardo Petroni in Rome). The treatise received however its final format after the Council of Vienne, between December 1312 and September 1321, when it was presented to Pope John XXII. The parallel chronology of the *Liber secretorum* and the *Descriptio Europae Orientalis* is quite striking and worth further inquiry. It seems that, initially, the latter overshadowed the former and that it was not until after the Council of Vienne ended that Sanudo’s approach gradually gained momentum.

²⁸⁸ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* (ed. Górká), p. 13 (ed. Popa-Lisseanu), p. 17; (ed. Belgrade), p. 102-103 (with textual analysis and references). See in this respect also the comments of József Déer, *Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis*, “Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung” 45 (1931), p. 1-22 (chiefly 14-16). Déer challenged Górká’s view (in his introduction to *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, p. XXXVII) on the “age” of the Wallachians in the Eastern Hungarian realm. Déer rightfully pointed out from the very beginning of his study that Górká’s edition came in the second year of World War I. We are thus in the capacity to signal that Déer’s lines were posterior to both the Peace of Trianon (1920) and the Daily Mail rise of *Hungary place under the sun* (1927).

Translation: "We must note here that between Macedonia, Archaia and Thessaloniki there is a certain people [i. e. nation],²⁸⁹ great and numerous, called the Vlachs, and once <they> were the shepards of the Romans in Hungary as well [!], where the pasture of the Romans <once> was because of the freshness and the fertility of the land. But, eventually, they were expelled by the Hungarians and fled to these parts [i.e. in the vicinity of Macedonia].²⁹⁰ They have in abundance much excellent cheese, milk and cattle more than all other nations. The land of his Vlachs, which is vast and rich, was almost entirely occupied by the army of Prince Charles, which is now established in the parts of Greece,²⁹¹ and therefore moved towards the Kingdom of Thessaloniki and now, by sea and by land, conquers the city named Thessaloniki with its surrounding area."²⁹²

According to the *Geography*, authored by a still unknown mendicant monk²⁹³, the "Roman shepards" (i. e. the Wallachians) had been driven out from Pannonia by the Hungarians and forced to settle in the vicinity of Thessaloniki²⁹⁴. There, they had

²⁸⁹ We opted for "people" instead of "nation" in this case because the author of the text did not think highly of the former shepards, albeit his emphasis on their multitude and fortunes. This fact is even more obvious when the author – then – compared them to "the other nations" (*super omnes nationes*). They were clearly a nation but not explicitly worthy of the term.

²⁹⁰ We thus recall the message sent, according to the "Painted Chronicle", by Charles-Robert, who had just conquered Severin, to Basarab via the voivode's envoys: "[...] *Sic dicite Bazarad: ipse est pastor ouium mearum; de suis latibulis per barbas suas extraham [...]*". (*Chronicon pictum* cit. (ed. Popa-Lisseanu), p. 109; (ed. Domanovszky), p. 497). An English translation would read: "Tell Basarab this: he is the shepard of my sheep, <and> I will drag him from his hidings by his beard." (see both Armbruster's and Papacostea's comments in *Romanitatea românilor* cit., p. 50, 299).

²⁹¹ An alternative translation could read: "[...] *the army of Prince Charles that lingers in the parts of Greece, and therefore...*" Because Charles never set foot there, we opted for the version above.

²⁹² For the Romanian translation: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* (ed. Popa-Lisseanu), p. 42. For the Serbian translation: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* (ed. Belgrade), p. 102-103. We are unaware of a complete or partial Hungarian translation.

²⁹³ See also Mária Borzákné Nacs, *A Descriptio Europae Orientalis eszmei háttere és politikai célzatossága*, PhD Thesis, Szeged 1985, p. 8-9, 66-67, 89-91.

²⁹⁴ In this respect, we recall a "curious case". In the 15th century, chiefly due to Enea Silvio Piccolomini (Pope Pius II), *Flaccus* established himself as the mythical forefather of the Wallachians, named (thus) the *Flacci* (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 56, 59). It is plausible that Piccolomini came into contact with the *Flacci* name of the Wallachians, while serving in Emperor Frederick III of Habsburg's chancery, because *Flacci* as a name for the Wallachians North (also) of the Lower Danube spread in the 1440s [for instance: Mark Whelan, *Pasquale de Sorgo and the Second Battle of Kosvopolje: A Translation*, "Slavonic and East European Review" 94 (2016), 1, p. 126-145 (138-140)]. This change (F to V and more often vice versa) was common for German. Its origins were related however to the Vlachs of Thessaly and can be traced back to the Third Crusade and Frederick I Barbarossa's chronicler Ansbert: "[...] *Fredericus*

established a new magnificent home that Charles of Valois had to conquer²⁹⁵. Like the anonymous mendicant before him, Sanudo preached a crusader *entente* between the French Valois and the Angevine king in Buda²⁹⁶. The Venetian “geopolitician”²⁹⁷ had no real reason to complicate his already strenuous narrative attempt by adding the Wallachians (i. e. by adding insult to injury after King Charles-Robert’s Wallachian defeat in November 1330)²⁹⁸.

Within 15 years, Roman Wallachians made their Hungarian “return”²⁹⁹. According to Pope Clement VI, Wallachians, designated “Roman Wallachians” by him³⁰⁰, had covered the parts of what used to be Dacia³⁰¹: from Sirmium, at the border

advocates de Perge [...] imperterritus invasit regionem opulentam Flachiam dictam, non multum a Thessalonica distantem [...] [Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis (ed. by Anton Chroust), Berlin 1928, p. 1-115 (56)]. The similarities between these lines and the text in the *Descriptio Europae Orientalis* on the rich and vast land close to Thessaloniki are self-evident.

²⁹⁵ The author wrote as if Charles had already set foot in Greece. Charles never made it there.

²⁹⁶ E. g. Enikő Csukovits, *Hungary and the Hungarians. Western Europe's View in the Middle Ages*, Rome 2018, p. 75-82.

²⁹⁷ See the insightful comments of O. Cristea, *Veneția și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Brăila 2003, p. X-XI, 64-68, 75-98, 120-123.

²⁹⁸ See for instance the charter issued by Charles-Robert on December 9, 1330. It was deemed a forgery by Gy. Györffy, *op. cit.* (II), Appendix, no. B, p. 565-566. The authenticity of the document was advocated by Tibor Almási and Tamás Köfalvi, the editors of AO, XIV, no. 613, p. 347-348. Victor Motogna had already drawn attention to this source in 1923. The date has to be remembered in connection to Ilie Minea’s notice of 1925/1924-1926 on Sanudo.

²⁹⁹ For the complexity of the “political scenery”, we call an otherwise well-known fragment from another *Geography*: “[...] *La settima prouincia si e Vngaria, e anche a reame, sono molta gente, non u'a contadi grandi, confia colla Magnia e dall'altra sono cristiani Vngheri. [...] In quella medesima provincia sono i Rumeni e i Valacchi, e quali sono due grandi generazioni e anno reame e sono paghani [...]*” (Patrick Gautier Dalché, *Une géographie provenant du milieu des marchands toscans (début XIVe siècle)*, in *Società, istituzioni, spiritualità. Studi in onore di Cinzio Violante*, Spoleto 1994, p. 433-443 (439); cf. already Ș. Turcuș, *op. cit.*, pp. 3-5, as well as the comments of Șerban Papacostea in “Studii și Materiale de Istorie Medie” 19 (2001), p. 323-324). Because the treatise mentioned Khan Üzbeg (who began his rule around 1313) and because the Romanians and [!] the Wallachians were recorded as “Pagans”, the work should be dated prior to the anti-Tartar campaigns of Charles-Robert’s host, supported by Basarab (1324-1326), to around 1320, most likely before the agreement between the king of Hungary and the voivode of Wallachia, sealed certainly prior to mid-1324 (for the context, see also Al. Uzelac, *The Port of Maurocastro, Emperor Theodore Svetoslav and the Tartar Elite in the Pontic Steppes*, “Istorikjski Časopis” 65 (2016), p. 45-59 (especially 50-51).

³⁰⁰ *Acta Clementis PP. VI (1342-1352)* (ed. by A. L. Tăutu), Rome 1960, no. 60, p. 100; DRH, D, I, no. 32, p. 60-61 (including the Romanian translation).

³⁰¹ The medieval geopolitical implications of the document were last discussed by Ș. Papacostea, *Istorie și geopolitică. Geneza statului în trecutul românesc*, Bucharest 2016, p. 48-50.

with Serbia³⁰², to Wallachia proper³⁰³ and Transylvania³⁰⁴, and all the way to Maramureş³⁰⁵, North of what once had been Roman Transylvania³⁰⁶. Against the desire of Louis I (who wanted to be in complete control)³⁰⁷, but with the aid of his mother,

³⁰² See in this Serbian-Wallachian context also Aurel Decei, *Une opinion tendancieuse de l'historiographie hongroise. Les origines de Bogdan I, fondateur de la Moldavie*, "Revue de Transylvanie" 5 (1939), 3, p. 289-312; D. Căprăroiu, *Din nou despre originea oltenească a voievodului Bogdan I*, in *Românii în istoria Europei* (ed. by D. Căprăroiu), Târgoviște 2013, p. 70-86.

³⁰³ To Wallachia we must add contested *Vicina* (located somewhere "along" the Danube, but not in Wallachia proper), because of the mention, at the end of the list of Roman Wallachian lords, of Nicholas of *Diiginas* (incorrectly edited as *Auginas* throughout time, which even led to the identification of *Auginas* with Argeş [!]) in M. Cazacu & D. I. Mureşan, *op. cit.*, p. 214). For *Vicina* as possibly *Disina*: Petre Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, "Pontica" 3 (1971), p. 275-295 (contrary to most historians that consider that *Vicina* was in north-eastern Dobruja).

³⁰⁴ The inclusion of Transylvania is quite strange. None of the Wallachian leaders mentioned after Alexander Basarab, their major figure (according to the Papal document as well), was located within the limits of the voivodate [see already the identifications made by A. L. Tăutu in *Acta Clementis PP. VI cit.*, p. 100, as well as the earlier comments of Ştefan Pascu, *Contribuţiuni documentare la istoria românilor în secolele XIII-XIV*, "Anuarul Institutului de Istorie Naţională" 10 (1945), p. 149-220 (149-151)]. The explanation may reside within the delicate limits of Buda's dynastic – both Arpadian and Angevine – approach of Transylvania [e. g. in this context Éva B. Halász, *Anjou István hercegsége (1332-1354)*, "Fons" 12 (2005), 1, p. 29-69].

³⁰⁵ A neglected aspect must be recalled. In spite of his rapprochement with Wallachia (around 1337), in 1340, Charles-Robert certainly had no (North-)Eastern supporters, allies, powerful or willing enough to engage the Tartars that had just raided Poland. Therefore, the Angevine monarch had to abandon his desired anti-Venetian campaign in Dalmatia (F. Piti, *A Planned Campaign of King Charles I of Hungary to Dalmatia*, in *La diplomatie des États Angevins aux XIIIe et XIVe siècles* (ed. by Z. Kordé & István Petrovics), Rome-Szeged 2010, p. 179-185).

³⁰⁶ The Papal order of the Wallachians was however inverse, from the North to the South: "[...] *Olachi Romani, commemorantes in partibus Ungariae Transsilvanis, Ultralpinis et Sirmis* [...]" (*Acta Clementis PP. VI cit.*, no. 60, p. 100; DRH, D, I, no. 32, p. 60). "From the outside", this looked like a Transylvanian based expansion of the "Roman Wallachians" prior to the days of the Hunyadis.

³⁰⁷ Pope Clement VI had emphasized that the parts inhabited by the *Olachi Romani* belonged to Hungary: the Transylvanian, the Transalpine and the Sirmian parts of Hungary. This had, under the circumstances, a dual meaning: (1) Louis was in fact in control of the situation, for these people and lands were under his authority, and (2) the king could, still in fact, lose power over these *Olachi Romani* and their territories if the Papacy wished it. The letters sent on the same day (October 17, 1345) by Clement VI supports the latter possibility (Archivio Segreto Vaticano, Vatican City [hereafter, ASV], Registra Vaticana, [reg.] 139: 1345-1346, ff. 130^v-135^v; partially calendared in AO, XXIX: 1345 (ed. by F. Piti), Budapest-Szeged 2014, nos. 735-740, p. 405-408). After addressing Louis for the *Olachi Romani*, Clement VI wrote to Cardinal Guillaume de la Jugie, the Pope's nephew and legate to Bohemia, Poland and Hungary, to Guglielmo da Pusterla, preposite of Bratislava and future archbishop of Milan, to John of Luxembourg, King of Bohemia, and to Casimir III Piast, King of Poland. The Pope "concluded" the day with three other interdiction type messages to the same King of Hungary. Clement VI wanted Louis I to accept

Elisabeth³⁰⁸, these Roman Wallachians were led by Alexander Basarab, the husband of Clara “of Hungary” (according to Innocent VI)³⁰⁹. Noteworthy enough, considering also Sanudo’s Neapolitan interests³¹⁰, Clement VI stated his support for these Wallachians in front of Louis I quickly after the Pope had learnt of the assassination of Andrew in Aversa (September 1345)³¹¹. Andrew was Louis’ brother and the husband of Joanna, the heiress of Robert the Wise³¹². Prince Andrew should have become the king of Naples³¹³.

Though he wrote extensively, Sanudo seemingly knew much more than he explicitly conveyed in written³¹⁴. This was also the case with the German trait of his

the Papal stand in all conflicts, including the one between Bohemia and Poland and those in the Empire and in *Italia*. To these ends, the Pope, still in Avignon, also used in relation to Louis the Wallachians, to be more precise the “Roman Wallachians”.

³⁰⁸ *Acta Clementis PP. VI* cit., no. 60, p. 100; DRH, D, I, no. 32, p. 60-61.

³⁰⁹ Innocent VI for *Clara de Ungaria, Wayuodissa Vlachie*: ASV, Regista Avenionensia, [reg.]. 144: 1359-1360, f. 473^v (August 8, 1360). The source was first noticed by Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 176 (with further data on the <in>famous “Lady Clara” of Wallachia). The source was largely ignored in Romanian historiography (a notable exception: Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, Bucharest 1959, p. 159). In these matters, as well as for other issues (which we only sketch due to reasons of space): Adrian Ioniță & Beatrice Kelemen & Al. Simon, *AL WA: prințul negru al Vlahiei și vremurile sale*, Cluj 2017, in this case p. 154-158.

³¹⁰ See therefore also the classic work of Bálint Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria (1290-1403)*, Rome 1938, p. 142-147.

³¹¹ Andrew was murdered in the night of September 17-18, 1345 (Lajos Kropf, *Az aversei gyilkoság* (I-III), “Erdélyi Múzeum” 13 (1896), 3, p. 97-111; 4, p. 163-177; 5, p. 211-228). News of the murder reached the Pope (with some delay) by October 5-6. He informed Louis about the murder only on October 13 (four days before the Pope’s “Roman Wallachian” letter). On the 9th, Clement VI had apologized to Louis I for Andrew’s delayed coronation and also announced him that Andrew’s – hostile – wife was pregnant [in the same ASV, Reg. Vat. 139, f. 109^v-111^r; cf. Emile G. Léonard, *Lettres écrites par Elisabeth et Louis de Hongrie au pape Clément VI après l’assassinat du roi de Sicile André*, in *Studi di storia napoletana in onore di Michelangelo Schipa* (ed. by Nino Cortese), Naples 1926, p. 201-219].

³¹² See also Nancy Goldstone, *The Lady Queen: The Notorious Reign of Joanna I, Queen of Naples, Jerusalem, and Sicily*, New York 2009, p. 169, 173-174.

³¹³ This is why Queen-dowager Elisabeth had travelled to Italy and to Avignon, bringing with her also the letters addressed by the “Roman Wallachians” to the Pope [P. Engel, *Die Monarchie der Anjoukönige in Ungarn*, in *Die Blüte der Staaten* cit., p. 169-182 (175); László Szende, *Piast Erzsébet és udvara (1320-1380)*, PhD Thesis, Budapest 2008, p. 133-137]. Elisabeth had left for Italy in early June 1343 and returned to Hungary at the beginning of April 1344. In October 1345, almost two years had passed since when, the latest, the Wallachian letters brought by her should have been read by the Pope.

³¹⁴ The statement valid for Mediterranean affairs has to be expanded – due chiefly to Italian and German politics – to Marino Sanudo Torsello’s assessments of “Central Europe” (see in comparison Manuel Castiñeiras, *Crossing Cultural Boundaries: Saint George in the Eastern Mediterranean under the Latinokratia (13th-14th Centuries) and his Mythification in the Crown of*

Dacia of 1330³¹⁵. The importance of the German factor in the area, well beyond the limits of the influential Saxon settlements located also outside of the Carpathians ring³¹⁶, had been made extremely clear in the first decade of the 14th century, during the Hungarian interregnum³¹⁷. The King of Bavaria, Otto of Wittelsbach, first-degree cousin of the future excommunicated emperor Louis IV, was shortly King of Hungary (1305-1308)³¹⁸. Excommunicated by Pope Clement V, Otto took refuge in Transylvania, placing his fate and the Holy Crown of Hungary in the hands of Ladislas Kán, who had him arrested (June 1307)³¹⁹. Pressured by his allies, the kings of Serbia and Bulgaria, Stephen Milutin and Theodore Svetoslav, who feared the growing power of Kán, as well as an arrangement between the latter and Charles-Robert, the voivode of Transylvania handed over Otto to the voivode of the Wallachians "beyond the forrest" (*über walt*), who also had to extract the Holy Crown from fallen Otto³²⁰. Involved since 1302-1304 in the Hungarian crisis³²¹, the voivode eventually released Otto and sent him to Halych, Charles-Robert's ally by marriage since 1306³²². The

Aragon, "Arts. Open Access Journal" 9 (2020), 3, p. 1-56; Juho Wilskman, *Comparing Military Cultures: Warfare in the Aegean Region from the Fourth Crusade to the Early Fifteenth Century*, PhD Thesis, Helsinki 2021, especially p. 30, 80, 110).

³¹⁵ Unfortunately, in Romanian historiography, little attention has been paid in general to German (not Transylvanian Saxon)-Wallachian relations in the Middle Ages prior to the Hunyadi-Habsburg conflicts (e. g. A. Armbruster, *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.-16. Jahrhunderts: eine historiographische Imagologie*, Cologne-Vienna-Weimar, 1990, p. 109-110; Alexandru Ciocîltan, *Din biografia cavalerului Friedrich von Kreuzepeck*, "Revista Istorică", new series, 21 (2010), 5-6, p. 537-550).

³¹⁶ E. g. I. Albu, *Lespedea funerară a comitelui Laurențiu de Câmpulung*, in *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii* (ed. by I. Căndea & Cristian Luca), Bucharest 2009, p. 123-176 (155); Gheorghe I. Cantacuzino, *Începuturile orașului Câmpulung și curtea domnească: aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, Bucharest 2011, p. 42, 58; Al. Ciocîltan, *Colonizarea germană la sud de Carpați*, "Revista Istorică", new series, 22 (2011), 5-6, p. 431-460.

³¹⁷ János M. Bak, *Königtum und Stände in Ungarn im 14.-16. Jahrhundert*, Wiesbaden 1973, p. 11-22; P. Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London 2001, p. 115-117.

³¹⁸ Gy. Kristó, *I. Karoly kiraly fouri elitje (1301-1309)*, "Századok" 133 (1999), 1, p. 41-62 (45); T. Sălăgean, *op. cit.*, p. 180-181, 194.

³¹⁹ For the main information, see Idem, *Un voievod al Transilvaniei cit.*, p. 82-84, 132-138.

³²⁰ E. g. Emil Lăzărescu, *Despre voievodul românilor din 1307-1308 amintit în cronică lui Ottokar de Styria*, "Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", 3rd series, 27 (1945), p. 309-322; Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești* (ed. by Valeriu Răpeanu), Bucharest 1980, p. 150-151.

³²¹ E. g. *Ottokars Österreichische Rheimchronik cit.*, p. 1054 (1302), 1097 (1304), 1152-1154, 1157 (1307-1308).

³²² Gy. Kristó, *Károly Róbert családjá cit.*, p. 25 (who refuted the doubts casted on the marriage by Stanisław Sroka, *A Hungarian-Galician Marriage at the Beginning of the Fourteenth Century?*, "Harvard Ukrainian Studies" 16 (1992), 3-4, p. 261-268).

notoriously cruel Wallachian voivode had done so at the insistence of his wife³²³, related – more by tongue, than by blood – to Otto of Bavaria³²⁴.

The – astonishing – connection received confirmation in the Princely Saint Nicholas Church in Curtea de Argeș, already known for the German inventory of its 14th-century tombes³²⁵. The monarch in Grave 10³²⁶, from the 1350s, the sole intact tomb in the entire church³²⁷, had German origins on his mother's side³²⁸. He was most likely the *wazzer waida* of Wallachia that the errant knight Frederick of Kreuzpeck († c. 1360)³²⁹ had wanted to meet³³⁰. Curiously enough, Radu I, certainly the father of Mircea I of Wallachia³³¹ and probably the son of Alexander Basarab and of Clara “of Hungary”³³², was deemed “Pancras the Wise” (*Pankraz der Weiße*) by Ebehard

³²³ Ottokars Österreichische Rheimchronik cit., p. 1157.

³²⁴ “[...] *Mortuo autem ut prescribitur, Andrea rege Ungarie et Ottone duce inferioris Bawarie recepto in regem et postea per magnates regni capto et commissio custodie comitis Ultrasylvestris [Transsylvestris in another variant] et per uxorem eiusdem comitis absentis, consanguineam ipsius Ottone, liberato et ad Prussiam, deinde Bawariam remisso, mortuoque illis diebus [...]*” (*Die Chronik des Matthias von Neuenburg* (ed. by Adolf Hofmeister), Berlin 1924-1940, p. 59, 338).

³²⁵ The most famous object was naturally the ring of Nan Udobă (name of Cuman origin), a relative of the princely family (deceased probably in the 1390s). The ring was inscribed *HILF GHOT*. The buttons of another deceased, probably Voislav (name of Serbian provenence), “the son of great Alexander voivode”, according to a partially preserved tombstone, were inscribed *I<esus> <ma>R<ia> <g>O<th>* [see Virgil Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeș. Note istorice și arheologice*, “Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” 10-16 (1917-1923), p. 9-76 (68-69); Al. Ioniță & B. Kelemen & Al. Simon, *op. cit.*, p. 706-707 (especially fig. 37)].

³²⁶ The grave was in the first church (*Argeș I*), not in the extant church (*Argeș II*), in which it was sealed (prior to the analysis of 2012, the idea was advocated by Aurelian Sacerdoțeanu, *Mormântul de la Argeș și zidirea bisericii domnești*, “Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” 28 (1935), p. 49-57, and by Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu (sfârșitul secolului al XIII-lea-începutul secolului al XVI-lea)*, Iași 2011, p. 128 n. 98).

³²⁷ See also Nicolae Constantinescu, *Die Chronologie der Denkmäler im Fürstenhof Argeș (13.-14. Jahrhundert) und ihre historische Bedeutung*, “Dacoromania” 4 (1977-1978), p. 257-282, here fig. 5 (between p. 280-281).

³²⁸ For the ¹⁴C and DNA analysis: Al. Ioniță & B. Kelemen & Al. Simon, *op. cit.*, p. 163-164 (fig. 57-58), 155-156 (fig. 50).

³²⁹ His Hungarian statue at <http://www.fertorakosikirandulas.hu/fertorakos/kreuzpeck.html>.

³³⁰ Claudia Brinker, Von manigen helden gute tat: *Geschichte als Exempel bei Peter Suchenwirt*, New York-Bern-Frankfurt am Main-Paris 1987, p. 45; Al. Ciocîltan, *Din biografia cavalerului Friedrich von Kreuzpeck* cit., p. 547-549.

³³¹ P. P. Panaiteșcu, *Mircea cel Bătrân* (ed. by Gheorghe Lazăr), Bucharest 2000, p. 55-56.

³³² Radu I (c. 1377-c. 1383) was certainly the step-brother of his predecessor, Vladislav I [DRH, *B. Țara Românească*, I: 1250-1500 (ed. by P. P. Panaiteșcu & D. Mioc), Bucharest 1966, nos. 6-7, p. 17-21] and was thus the offspring of Alexander's second – and last (known) – marriage (unless, of course, Radu was born out of wedlock). This marriage was celebrated between Alexander and Clara (e. g. VMHH, II, no. 184, p. 95; no. 191, p. 97-98).

Windecke³³³, the chronicler of Sigismund of Luxemburg, Louis' son-in-law³³⁴. Other German-Wallachian connections³³⁵ could be supposed and even proven³³⁶, but after the mid-1300s, not before 1330³³⁷.

In the mined land of numerous suppositions, supported also by Sanudo's largely mysterious life³³⁸, such German "features" draw our attention to the – mandatory (because, for instance, of the core of the former Roman province) – Transylvanian centre of the Venetian scholar's medieval Dacian construct³³⁹. In general, Dacian Transylvanian-centred political designs are posterior to the Ottoman conquest of Constantinople (1453)³⁴⁰ and could be found in the papers of Enea Silvio Piccolomini (also the first to acknowledge, as Pope Pius II, in 1462, one king for both Hungary and Dacia)³⁴¹, Queen Beatrice of Aragon (for King Matthias Corvinus' wife,

³³³ Eberhard Windecke, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds/Das Leben Königs Sigmunds* (ed. by Wilhelm Altmann/Theodor von Hagen), Berlin 1893/Leipzig 1899), p. 294/p. 316-317.

³³⁴ For the delicate matrimonial framework: Oskar Halecki, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe*, Boulder, Connecticut-New York 1991, p. 55-57, 71-76.

³³⁵ See also Jan Sykora, *Poziția internațională a Moldovei în timpul lui Iașcu: lupta pentru independență și afirmare pe plan extern*, "Revista de Istorie" 29 (1976), 8, p. 1135-1151.

³³⁶ E. g. the Wallachian knightly order into which a noble subject of Jobst of Moravia was admitted by Mircea I in the 1390s [(see Heinz Rohlik, *Rohlik*, "Deutsches Geschlechtsbuch" 60 (219) (2007), p. 155-174 (166)]. Jobst of Moravia, the unwanted first-degree cousin of Sigismund, was married to Ágnes-Elisabeth, the daughter of Wladislaw II of Oppeln and Elisabeth of Wallachia, the daughter of Alexander and Clara (e. g. Dieter Veldtrup, *Zwischen Eherecht und Familienpolitik. Studien zu den dynastischen Heiratsprojekten Karls IV. Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit*, Warendorf 1988, p. 368 n. 2258; cf. already, and highly noteworthy, the monograph of Fritz Hecht, *Johann von Mähren*, Halle 1911, p. 82).

³³⁷ See therefore also our own recent study, Al. Simon, *At the Turn of the Fourteenth Century: Notes on Sigismund of Luxemburg and the Wallachian Princely Stars of the Fifteenth Century*, "Acta Terrae Septemcastrensis" 19 (2020), p. 135-155.

³³⁸ For instance, his political activity ceased apparently around 1336-1337, yet his last-will was recorded only in 1343 (Fr. Frankfort, *op. cit.*, Appendix, no. B, p. 274-278).

³³⁹ Certainly following the Reformation, the theory of the Dacian origins of the Transylvanian Saxons became increasingly popular (e. g. A. Armbruster, *Romanitatea românilor cit.*, p. 194-195).

³⁴⁰ I.-A. Pop & Al. Simon, *Reapariția pontificală a Daciei romane din Răsăritul Europei (1453-1462)*, "Studii și Materiale de Istorie Medie" 36 (2020), p. 271-294.

³⁴¹ I.-A. Pop, *Matia Corvin*, re de Ungaria, de Dacia etc., *în anul 1462*, "Revista Istorică", new series, 21 (2020), 3-4 [2021], p. 235-248.

Transylvania extended all the way to the Lower Danube)³⁴² or Antonio Bonfini (from whom even Oradea was part of Dacia)³⁴³.

Sanudo's *Dacia* of 1330 seems of a similar yet different breed³⁴⁴, because its immediate chronological connection is the difficult rise to power of Charles-Robert in a divided realm, intimately tied to the ultimate downfall of Ladislas Kán, unquestionably the master of the lands around Transylvania, from Serbia to Halych³⁴⁵. The ecclesiastical regional power yielded also by Kán's associate and then foe, Peter of Monoszló (Moslavina), bishop of Transylvania³⁴⁶, signals a fairly complex "royal-like" stately edifice, halted at some point after 1309-1310³⁴⁷, when Kán was compelled to come to terms with Charles-Robert³⁴⁸.

Considering "only" the names mentioned above, Dacia reveals itself as a "trans-ethnic" idea, much in the manner of Bohemia³⁴⁹. Romanizing Dacia was welcome (chiefly for the Papacy)³⁵⁰, but not mandatory (the letter sent in April 1330 by

³⁴² I.-A. Pop & Al. Simon, *Transilvania de la Dunăre: scrisorile de la Modena ale reginei Beatrice de Aragon din vara anului 1480*, "Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", 5th series, 36 (2021), p. 77-92.

³⁴³ Antonio de Bonfini, *Rerum Ungaricarum Decades* (ed. by József Fögel & László Juhász & Béla Iványi), I, Leipzig, 1936, p. 11 ("[...] *In Mediterranea vero Dacia Varadinum, quod suo nunc antistite Ioanne [Johann (Jan) Filipec(z)] prestanti Bohemorum familia nato [...]*").

³⁴⁴ Because of the rise of Hunyadi-born Matthias to the Hungarian throne and the challenges he had to face, chiefly at the beginning and at the end of his reign (which led also to projects of partition of the Hungarian realm), proper "Renaissance Dacia" was connected foremost to (1), to the West, the Hunyadi-Habsburg conflict over Hungary [e. g. J[oseph]. <von> Zahn, *Über ein admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts*, "Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen" 17 (1880), p. 33-80 (no. 6, p. 73-74)], and (2), "to the East", to the fall of Byzantium, for which Matthias' father, John Hunyadi, too was blamed (e. g. Felix Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470-1486*, I: 1470-1474, Leipzig 1894, no. 137, p. 216).

³⁴⁵ See the abundant references in the cited studies of Bárány, Kristó, Sălăgean or Zsoldos.

³⁴⁶ T. Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei* cit., p. 67-69; Al. Ioniță & B. Kelemen & Al. Simon, *op. cit.*, p. 407-408. In 1299, in addition to Transylvania, Peter of Monoszló controlled on the ecclesiastical level Northern Maramureș, future Moldavia (of the Bishopric of *Multo* and maybe already of the County of *Borkoth*) and future, still, Wallachia (chiefly because of the "Transalpine" Saxon communities).

³⁴⁷ In Romanian historiography, c. 1310 conventionally stands for Basarab's rise to power.

³⁴⁸ The pivotal role of Ladislas Kán probably represents Tudor Sălăgean's major contribution.

³⁴⁹ See also Al. Simon, *From Wallachia to Dacia: International Politics and Political Ideology in the Last Decades of the Fifteenth Century*, in *Government and Law* cit., p. 91-100.

³⁵⁰ Considering the explicit Papal and Angevine circumstances of Marino Sanudo Torsello's letter to Cardinal Bertrand du Pouget (1330) and of Pope Clement VI's letter to King Louis I (1345), one has to view *Dacia* (1330) and the *Olachi Romani* of Transylvania, *Transalpina* and *Sirmimum*, in that Pontifical order (1345) as part of the same political ensemble. As noted by Șerban Papacostea and Adolf Armbruster before (*Romanitea românilor* cit., p. 50, 299), after 1345, the Hungarian testimonies on the Roman roots of the Wallachians (shepards or not) basically ceased to exist. This was by no means a coincidence. Louis I' later anti-schismatic

Sanudo to du Pouget is eloquent in this respect)³⁵¹, and, besides, could be circumvented because of the “imperial succession” from the Romans to the Germans (which largely removed Byzantines, i. e. *Rhomaioi*, but not their Greek rite, from the equation)³⁵². Noteworthy enough, Sanudo made no references to the – “aledged” – romanity of the inhabitants of the said construct, therefore certainly avoiding further alienating both Byzantium, that had to be returned to communion with Rome (for the *Rhomaioi*, the romanity of the Wallachians was a major problem since “its – Vlach – invention” by Pope Innocent III even prior to the crusader conquest of Constantinople in 1204³⁵³ and remained a thorn even after the Ottoman triumph of 1453³⁵⁴), and Charles-Robert, needed since the days of Charles of Valois and Ladislas Kán for successful crusading (“additionally”, after 1330, between King Charles and *Dacia* laid *Posada*)³⁵⁵.

In April 1330 Sanudo associated *Dacia* with Hungary, not with *Pannonia*, the antique name he had employed, for instance approximately a decade earlier, when describing the anti-Tartar actions of the Wallachians and the Szeklers³⁵⁶. The crusader-maker's choice of designations was blunt, political, not educated and antiquating. It was a real as he wanted crusade and Church union to be.

policies should be analyzed also from these rather different angles, given also the neglected fact that he had the blessing of Emperor John VI Palaiologos (at least in 1366), for them [see also Francisc Pall, *Encore une fois sur le voyage diplomatique de Jean V Paléologue en 1365-1366*, “Revue des Études Sud-Est Européennes” 9 (1971), 3, p. 535-540 (especially 539)].

³⁵¹ This in fact puts the entire conflict between Charles-Robert and Basarab into a new light because, according to Jan Długosz, as well it was the voivode of Transylvania (but not only him), a trustee of Charles, not an enemy like Ladislas Kán, who wanted the lands of Basarab for himself [*Chronicon pictum* (ed. Popa-Lisseanu) cit., p. 109; *The Annals of Jan Długosz* cit., p. 278)].

³⁵² E. g. the agreements of 1355 between Innocent VI, Charles IV of Luxemburg and Stephen Dushan (Johann Wilhelm Hoffmann, *Sammlung ungedruckter und zu den Geschichten, auch Staats, Lehn-und andern Rechten des Heil. Römischen Reichs gehöriger Nachrichten, Documenten und Urkunden*, II, Halle, 1737, no. 175, p. 185-187; *Collectarius perpetuarum formarum Iohannis de Geylnhusen* (ed. by Hans Kaiser), Strasbourg 1898, no. 179, p. 167-169).

³⁵³ Most recently: Al. Madgearu, *The Asanids* cit., p. 119-137.

³⁵⁴ I.-A. Pop & Al. Simon, *Despre Francesco Filelfo și angajatorii săi: sau cum s-au (re)întâlnit geții cu dacii la Marea Neagră la sfârșitul Evului Mediu*, in *Cercul puterii. Oameni, rețele, strategii (secolele XV-XVII)* (ed. by Ramona Neacșa), Târgoviște 2021, p. 155-192. We recall an image. After the Porte's Moldavian failure in early 1475, the Ottoman response to Rome's new Wallachian crusaders was also visual. Prior to Mehmed II's Moldavian campaign of Summer 1476, the Saint Mary church of the Dragalevci Monastery near Sofia was repainted. Saints George, Demetrius and Mercurius crushed the traitorous John Kaloyan (*Caloiannes*), crowned king of the Bulgarians and of the Vlachs by Innocent III because of his Roman roots.

³⁵⁵ In the absence of Sanudo's letter to du Pouget (1330) and of his nominal omission of the Wallachians (placed – otherwise – under the authority of Charles-Robert of Anjou) from the scholar's letter to Philip VI of Valois (1334), this would have been a far-fetched statement.

³⁵⁶ *Liber secretorum* (ed. Bongars), I, p. 214; Fr. Kunstmann, *op. cit.*, Appendix, no. II, p. 71 (767).

Some Notes about Bernardo Giustiniani's *De origine urbis Venetiarum*

Șerban V. Marin

Keywords: *Venetian Historiography; Bernardo Giustiniani; Origins of Venice; Venetian Humanism; Venetian Manuscripts*

Manuscripts

The partial history of Venice from the origins to year 809 written by the patrician Bernardo Giustiniani is to be found as manuscript in codex Cicogna 1809 at Correr Civic Museum in Venice. Before being acquired by this institution, it had number 278¹. The manuscript numbers 410 leaves², where two versions of this work are contained, separated by five blank leaves³. It has been concluded that the first version (A), with no page numbers but counting 212 leaves⁴, is subsequent⁵ to the second one (B) in this codex, which includes leaves 219^r-401^v⁶. Although version A seems to be complete and better disposed⁷, it has also the aspect of a working copy, because of the large number of erasures and corrections⁸. However, in comparison, version B seems even more a draft of A⁹ and in addition it contains only books 1-7 and 10-15 of the work¹⁰.

Although it is difficult to check whether it is about B. Giustiniani's handwriting¹¹, so much the more the codex is clearly the result of two different

¹ R. F[ulin], *Saggio del catalogo dei codici di Emmanuele A. Cicogna*, "Archivio Veneto" 4 (1872), part I, p. 59-132 and 337-398 (72-74).

² Gino Pistilli, *Giustinian (Giustiniani, Iustiniani, Justinianus, Zustignan, Zustinian), Bernardo*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 57, Rome 2001, p. 216-224 (222).

³ Agostino Pertusi, *Gli inizi della storiografia umanistica nel quattrocento*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* (ed. by A. Pertusi), Florence 1970, p. 269-332 (307 n. 4).

⁴ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

⁵ Franco Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*, in *Storia della cultura Veneta dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, 3/I, Vicenza 1980, p. 1-91 (45).

⁶ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 45.

⁹ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 332. Actually, it was the owner himself of the codex, E. A. Cicogna who confessed that it is not possible to know whether the handwriting belongs to the author or to somebody else (Domenico Morosini, Lorenzo Giustiniani, Benedetti Brugnolo or Giovanni Calfurnio), see R. F[ulin], *op. cit.*, p. 73-74.

handwritings¹², it has been considered that, if not entirely¹³, at least some of the passages should belong to this author's hand¹⁴.

Being at a certain moment in possession of the codex, E. A. Cicogna inserted two long notes in the front pages (p. 3^r-4^v), dated in 1825 and 1851 respectively¹⁵. Among other conclusions, it results that version A should have been the one intended to be published by the author's son, Lorenzo Giustiniani, and by Domenico Morosini¹⁶.

Fragments of the chronicles are also to be detected in Foscarini codex XV no 6207 (now preserved at the Austrian National Library in Vienna)¹⁷, along with excerpts from Andrea Dandolo¹⁸, Raffaino Caresini¹⁹, and Flavio Biondo²⁰.

Editions

It has been noted that B. Giustiniani passed away in 1489, prior to revise his work for the last time, but having time to order to his son, Lorenzo, and to

¹² G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

¹³ See Cicogna's first note on the frontpage (p. 3^r-3^v) of the manuscript: "*In questo libro si contengono due minute de' XV libri della Storia Venetiana scritta [emphasis mine] da Bernardo Giustiniano [...]*", *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 308 n. 4.

¹⁴ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 4; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 45; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

¹⁵ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 308 n. 4; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

¹⁶ *Apud Ibidem.*

¹⁷ Tommaso Gar, *I codici storici della collezione Foscarini conservata nella Imperiale Biblioteca di Vienna*, "Archivio Storico Italiano" 5 (1843), p. 281-430 (337).

¹⁸ See *Andreae Danduli Duci Veneticorum Chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d. C.*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12 (ed. by Ester Pastorello), Bologna 1923, p. 5-327. See also Şerban Marin, *A Double Pathfinder's Condition: Andrea Dandolo and His Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica" 12-13 (2010-2011), p. 41-122.

¹⁹ *Raphayni de Caresinis Cancelarii Venetiarum, Chronica, aa. 1343-1388*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12, part II (ed. by Ester Pastorello), Bologna 1923. For a translation in vulgar, see *La Cronaca di Raffaino Caresini tradotta in volgare veneziano nel secolo XIV* (ed. by Rinaldo Fulin), Venice 1877. For the character of Caresini (1314-1390), chancellor of the Republic, see also Marco Foscarini, *Della Letteratura Veneziana ed altri scritti intorno ad essa* (introd. by de Ugo Stefanutti), [Bologna 1976] [reprinted of Venice 1854] [first ed.: 1752], p. 146, 147 and n. 1; Antonio Carile, *Caresini, Raffaino (Raffain, Raphainus, Raphaynus, Raphael de Caresinis)*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 20, Rome 1977, p. 80-83.

²⁰ See Blondi Flavii Forliviensis, *De Origine et Gestis Venetorum Liber*, in *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*, V, part 1 (ed. by Johann Georg Graevius), Leyden 1722, p. 1-26. See also Ş. Marin, *Flavio Biondo's Venetian History and the Debatable Beginnings of the 'Public Historiography' in Venice*, "Revista Istorică", new series, 25 (2014), 1-2, p. 101-121.

Domenico Morosini to recommend it to be checked by Benedetto Brognolo²¹, before being printed. Thus, the work was printed posthumously in 1492, under the title of “*De origine urbis Venetiarum, rebusque ejus ad quadringentesimum usque annum gestis historia*”²², along with other Giustiniani's works²³, having Bernardino Benali[o] as editor²⁴. These details result from the reply letter to Lorenzo Giustiniani, inserted by B. Brognolo at the beginning of the printed version²⁵, and also from our historian's will, where the name of Giovanni Calfurnio is mentioned along with Brognolo's²⁶.

The existence of some differences between codex Ci 1809 and the printed version is natural, a fact noted by Fr. Gaeta²⁷. It is also explainable through the corrections and interventions in the text operated by B. Brognolo, in accordance with the wish of the author himself.

²¹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 2; R. Fulin, *op. cit.*, p. 73; Patricia H. Labalme, *Bernardo Giustiniani. A Venetian of the Quattrocento*, Rome 1969, p. 256 and n. 50-51. For Benedetto Brognoli (1427-1502), see also Elpidio Mioni, *Brugnoli, Benedetto*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 14, Rome 1972, p. 501-503; Ruth Chavasse, *Humanism Commemorated: the Venetian Memorials to Benedetto Brugnolo and Marcantonio Sabellico*, in *Florence and Italy: Renaissance Studies in Honor of Nicolai Rubinstein* (ed. by Peter Denley & Caroline Elam), London 1988, p. 455-461; Virginia Cox, *Rhetoric and Humanism in Quattrocento Venice*, “*Renaissance Quarterly*” 56 (2003), 3, p. 652-694 (663).

²² See Cicogna, frontpage of the manuscript Ci 1809 from Venice, Correr Civic Museum. P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 256 proposes year 1493. For the permit of printing, see also R. Fulin, *Primi privilegi di stampa a Venezia*, “*Archivio Veneto*” 1 (1871), p. 160-164 (162) *apud* P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 256 n. 49.

²³ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 2.

²⁴ *Ibidem*; E. A. Cicogna, *Saggio di bibliografia veneziana*, Venice 1847, p. 79; R. Fulin, *Saggio del catalogo cit.*, p. 73; Angela Caracciolo, *Lineamenti di cultura e civiltà dell'umanesimo e del rinascimento, parte seconda: Umanesimo veneziano*, no year [= http://lettere2.unive.it/caracciolo/Cultura_Venezia.htm#giustinian]. For Bernardino Benali, see A. Cioni, *Benali, Bernardino*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 8, Rome 1966, p. 165-167 [= http://www.tertullian.org/articles/cioni_benali_eng.htm] (see also the bibliography).

²⁵ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 2. For B. Brognolo's foreword, see also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307-308.

²⁶ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 256; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222. For Giovanni Calfurnio (1443, Brescia-1503), professor of Greek at Padua and Venice, see Vittorio Cian, *Un umanista bergamasco del Rinascimento: Giovanni Calfurnio*, “*Archivio storico lombardo*” 14 (1910), p. 221-248; Julia Haig Gaisser, *The Business of Editing: Francesco Puteolano and Giovanni Calfurnio*, in *Catullus and his Renaissance Readers*, Oxford 1993, p. 32-42 and 291-296; Paolo Pellegrini, *Giovanni Calfurnio e i commenti umanistici a Svetonio: filologia a 'margine' nella Padova di fine Quattrocento*, in *Libri a stampa postillati* (ed. by Edoardo Barbieri & Giuseppe Frasso), Milan 2003, p. 231-266.

²⁷ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 45.

Marco Foscarini noted a second edition, due to the same Benalio and dated in 1534²⁸. The information, about which E. A. Cicogna expressed his doubts, saying that it is also about the previous edition, just that it has the mention of year 1534 on the frontispiece²⁹, has still been used by A. Prost³⁰, V. Lazzarini³¹, or A. Pertusi³².

Versions in vulgar of Giustiniani's work would also be issued, as the one translated by Lodovico Domeneghi (Domenichi) under the title of *Historia dell'origine di Vinegia et delle cose fatte da Venetiani* and edited in 1545 by Bernardino Bindoni or the one due to Pietro Dusinello in 1608.

Ultimately, the last edition of the history of B. Giustiniani was issued in 1722, inside of the fifth volume of J. G. Graeve's collection, under the title of *De origine urbis Venetiarum rebusque gestis a Venetis libri XV*³³, slightly modified than the original one.

Despite such a high number of editions, A. Pertusi expressed at a certain moment the wish of preparing a new critical edition³⁴.

Paternity

Practically, there are no doubts about Bernardo Giustiniani's paternity over this work³⁵. Actually, the entire title under which the work was issued in its first edition in 1492 is as follows: "*Bernardi Justiniani, Patritii Veneti, Senatorii Equestisque ordinis Viri amplissimi, oratorisque clarissimi, De origine urbis Venetiarum, rebusque ejus ad quadringentesimum usque annum gestis historia*"³⁶.

No one knows whether B. Giustiniani had in intention to continue his work, meaning to write a chronicle to cover a longer period of time or whether he confined himself to matters dealing with the origins of Venice, since the above mentioned title had been chosen by editor B. Benalio, and not by the author himself.

²⁸ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 2.

²⁹ E. A. Cicogna, *Saggio di bibliografia veneziana* cit., p. 79; R. F[ulin], *op. cit.*, p. 73; see also Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire*, "Revue des questions historiques" 34 (1883), p. 199-224 (203).

³⁰ *Ibidem*, p. 202-203.

³¹ Vittorio Lazzarini, *Il preteso documento della fondazione di Venezia e la cronaca del medico Jacopo Dondi*, "Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 75 (1915-1916), second part, p. 1263-1281 (1264 n. 7).

³² A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 4.

³³ J. G. Graeve, *Thesaurus Antiquitatum et historiarum Italiae*, V, 1, coll. 1-172.

³⁴ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 309 n. 1.

³⁵ Probably due to the haste, Rafael Sánchez Sesa, *La cronística Toscana bajomedieval y la imagen de la Península Ibérica*, "España Medieval" 20 (1997), p. 31-56 (36) credits Leonardo [sic!] with the work's paternity.

³⁶ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 1.

About Bernardo Giustiniani's life

Once having certitude for Bernardo Giustiniani's paternity of this work, it is necessary to get involved in some more details about his life.

The historian was born in Venice in 1408³⁷, on January 6 more exactly³⁸, and was member of the patrician family of Giustiniani³⁹, which was among those ancient families known as "*i lunghi*"⁴⁰. His father was Leonardo⁴¹, the son of another Bernardo⁴², and it has been considered that our historian's life history could not be separated from his father's⁴³. Leonardo had once been participant to the classes of Greek delivered by Giovanni da Conversino⁴⁴, had collected various codices⁴⁵, had corresponded with Ciriaco d'Ancona⁴⁶, had written the

³⁷ *Ibidem*; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 306; A. Carile, *Le origini di Venezia nelle più antiche cronache veneziane*, in *Memoria Antoniadis*, Venice 1974, p. 27-40 (27); Eduard Fueter, *Storia della storiografia moderna* (transl. by Altiero Spinelli), Milan-Naples 1970 [*Geschichte der neueren Historiographie*, Munich 1936], p. 146; Dorit Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriziato: la cronaca «di consultazione» veneziana nei secoli XIV-XV*, "Archivio Veneto", 5th series, 150 (1998), p. 5-57 (49); Elisabeth Crouzet-Pavan, *Venezia trionfante. Gli orizzonti di un mito [Venise triomphante. Les horizons d'un mythe]* (transl. by Edi Pasini), Turin 2001 [Paris 1999], p. 253 n. 121; A. Caracciolo, *op. cit.* On the other side, Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago-London 1981, p. 80 and Ernst Breisach, *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*, Chicago-London, 1994 [1983] propose year 1406.

³⁸ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 1; Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton, New Jersey 1986, p. 381; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216.

³⁹ For this family, P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 1, 5-55 (especially 5-8); Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 46. For a succinct genealogical tree, see P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 327.

⁴⁰ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 5 and n. 1.

⁴¹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 1; P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 8-10; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 146; M. L. King, *op. cit.*, p. 38, 381, 383; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; Gino Benzoni, *Scritti storico-politici*, in *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, IV: *Il Rinascimento. Politica e cultura* (ed. by Alberto Tenenti & Ugo Tucci), Rome 1996, p. 757-788 (763); G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216; A. Caracciolo, *op. cit.*

⁴² P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 8; M. L. King, *op. cit.*, p. 383; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216.

⁴³ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 10.

⁴⁴ For Giovanni Conversini da Ravenna (1343-1408), student of Petrarca, see, among others, Remigio Sabbadini, *Giovanni da Ravenna, insigne figura d'umanista, 1343-1408*, Como 1924; Luciano Gargan, *Giovanni Conversini e la cultura letteraria a Treviso nella seconda metà del Trecento*, "Italia medioevale e umanistica" 8 (1965), p. 85-159; Benjamin G. Kohl, *The Works of Giovanni di Conversino da Ravenna: A Catalogue of Manuscripts and Editions*, "Traditio" 31 (1975), p. 349-368; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 3-6; Benjamin G. Kohl, *Conversini, Giovanni, da Ravenna*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 28, Rome 1983, p. 574-578.

⁴⁵ M. Foscarini, *Della Letteratura*, p. 81 n. 1.

⁴⁶ Despite all these, *Ibidem*, p. 390 n. 2, 391 n. 1 considers that some of these letters does not actually belong to Leonardo Giustiniani. For Ciriaco d'Ancona (on the real name,

Life of St Nicholas the Great⁴⁷, had translated Plutarch in Latin and had written a biography of the Holy Fathers from Greek⁴⁸. He had also been selected for delivering the oration for one of the community's heroes, that is Carlo Zeno, in 1418⁴⁹. Therefore, the opinion according to which Leonardo was "one of the pioneers of classicizing oratory in Venice"⁵⁰ is not by chance. In the meantime, the political activity led Leonardo to the position of *procuratore* of San Marco⁵¹. Leonardo's name is also connected to the opening in 1446 of the school of San Marco⁵². Probably being in a hurry, Fr. Gaeta names Bernardo's father as Lorenzo⁵³, but adding that this latter had been a very famous man of letters and poet⁵⁴ and had demonstrated historical skills at a certain level, writing compendia

Ciriaco de' Pizziccolli) (c. 1390 or 1391, Ancona-1452 or 1457, Cremona), nicknamed "*pater antiquitas*", bibliography is extremely rich. See, among others, Francesco Scalamonti, *Vita Viri Clarissimi et Famosissimi Kyriaci Anconitani* (transl. and ed. by Charles Mitchell & Edward W. Bodnar), "Transactions of the American Philosophical Society", new series, 86 (1996), 4, p. i-vii and 1-246; volumes *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'Umanesimo. Atti del Convegno internazionale in occasione del VI centenario della nascita, Ancona 6-9 febbraio 1992*, Reggio Emilia 1998 and *Ciriaco d'Ancona e il suo tempo. Viaggi, commerci e avventure fra sponde adriatiche, Egeo e Terra Santa', Atti del convegno, Ancona, 13-14 marzo 2000*, Ancona 2002.

⁴⁷ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 383 n. 2.

⁴⁸ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; A. Caracciolo, *op. cit.*.

⁴⁹ S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, 10 volumes, Venice 1853-1861, III, p. 258 n. 3; see also A. Caracciolo, *op. cit.*. See *Orazione funebre di Leonardo Giustinian*, in *Orazioni, elogi e vite* (ed. by G. A. Molina), I, Venice 1795, p. 12-21; Leonardo Giustinian, *Poesie*, in *Rimatori veneziani del Quattrocento* (ed. by Armando Balduino), Padua 1980, p. 304-325. Unfortunately, I was not able to detect any recent study dedicated to Carlo Zeno (1334-1418); therefore, in order to illustrate his personality, I refer to the more ancient eulogiative works, such as *La Vita del magnifico m. Carlo Zeno egregio et valoroso capitano della illus. repub. Venetiana, composta dal rev. Gianjacomo Feltrense et tradotta in vulgar per messer Francesco Quirino*, Venice 1544; *Compendio della Vita di Carlo Zeno nobile venetiano estratto dall'Historia Latina di Giacomo Zeno vescovo di Feltre e di Belluno per Hieronimo Diviaco da Montona*, Bergamo 1591; *Il Trionfo dell'ill.mo et ecc.mo sig. Carlo Zeno riportato dalla lizza de' più alti paragoni e dall'ill.mo sig. Francesco Zeno podestà di Bergamo con sonori applause della fama rappresentato. Opera del sig. dott. Alessandro Terzi rettore del seminario, recitata dall'Accademia Ema*, Bergamo [1626]; *Vita Caroli Zeni patritii veneti clarissimi ad Pium Secundum Pontificem Maximum auctore Jacobo Zeno ejus nepote Feltrensi et Belluensi episcopo ab anno circiter 1334 usque ad 1418*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 19.

⁵⁰ V. Cox, *op. cit.*, p. 672.

⁵¹ A. Caracciolo, *op. cit.*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 46.

⁵⁴ *Ibidem*; see also S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 501; M. L. King, *op. cit.*, p. 38; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 763.

of the works of Andrea Dandolo and Raffaino Caresini⁵⁵. Bernardo would have inherited from his father a rich library, which would include, beside other historical books, a copy of Titus Livius and one of Lorenzo de Monaci's history of Venice⁵⁶. Unfortunately, there is no certitude about the fate of this library: Leonardo had either left it to his son⁵⁷, or donated it to the convent of the nuns of Santa Croce alla Giudecca⁵⁸. In the absence of historical proofs, all these are simple suppositions. Leonardo had also been certainly aware of the Dandolian chronicle, two manuscripts proving this statement: one from Biblioteca Nazionale Marciana, inventoried as It. VII, 565 [=8497] and containing "Leonardo Giustinian, *Compendio delle cronache di Andrea Dandolo e di Raffaino de Caresini*"⁵⁹, the other from the National Library of France in Paris, *Italien* 25, which includes "*Extrait de la Chronique manuscrite d'André Dandolo, doge de Venise, fait par Léonard Justinien, Procureur de St Mark*"⁶⁰.

⁵⁵ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 46. Leonardo Giustiniani was a good friend, among others, of Francesco Barbaro, see Frederic C. Lane, *Storia di Venezia*, Turin 1991 [*Venice. A Maritime Republic*, [Baltimore] 1973], p. 261. The greatest number of studies dealing with the person of Leonardo Giustiniani insists upon his activity as poet – actually, the famous "*canzonette giustiniane*" originate in his person. For his life (1388-1446), see *Vita di Leonardo Giustiniani*, in Giovanni Delli Agostini, *Istoria degli scrittori veneziani*, I-II, Venice 1752-1754, I; Berthold Fenigstein, *Leonardo Giustiniani, venezianischer Staatsman, Humanist, und Vulgärdichter*, Halle 1909; Manlio Dazzi, *Leonardo Giustinian*, Bari 1934; Giuseppe Billanovich, *Alla scoperta di Leonardo Giustinian*, "Annali della R. Scuola Normale Superiore di Pisa", 3rd series, 8 (1939), p. 99-130 and 333-357; M. Dazzi, *Leonardo Giustinian*, in *Umanesimo Europeo e Umanesimo veneziano* (ed. by Vittore Branca), Florence 1963, p. 173-192; Lucia Nadin Bassani, *Appunti sull'epistolario di Leonardo Giustinian*, "Quaderni veneti" 1 (1985), p. 31-39; Antonio Enzo Quaglio, *Sulla corrispondenza in sonetti di Leonardo Giustinian con Ciriaco Pizzicollì*, "Filologia e Critica" 17 (1992), p. 253-257; Franco Pignatti, *Leonardo Giustinian*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 57, Rome 2001, p. 249-255.

⁵⁶ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 46; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 248-249; for the ownership over a rich library, see also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 317 n. 1; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222. For Monaci's work, see *Laurentii de Monacis Cretae Cancellari Chronica de rebus venetis Ab U. C. ad Annum MCCCCLIV, sive ad conjurationem ducis Faledro* (ed. by Flaminio Corner), Venice 1758; see also Ș. Marin, *A Venetian Chronicler in Crete. The Case of Lorenzo de' Monaci and His Possible Byzantine Influences*, in *L'Italia e la frontiera orientale dell'Europa. 1204-1669 / Italy and Europe's Eastern Border. 1204-1660. Convegno internazionale di studi, Roma, 25-27 novembre 2010* (ed. by Iulian Mihai Damian & Ioan-Aurel Pop & Mihailo St. Popovic & Alexandru Simon), Frankfurt/Main-Berlin-Bern-Brussels-New York-Oxford-Vienna 2012.

⁵⁷ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 46.

⁵⁸ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

⁵⁹ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 248 and n. 8.

⁶⁰ P. 87-90v, in miscellanea; see Attilio Sarfatti, *I codici veneti delle biblioteche di Parigi*, Rome 1888, p. 38-39 *apud* P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 248 and n. 9.

Bernardo's uncle, Lorenzo, had been the first patriarch of Venice⁶¹, while another uncle, Marco, was considered as "the powerful statesman"⁶². Bernardo was also distant cousin of Pietro Giustinian, the author of *Rerum Venetarum historia*⁶³. His mother was the daughter of Bernardo da Mula⁶⁴ and her name was either Lucrezia⁶⁵ or Orsa⁶⁶. Married in 1433 with Elisabetta⁶⁷ or Elisa⁶⁸, the daughter of Giovanni Priuli, Bernardo was the father of four sons (Leonardo, Lorenzo, Giovanni, and Marco)⁶⁹ and three daughters (among whom, Orsa get married Andrea Dandolo and gave birth to the humanist Marco)⁷⁰.

⁶¹ S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 509; P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 8; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 318; M. L. King, *op. cit.*, p. 38; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 763. For the personality of Lorenzo Giustinian (1381-1456), Bishop of Castello (1433-1451), Patriarch of Venice (since 1451), later, since 1690, placed among the saints, see Card. Pietro La Fontaine, *Il primo patriarca di Venezia*, 2 volumes, Venice 1928; Silvio Tramontin, *San Lorenzo Giustiniani nell'Arte e nel Culto della Serenissima*, Venice [1956]; Napoleone Barbato, *Ascetica dell'orazione in San Lorenzo Giustiniani*, Venice 1960; Antonio Niero, *I patriarchi di Venezia da Lorenzo Giustiniani ai nostri giorni*, Venice 1961, *passim*; I. Tassi, *Vita beati Iustiniani Venetiarum proto patriarchae*, Rome 1962; volume *Venezia e Lorenzo Giustiniani* (ed. by S. Tramontin), Venice 1983; A. Caracciolo, *op. cit.*. The work that should be the basis of the saint's life should be the one belonging exactly to Bernardo Giustinian, *De vita beati Laurentii Iustiniani Venetiarum proto patriarchae*, see *infra*. Lorenzo's works were published in Latin (*Opera Divi Laurentii Iustiniani Venetiarum Prothopatriarcha*, Bressanone 1506) and in Italian translation [*Devoti sermoni delle solennita de Santi del beato Lorenzo Giustinian* (ed. by Andrea Picolini), Venice 1565].

⁶² M. L. King, *op. cit.*, p. 38; for the positions held by Marco Giustinian, see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 8.

⁶³ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 221. See *Petri Justiniani patritii Veneti Aloysii f. Rerum Venetarum ab urbe condita historia*, Venice 1560; other editions: Venice 1575-1576; Strasbourg 1611; translations in Italian of the work of Senator Pietro Giustiniani (1497-1576): Venice 1576; Venice 1670. See M. Foscarini, *op. cit.*, p. 293 and n. 1-4, 294 and n. 1; see also *Ibidem*, p. 293 and n. 4, speaking about a 'cleaned' version of the work, due to Giuseppe Orologi.

⁶⁴ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216.

⁶⁵ Antonio Stella, *Bernardi Iustiniani Patritii Veneti Senatorii, Equestris, Procuratoriiue ordinis viri amplissimi Vita*, Venice 1553 *apud* M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 1; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216.

⁶⁶ Cf. Barbaro, manuscript Foscarini CCXXI, p. 174 *apud* M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 1.

⁶⁷ Cf. Giomo, *Matrimoni*, II, 264 *apud* M. L. King, *op. cit.*, p. 381.

⁶⁸ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216.

⁶⁹ For his son Lorenzo, see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 2.

⁷⁰ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216-217.

Bernardo Giustinian was involved in various commercial activities⁷¹. Some letters to Francesco Filelfo prove that the fall of Constantinople in the hands of the Ottoman Turks brought serious damages to Bernardo's business between 1453 and 1454⁷².

However, his main occupation was connected to the politics. In 1427, he became member of the Great Council, thus beginning a long political career that extended on a period of 60 years⁷³. In 1432, he accompanied his father, who had to accomplish the position of governor in Friuli and both of them remained in Udine by the Spring of 1433⁷⁴. In 1442, Bernardo held the position of *savio agli Ordini*, which is proved by a letter that he sent on April 14 of the same year to George of Trebizond, in which he complaint of the many tasks which he was involved in and that impeded him to read and write⁷⁵. For this period, the

⁷¹ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 55 ff, 75 ff, retaken by M. L. King, *op. cit.*, p. 381; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217.

⁷² *Ibidem*. For Francesco Filelfo (1398, Tolentino-1481, Florence), at a certain moment secretary of the Venetian bailo in Constantinople (1419-1426), but spending the greatest part of his lifetime in the main cultural centres (Venice, Bologna, Florence, Siena, Milan, Rome), see, among others, Carlo de' Rosmini, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, 3 volumes, Milan 1808; Giuseppe Zippel, *Il Filelfo a Firenze (1429-1434)*. Saggio, Rome 1899 (reprinted in Idem, *Storia e cultura del Rinascimento italiano*, Padua 1979, p. 215-253); Giovanni Benadduci, *Contributo alla bibliografia di Francesco Filelfo*, Tolentino 1902; Aristide Calderini, *Ricerche intorno alla biblioteca e alla cultura greca di Francesco Filelfo*, "Studi Italiani di Filologia Classica" 20 (1913), p. 204-424; volume *Francesco Filelfo nel Quinto centenario della morte. Atti del XVII convegno di Studi Maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, Padua 1986; Diana Robin, *A Reassessment of the Character of Francesco Filelfo (1398-1481)*, "Renaissance Quarterly" 36 (1983), 2, p. 202-224; Idem, *Filelfo in Milan: Writings 1451-1477*, Princeton, New Jersey 1991. For his rich correspondence, also noted by M. Foscari, *op. cit.*, p. 223 n. 1, see *Epistolae*, Milan, Biblioteca Trivulziana, cod. 873. See also M. Foscari, *op. cit.*, p. 310 n. 4, who also refers to Filelfo's attitude towards the Venetians.

⁷³ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 217. For George of Trebizond (1395, in Crete-1484 or 1486, Rome), settled in Italy after 1420 (according to some other opinions, even immediately after the Council of Ferrara-Florence) and professor of Greek in various cities (Mantua, Florence, Venice, Vicenza, Rome, Naples), see, among others, Ferdinando Gabboto, *Ancora un letterato del 1400*, Città di Castello 1890; Giorgio Castellani, *Giorgio da Trebisonda maestro di eloquenza a Vicenza e a Venezia*, "Nuovo Archivio Veneto" 11 (1896), p. 123-142; Fr. Gaeta, *Giorgio da Trebisonda, le "Leggi" di Platone e la costituzione di Venezia*, "Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo e Archivio muratoriano" 82 (1970), p. 479-501; John Monfasani, *George of Trebizond: A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden 1976; Francesca Lazzarin, *Domizio Calderini e Giorgio Trapezunzio nella disputa quattrocentesca tra Platonici e Aristotelici*, "Medioevo e Rinascimento" 15 / new series 12 (2001), p. 105-176.

privileged relations with Doge Francesco Foscari (1423-1457) have been underlined⁷⁶, and Bernardo was the one in charge to deliver the funeral oration⁷⁷.

Under the doges following to Foscari, Bernardo Giustiniani would continue the political activity, becoming again *savio* of *terraferma* in 1459⁷⁸, after holding this position also in 1456⁷⁹. Many times member of the Council of the Ten⁸⁰, first time in 1459-1460⁸¹, then in 1462, 1466, 1469 and 1470-1471⁸², he was promoted as *savio grande* of the same institution in 1467, 1469-1470, 1470-1471, 1473-74, and also many times between 1477 and his passing away⁸³. Meanwhile, he was elected as captain of Padua in 1467⁸⁴, in which city he found Ludovico Foscari as *podestà*⁸⁵, who would become later *provveditore* in Lombardy in 1468⁸⁶ and lieutenant in Friuli in 1477⁸⁷, information that could result even from his *De origine*⁸⁸.

Bernardo's political ascent reached new heights in 1474⁸⁹, when he was elected as *procuratore* of San Marco⁹⁰, after which he appeared among those that elected doges Cristoforo Moro (1462-1471)⁹¹, Niccolò Marcello (1473-1474)⁹², and Pietro Mocenigo (1474-1476)⁹³. In 1476, before the election of Doge Andrea Vendramin (1476-1478), he became corrector of the *promissione ducale*, in which position he suggested some restrictive changings regarding to family favouritisms⁹⁴. Anyhow, the culmination is represented in August 1486, when,

⁷⁶ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 316 n. 1.

⁷⁷ M. Foscari, *op. cit.*, p. 316 n. 2; Fr. Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale* cit., p. 47; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217.

⁷⁸ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47.

⁷⁹ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217.

⁸⁰ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147; E. Crouzet-Pavan, *op. cit.*, p. 253.

⁸¹ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 218.

⁸² *Ibidem*, p. 219, 220.

⁸³ *Ibidem*, p. 220, 221; see also E. Crouzet-Pavan, *op. cit.*, p. 253.

⁸⁴ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 146-147; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 220.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 220.

⁸⁷ *Vita beati Laurentii*, 1962, p. xvi *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 3; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 306-307 and 307 n. 1; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 45 n. 127, 47; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 221.

⁸⁸ *De origine*, p. 82B.

⁸⁹ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147.

⁹⁰ M. Foscari, *op. cit.*, p. 263 n. 1; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147; André Jean-Marc Loechel, *Le rappresentazioni della comunità* (transl. by Ernesto Garino), in *Storia di Venezia*, IV cit., p. 603-721 (676); E. Crouzet-Pavan, *op. cit.*, p. 253.

⁹¹ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 219.

⁹² *Ibidem*, p. 221.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*.

according to Domenico Malipiero's *Diarii*⁹⁵, Bernardo Giustiniani ran for the supreme position in the Venetian state. It would be only after the third ballot when he would be defeated in front of Agostino Barbarigo⁹⁶, the brother of the deceased doge Marco Barbarigo. It was considered that he himself would have voted for his competitor to the dogal position⁹⁷.

His position regarding the fall of Constantinople in 1453 has also been noted⁹⁸. Giustiniani was among those that did not consent to the treaty that Venice concluded with the Turks in 1454, April 18⁹⁹. Along with Ludovico Foscari and Paolo Morosini, he would have preferred that Venice would promote a more aggressive policy¹⁰⁰. From his position of *savio* of *terraferma*, in 1459, he supported an anti-Ottoman endeavour and a co-operation with Pope Pius II, whose crusading project was discussed those days in the diet of Mantua¹⁰¹. It was also in 1456 when he joined a proposal that advanced a common action against the Ottomans. On the other hand, to the end of the same year, since this proposal remained unaccomplished, he suggested negotiations with the Sultan for the islands of Lemnos and Imbros, a proposal that was not accepted by the Senate¹⁰². Later, along with F. Foscari, he was against the peace concluded with the Turks in 1479 and sustained the reopening of anti-Turkish war¹⁰³. His anti-Ottoman attitude was also manifest while he was ambassador to Emperor Frederic III in 1452¹⁰⁴ and to King Louis XI of France in 1461-1462¹⁰⁵.

He also proved a determined attitude regarding the "war of Ferrara" (1482-1484), supporting his city's position and attacking the validity of Pope Sixtus IV's initiative¹⁰⁶. In the Senate, Giustiniani became the leader of the war

⁹⁵ Mss. no LI, p. 553 *apud* M. Foscari, *op. cit.*, p. 263 n. 1 (the information is not to be found in the edited version of Malipiero's diary, see *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal Senatore Francesco Longo* (ed. by Agostino Sagredo), "Archivio Storico Italiano" 7 (1843), part I, p. 5-586.

⁹⁶ M. Foscari, *op. cit.*, p. 263 n. 1; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222; see also E. Crouzet-Pavan, *op. cit.*, p. 225.

⁹⁷ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

⁹⁸ *De origine*, p. 18r-18v *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 316 n. 1; see also G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47.

¹⁰² G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217.

¹⁰³ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47.

¹⁰⁴ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217.

¹⁰⁵ *Ibidem*, *op. cit.*, p. 219.

¹⁰⁶ William J. Bouwsma, *Venezia e la difesa della libertà repubblicana. I valori del Rinascimento nell'età della Controriforma*, Bologna 1977 [*Venice and the Defense of Republican Liberty. Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*, Berkeley-Los Angeles 1968], p. 67. For the "war of Ferrara", see Marino Sanudo, *Commentarii della Guerra di Ferrara tra li Viniziani ed il duca Ercole d'Este nel 1482*,

party in the moment of the Ferrarese crisis¹⁰⁷. He was the one who held the task to reply to the Papal interdict launched by Sixtus IV and was also expected to summon Innocent VIII to lift the interdict¹⁰⁸.

His diplomatic activity began when being sent to meet the German king Frederic III of Habsburg, on the occasion of the latter's arrival in Italy in the 50s¹⁰⁹. Bernardo was sent in 1452 by the Republic to Rome, where the German monarch was present in order to receive the Imperial crown. He delivered the welcome speech, in which oration (*Oratio ad Fridericum III imperatorem ad coronas et nuptias Romam proficiscentem*) he took the opportunity to invite the recently elected emperor to lead the Christian forces in an anti-Turkish crusade¹¹⁰. Afterwards, in 1458-1459, he was in Naples, around Ferdinand of Aragon¹¹¹. In 1461 he was in the embassy sent to Milan¹¹², and after that he reached the court of Louis XI of France (1461-1462)¹¹³, an episode mentioned even in *De origine*¹¹⁴, but also in *la Commissione* given to Giustiniani by Doge Pasquale Malipiero (1457-1462), in the work of Paolo Barbo¹¹⁵ and in A.

Venice 1829; Antonio Frizzi, *Memorie per la storia di Ferrara* (2nd ed.), IV, Ferrara 1848; Edoardo Piva, *La guerra di Ferrara del 1482*, I: *L'alleanza dei veneziani con Sisto IV*, Padua 1893; Giuseppe Dalla Santa, *Benedetto Soranzo patrizio veneziano, arcivescovo di Cipro, e Girolamo Riario. Una pagina nuova della Guerra di Ferrara degli anni 1482-1484*, Venice 1914; Giuseppe Fuscaldo, *La guerra di Ferrara 1482-1484*, Ferrara 1925; Roberto Cessi, *Per la storia della guerra di Ferrara*, "Notizie degli Archivi di Stato" 8 (1948), 2-3, p. 63-72; Michael E. Mallett, *Venice and the War of Ferrara, 1482-84*, in *War, Culture and Society in Renaissance Venice. Essays in Honour of John Hale* (ed. by David S. Chambers & Cecil H. Clough & Michael E. Mallett), London 1993, p. 57-72; Trevor Dean, *After the War of Ferrara: Relations between Venice and Ercole d'Este, 1484-1505*, in *War, Culture and Society in Renaissance Venice* cit.; Thomas Touhy, *Herculean Ferrara: Ercole d'Este, 1471-1505, and the Invention of a Ducal Capital*, [Cambridge] 1996.

¹⁰⁷ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 210-211 *apud* Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47 n. 132; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47.

¹⁰⁸ *Ibidem*; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 221.

¹⁰⁹ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47; see also E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80 (who refers to year 1451).

¹¹⁰ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217.

¹¹¹ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217-218.

¹¹² *Ibidem*, p. 218.

¹¹³ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 218-219; see also E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80, who refers to year 1460. For this embassy, see also P.-M. Perret, *La première ambassade vénitienne à Louis XI (12 oct. 1461-mai 1462)*, "Revue d'histoire diplomatique" 4 (1890), p. 387-398.

¹¹⁴ *De origine*, p. 4B *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 306 and 307 n. 1.

¹¹⁵ Venice, Correr Civic Museum, cod. Cicogna MLXXXV, dated in 1461 *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 1. It is about the brother of Pope Paul II (born Pietro Barbo) (1464-1471), see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 335 n. 4. For Paolo Barbo's life, see *Vita di Paolo Barbo*, in G. Degli Agostini, *Notizie Istorico-Critiche intorno la Vita e le Opere*

Stella¹¹⁶. On this occasion, the king conferred Giustiniani the title of knight¹¹⁷, after the latter had rejected this honour three times, by imitating his father's refusal¹¹⁸. Afterwards, his diplomatic activity took place around the popes: Pius II in 1462-1463¹¹⁹, Paul II in 1466¹²⁰, and Sixtus IV in 1471-1472¹²¹, to which one could add a new mission in Naples in 1470¹²² and a short embassy in Milan in 1485¹²³.

The conclusion that it is about one of the most appreciated personality of those times results also from the fact that a presentation of his life was published, due to the clerk Antonio Stella of San Moisè¹²⁴ and entitled *Bernardi Iustiniani patritii Veneti, senatorii, equestris, procuratoriique ordinis viri amplissimi vita*, which was issued in Venice later, in 1553¹²⁵. On the whole for Bernardo's political activity, we regard Ermolao Barbaro's words saying that "for twenty-five years, [...], «there was no greater authority in the Senate, none presented his opinion with greater weight.»"¹²⁶ as suggestive.

degli Scrittori Viniziani (introd. by de Ugo Stefanutti), I-II, [Bologna] 1975 [reprinted of Venice 1752-1754], p. 363-371, I.

¹¹⁶ A. Stella, *op. cit.*, p. 15^r-15^v apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 1.

¹¹⁷ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 1; M. L. King, *op. cit.*, p. 381.

¹¹⁸ *Oratio pro militia ad regem Franciae Ludovicum*: E3v-E4 apud M. L. King, *op. cit.*, p. 38.

¹¹⁹ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 219; see also Giovanni Soranzo, *Pio II e la politica italiana nella lotta contro i Malatesti (1457-1463)*, Padua 1911, p. 339-405, 492-495.

¹²⁰ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 219.

¹²¹ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47.

¹²² *Ibidem*; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 220.

¹²³ *Ibidem*, p. 221.

¹²⁴ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 1. For his public positions, see A. Stella, *op. cit.*, p. 11^v-23^v apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 318 n. 3. For Stella's work, see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 317 n. 3; the same Stella composed panegyrics for the most famous participants in naval battles, see *Ibidem*, p. 332 n. 2.

¹²⁵ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 1.

¹²⁶ Barbaro, *Epistolae*, II, p. 49 apud M. L. King, *op. cit.*, p. 39. For the humanist and philosopher Ermolao Barbaro (1453 or 1454-1493 or 1495, Rome), nephew of Francesco Barbaro, on whose name the renaissance of the Paduan studies of Aristotle is connected (not to be confounded with his homonymous and contemporaneous ambassador and author of treatises of diplomacy), see, among others, P. Giovanni degli Agostini, *Vita di Ermolao Barbaro*, in Idem, *Scrittori Veneziani*, I; Ermolao Barbaro, *Epistolae, orationes, et carmina* (ed. by V. Branca), 2 volumes, Florence 1943; Pio Paschini, *Tre illustri prelati del Rinascimento: Ermolao Barbaro, Adriano Castellesi, Giovanni Grimani*, Rome 1957; V. Branca, *Ermolao Barbaro e l'umanesimo veneziano*, in *Umanesimo europeo e umanesimo veneziano* (ed. by V. Branca), Florence 1964, p. 163-212; Idem, *Ermolao Barbaro and Late Quattrocento Venetian Humanism*, in *Renaissance Venice* (ed. by John R. Hale), London 1973, p. 218-243; Idem, *L'umanesimo veneziano alla fine*

As for his activity on the cultural field, it has been considered that “eventually, his reputation as a man of letters became greater than his fame as a statesman.”¹²⁷

Having no obvious proof, it has been considered that Bernardo Giustiniani would have studied the arts and law at Padua¹²⁸. Anyhow, he had Cristoforo de Scarpis, Francesco Filelfo and Guarino Veronese¹²⁹ as professors, and the last two would become later his friends¹³⁰. His fellow-like relations with

del Quattrocento: Ermolao Barbaro e il suo circolo, in *Storia della cultura veneta*, 3/I: *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, Vicenza 1981, p. 123-175; volume *Una famiglia veneziana nella storia: i Barbaro. Atti del Convegno di studi in occasione del quinto centenario della morte dell'umanista Ermolao, Venezia 4-6 novembre 1993* (ed. by M. Marangoni & M. Pastore Stocchi), Venice 1996; V. Branca, *La Sapienza civile: Studi sull'umanesimo a Venezia*, Florence 1998; Maria Esposito Frank, *Le insidie Dell'allegoria: Ermolao Barbaro il Vecchio e la lezione degli antichi*, Venice 1999; V. Cox, *op. cit.*, p. 652-660.

¹²⁷ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 1. Generally speaking, for the origins of Bernardo's historiographical interests, see *Ibidem*, p. 247-255, an approach well appreciated by A. Pertusi, *op. cit.*, p. 331.

¹²⁸ M. L. King, *op. cit.*, p. 383.

¹²⁹ *Ibidem*; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216; V. Cox, *op. cit.*, p. 673; for more details, see P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 17-44. For the relations with Guarino and Filelfo, see also E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 318. For Cristoforo de Scarpis (Scarpa) (before 1415, Vianino-after 1441, Treviso), notary of the Venetian state, then professor of rhetoric at Padua, see Irene Affò, *Memorie degli scrittori e letterati parmigiani*, II, Parma, 1789, p. 138-143; Arnaldo Segarizzi, *Cristoforo de Scarpis*, “Nuovo Archivio Veneto” 29 (1915), p. 209-220. For Filelfo, see *supra*, n. 72. For Guarino Guarini Veronese (1370/1374, Verona-1460, Ferrara), student in Padua of Conversini and one of the first Italians that moved to Constantinople in order to learn Greek, translator of Plutarch and of the entire work of Strabo, see Carlo de' Rosmini, *Vita di Guarino Veronese e suoi Discepoli*, Brescia 1805; R. Sabbadini, *Guarino Veronese e il suo epistolario*, Salerno 1885; Idem, *Vita di Guarino Veronese*, Genua 1891 [reprinted (ed. by Mario Sancipriano), Turin 1964]; Idem, *La Scuola e gli Studi di Guarino Veronese*, Catania 1892; *Epistolario di Guarino Veronese*, I-III (ed. by R. Sabbadini), Venice 1915, 1916, 1919; Giulio Bertoni, *Guarino di Verona fra letterati e cortigiani a Ferrara (1429-1460)*, Geneva 1921; volume *Guariniana* (ed. by M. Sancipriano), Turin 1964; Luciano Capra, *Contributo a Guarino Veronese*, “Italia medioevale e umanistica” 14 (1971), p. 193-247; John W. Oppel, *Peace vs. liberty in the Quattrocento: Poggio, Guarino, and the Scipio-Caesar controversy*, “Journal of Medieval and Renaissance Studies” 4 (1974), 2, p. 221-266; Ian Thomson, *Some Notes on the Contents of Guarino's Library*, “Renaissance Quarterly” 29 (1976), 2, p. 169-177; Anthony T. Grafton & Lisa Jardine, *Humanism and the School of Guarino: A Problem of Evaluation*, “Past and Present” 96 (1982), p. 51-80; Davide Canfora, *La controversia di Poggio Bracciolini e Guarino Veronese su Cesare e Scipione*, Florence 2001.

¹³⁰ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 318.

Ermolao Barbaro¹³¹, Ludovico Foscarini¹³², George of Trebizond¹³³, and Flavio Biondo¹³⁴ were taken into account, along with the exchange of letters with Fr. Filelfo¹³⁵, George of Trebizond¹³⁶, E. Barbaro¹³⁷ or Giovanni Caldiera¹³⁸, and so on¹³⁹, and also the exchange of books¹⁴⁰. As A. Stella considered, Giustiniani

¹³¹ *Ibidem*; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 216.

¹³² P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 254. For Lodovico Foscarini (1409-1480), who held many political positions (podestà of Ravenna, Feltre, Vicenza, Verona, Brescia, Padua, captain of Crete, three times *savio di Terraferma*, *avogador di Comun*, *procuratore* of San Marco), see *Vita di Lodovico Foscarini*, in Agostini's *Opera*, I; G. Degli Agostini, *Notizie storico-critiche* cit., I, p. 45-107; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 245-247, 383, 484, 485; E. A. Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, I, II, IV-VI, Bologna 1982 [reprinted of Venice 1824, 1827, 1834, 1842, 1853], II, p. 44, 56; IV, p. 185, 461-462; VI, p. 444, 577, 607; Giovanni Battista Picotti, *Ricerche umanistiche*, Florence 1955, p. 205-226; Gianni Zippel, *Lorenzo Valla e le origini della storiografia umanistica a Venezia (Cultura e politica nel 15° sec.: note e documenti)*, "Rinascimento" 7 (1956), 1, p. 93-133 (130); Idem, *Ludovico Foscarini ambasciatore a Genova, nella crisi dell'espansione veneziana sulla terraferma (1449-50)*, "Bullettino dell'Istituto Storico Italiano e Archivio Muratoriano" 71 (1959), p. 181-255; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 298; Felix Gilbert, *Biondo, Sabellico, and the beginnings of Venetian official historiography*, in *Florilegium Historiale. Essays presented to Wallace K. Ferguson* (ed. by J. G. Rowe & W. H. Stockdale), [Toronto] 1971, p. 275-293 (277-278); Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 35-39; Gianna Gardenal, *Ludovico Foscarini e la medicina*, in *Umanesimo e Rinascimento a Firenze e Venezia. Miscellanea di studi in onore di V. Branca*, III/1, Florence 1983, p. 251-263; M. L. King, *op. cit.*, p. 39-41, 374-377. For his rich correspondence, see *Epistolae*, Vienna, Nationalbibliothek, cod. Vindob. 441; for references to it, see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 70 n. 2, 245 n. 3, 484 n. 2.

¹³³ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 318; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80.

¹³⁴ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 318.

¹³⁵ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 322, 323, 324, 325, 326; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217.

¹³⁶ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 321, 322, 326; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217; V. Cox, *op. cit.*, p. 665.

¹³⁷ M. L. King, *op. cit.*, p. 38; see also V. Cox, *op. cit.*, *passim*.

¹³⁸ M. L. King, *Personal, Domestic, and Republican Values in the Moral Philosophy of Giovanni Caldiera*, "Renaissance Quarterly" 28 (1975), 4: *Studies in the Renaissance Issue*, p. 535-574 (539 and n. 12). For G. Caldiera (c. 1400-c. 1474), author of moral and philosophical works, see Idem, *Venetian Ideology and the Reconstruction of Knowledge: Giovanni Caldiera (c. 1400-c. 1474)*, Ph.D. dissertation, Stanford 1972; Juliana Hill Cotton, *Caldiera, Giovanni*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 16, Rome 1973.

¹³⁹ For a chronological presentation of his exchange of letters, see P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 321-326, which, beside those mentioned above, includes also Pietro Perleone (p. 321), Leonardo Giustinian (p. 321), Girolamo Guarino (p. 322), Jacopo Zeno (p. 322), Ludovico Foscarini (p. 323, 324), Pietro Delfino (p. 326), etc.

¹⁴⁰ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 46.

devoted himself to the study only after being 66 year old “*quum primum ab externis ... laboribus respirare licuit*”¹⁴¹, thus meaning since 1474.

Bernardo Giustiniani's will was written in 1489, March 5¹⁴². The original document is preserved at Museo Civico Correr¹⁴³ and was published by Patricia Labalme¹⁴⁴. The Venetian patrician passed away in 1489¹⁴⁵, on May 10 more exactly, in Venice¹⁴⁶, “*pieno di gloria*”, as Marco Foscarini noted¹⁴⁷, but before having time to revised his historical masterpiece¹⁴⁸.

Bernardo Giustiniani's other works

Beside *De origine urbis Venetiarum*, B. Giustiniani left two other significant works for posterity.

First, it is about the work dedicated to his uncle's life, entitled *De vita beati Laurentii Iustiniani Venetiarum proto patriarchae*¹⁴⁹, written in 12 chapters, along a prologue devoted to the community of *certosini* monks¹⁵⁰. The work was published in Venice, during his lifetime – on the contrary to *De*

¹⁴¹ A. Stella, *op. cit.*, f. 21^v apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 4.

¹⁴² R. F[ulin], *Saggio del catalogo cit.*, p. 73; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 308 n. 4, 309 n. 2; M. L. King, *Venetian Humanism cit.*, p. 381; for the will, see also G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222-223.

¹⁴³ Venice, Correr Civic Museum, fonds *Provenienze Diverse*, C 751/83, apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 309 n. 4, 2.

¹⁴⁴ P. H. Labalme, *The Last Will of a Venetian Patrician (1489)*, in *Philosophy and Humanism. Renaissance essays in honor of P. O. Kristeller* (ed. by E. P. Mahoney), Leyden 1976, p. 483-501, apud M. L. King, *op. cit.*, p. 38.

¹⁴⁵ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 1; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 306, 309; A. Carile, *op. cit.*, p. 27; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 45 n. 127; E. Breisach, *op. cit.*; D. Raines, *op. cit.*, p. 49; E. Crouzet-Pavan, *op. cit.*, p. 253 n. 121; A. Caracciolo, *op. cit.*.

¹⁴⁶ P. Litta, *Famiglie celebri italiane*, VI, Milan 1840, table X, apud P. H. Labalme, *Bernardo Giustiniani cit.*, p. 1; M. L. King, *op. cit.*, p. 381; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

¹⁴⁷ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 n. 1.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 263 nota 2. See *supra*.

¹⁴⁹ For this, see *Ibidem*, p. 324 n. 1; Gaetano Cozzi, *Cultura politica e religione nella «pubblica storiografia» veneziana del '500*, “*Bollettino dell'Istituto di storia della Società e dello Stato Veneziano*” 5-6 (1963-1964), p. 215-294 (219 n 6); A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 3; M. L. King, *op. cit.*, p. 382; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80, 521 n. 62; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 221.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

origine, in 1475¹⁵¹ and edited again inside of the “Acta Sanctorum”¹⁵². More recently, I. Tassi published a new edition, along with the translation in Italian¹⁵³.

Bernardo's second important contribution is *De divi Marci Evangelistae vita, translatione et sepulturae loco*¹⁵⁴, regarded as a necessary completion for *De origine*¹⁵⁵. It was published first along with *De origine* in 1492, under the care of B. Benalio¹⁵⁶, and then in Graevius' collection¹⁵⁷. All these three works have been regarded as a triad by A. Knowles Frazier¹⁵⁸.

One should add here the many orations delivered by Bernardo Giustinian on various occasions¹⁵⁹:

- *Oratio funebris habita in obitu Francisci Fuscari ducis ...*¹⁶⁰, dedicated to Doge Foscari;

¹⁵¹ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 219 n. 6.

¹⁵² Anvers 1643, cf. P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 334.

¹⁵³ Ildefonso Tassi OSB, Rome 1962 (foreword by Cardinal Giovanni Urbani), apud G. Cozzi, *op. cit.*, p. 219 n. 6; P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 2 n. 3, 334; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 3, 318 n. 2.

¹⁵⁴ S. Tramontin & A. Niero & G. Musolino & C. Candiani, *Culto dei santi a Venezia*, Venice 1965, p. 72; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 306; S. Tramontin, *Realtà e leggenda nei racconti marciani veneti*, “Studi Veneziani” 12 (1970), p. 35-58 (55 n. 51); E. Cochrane, *op. cit.*, 521 n. 64; M. L. King, *op. cit.*, p. 382; John Julius Norwich, *A History of Venice*, London 1983 [1977-1981] (under the name of *De Marci vita, ejus translatione et sepulturae loco*), p. 644; E. Crouzet-Pavan, *op. cit.*, p. 252.

¹⁵⁵ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 306; see also S. Tramontin, *op. cit.*, p. 55 n. 51.

¹⁵⁶ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 306 n. 1; see also S. Tramontin *et alii*, *Culto dei santi cit.*, p. 72; S. Tramontin, *Realtà e leggenda cit.*, p. 55 n. 51.

¹⁵⁷ *Thesaurus Antiquitatum et historiarum Italiae cit.*, V, 1, coll. 171C-196, Leyden 1722, apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 306 n. 1; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 521 n. 64; P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 334; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 63 n. 177; J. J. Norwich, *op. cit.*, p. 644; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

¹⁵⁸ Alison Knowles Frazier, *Possible Lives: Authors and Saints in Renaissance Italy*, New York 2005, p. 50.

¹⁵⁹ See also E. Crouzet-Pavan, *op. cit.*, p. 253. For these speeches, see *Orazioni, elogi e vite scritte da letterati veneti patrizi in lode di Dogi ...*, 2nd ed., Venice 1798 apud Nicolai Rubinstein, *Italian reactions to Terraferma expansion in the fifteenth century*, in *Renaissance Venice cit.*, p. 197-217 (216 n. 83). For his rhetorical skills, see the appreciative words of Ermolao Barbaro, discussed in V. Cox, *op. cit.*, especially p. 652-655.

¹⁶⁰ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217. Edited in *Orazioni, elogi e vite scritte da letterati veneti patrizj in lode di dogi, ed altri illustri soggetti*, I, Venice 1789, p. 21-59, apud P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 334. For an ed. in vulgar (*Orazione funebre a Francesco Foscari doge di Venezia*, in *Orazioni di Veneziani*, 1795), see E. A. Cicogna, *Saggio cit.*, p. 325.

- *Oratio ad Fridericum III imperatorem ad coronas et nuptias Romam proficiscentem*, dated in 1452, on which occasion he invited the recently elected emperor to command the Christian forces in an anti-Turkish crusade¹⁶¹;
- *Oratio ad Pium pontificem*, stated in 1458 in Rome, on his voyage to Naples, and addressed to the Pope, on which occasion Piccolomini eulogized Giustiniani's rhetorical skills¹⁶²;
- *Oratio ad serenissimum regem Ferdinandum Siciliae regem in legatione habita*, stated in 1458 in Naples¹⁶³;
- *Oratio ad serenissimum regem Ferdinandum pro discessione ...*, in 1459, in the same context¹⁶⁴;
- *Oratio pro militia ad regem Franciae Ludovicum*¹⁶⁵, addressed to King Louis XI of France;
- *Oratio ad serenissimum regem Franciae Ludovicum ...*, in 1462, representing a new opportunity to invite the Christians to participate in an anti-Turkish crusade¹⁶⁶;
- *Oratio responsiva ad Universitatem Parisiensem*, also under the circumstances of the visit in France in 1462¹⁶⁷;
- *Oratio ad Pium summum pontificem in consistorium*, in 1462 or 1463, during the mission to the Pope¹⁶⁸;
- *Oratio habita apud Paulum secundum summum pontificem*, in 1466¹⁶⁹;
- *Oratio habita apud Sixtum IV pontificem maximum*, in 1471, representing one of Bernardo's most well known and appreciated speeches¹⁷⁰, for which he received from the Pontiff an honorific letter entitled *Dilecto filio Bernardo Iustiniano*, in which his rhetorical skills are exalted¹⁷¹;
- *Epistola pro Republica Veneta [ad Sixtum IV] summum pontificem*, dated in January 1483 and held in the context of the Ferrarese affair¹⁷²;

¹⁶¹ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333.

¹⁶² G. Pistilli, *op. cit.*, p. 218; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333. For Enea Silvio Piccolomini (1405-1464), Pius II as Pope (1458-1464), it is a too vaste bibliography. That is why I refer here to the rich bibliography provided by Hans Heinz, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* 7 (1994), p. 659-661 [= http://www.bautz.de/bbkl/p/pius_ii.shtml, 2007].

¹⁶³ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 218; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333.

¹⁶⁴ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 218; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333.

¹⁶⁵ M. L. King, *op. cit.*, p. 38.

¹⁶⁶ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 219; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333.

¹⁶⁷ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 219; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333.

¹⁶⁸ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 219; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333.

¹⁶⁹ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 219; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333.

¹⁷⁰ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 220-221; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333.

¹⁷¹ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 221.

¹⁷² *Ibidem*; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333.

- other letters sent to Pope Sixtus IV and the college of cardinals between 1483 and 1485¹⁷³;
- *Epistola ad Innocentium octavum pontificem maximum*, in 1485, Bernardo Giustiniani's last political-diplomatic act¹⁷⁴.

Dating the work

As it was mentioned above, *De origine urbis Venetiarum* was printed in 1492. However, A. J.-M. Loechel speaks about year 1493, although in the footnote he is counted among those that normally use year 1492 for dating¹⁷⁵.

Regarding the period when Bernardo Giustiniani wrote his masterpiece, one should note that, prior to Patricia Labalme's investigation, M. Foscarini's vague reference had been the only element at hand, according to which the author would have begun to work only in his old age¹⁷⁶.

For clearer data, Giustiniani himself offers a clue, that is 130 years after Doge Andrea Dandolo ("*qui autem primus haec litteris mandavit triginta aut paulo plus supra centum annos hanc excedit aetatem*")¹⁷⁷. Whether this temporal limit was regarded by P. Labalme as referring to the death of the chronicler-doge¹⁷⁸ (that is, 1484), and by A. Pertusi as taking years 1344-1351 into consideration, when Dandolo would have written his *Extensa* (that is, years 1477-1481 for the first stage of writing)¹⁷⁹, Franco Gaeta rightly considers that Giustiniani would have not been able to make distinction at his times between the various stages in which the Dandolian chronicle had been compiled, and that he would have referred to this chronicle in its whole, thus taking the epistle of Benintendi Ravegnani in 1352, December into account¹⁸⁰, so that it results year 1482. Certainly, one could not dispute the fact that, in order to write a work of the proportion of *De origine*, which surely needed a laborious activity, Bernardo

¹⁷³ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 221; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 333-334.

¹⁷⁴ G. Pistilli, *op. cit.*, p. 221; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 334.

¹⁷⁵ A. J.-M. Loechel, *op. cit.*, p. 610.

¹⁷⁶ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263.

¹⁷⁷ *De origine*, p. 11B.

¹⁷⁸ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 258 and note 57, retaken by A. Pertusi, *op. cit.*, p. 332.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 307; see also G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

¹⁸⁰ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 45 n. 127. for Benintendi de' Ravegnani (c. 1318, Chioggia-1365, Venice), see G. Voigt, *Die Briefsammlungen Petrarca's u. der venetianische Staatskanzler Benintendi*, "Abhandlungen der III Klasse der Königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München" 16 (1883), p. 1-102 (especially 49-66); V. Bellemo, *La vita e i tempi di Benintendi de' Ravagnani Cancelliere grande della Veneta Repubblica*, "Nuovo Archivio Veneto", new series, 23 (1912), p. 237-284 and 24 (1912), p. 54-95; Nicholas Mann, *Benintendi Ravagnani, il Petrarca, l'umanesimo veneziano*, in *Petrarca, Venezia e il Veneto*, Florence 1976, p. 109-122; Idem, *Petrarca e la cancelleria veneziana* (transl. by Girolamo Arnaldi), in *Storia della cultura veneta*, 2: *Il Trecento*, Vicenza, 1976, p. 517-535 (*passim*).

Giustiniani had to dedicate a not so short period; however, the placing of the reference to Andrea Dandolo exactly in the first pages of the work proves that the chronological reference places year 1482 towards the beginning of the work to *De origine*. This demonstration of Fr. Gaeta does not take the mentions of A. Stella into consideration; Stella considered that Giustiniani would have begun his work at *De origine* when being 66, that is in 1474¹⁸¹. On the other hand, Stella could very well take not a period of writing itself into consideration, but of collecting the working material.

Another element for the dating confirms the beginning of work prior to 1483, that is the mention among the first leaves (p. 4B) of Giustiniani's embassy to Louis XI, the French king being represented as alive. The conclusion is that B. Giustiniani had begun his work prior to Louis' death in 1483.

As mentioned above, from the foreword of the first editor, Benedetto Brognolo, it is also known that Giustiniani passed away without revising his text¹⁸². It is the reason why A. Pertusi concluded that Bernardo would have worked to *De origine* until his last days of life, that is until towards 1489¹⁸³.

By gathering all these elements together, one could conclude that the historian devoted himself to collecting historical materials since around 1474, and since 1482 he would begin writing his work and continued until his passing away¹⁸⁴.

Sources

Regarding the sources used by Giustiniani, M. Foscarini considered the following fact, that is that "[Giustiniani] *ricavò la storia dei mezzani tempi, non da scritture sospette, ma da' fonti migliori che fossero allora a cognizione de dotti.*"¹⁸⁵ By consulting the text of Giustiniani's work, it results that he referred many times to the classical historians (such as Herodotus, Thucydides, Diodorus, Strabo, Titus Livius, Caesar, Plinius, Servius, Quintus Curtius, Vitruvius, Cassiodorus), to those in the early middle ages (Paul the Deacon, Eginhard)¹⁸⁶, to

¹⁸¹ A. Stella, *op. cit.*, p. 21^v apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 4.

¹⁸² *Ibidem*, p. 307-308.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 309; see also Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 45 n. 127; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 763.

¹⁸⁴ For E. Crouzet-Pavan, *Immagini di un mito* (transl. by Matteo Sanfilippo), in *Storia di Venezia*, IV, cit., p. 579-601 (594) and Idem, *Venezia trionfante* cit., p. 210 n. 14, it is about the period between 1477 and 1489, thus coinciding with the tensioned years of the 'war of Ferrara'.

¹⁸⁵ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 264 (see also n. 4); in the same sense, see also S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 503.

¹⁸⁶ For all these, see A. Pertusi, *op. cit.*, p. 309 n. 4. See also Beatrice R. Reynolds, *Latin Historiography: A Survey, 1400-1600*, "Studies in the Renaissance" 2 (1955), p. 7-66 (16, 17 – where Herodotus, Thucydides, Paul the Deacon, and other sources are mentioned).

Vita Athilae of Celius Calanus the Dalmatian¹⁸⁷ (through which mediation he reaches Priscus and Jordanes)¹⁸⁸, to Filippo da Bergamo's work about the Goths and the Lombards¹⁸⁹, to lives of saints¹⁹⁰, and so on. A. Pertusi's punctual investigation over our text also concludes upon the references to Andrea Dandolo¹⁹¹, Lorenzo de' Monaci¹⁹², Pier Paolo Vergerio¹⁹³, Flavio Biondo¹⁹⁴ or to Bernardo's uncle, Lorenzo Giustinian¹⁹⁵, while M. Foscarini also brought into discussion the use of a chronicle dated in the 11th century, ascribed to a certain Zeno, abbot of San Nicolò di Lido¹⁹⁶, with the mention that Bernardo did not follow the popular traditions¹⁹⁷.

¹⁸⁷ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 264 and n. 4; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 309 n. 5; B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 17.

¹⁸⁸ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 264; B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 17.

¹⁸⁹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 264, 265 and n. 1. For the Augustinian monk Giacomo Filippo Foresti da Bergamo (1434, Bergamo-1520), author of a chronicle, *Supplementum supplementi cronicarum*, first ed., Venice 1483, see E. Cochrane, *op. cit.*, p. 377-378.

¹⁹⁰ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 1.

¹⁹¹ *De origine*, p. 11D, 79C, 83C, 120A, 122A, 171B apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 310 n. 5. See also Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 45 n. 127.

¹⁹² *De origine*, p. 120A, 171B apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 310 n. 5.

¹⁹³ *De origine*, p. 13C-14B apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 310 n. 5. For the personality of Pier Paolo Vergerio the Elder, humanist and statesman (1370, Capodistria-1444/1445, Buda), see, among others: M. Foscarini, *op. cit.*, p. 244 and n. 1; Karl Alois Kopp, *Pietro Paolo Vergerio, der erste humanistische Pädagoge*, Luzern 1893; Idem, *Pietro Paolo Vergerio der Ältere. Ein Beitrag zur Geschichte des beginnenden Humanismus*, "Historisches Jahrbuch" 18 (1897), p. 273-310, 533-571; Conrad Bischoff, *Studien zu Pietro Paolo Vergerio dem Älteren*, Berlin-Leipzig 1909; Amalia Clelia Pierantoni, *Pier Paolo Vergerio Seniore*, Chieti 1920; Leonardo Smith, in *Epistolario di Pier Paolo Vergerio* (ed. by Leonardo Smith), Rome 1934, p. xi-xxx; Carmela Marchente, *Ricerche intorno al De principibus Carrariensibus et gestis eorum liber attributo a Pier Paolo Vergerio seniore*, Padua 1946; József Huszti, *Pietro Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei*, "Filológiai Közlöny" 1 (1955), p. 521-533; David Robey, *Pier Paolo Vergerio the Elder. Republicanism and Civic Values in the Work of an Early Humanist*, "Past and Present" 58 (1973), p. 3-37; Idem, *Aspetti dell'Umanesimo vergeriano*, in *L'Umanesimo in Istria* (ed. by V. Branca), Florence 1983, p. 7-18; John M. McManamon, *Innovation in Early Humanist Rhetoric. The Oratory of Pier Paolo Vergerio the Elder*, "Rinascimento", 2nd series, 22 (1982), p. 3-32; Idem, *Pierpaolo Vergerio the Elder: The Humanist as Orator*, Tempe, Arizona 1996. A complete bibliography, in Ansgar Frenken, in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 14 (1998), p. 1572-1576 [= http://www.bautz.de/bbkl/v/vergerio_p_p.shtml, 2002].

¹⁹⁴ *De origine*, p. 25C, 30A, 34D, 62E, 144A, 146D, 164B apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 310 n. 5; also apud *Ibidem*, p. 307 n. 1.

¹⁹⁵ *De origine*, p. 138F, 139A apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 307 n. 1.

¹⁹⁶ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 123 n. 4.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 264 n. 2, who quotes the following fragment from Giustiniani's work: "*Qui labores tamen a multis mandate memoriae utinam eo ordine scriptorumque concordia,*

Related to the above authors, and not only, B. Giustiniani mainly uses the critical arguments¹⁹⁸, his work being the first in the Venetian historiography that proposed and insisted upon such a manner of approach¹⁹⁹, thus surpassing the weak tendency of Flavio Biondo in this sense²⁰⁰. More concretely, this historical conception has been seen as closer to Biondo when referring to digressions, the contextual vision over the facts, etc.²⁰¹ Maybe indeed, Giustiniani's work was inspired by the school of the humanist of Forlì²⁰², but in this case the 'disciple' doubtlessly surpassed his 'master'.

Thus, regarding the relationship with Andrea Dandolo, it has been considered that what he founds in the chronicler-doge, Bernardo Giustinian "*sviluppa in termini di argomentazione politica e sociologica, cercando di fondare, più profondamente di quanto non avesse già fatto il doge-cronista, gli istituti della Venezia contemporanea nel periodo delle sue origini, [...]*"²⁰³, not putting himself under restraint to take attitude against Dandolo's authority²⁰⁴, in matters such as the foundation of churches in the times of the supposed Primigenius, the beginnings of the first magistrates in Malamocco and Heracliana²⁰⁵, etc, and oscillating between polemics²⁰⁶ and agreement²⁰⁷.

Giustiniani does not hesitate to bring into light some contradictions of Flavio Biondo²⁰⁸, although recognizes him as "*scriptor sane ... diligens*" or as

atque ea tam rerum, quam temporum ratione, quae satisfacere legendi possent, ad ea praesertim quae indaganda, apertiusque declaranda suscepimus. Sed multa confuse, obscura, et males iuicem compacta inconditaque; falsa quaedam etiam, et quo dab uno scriptum, ab alio praetermissum; ut nulla paene in his historiae bene digestae lucem aut gratiam reperias. Tantum ex his excipere amor incessit, quantum ad declarandum quod quaerimus, satis fuerit."

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 264; S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 503; Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes*, "Revue des questions historiques" 31 (1882), p. 512-555 (513); P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 225; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 309; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147-148; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47-48, 63; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

¹⁹⁹ In this sense, see A. Pertusi, *op. cit.*, p. 309; see also Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 65; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222; E. Crouzet-Pavan, *Immagini di un mito cit.*, p. 594; Idem, *Venezia trionfante cit.*, p. 210 n. 14.

²⁰⁰ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 219.

²⁰¹ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 315.

²⁰² G. Cozzi, *Marin Sanudo il giovane: dalla cronaca alla storia*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI cit.*, p. 333-358 (340); see also Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147.

²⁰³ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 61.

²⁰⁴ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 264 and n. 3; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 314; Silvana Ozoeze Collodo, *Attila e le origini di Venezia nella cultura veneta tardomedioevale*, "Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 131 (1972-73), p. 531-567 (543).

²⁰⁵ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 314.

²⁰⁶ *De origine*, p. 11D, 84C, 120A *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 314 n. 1.

²⁰⁷ *De origine*, p. 79C, 122A, 171B *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 314 n. 1.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 314; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 47, 63; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

“*olim familiaris meus*”. Excepting two cases²⁰⁹, our historian refers to Biondo in a clear polemical manner²¹⁰, and it is illustrative the interpretation given to Cassiodorus²¹¹. On the other side, the same Biondo seems to have been the almost exclusive source that Giustiniani used in the passages that do not refer directly to Venice, although our historian does not name him explicitly²¹².

As for Lorenzo de' Monaci, there is no critical attitude from the side of Giustiniani to be noted, but rather a continuity and an accomplishment of the work of the chancellor of Crete, meaning an extension of the topic of the city's original freedom city²¹³ and of the even more discriminating manner of selecting the sources²¹⁴. Summarizing, Fr. Gaeta shows that “*ma mentre in Dandolo tutti questi motivi [referring to the celebration of Venice, emphasis mine] si erano sviluppati, [...], nei termini di una allegazione giuridica e in De Monacis avevano assunto un andamento celebrativo, Bernardo Giustiniano ne fece materia din una approfondita indagine erudita e di una appassionata riflessione storica e politica, [...]*”²¹⁵. Related to the relationship with Monaci, it has also been noted the coincidence of the ending of Giustiniani's work exactly when referring to the dogal election of Agnello Partecipazio (811-827), which is exactly what the beginning of Venice's youth age represents for the chancellor of Crete²¹⁶.

Anyway, according to many opinions, it is about a work written according to all the humanistic canons²¹⁷. This milieu is not representative only for the critical attitude towards the sources, but also for the appetite towards the classic authors, whom Giustiniani translated, commented and mentioned²¹⁸. This appetite was best illustrated by the reference to the patterns of Herodotus and

²⁰⁹ *De origine*, p. 30A, 144A-B *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 314 n. 2.

²¹⁰ *De origine*, p. 25C, 62E-63A, 146D-E, 164B *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 314 n. 2.

²¹¹ *De origine*, p. 62E-63A *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 313.

²¹² Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147-148.

²¹³ Alberto Tenenti, *The Sense of Space and Time in the Venetian World of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, in *Renaissance Venice cit.*, p. 17-46 (34).

²¹⁴ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 225; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 331.

²¹⁵ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 48-49.

²¹⁶ *Ibidem*, p. 63. For the use of Monaci, see also *Ibidem*, p. 25.

²¹⁷ See especially P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 17-43, 45-54, 91-100, 237-240; see also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 315 n. 2, 331; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147, 148, 149; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 64, 65; D. Raines, *op. cit.*, p. 49; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

²¹⁸ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 1; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 48, 65; D. Raines, *op. cit.*, p. 49; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

Thucydides²¹⁹, and also of Dionysius of Halicarnassus²²⁰ or Cato²²¹ to write history. The establishment of Giustiniani's work in the frame of humanism has led inevitably to comparisons with Leonardo Bruni's *Historia del popolo fiorentino* published in 1476 – and the Florentine chancellor has been regarded as a possible pattern for the Venetian patrician²²² –, and also with *Rhetoricum libri V* of George of Trebizond²²³.

Ed. Fueter considered that Giustiniani “*non può aspirare, come il Valla, al merito di aver dimostrato la falsificazione di un documento storico*”²²⁴. The statement sounds rather strange, under the circumstances that there are many cases when it has been insisted upon Giustiniani's critical attitude and also upon the demonstration of the falsity of one of the fundamental elements of the Venetian political mythology that had been considered until them, that is the city's foundation in year 421 by the Paduan consuls²²⁵. It is about a document

²¹⁹ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 315 n. 2; Fr. C. Lane, *op. cit.*, p. 261; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 65; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222. See *De origine*, p. 2 about Herodotus and Thucydides, *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 315 n. 2.

²²⁰ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 219 and note 6; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

²²¹ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 65.

²²² *Ibidem*, p. 48, 65; see also E. Crouzet-Pavan, *Immagini di un mito* *cit.*, p. 596. The bibliography related to Bruni (1369 or 1370-1444) is extremely vaste, for which reason I refer here only to Emilio Santini, *Leonardo Bruni Aretino e i suoi "Historiarum Florentini populi libri XII"*, Pisa 1910; Berthold L. Ullmann, *Leonardo Bruni and Humanistic Historiography*, “*Medievalia et Humanistica*” 4 (1946), p. 45-61 (reprinted in *Idem, Studies in the Italian Renaissance*, Rome 1955, p. 321-343); Hans Baron, *Leonardo Bruni: "Professional Rhetorician" or "Civic Humanist"?*, “*Past and Present*” 36 (1967), p. 21-37; Cesare Vasoli, *Bruni, Leonardo*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 14, Rome 1972, p. 618-633; H. Baron, *The Year of Leonardo Bruni's Birth and Methods for Determining the Ages of Humanists Born in the Trecento*, “*Speculum*” 52 (1977), 3, p. 582-625; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 3-9, 19-20 and *passim*; volume *The Humanism of Leonardo Bruni* (ed. by Gordon Griffiths & James Hankins & David Thompson), Binghampton, New York 1987; volume *Leonardo Bruni cancelliere della Repubblica di Firenze* (ed. by Paolo Viti), Florence 1990; P. Viti, *Leonardo Bruni e Firenze: Studi sulle Lettere Pubbliche e Private*, Rome 1992; Gary Ianziti, *Bruni on Writing History*, “*Renaissance Quarterly*” 51 (1998), 2, p. 367-391; Ronald G. Witt, “*In the Footsteps of the Ancients. The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*”, Boston 2000. For his correspondence, see also *Leonardi Bruni Arretini Epistolarum libri VIII ad fidem codd. mss. suppleti et castigati [...], Pars prima* (ed. by Lorenzo Mehus), Florence 1741.

²²³ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 65. For the relation and the exachange of letter between Giustiniani and George of Trebizond, see also G. Pistilli, *op. cit.*, p. 217. For George of Trebizond, see *supra*, n. 75.

²²⁴ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147.

²²⁵ *De origine*, p. 11C-14C; M. Foscari, *op. cit.*, p. 264 n. 3; V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 1264-1265; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 272-273, 311, 314; S. Ozoeze Collodo, *op. cit.*, p. 543

that had been put into circulation by Jacopo Dondi²²⁶ and had been regarded as genuine previous to Bernardo Giustiniani's work, although it would be taken as such by the subsequent writers – the Paduans, first and foremost, such as Bernardino Scardeone, Giacomo Zabarella or Sertorio Orsato²²⁷. Our historian notes that the authors of the 'Paduan version' of the foundation of Venice "*nullam proferunt auctorem vetustioreque codicem, aut ex venetis aut ex patavinis unde ista deprompserunt*"²²⁸, considering that either Petrarch, or Vergerio says nothing about this tradition: "*Docti nimirum viri haec repudiaverse, dedignati scripta sua huiusmodi inventis foedare*."²²⁹ Giustiniani extends his criticism against the Paduan legend even upon some historical authorities, such as Andrea Dandolo²³⁰ and Flavio Biondo²³¹.

The taking up of position against this legend does not represent a singular case in B. Giustiniani's work. Other errors very familiar in the period are emphasized by our historian, such as the late falsity – also Paduan – over "*dedicationis monumentum*" of the Church of San Giacomo in Rialto²³² or the reference to "*vetus monumentum*" of immunity ascribed to the community of Malamocco²³³. Under these circumstances, Fr. Lane's statement, saying that "*il*

n. 40; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 49 n. 137, 63; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

²²⁶ For the physician Jacopo Dondi (1290/1293-1359), see, among other studies, V. Bellemo, *Iacopo e Giovanni de' Dondi dall'Orologio*, Chioggia 1894; V. Lazzarini, *I libri, gli argenti, le vesti di Giovanni Dondi Dall'Orologio*, "Bollettino del Museo Civico di Padova", new series, 18 (1925), 1-3, p. 11-36; G. Bozzolato, *Le opere edite e inedite, le fonti e la bibliografia su Iacopo e Giovanni Dondi dall'Orologio*, "Bollettino del Centro internazionale A. Beltrame di storia dello spazio e del tempo" 2 (1984), p. 75-83; Tiziana Pesenti, *Dondi dall'Orologio, Iacopo*, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 41, Rome 1992, p. 104-111.

²²⁷ For all these, see V. Lazzarini, *Il preteso documento cit.*, p. 1264 and n. 4-6. It is about Bernardino Scardeone (1478-1574), author of *De antiquitate urbis Patavii et claris civibus Patavinis*, Basel 1560; Jacopo Zabarella (1533 or 1532, Padua-1589, Padua), author of many works related to the origin of various families in Veneto (for his personality, see the rich bibliography delivered by A. Frenken, in "Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon" 14 (1998), p. 289-292 [= http://www.bautz.de/bbkl/z/zabarella_f.shtml, 1998]); Count Sertorio Orsato (1617-1678), author of *Monvmenta patavina Sertorii Vrsati stvdio collecta ...*, Padua 1652 [in Italian: *Historia di Padova*, 1678].

²²⁸ *Apud* Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 49 n. 137.

²²⁹ *Apud Ibidem*.

²³⁰ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 264 n. 3; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 314.

²³¹ *Ibidem*.

²³² *De origine*, p. 10EF *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 311 n. 1.

²³³ *De origine*, p. 163E *apud* A. Pertusi, *op. cit.*, p. 311 n. 3; see also Idem, *Quaedam regalia insignia. Ricerche sulle insegne del potere ducale a Venezia durante il medioevo*,

*Giustiniani non demolì nessuno dei miti cari ai veneziani, [...], ma espunse alcuni dei racconti meno credibili*²³⁴, seems surprising, although later the American scholar appreciates that “*a paragone della cronaca del Dandolo, la sua storia fornì una base storica più razionale e più suggestiva alla fede nei grandi destini di Venezia.*”²³⁵

Other humanistic elements in *De origine*, almost singular in the Venetian historiography, refer to the continuous emphasizing of the geopolitical data²³⁶, the concern for archeology²³⁷, geography and climate²³⁸, the references to monuments and places seen or researched by the author in person²³⁹, the presence of meditation in the text²⁴⁰, the appetite for etymology²⁴¹, and so on.

Despite all these evidences, it has been concluded that there is one element that separates Giustiniani and the humanistic historiography, that is a still rigorous conception of the divine presence in history²⁴². One could also add here the presence of people's tales²⁴³, local traditions²⁴⁴, anecdotes²⁴⁵ and especially fabulous fragments²⁴⁶, although one could also note the relative tendency to reject all these elements²⁴⁷.

It has also been emphasized the use of documents by Bernardo²⁴⁸, but also the ignoring of the Byzantine sources²⁴⁹. Some references to the author's

“Studi Veneziani” 7 (1965), p. 3-123 (9); for Giustiniani's attitude towards the ancient myths and legends, see also E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80-81.

²³⁴ Fr. C. Lane, *op. cit.*, p. 261.

²³⁵ *Ibidem*.

²³⁶ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 54 n. 150.

²³⁷ *De origine*, p. 26, 34, 35, 82, 96, 109, 118, 148, 170, 171, etc. *apud* Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 64 and n. 184; see also G. Benzoni, *op. cit.*, p. 763; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

²³⁸ G. Cozzi, *Cultura politica* *cit.*, p. 219; G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

²³⁹ A. Pertusi, *Gli inizi della storiografia umanistica* *cit.*, p. 307, 309-310; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 149.

²⁴⁰ *De origine*, p. 91, 119, 128, 132, 154, 157, 158, 167 *apud* Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 64 and n. 185.

²⁴¹ See especially A. Pertusi, *op. cit.*, p. 317 n. 1, with examples; see also G. Pistilli, *op. cit.*, p. 222.

²⁴² *Ibidem*; see also Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 148; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 54 n. 150.

²⁴³ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 264.

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 151 and n. 1; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 311; Fr. C. Lane, *op. cit.*, p. 261; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 63.

²⁴⁵ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 149.

²⁴⁶ *De origine*, p. 42, 128, 140, 141 *apud* Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 63 and n. 183; see also G. Cozzi, *Marin Sanudo* *cit.*, p. 340.

²⁴⁷ *De origine*, p. 29 *apud* Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 63 and n. 182.

²⁴⁸ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 513; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 310-311; Fr. C. Lane, *op. cit.*, p. 261; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 763.

personal experience²⁵⁰ – such as his embassy to Louis XI in 1461, the reconstruction of the tower of the lighthouse under Patriarch Maffeo Gerardi IV, the lieutenancy in Friuli – were also taken into consideration²⁵¹.

Influences

Before passing away – and therefore before interrupting involuntarily his work at *De origine* –, Bernardo Giustiniani had time to be witness of the publication of Marcantonio Sabellico's history of Venice (edited in 1487)²⁵², a work that was published under the most favourable auspices from the side of the Venetian authorities, in comparison with Giustiniani's masterpiece, which, despite its 'Venetianity' and its critical approach, did not enjoy the same privileges. On the contrary, our historian wrote having no official charging²⁵³, but strictly due to his passion for study. One could state that it was exactly his scientific approach the one that placed Giustiniani on a second level and made that his work be printed only posthumously. Although M. Foscarini considered that Giustiniani's work was very well received²⁵⁴, and P. Labalme appreciated that *De origine* made Giustiniani famous²⁵⁵, the Venetian authorities did not demonstrate a real interest, other than declarative, for a work written especially under the scientific criteria, but for a propagandistic one. Therefore, Sabellico's writing was much more adequate in this sense.

Practically, the influence of Giustiniani's work on the subsequent Venetian chronicles was almost non-existing, for the same reason that the author proposed a completely distinct approach than the superficial manner of writing an ordinary chronicle. It is available despite the fact that a copy of *De origine* was taken into account by Pietro Bembo²⁵⁶, and that Paolo Ramusio's work about the Fourth Crusade mentions Bernardo in the bibliography provided by editor

²⁴⁹ A. Pertusi, *Le fonti greche del «De gestis, moribus et nobilitate civitatis venetiarum» di Lorenzo de Monacis cancelliere di Creta (1388-1428)*, "Italia medioevale e umanistica" 8 (1965), p. 161-211 (162).

²⁵⁰ Idem, *Gli inizi della storiografia umanistica* cit., p. 307; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 149.

²⁵¹ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 306-307.

²⁵² See M. Antonii Sabellici, *rerum Venetarum ab urbe condita, ad Marcum Barbadicum, Sereniss. Venetiarum Principem & Senatum, Decadis Primae*, in *Degl'Istorici delle Cose Veneziane, i quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, Venice 1718. See also Ș. Marin, *Marcantonio Sabellico's Rerum Venetarum and "the Definitive History of Venice". The Beginnings of the Official Historiography in Venice?*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 90 (2013), 1-2, p. 134-177.

²⁵³ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 147; G. Cozzi, *op. cit.*, p. 340.

²⁵⁴ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 264.

²⁵⁵ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 1.

²⁵⁶ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 229; see also B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 18 (speaking about a copy at Padua at those times).

Girolamo Ramusio²⁵⁷. As a consequence, Foscarini's statement, according to which Giustiniani was already "*novello padre della storia veneziana*"²⁵⁸, is available only in part: that means that it is indeed about a critical history by all means²⁵⁹, but Dandolian manner to present history would be the one to persist in the subsequent Venetian chronicles, while the work of B. Giustiniani would represent nothing but a singular case in the frame of the Venetian chronicles.

²⁵⁷ Ş. Marin, *A Humanist Vision on the Fourth Crusade and on the State of the Assenides. The Chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius)*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 2 (2000), p. 51-102 (72 n. 87).

²⁵⁸ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263; see also E. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 79; S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 502; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 513 n. 2.

²⁵⁹ See also S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 503.

Oxendio Virziresco's Appointment as an Armenian Catholic Bishop in Transylvania (1689-1691)¹

Kornél Nagy

Keywords: *Armenians in Transylvania; Catholicism; Bishopric; Apostolic Holy See*

Very little is still known of the process of Oxendio Virziresco's (1654-1715) appointment as an Armenian Catholic Bishop in Transylvania (*Ardeal, Erdély, Siebenbürgen*) in the late 17th century. Therefore, in this article, I have also attempted to present the background of this problem relying upon the partly discovered and undiscovered sources as well as analysing critically a few of secondary literature. Furthermore, with regards to documents, the backbone of this present study has been primarily constituted upon the basis of sources being preserved in the archives at the Apostolic Holy See in Rome, and the Vatican City, which contains detailed information, surveys, narrations, and letters upon Oxendio Virziresco's appointment as an Armenian Bishop. At the same time, generally, the main problem in researching the church-history of the Armenians in Transylvania is that the majority of the manuscript documents is preserved in foreign archives in Italy, the Vatican as well as in Armenia, and not in Romania or in Hungary.

For almost twenty years, the idea of Catholic missions initiated by the Sacred/Holy Congregation for the Propagation of Faith (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*)², the missionary institution body of Apostolic Holy See in Rome, among the Armenians who had escaped under the leadership of Minas T'oxat'eci (1610–1686)³, Armenian Apostolic (Eastern rite) Bishop, from Moldavian Principality and Polish-Lithuanian Commonwealth (*Rzecz Pospolita*

¹ My scholarly research upon the subject of this present article were conducted in Rome and Vatican City thanks to the Klebelsberg Kunó Scholarships donated in the years 2004, 2006, 2008, 2010, and 2018. As the author of this article, personally, I wish to express my deepest gratitude and, of course, thanks for the support provided. Further on, I would also like to express my deepest thanks to Kornélia Vargha for her excellent work of translation into English.

² The Sacred Congregation for the Propagation of Faith (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) as a missionary institution/body of the Apostolic Holy See will hereafter be referred to as "*Propaganda Fide*" in this article. This institution was founded by a bull entitled as *Inscrutabili divinae providentiae*, issued by Pope Gregory XV (1621-1623) on January 6, 1622. *Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de "Propaganda Fide"*, Rome, Italy [hereafter, APF], Collegio Urbano, vol. 1, fol. 1^r-27^v.

³ In the transliteration of Armenian names and terms in this article, the internationally accepted academic norms endorsed and mandated by the International Association of Armenian Studies (*Association Internationale des Études Arméniennes* = AIEA) were applied.

Obojga Naródow) to Transylvania between 1668 and 1672, could not be on agenda at all⁴. In other words, no until the early 1680s, could the lately convert Armenian Archbishopric in Lviv (*Lemberg, Lwów, Ilov*) and the Apostolic Holy See initiated the Catholic missions among the ranks⁵. Lviv had attempted to support its positions by stating that the Armenians fled to Transylvania had always been under the ecclesiastical jurisdiction of the Archbishopric, which lawful right could be enforced even after the church-union that had occurred in the first half of the 17th century (1630-1652) under the pontificate of Archbishop Nikol Torosowicz (1603-1681)⁶. What is more, Cardinal Opizio Pallavicini (1632-1700), titular (“*in partibus infidelium*”) Archbishop of Ephesus, Apostolic nuncio in Warsaw, and Theatine Father Francesco Bonesana CR (1649-1709), Rector of the Armenian College⁷ (*Collegium Armenum*) in Lviv founded by the Apostolic Holy See in 1664, also reported to Rome that the Catholic missions among the Armenians in Transylvania should be of emphasised importance⁸. The main co-ordinating body

⁴ APF, Scritture riferite nei Congressi [hereafter, SC], fondo *Moldavia*, vol. 1, fol. 106^r, 155^r-156^v, 358^r; *Ibidem*, vol. 2, fol. 120^{r-v}, 121^{r-v}; APF, SC, fondo *Moscovia, Polonia, e Ruthenia*, vol. 2, fol. 179^{r-v}; Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia, San Lazzaro, Isola degli Armeni, Venice, Italy [hereafter, APMV], Manuscripta [hereafter, MS], no. 771, fol. 124^{r-v}; Bibliothek des Mechitaristenklosters, Vienna, Austria [hereafter, BMK], Manuscripta [hereafter, MS], no. 331, fol. 1^v-2^r; Surb Mesrop Maštoc'i Anwan Matenadaran, Erewan/ Armenian National Archive called Saint Mesrop Maštoc', Yerevan, Armenia [hereafter, MAMAT], Manuscripta [hereafter, MS], no. 9484, fol. 304^r.

⁵ APF, Acta Sacrae Congregationis [hereafter, Acta SC], vol. 52, fol. 122^{r-v}, 155^r-156^v; APF, Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali [hereafter, SOCG], vol. 471, fol. 314^r; *Ibidem*, vol. 487, fol. 64^{r-v}, 70^v; *Ibidem*, vol. 488, fol. 79^r, 174^r-175^r, 274^{r-v}, 275^r-276^v, 283^r-284^v, 285^r, 286^r; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 1, fol. 265^r-267^v, 525^r-526^v, 602^r-610^v; *Ibidem*, vol. 3, fol. 377^r-381^r; APF, SC, fondo *Moldavia*, vol. 2, fol. 126^r-127^v, 128^r-131^v, 134^r-135^v; *Ibidem*, vol. 3, fol. 3^{r-v}, 7^{r-v}; APF, fondo *di Vienna*, vol. 8, fol. 74^r-77^v, 80^{r-v}; APF, *Ospizi*, vol. 1, fol. 196^r-200^v; APF, fondo *Visite e Collegi*, vol. 21, fol. 3^r-22^v; APMV, MS, no. 775, fol. 124^{r-v}.

⁶ Edmond Schütz, *An Armenian-Kiptchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenian and in the Diaspora*, in *Between the Danube and the Caucasus, A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of Peoples of Central and South-Eastern Europe* (ed. by György Kara), Budapest 1987, p. 247-330.

⁷ The First Rector of this Seminary was the Italian-born Clemente Galano CR (1611-1666), a Theatine Father and Missionary between 1664 and 1666. APF, Acta SC, vol. 32, fol. 68^r-69^v; *Ibidem*, vol. 33, fol. 150^r-154^r; APF, Congregazioni Particolari [hereafter, CP], vol. 64, fol. 41^r-47^v; *Ibidem*, vol. 133, fol. 270^r-310^v; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 2, fol. 50^{r-v}, 51^{r-v}; APF, Collegi Vari (Collegio Armeno), fol. 2, 2^r-23^v; APF, Miscellanea Varie, vol. 10, fol. 432^r-433^v; Archivio Generale dei Padri Teatini, Rome, Italy [hereafter, AGT], Collegio di Leopoli [hereafter, CL], Portfolio, no. 1 (unnumbered folio).

⁸ APF, SC, fondo *Moscovia, Polonia, e Ruthenia*, vol. 1, fol. 660^{r-v}; Archivio Apostolico Vaticano, Vatican City [hereafter, AAV], Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia [hereafter, ANVAR], vol. 98, fol. 661^r; *Ibidem*, vol. 177, fol. 161^v-162^v; AAV,

of the Apostolic Holy See in case of missions, the *Propaganda Fide* did not object to this issue or request⁹.

Before long time, the higher officials of the Apostolic Holy See in Rome found that the suitable ecclesiastical man in person of Oxendio Virziresco for converting the Armenians in Transylvania to the Catholicism was an ideal choice¹⁰. He was a Moldavian-born Armenian, who had been educated at the Seminary called Armenian College in Lviv and the Seminary called Urban College¹¹ (*Collegium Urbanum, Collegio Urbano*) of *Propaganda Fide* in Rome and spoke many languages fluently, beside his native Armenian. His election was partly motivated by the indisputable fact that his family had escaped from Moldavia to Transylvania back in the year 1668 together with Bishop Minas T'oxat'ec'i¹². For Oxendio Virziresco, the main aim of his missionary task was obvious and simple from the part of the Apostolic Holy See's authorities: to create the church-union of the Armenians and organise the Armenian Catholic (Uniate) Church in Transylvania¹³.

Oxendio Virziresco, as a simple (ordinary) missionary and priest, set out from Rome and via Lviv arrived in Transylvania in 1685¹⁴. Soon, he managed to convert many Armenians to Catholicism in Gheorghen (*Gyergyó*) region with a centre of city called Gheorgheni (*Gyergyószentmiklós, Niklasmarkt*)¹⁵. However, the newcomer missionary from Rome was not unanimously welcomed by the local Apostolic-Believer Armenians as the beginning of his mission was marked by heated conflicts with Bishop Minas T'oxat'eci and his clergy. It was reported that during his initial mission Oxendio Virziresco was hit gravely on two occasions by

Segreteria di Stato, Polonia [hereafter, SSP], vol. 100, fol. 74^r-75^r.

⁹ APF, Acta SC, vol. 53, fol. 248^{r-v}; APF, SOCG, vol. 482, fol. 132^{r-v}; *Ibidem*, vol. 495/A, fol. 232^r-234^v; *Ibidem*, vol. 496, fol. 503^r; APF, Lettere e Decreti della Sacra Congregazione [hereafter, Lettere SC], vol. 72, fol. 1^v-2^r; AAV, SSP, vol. 101, fol. 498^r-499^v; AGT, CL, Portfolio, no. 1 (unnumbered folio).

¹⁰ APF, Acta SC, vol. 51, fol. 81^r, 114^r; APF, SOCG, vol. 497, fol. 335^{r-v}, 338^{r-v}; APF, Lettere SC, vol. 70, fol. 2^{r-v}, 42^r, 53^{r-v}, 54^r; *Ibidem*, vol. 73, fol. 252^{r-v}; AAV, ANVAR, vol. 183/a, fol. 410^r-411^v.

¹¹ The Seminar called Urban College in Rome was founded by Pope Urban VIII (1623-1644) on basis of his bull entitled *Immortalis Dei Filius* and declared on August 1, 1627. APF, Collegio Urbano, vol. 1, fol. 103^r-120^v, 131^r-139^v, 141^r-142^v.

¹² APF, Acta SC, vol. 51, fol. 154^{r-v}, 232^r, 255^v; APF, SOCG, vol. 490, fol. 110^r; *Ibidem*, vol. 491, fol. 12^{r-v}, 13^v; *Ibidem*, vol. 492, fol. 310^v, 313^{r-v}.

¹³ APF, Acta SC, vol. 54, fol. 207^{r-v}; *Ibidem*, vol. 55, fol. 60^{r-v}; APF, Lettere SC, vol. 74, fol. 19^{r-v}; APF, Collegio Urbano, vol. 1, fol. 268^r; AAV, ANVAR, vol. 177, fol. 129^v, 146^r; APMV, MS, no. 775, fol 124^{r-v}; BMK, MS, no. 511, fol. 1^r, 199^r.

¹⁴ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 3, fol. 418^r, 457^r, 465^{r-v}.

¹⁵ *Step'anosi Rōšk'ay Žamanakagrut' iwn kam tarekank' ekelec' akank'* [An Ecclesiastical Annal Known as Chronology Written by Step'anos Rōšk'ay] (ed. by Hamazasp Anton Oskean Omech), Vienna 1964, p. 185.

the clergy and was titled as “a heretic Frankish” (Western Latin) priest “from the Lands of Franks (Rome)”¹⁶.

At the same time, Oxendio Virziresco had a contradictory relation to Bishop Minas T'oxat'ec'i, the Apostolic Bishop of the Armenians in Transylvania. He knew with a complete certainty that the key to unite the Armenians in Transylvania with Roman Catholic Church was to convince Bishop Minas T'oxat'ec'i of the conversion to Catholicism. Oxendio Virziresco was not able to persuade the old Armenian Apostolic Bishop to unite with Rome. However, he managed to win the Bishop Minas T'oxat'ec'i over to come with him to Lviv and begin negotiations with Vardan Hunanean¹⁷ (1644-1715), Armenian Catholic Archbishop upon the possible church-union in November 1686¹⁸.

According to the posterity, due to Oxendio Virziresco's persuasion, Bishop Minas T'oxat'ec'i made a confession of faith with Rome and declared officially the church-union on behalf of the whole Armenian community in Transylvania¹⁹. This event was yet attested by some scholarly unelaborated

¹⁶ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 3, fol. 417^r, 462^{r-v}, 468^r-469^v, 488^r, fol. 490^r.

¹⁷ Vardan Hunanean was an Armenian Catholic Archpriest and alumnus of Urban College in Rome, born in T'oxat' (now Tokat in Turkey). In 1675, the Apostolic Holy See appointed him as a titular Bishop of Epiphania in Syria and Co-adjutor to Archbishop Nikol Torosowicz. Three years later, Vardan Hunanean conflicted harshly Archbishop Nikol Torosowicz, therefore, he left Lviv and went on a mission to Armenia by consent of the Apostolic Holy See. After Archbishop Nikol Torosowicz's death in 1681, he was appointed as an Armenian Catholic Archbishop of Lviv. However, he was not able to take his ecclesiastical office for 5 years because Vardan Hunanean was imprisoned by the Armenian Catholicos Eliazar I (1682-1691), accused him of spreading “Frankish-Latin” heresy (Catholicism) amongst the native Armenians. He was liberated only by the diplomatic efforts of John Sobieski (1674-1696), King of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1686. He only returned to Lviv from the Armenia on October 1, 1686. APF, Acta SC, vol. 55, fol. 207^r, 254^v; APF, SOCG, vol. 484, fol. 472^{r-v}; *Ibidem*, vol. 490, fol. 502^r-503^v; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 3, fol. 337^{r-v}, 462^r; *Ibidem*, fondo *Moscovia, Polonia e Ruthenia*, vol. 2, fol. 179^{r-v}; Gregorio Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi, Parte Terza (1686-1951)*, Rome 1988, p. 1-3.

¹⁸ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 3, fol. 370^r, 465^{r-v}; *Ibidem*, fondo *Moldavia*, vol. 2, fol. 345^r-346; AAV, ANVAR, vol. 98, fol. 661^r; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár/ Loránd Eötvös State University's Library and Archive, Budapest, Hungary [hereafter, ELTE EKK], Collectio Hevenesiana [hereafter, Coll. Hev], cod. 21, p. 81-82.; Antal Molnár, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században*, Budapest 2009, p. 213-215.

¹⁹ Christophorus Lukácsy, *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*, Vienna 1859, p. 68.; Kamenic': *Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Rumeniyo* (ed. by Łewond Ališan OMech), Venice 1896, p. 126-127, 197; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 78; Kornél Nagy, *Did Vardapet Minas Tokhatetsi, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in Roman Catholic Church?*, “Haigazian. Armenological Review” 31 (2011), p. 427-442; Idem, *The Church-Union of the Armenians in Transylvania: A Portrait of the*

documents by the Czech-Moravian Rudolf Bzensky SJ (1651-1715) and the Hungarian István Csete SJ (1648-1718), Jesuit fathers in the mid 1690s²⁰. At the same time, the sources, namely missionary letters, reports, and narrations, which are preserved at the National Archive of Armenia in Yerevan (*Matenadaran*), the Apostolic Holy See's Archives in Rome as well as in Vatican City decidedly disproved the fact that Bishop Minas T'oxat'ec'i' could have made a confession or that he could have declared the church-union with Rome²¹. However, these documents rendered only accounts (in the most details) of Bishop Minas T'oxat'ec'i's sudden death and its circumstance at the very end of 1686²².

Bishop Minas T'oxat'ec'i's death made Oxendio Virziresco's position easier from the viewpoint of Catholic missions among the Armenians in Transylvania. The Armenian Catholic priest could now turn his full force against the "heretic" Armenian priests in Transylvania who were left without a leader. In his letter written a year later, he complained about them to the *Propaganda Fide* for not mixing wine with water at the end of the liturgy when administering the Eucharist. Therefore, he claimed that the Holy Communion was celebrated "incorrectly and in a heretic manner". Although being an Armenian himself, Oxendio Virziresco was well aware of the fact that the Eucharist had been celebrated for 1300 years that way in the Armenian (Eastern) Apostolic Church²³. The missionary also informed the authorities of the Apostolic Holy See that, due to Bishop Minas T'oxat'ec'i's death, a conflict arose among the Armenians regarding who would direct their church²⁴. Oxendio Virziresco blamed the priest of the Armenian Apostolic rite for hindering the church-union and he mentioned seven men within the clergy who celebrated the liturgy incorrectly not just in the two wooden churches and the chapel but also in private homes. Oxendio Virziresco emphasised the fact that these seven men counted a lot because they reconverted to their "sinful" religion several of the Armenians that previously had taken up the

Uniate Bishop Oxendio Virziresco, in Far away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin (ed. by Emese Pál & Bálint Kovács), Budapest 2013, p. 18-19.

²⁰ APF, SOCG, vol. 537, fol. 418^{r-v}; ELTE EKK, Coll. Hev., cod. 16, p. 32; *Ibidem*, cod. 21, p. 82; *Ibidem*, cod. 29, p. 346; ELTE EKK, Collectio Kaprinayana [hereafter, Coll. Kapr], A (= Első Sorozat/First Series), cod. 11, p. 112.

²¹ APF, Acta SC, vol. 70, fol. 103^r-105^v, 341^r-346^v; *Ibidem*, vol. 71, fol. 69^r-70^v; APF, SOCG, vol. 532, fol. 456^r-457^r; APF, Lettere SC, vol. 76, fol. 90^v-91^r; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 3, fol. 434^{r-v}+435^v, 498^{r-v}; *Ibidem*, vol. 4, fol. 374^r-375^v; APF, Collegio Urbano, vol. 3, fol. 472^{r-v}; AAV, Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna [hereafter, ANV], vol. 196, fol. 219^r-220^r; Archivum Romanum Societatis Iesu, Rome, Italy [hereafter, ARSI], fondo *Austria, Historia*, vol. 155, fol. 81^{r-v}; MAMAT, MS, no. 9478, fol. 60^r, 61^v.

²² APF, SOCG, vol. 497, fol. 337^{r-v}, 338^{r-v}; APF, Lettere SC, vol. 76, fol. 33^v-34^v; *Step'anosi Rōšk'ay Žamanakagrut'wn cit.*, p. 186.

²³ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 13^r.

²⁴ APF, Lettere SC, vol. 76, fol. 90^v.

Roman Catholic faith. Not counting Oxendio Virziresco's own relatives, only 40 Armenians in Transylvania remained faithful to the Roman Catholic faith²⁵.

Oxendio Virziresco continued his missionary work and went on preaching, praying and especially teaching. He was trying to win over the Armenians in Transylvania again for the Roman Catholic Church. Archbishop Vardan Hunanean and Father Francesco Bonesana provided him considerable financial and moral assistance for maintaining the school he had founded in Gheorgheni²⁶. The missionary work was conducted in Armenian, but he celebrated the masses only in Latin because he believed using the Armenian language was inadequate because that would reconvert the Armenians to heresy²⁷. He celebrated the sacraments following the Latin rites and he administered the Holy Communion also as it was prescribed in the ceremonial of the Roman Catholic Church and mixed water into the mass wine. Many Armenians voiced their discontent about this²⁸.

Due to Oxendio Virziresco's previous work, from the turn of the year 1688 and 1689, a part of the Armenians started to accept Catholicisation. The Armenian school in Gheorgheni played a considerable part in this as well as the fact that the Armenian Apostolic Church did not have a head of the calibre of Bishop Minas T'oxat'ec'i in Transylvania. Furthermore, Cardinal Giacomo Cantelmi (1645-1702), titular Archbishop of Caesarea in Cappadocia and Apostolic nuncio in Warsaw, Archbishop Vardan Hunanean, and Theatine Father Francesco Bonesana, the Rector of the Armenian College in Lviv, did all they could to maintain the Armenian Apostolic bishops appointed by the Armenian Catholicos from entering Transylvania. Father Francesco Bonesana sent a special report about this to the Apostolic Holy See. Apart from Bishop Theodor Wardanowicz (1652-1700)²⁹, the rector named, further on, Archbishop Jan Bernatowicz (1641-1690)³⁰ as those who

²⁵ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 13^r.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, fol. 13^v.

²⁸ *Ibidem*; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 87.

²⁹ Theodor Wartanowicz was an Armenian catholic priest born in Lviv. He was an alumnus of Armenian College in Lviv. After Archbishop Nikol Torosowicz's death in 1681, he apostatised his Catholic faith, fled to Armenia, and re-converted to Armenian Apostolic (Eastern) rite. In 1686, following Bishop Minas T'oxat'ec'i's death, in 1687, Catholicos Eliazar I appointed him as an Apostolic bishop of the Armenians in Moldavia and Transylvania. However, Theodor Wartanowicz was unable to take his ecclesiastical position (diocese) because of the strong protests done by the Apostolic Nunciatures in Warsaw and Vienna. APF, Acta SC, vol. 60, fol. 78^r-81^v, 125^{r-v}; APF, SOCG, vol. 509, fol. 112^{r-v}; APF, Lettere SC, vol. 79, fol. 7^v-8^v, 22^r-23^v, 129^r-132^v; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 2, fol. 199^{r-v}, 200^{r-v}, 442^{r-v}; *Ibidem*, vol. 4, fol. 51^r, 69^r, 70^r, 71^r-72^v, 100^r, 129^r, 174^r; *Kamenic' cit.*, p. 257; Gr. Petrowicz, *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede. Parte Seconda (1624-1681)*, Rome 1950, p. 259-264.; Idem: *La chiesa armena in Polonia cit.*, p. 78-79, 92-93.

³⁰ Jan Bernatowicz was a priest of Armenian descent, educated at the Armenian College in Lviv. Initially, he was faithful to the Catholicism, but Jan Bernatowicz re-converted to

did everything, they could prevent the church-union of the Armenians in Polish-Lithuanian Commonwealth and Transylvania. He believed these two clergymen had been the “infamous” Archbishop Nikol Torosowicz’s followers and it needed the determined action of nuncios Opizio Pallavicini and Giacomo Cantelmi to stop them filling in the high priest offices of dubious legitimacy in Poland, Moldavia, and Transylvania³¹.

In his letter written to Odoardo Cybo (1619-1705), titular Archbishop of Seleucia in Isauria (later Cardinal and titular Latin Patriarch of Constantinople), Secretary of the *Propaganda Fide*, on April 6, 1689, Giacomo Cantelmi related that on behalf of about 2,000 Armenians in Szeklerland (*Ținutul Secuiesc, Székelyföld*), laymen and the representatives of rich merchant families turned to Oxendio Virziresco with a letter signed by them declaring that they were ready to accept the church-union with Rome in opposition to the majority of the local clergy. The Apostolic nuncio in Warsaw added that Oxendio Virziresco sent the letter of the Armenian senior representatives to himself and Vardan Hunanean (1644-1715), Armenian Catholic Archbishop in Lviv³². Giacomo Cantelmi drew the attention to the fact that these converted Armenians had no high priest and Oxendio Virziresco led them in Szeklerland as a simple secular priest. He believed that a serious conflict could arise due to the lack of a bishop because Ėjmiacin, the centre of the Armenian Apostolic Church in the Armenian Motherland, would definitely want to have a word in the appointment of the bishop. They also had to take into account the fact that the Armenian Catholicos considered the Armenians who fled from Moldavia to Transylvania to fall under his own jurisdiction³³.

Armenian Apostolic Church after Archbishop Nikol Torosowicz’s death in 1681. Isaac I (1674-1689), Armenian Catholicos of Cilicia, appointed and ordained him as an Archbishop of the Armenians in the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1681. According to the reports sent by local missionaries to the Apostolic Holy See, Jan Bernatowicz caused many problems and tensions to the Roman Catholic Church, because, by his preaching against the Catholicism, he re-converted successfully many Armenians to Apostolic faith in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Therefore, at nuncio Opizio Pallavicini’s recommendation, the secular authorities ousted from the country in 1683. Finally, Jan Bernatowicz returned to Armenia and passed away in 1690. APF, Acta SC, vol. 52, fol. 122^{r-v}, 155^r-156^r; APF, SOCG, vol. 483, fol. 274^r, 279^r, 363^r; *Ibidem*, vol. 484, fol. 286^r; *Ibidem*, vol. 488, fol. 274^{r-v}, 285^r; APF, CP, vol. 29, fol. 119^r-122^r+122^v; APF, Lettere SC, vol. 70, fol. 59^v-60^r, 61^{r-v}, 62^v-63^r; *Ibidem*, vol. 73, fol. 98^r-99^v; APF, SC, fondo Armeni, vol. 3, fol. 223^r-224^v, 309^{r-v}+312^v, 310^r+311^v, 363^r, 365^r, 374^r, 375^{r-v}; AAV, ANVAR, vol. 177, fol. 144^{r-v}, 146^v; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 5-7.

³¹ APF, SC, fondo Armeni, vol. 4, fol. 69^r-70^v.

³² APF, SOCG, vol. 504, fol. 104^r; MAMAT, MS, no. 9748, fol. 60^r-61^v; K. Nagy, *Two Letters of the Armenians in Transylvania to the Holy See from 1689*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 86 (2009), 2, p. 226-243; Idem, *Archbishop Vardan Hunanean’s Two Unpublished Letters of 1687 to the Holy See on the Armenians in Transylvania*, “Haigazian. Armenological Review” 32 (2012), p. 309-320.

³³ APF, SOCG, vol. 504, fol. 103^r; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 88.

Led by Archdeacon Elia Mendrul (1630-1700) and Monk Vardan Martinus Potoczky (1640-1702), a delegation of nine members was sent to Lviv, where they personally put forward their request to Archbishop Vardan Hunanean and made a confession of faith with Rome in his presence on behalf of the Armenian community in Transylvania. The delegation declared that they were ready to sign the church-union agreement right away and they submitted in ecclesiastical matters to the jurisdiction of the Armenian Catholic Archbishop in Lviv³⁴, and accepted the primacy of the Pope in Rome³⁵. Their confession of faith did not touch upon other issues such as the *filioque* prayer, the Purgatory, the acceptance of the teaching decreed at the Fourth Ecumenical Council of Chalcedon in 451 AD or the legal status of the Armenian uniate clergy, etc. Archbishop Vardan Hunanean had only one objective: to extend the jurisdiction of the Armenian Catholic Archbishopric over the Catholics (or catholicised) Armenians in Transylvania and their future episcopacy³⁶.

Following this, Oxendio Virziresco as the omni-potent representative in Transylvania of the Armenian Catholic Archbishopric in Lviv, went to Warsaw to meet nuncio Giacomo Cantelmi. He related his missionary activities to the nuncio, who prepared a report on this for the Apostolic Holy See. In this report, nuncio Giacomo Cantelmi emphasised how much he appreciated, similarly to his predecessor and the Armenian Catholic archbishop, the missionary work that Oxendio Virziresco was doing in Transylvania. Nevertheless, he pointed out two difficulties. First, he doubted the sincere and definite intent for the church-union on the part of the Armenians. Referring to a missionary report from Armenia he acquired he let the Apostolic Holy See know that that Armenian Apostolic Church also intended to appoint his own candidate, Theodor Wartanowicz as a Bishop of the Apostolic Armenians in Moldavia and to send him to Transylvania. Nuncio Giacomo Cantelmi added that, under these circumstances, Oxendio alone would not be capable of persuading the Armenians to sign the church-union³⁷. The nuncio was afraid that similarly to the *ius eligendi* applied in Polish-Lithuanian Commonwealth, the Armenians in Transylvania might want to elect their own

³⁴ APF, SOCG, vol. 510, fol. 97^r-98^v; APF, Lettere SC, vol. 78, fol. 36^r-37^r, 37^r-38^v, 102^v; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 82^r-83^v, 124; MAMAT, MS, no. 1512, fol. 557^r-560^v; *Ibidem*, no. 3912, fol. 344^{r-v}; ELTE EKK, Coll. Hev., cod. 15, p. 251; *Ibidem*, cod. 16, p. 34; *Ibidem*, cod. 21, p. 81; *Step'anosi Rōšk'ay Žamanakagrut'iwn* cit., p. 186; Kovács Bálint, *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben*, in *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében* (ed. by Sándor Óze & Kovács Bálint), Pilisicsaba 2006, p. 57; A. Molnár, *op. cit.*, p. 222.

³⁵ APF, SOCG, vol. 506, fol. 61^{r-v}, 63^r-64^v; ELTE EKK, Coll. Hev., cod. 21, p. 77-80.

³⁶ APF, SOCG, vol. 504, fol. 104^r; *Ibidem*, vol. 529, fol. 282^r; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 220^r-221^r; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 97.

³⁷ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 221^r.

bishop, who would not necessarily want to sign the church-union with Rome. This person may come from the Armenian Apostolic clergy³⁸.

Probably upon the Apostolic nuncio's request, Father and Rector Francesco Bonesana visited Gheorgheni in the Spring of 1690 to check the missionary work there. (Later Oxendio Virziresco himself sent a report, dated on July 11, 1690, on this to the Apostolic Holy See.) The Theatine Father and Rector pointed out that there were many heretics who used heretic missals. Regarding this, he informed Oxendio Virziresco that a Catholic missal translated from Latin into Armenian was published by Giacomo Moretti in Venice that was approved by the Apostolic Holy See. Rector Francesco Bonesana did all he could to be able to send a few copies to Transylvania as well. He believed it would be a great help to put a stop to heretic rites³⁹.

Oxendio Virziresco in his report brought up a new element. He thought it would be of utmost importance to appoint a bishop in Transylvania to head the Armenians since the lack of a bishop might jeopardise the mission he initiated. Furthermore, in his view the Apostolic Holy See should excommunicate the above-mentioned Theodore Wartanowicz⁴⁰.

He reported with great satisfaction on the large number of young Armenians who visited the school. He was pleased that Father and Prefect Bonesana was accompanied by a young, 22-year-old priest, Father Lazar Budachowicz (1668-1721), alumnus of the Armenian College in Lviv, who stayed with Oxendio Virziresco and proved to be of great help in Gheorgheni in teaching Armenian and Latin⁴¹.

The Apostolic nuncio in Warsaw tried to profit from the "interregnum" due to the vacancy of the episcopate and wrote a letter to the Armenians in Transylvania on March 8, 1689 in which he encouraged the Armenians to elect a bishop based on right of the free election, similar case of Armenians living in the Polish-Lithuanian Commonwealth (*ius eligendi*). This would prevent the Armenian Apostolic Church to force their candidate on them. At the end of his letter, he warned the Armenians in Transylvania that only a church-union with the Roman Catholic Church would save their souls. He asked them to rebuke the "heretic" faith of their ancestors and enrich with their church-union with the Roman Catholic Church⁴². Nuncio Giacomo Cantelmi praised Oxendio Virziresco's missionary work and mentioned that in Szeklerland the converted Armenians compared him to Saint Gregory the Illuminator (287-325) (*Surb Grigor Lusaworič*'), Founder and Patron Saint of the Armenian Apostolic Church⁴³. The

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, fol. 82^r.

⁴⁰ APF, Lettere SC, vol. 79, fol. 94^r-96^v, 114^r-115^r., 117^r-118^v.

⁴¹ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 82^r-83^v.

⁴² APF, SOCG, vol. 506, fol. 61^r.

⁴³ *Ibidem*.

Apostolic nuncio intervened at the Apostolic Holy See so that the issue of the bishop's appointment could be resolved and recommended Oxendio Virziresco, alone⁴⁴.

Nuncio Giacomo Cantelmi sent Oxendio Virziresco back to Transylvania with this letter. A month later Oxendio Virziresco reported back that more and more people converted to Roman Catholic faith. He took it a great success that many even among the Armenian Apostolic clergy converted. It was mainly due to the fact that Oxendio Virziresco preached and explained the rites, traditions and dogmas of the Roman Catholic Church in Armenian, their native language⁴⁵.

Father Francesco Bonesana's report dated on September 4, 1690 somewhat contradicted Oxendio Virziresco's letter. In the prefect's view, there was great unrest in Transylvania because, despite the conversions, not everybody recognised Oxendio Virziresco and a lot of them still followed Bishop Minas T'oxat'ec'i's associates, the priests who followed the rites of the Armenian Apostolic Church. Father Francesco Bonesana also thought that many among the converted are not true Catholics. He sent to Transylvania his fellow Theatine Father, Sebastiano Maria Accorsi CR (d. 1704), who taught at the Armenian College in Lviv, to assess the situation in Transylvania. Father Accorsi also thought the church-union of the Armenians in Transylvania was unstable since the Armenians accepted only their own converted priests as spiritual leaders. Nevertheless, Father Sebastiano Maria Accorsi concluded that Father Oxendio Virziresco worked hard as a missionary and he should get larger authority and power so that they could accomplish and consolidate the church-union of the Armenians in Transylvania⁴⁶. Father Accorsi did not put in words, but implied that an Armenian Catholic (Uniate) bishop should be sent to Transylvania.

Archbishop Vardan Hunanean also made this very clear in his letter written in November. The archbishop reported that one of Oxendio Virziresco's ex-students, Stefan Stefanowicz Roszka (1670-1739) studied in Rome at Urban College. He also added that he ordained four young Armenian priests and sent them to Gheorgheni in Szeklerland to help Oxendio Virziresco's work. He pointed out that the majority of the Armenians was not yet Catholic except the ones who lived close to Oxendio Virziresco. Archbishop Vardan Hunanean thought that most of the Armenians were fools and stupid for not accepting Catholic faith that offers the only true salvation⁴⁷.

The issue of appointing a bishop thus remained on the agenda. In Spring 1690, Father and Rector Francesco Bonesana transferred to the Apostolic Holy See, the request made by the Armenians of Gheorgheni so as to help Oxendio

⁴⁴ APF, Acta SC, vol. 59, fol. 165^r-169^v; *Ibidem*, vol. 60, fol. 14^r-19^v; APF, SOCG, vol. 506, fol. 63^r-64^v; APF, Lettere SC, vol. 79, fol. 133^{r-v}, 134^r-135^v.

⁴⁵ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 84^r.

⁴⁶ *Ibidem*, fol. 86^r, 94^{r-v}.

⁴⁷ ARSI, fondo *Austria, Historia*, vol. 155, fol. 81^v.

Virziresco with his appointment as a bishop⁴⁸. Two months later Father Sebastiano Maria Accorsi reported to the *Propaganda Fide* that the best solution for the Armenian refugees from Moldavia who lived in Transylvania would be the appointment of a bishop. Nuncio Giacomo Cantelmi, Archbishop Hunanean, and Francesco Bonesana, by then Bishop of Caiazzo in Italy gave full support to this⁴⁹. Father and Bishop Francesco Bonesana before resigning made it clear to the *Propaganda Fide* that Oxendio Virziresco should be ordained bishop. He also requested regular remuneration for the Armenian priest and he himself gave him 50 Roman scudos⁵⁰. Finally, Bishop Francesco Bonesana came up with the suggestion that the jurisdiction of Oxendio Virziresco's future (and then potential) episcopate should be extended not only to Szeklerland, but the entire Transylvania since Catholic Hungarians did not have a high priest either. The Prefect about to resign referred to what his successor, Father Accorsi heard that the Armenians living in Moldavia and Wallachia did not have an Armenian Catholic bishop either. Therefore, he suggested Oxendio Virziresco should be sent among them on mission as an Armenian Catholic (Uniate) bishop. A week later Father and Bishop Francesco Bonesana sent a letter to the *Propaganda Fide* already from Warsaw and asked the cardinals to give their support to Oxendio Virziresco's candidacy for the bishop's position and not to allow the heretic Theodore Wartanowicz to sit on the seat of the deceased Bishop Minas T'oxat'ec'i⁵¹.

In the context of the church-union affair of the Armenians in Transylvania, we cannot disregard the political changes in the Transylvanian Principality in the 1680s. The Imperial generals stationed their troops within the Principality during Winter since the middle of the 1680s. In 1687, Prince Mihály Apafi I (1661-1690) managed to conclude a good deal with Charles V (1643-1690), Duke of Lorraine and Bar, the Imperial field Marshall. The field Marshall promised on behalf of the Viennese court that they respected the independence of the Principality in return for an indemnity of 750,000 florins and feeding the army. Vienna, however, did not keep itself to the agreement. In 1688, General Antonio Caraffa (1642-1693), appointed as a Royal and Imperial commissioner of Transylvania, forced the members of the Transylvanian diet to swear an oath of loyalty. The hesitation on the part of the Transylvanians was justified by the fact that the castles at the periphery of the Great Hungarian Plain (*Alföld*) were still occupied by Ottoman military forces. In 1690, it looked as if the Viennese court cannot gain a foothold in Transylvania. After the death of Prince Mihály Apafi I, Imre Thököly (1657-1705) was elected Prince of Transylvania. The Imperial Court in Vienna issued the *Diploma Leopoldinum* that re-instated the former laws of the Principality, reconfirmed the privileges of the nobility and the towns, and guaranteed free

⁴⁸ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 124^{r-v}.

⁴⁹ *Ibidem*, fol. 140^{r-v}.

⁵⁰ *Ibidem*, fol. 146^{r-v}.

⁵¹ *Ibidem*, fol. 148^r.

religious practice for the four recognised confessions. The tax Transylvania was supposed to pay set in peace to 50,000 florins per year while in war to 400,000 florins. One important thing, however, was missing: the confirmation of appointment of the young Prince Mihály Apafi. Because the prince was still under aged, the Imperial Court in Vienna charged the *Gubernium* (Governorship) of 12 Councillors, among whom three had to be Roman Catholic, with the Governor at its head, to administer Transylvania. On December 1, 1691, Emperor and King Leopold I of Habsburg (1657-1705) re-formulated the Diploma with conditions less favourable to Transylvania. The new version increased the court's influence. The *Gubernium* (*Gubernium Transylvanicum*) directing Transylvania was set up in Sibiu (*Nagyszeben, Hermannstadt*) in 1691 while the Transylvanian Court Chancellery of Vienna was established in Vienna in 1693⁵².

The political changes that took place or were under-way made an impact on the issue of the Armenian Uniate Bishopric in Transylvania. Vienna was also included in the talks and became a more important factor than Lviv. The general session of the *Propaganda Fide* held on June 27, 1689 received nuncio Giacomo Cantelmi's information on the church-union of the Armenians in Transylvania and in Lviv. After the discussion regarding the affair of the Armenians in Transylvania, the *Propaganda Fide* decided to take into consideration the political status of the Transylvanian Principality and the growing military and political influence of the Habsburgs in Transylvania. They thought they should contact Francesco Buonvisi (1626-1700), Apostolic nuncio in Vienna, titular Archbishop of Thessaloniki, who was in close touch with the Imperial Court in Vienna. The *Propaganda Fide* updated him upon Oxendio Virziresco's activities, his candidacy for the bishop's position and the future sphere of ecclesiastical jurisdiction of the episcopate to be⁵³. As a result, Odoardo Cybo, Secretary of the *Propaganda Fide* wrote a letter to Francesco Buonvisi, Apostolic nuncio in Vienna, and asked him to contact the Imperial Court in Vienna since, in the Secretary's view, Transylvania was already under the rule of Emperor and King Leopold I⁵⁴. The Secretary Odoardo Cybo let nuncio Giacomo Cantelmi know of this step⁵⁵. Nuncio Francesco Buonvisi was aware of the multi-faceted problems of the Armenian church-union and could see that in the near future there could be a clash of interests among Vienna, Warsaw, and Lviv regarding the catholicisation of the Armenians in Transylvania. Nuncio Francesco Buonvisi did as he was asked by Secretary Odoardo Cybo and contacted the Imperial Court in Vienna⁵⁶.

When the Armenian clergy in Transylvania received nuncio Giacomo Cantelmi's letter from Oxendio Virziresco, they rejected the appointment of

⁵² ARSI, fondo *Austria. Historia*, vol. 155, fol. 76^r-78^r.

⁵³ APF, Acta SC, vol. 59, fol. 165^r-168^v, 169; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 89.

⁵⁴ APF, Lettere SC, vol. 78, fol. 36^r-37^v.

⁵⁵ *Ibidem*, fol. 37^v-38^r.

⁵⁶ *Ibidem*, fol. 40^v.

Theodore Wartanowicz as an Armenian Apostolic Bishop in Transylvania. The special committee of the *Propaganda Fide* concerned themselves with some of the letters nuncio Giacomo Cantelmi wrote in August 1689⁵⁷. These letters were about the Armenian Uniate bishop who would be elected or sent to head the Armenians in Transylvania, although concrete recommendations as to who that person might be were not put forward then yet⁵⁸.

The Armenians made an attempt to elect a bishop among themselves. In this case, however, it was not sure whether an Armenian Catholic clergyman would sit on the episcopal seat. The Armenians insisted on their right to elect their own bishop. In their letter written to the Apostolic nuncio in Warsaw, they expressed their view that it would be outrageous if this old tradition could not live on in their community. Therefore, they asked the Apostolic nuncio to approve their election of their bishop⁵⁹.

Nuncio Cantelmi in the meantime informed the Apostolic Holy See that he received a letter signed by 14 (out of which two were Armenian Catholic priests) Armenians in Transylvania. On behalf of the community, they expressed their request to appoint Oxendio Virziresco as their bishop. To justify their recommendation, they first mentioned his piety and faith, then the school he founded in Gheorgheni for the young ones and also the fact that he acted as an apostolic administrator in Szeklerland since 1687⁶⁰.

However, Oxendio Virziresco was not the only candidate. Nuncio Giacomo Cantelmi referred to it in his later report that Oxendio Virziresco had rivals such as Deodatus Nersesowicz⁶¹ (1644-1709), titular Bishop of Traianopolis in Rhodope, the former Co-adjutor to the Armenian Catholic Archbishopric in Lviv, alumnus of Armenian College in Lviv, who spread the rumour or the gossip that in fact Oxendio Virziresco was loyal to the Armenian heretic Catholicos and therefore he was not a true Catholic. This obviously proved to be false accusation

⁵⁷ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 140^r.

⁵⁸ APF, CP, vol. 29, fol. 628^r-629^v, 630^r-631^r; APF, Lettere SC, vol. 79, fol. 94^r.

⁵⁹ APF, CP, vol. 29, fol. 631^v.

⁶⁰ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 3, fol. 498^r.

⁶¹ The Polish-born Armenian Catholic priest Deodatus Nersesowicz was one of the first alumni from the Armenian College in Lviv. He was appointed as a titular Bishop of Traianopolis in Rhodope in 1683 by the Apostolic Holy See. But Deodatus Nersesowicz was officially consecrated a year later in 1684 by nuncio Opizio Pallavicini in Lviv. In Archbishop Vardan Hunanean's absence, he governed the Armenian Catholic Archbishopric in Lviv as a co-adjutor bishop between 1683 and 1686. APF, Acta SC, vol. 53, fol. 248^r; *Ibidem*, vol. 54, fol. 165^r-166^v; APF, SOCG, vol. 488, fol. 272^r; *Ibidem*, vol. 490, fol. 508^{r-v}; APF, Lettere SC, vol. 72, fol. 1^v-2^r, 69^r, 256^r, 259^{r-v}, 261^{r-v}; *Ibidem*, vol. 73, fol. 66^r-67^v; APF, CP, vol. 29, fol. 165^{r-v}+166^v; APF, fondo *di Vienna*, vol. 42, fol. 49^v, 129^r; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 3, fol. 374^r, 375^r; *Ibidem*, fondo *Moscovia, Polonia, e Ruthenia*, vol. 2, fol. 195^v; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 5, 7-11.

which nuncio Giacomo Cantelmi saw through, therefore, he did not take Bishop Deodatus Nersesowicz's charges seriously⁶².

Despite their partial church-union, the Armenians were not aware at the time how the Roman Catholic tradition of electing and ordaining a bishop worked and their ignorance could have met with the disapproval on the part of the local Roman Catholic clergy. In any case, the Armenians in Transylvania turned to Pope Innocent XI (1676-1689) and requested him to ordain a bishop for them. They found Oxendio Virziresco as the most suitable person for this⁶³. The Armenians signed the letter on behalf of the community among which we can find the names of Armenian Catholic (Uniate) priests Elia Mendrul and Vardan Martinus Potoczky⁶⁴. The Armenians sent their request to the *Propaganda Fide* and the Apostolic Nuncio in Warsaw written both in Armenian and Latin. The letter written to the Roman Pope is little different. Here the Armenians justified their request by explaining that all of them converted to the Roman Catholic faith thanks to Oxendio Virziresco's missionary activities⁶⁵.

The church-union of the Armenians in Transylvania in 1689 proved to be an imperfect church-union, the details of which remained unclear. Their confession of Catholic faith in the presence of Archbishop Vardan Hunanean was full of unsolved issues since the documents regarding the church union were limited only to the proclamation of the union, the acceptance of the ecclesiastical jurisdiction of Lviv and the Papal primacy. On the other hand, the church union did not clarify the attitude of the Armenians in Transylvania who signed the union agreement regarding Eucharist, the *Filioque procedit* Creed (*ew blxi yOrdwoyn*), the existence of Purgatory (*K'awarann*), the teachings of the Fourth Ecumenical Council of Chalcedon in 451, the right way of singing the Trisagium (Trisagion) hymn, the language of liturgy, the missals, the calendar or the legal and marital status of the Uniate priests. In any case, the interpretation of the church-union, brought further conflicts and problems⁶⁶.

From the perspective of the Roman Catholic Church, signing a church-union with the Armenians in Transylvania was driven by the desire to recreate the original ecumenical unity of the church. The Apostolic Holy See was also of the view that with the church-union of the Armenians in Transylvania the unity in faith between the Latin and Armenian churches that had been prevalent until the turn of the 4th and 5th centuries during the pontificates of Pope Sylvester I (314-335) and Saint Gregory the Illuminator, Apostle and First Catholicos of the Armenians, could be restored soon. According to the Roman Catholic Church, the undeserving successors of the Armenian Apostle were the reason why the Armenian Apostolic

⁶² APF, CP, vol. 29, fol. 636^r; APF, Lettere SC, vol. 79, fol. 15^r.

⁶³ APF, CP, vol. 29, fol. 644^r-645^r.

⁶⁴ *Ibidem*, fol. 630^r.

⁶⁵ *Ibidem*, fol. 647^r-648^v.

⁶⁶ *Ibidem*, fol. 613^r, 628^r-629^v, 636^{r-v}.

Church distanced itself from the then ecumenical Orthodoxy and stepped on the path of Monophysite heresy and schismatism⁶⁷. Therefore, Rome considered it as an important milestone that, after the church union of the Armenians in Poland, the Armenians in Transylvania would do the same. It was considered an important strategic “bridge head” towards a future church-union of the Armenian Apostolic Church with the Roman Catholic Church. The standpoint was spearheaded within the Roman Catholic Church the most markedly by the Jesuits. The Jesuits did not even consider the Armenians in Transylvania as schismatic or Monophysite, but simply as Christians practicing old and outdated rites⁶⁸.

Cantelmi, Apostolic nuncio in Warsaw, tried to explain the situation in his letter dated on October 21, 1689. He expressed his support of the Armenians' church-union in Transylvania. He pointed out the hard and selfless work Oxendio Virziresco had done for the church union and named him as a possible candidate. Oxendio Virziresco as an Apostolic Vicar (*Vicarius Apostolicus*) led the pastoral work of the Catholic Armenians in Transylvania⁶⁹. At the end of his letter, nuncio Cantelmi remembered Pope Innocent XI and assured the Armenians that his successor, Pope Alexander VIII (1689-1691) would also bear in mind the Armenians' plight and the appointment and ordination of their bishop⁷⁰. The Armenians in Transylvania and their church-union would thus be reconfirmed.

Nuncio Giacomo Cantelmi informed Angelo Paluzzo degli Albertoni-Altieri (1623-1698), the Cardinal Prefect of the *Propaganda Fide* about this from Warsaw on November 8, 1689. He enclosed copies of his correspondence with the representatives of the Armenian community in Transylvania. Nuncio Giacomo Cantelmi praised Oxendio Virziresco for his preparedness in theology, for his true Catholic faith and leadership skills adding that he could not imagine any other candidate in Transylvania to solve this issue. On the other hand, he added that Oxendio Virziresco's person might induce discord because Oxendio Virziresco as a co-adjutor to the archbishop had confronted the Armenians and the Theatine fathers several times⁷¹. If the *Propaganda Fide* wanted to resolve the issue of establishing an episcopate upon the request of the Armenians in Transylvania, they should weigh Oxendio Virziresco's candidacy who could direct the future Armenian Catholic episcopate with the help of the Theatine fathers in Lemberg. Nuncio Giacomo Cantelmi also recommended caution. In his view, the Armenian episcopate in Transylvania had to become independent from the Armenian Uniate

⁶⁷ *Ibidem*, fol. 647^r-648^v.

⁶⁸ ARSI, fondo *Austria. Historia*, vol. 176, p. 106; *Ibidem*, vol. 177, p. 79.

⁶⁹ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 142^{r-v}; ELTE EKK, Coll. Hev., cod. 21, p. 83.

⁷⁰ APF, SOCG, vol. 506, fol. 64^r.

⁷¹ APF, Acta SC, vol. 60, fol. 14^r-19^v; APF, CP, vol. 29, fol. 610^r-612^r, 651^r; APF, Lettere SC, vol. 79, fol. 129^r-132^v.

Archbishopric in Lviv to avoid political conflicts between the Apostolic Holy See, the Imperial Court in Vienna, and the Hungarian clergy⁷².

The *Propaganda Fide* reached a decision on this at their session held on January 23, 1690, which they submitted for opinion to Cardinal Giulio Spinola (1612-1691), former Apostolic nuncio in Vienna as well as to Cardinal Michał Stefan Radziejowski (1643-1705), Archbishop of Gniezno (*Gnesen*), Catholic Primate of Polish-Lithuanian Commonwealth⁷³. Three weeks later, on February 14, 1690, the cardinals prepared a very long report on the status of the Armenian Catholic church in Transylvania in which they approved Oxendio Virziresco's episcopal candidacy. However, they did not take a decision, but asked for a new investigation⁷⁴. Therefore, before the final decision, Secretary Odoardo Cybo meant to double-check whether it was necessary to establish an Armenian Catholic episcopate in Transylvania and if it would not clash with the interest of the local Catholic Church. The secretary agreed with the nuncio Giacomo Cantelmi's previous suggestion that the future Armenian episcopate should not depend, on any conditions, upon either the Armenian Catholic Archbishop in Lviv, or the Armenian Catholicos⁷⁵. The secretary's view regarding the assessment of the dependency on the Armenian Catholicos must have been based on fake rumours. The *Propaganda Fide* had previously trusted the news received from missionary reports from Armenia that Catholicos Eliazar I (*Eliazar Aynt'apc'i*) (1682-1691), Patriarch of the Armenians, had converted to Roman Catholic faith. This must have been a misinterpretation since the Armenian Apostolic Church was not happy with attempts made for a church-union with the Roman Catholic Church, therefore it was highly unlikely that the Armenian Patriarch would have accepted the Catholicisation. On the contrary, he persecuted Catholic missionaries and converted Armenians with fire and sword⁷⁶.

The cardinals of the *Propaganda Fide* could not reach a decision. Nuncio Giacomo Cantelmi was staying at the Apostolic Holy See and received the cardinal title from Pope Alexander VIII (1689-1691) around this time. He updated the cardinals regarding the matters of the Armenian Catholic Church in Transylvania to speed up the decision-making process. He also recommended them to appoint and ordain Oxendio Virziresco as the bishop of the Armenian Catholic Church in Transylvania⁷⁷.

On February 14, 1690 Secretary Odoardo Cybo sent a letter to Oxendio Virziresco to Transylvania, in which he informed him that at the session of the *Propaganda Fide* his work was mentioned with great praise. At the same time, he

⁷² APF, CP, vol. 29, fol. 628^r.

⁷³ APF, Acta SC, vol. 60, fol. 19^v; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 91.

⁷⁴ APF, CP, vol. 29, fol. 609^r.

⁷⁵ *Ibidem*, fol. 610^v, 628^r; APF, Lettere SC, vol. 79, fol. 123^r.

⁷⁶ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 22^r.

⁷⁷ APF, CP, vol. 29, fol. 611^r; APF, Lettere SC, fol. 79, 80^r-81^v.

asked him as a potential candidate for the episcopacy to share his experiences and impressions one more time with the leadership of the *Propaganda Fide* regarding the church-union of the Armenians in Transylvania⁷⁸.

In 1689 and 1690, Nuncio Giacomo Cantelmi was almost constantly on the move between Lviv, Vienna, and Warsaw having diplomatic discussions about the church-union of the Armenians in Transylvania and the future Armenian Catholic episcopate. The special committee of the *Propaganda Fide* had a session on May 29, 1690, where the Armenian Catholic Episcopacy in Transylvania was on the agenda. The cardinals stated that Apostolic Vicar Oxendio was subordinated in all matters to the *Propaganda Fide* and not to Lviv. The special committee allocated a salary of 100 Roman scudos for him. They also decided that Rector Francesco Bonesana and his right-hand man, the Theatine Father Sebastiano Maria Accorsi would hand over the Armenian missions they held in Szeklerland to Oxendio Virziresco⁷⁹. Finally, they repeated that the *Propaganda Fide* exercised ecclesiastical jurisdiction over the Armenian episcopate in Transylvania and the Armenian Catholic Archbishopric in Lviv had no say in it⁸⁰. With this decision, the Armenians of Transylvania were detached from the Armenian Catholic Archbishopric in Lviv regarding ecclesiastical jurisdiction. Following this, Secretary Odoardo Cybo instructed Father Francesco Bonesana on June 3, 1690 to inform Archbishop Vardan Hunanean of the decision made by the *Propaganda Fide*⁸¹. The committee also recommended to be appointed Oxendio Virziresco only as a titular Bishop not to clash with the interest of the Hungarian Catholic clergy since there was a separate Roman Catholic Episcopate in Transylvania that had not been filled in for a long time. The court, according to their repopulation plan, was meaning to appoint suitable clergymen to the dioceses that had been without a high priest for long and Transylvania could not have been an exception⁸².

In appointing Oxendio Virziresco one of the factors might have been that as a spiritual leader in Transylvania he was expected to bring together the Catholics in Transylvania or more precisely in Szeklerland, who were in a difficult situation. Therefore, he was the pastor in Transylvania not only for the Armenians, but as a Catholic bishop it was his duty to lead all Roman Catholics in Transylvania since at the time officially there was no Roman Catholic Bishop yet⁸³. This situation in Transylvania, however, foreshadowed future problems regarding jurisdiction.

Pope Alexander VIII issued two Papal briefs on October 2 and 3, 1690, respectively in which he appointed Oxendio Virziresco as titular Bishop of Aladia in Ireland (today: Killalach) and authorised him as an Apostolic Vicar and

⁷⁸ *Ibidem*, fol. 82^v.

⁷⁹ APF, CP, vol. 29, fol. 617^v; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 94.

⁸⁰ APF, CP, vol. 29, fol. 612^r-613^r.

⁸¹ APF, Lettere SC, vol. 79, fol. 134^r-135^v.

⁸² APF, CP, vol. 29, fol. 617^v.

⁸³ ARSI, fondo *Austria. Historia*, vol. 149, fol. 76^r; *Ibidem*, vol. 155, fol. 75^r.

missionary to bring his missionary activities initiated in 1685 to fruition⁸⁴. Of course, the Pope made sure he was not appointed as a Bishop of the Roman Catholic Church in Transylvania. The Apostolic Holy See weighed the situation of the Catholics in Transylvania. The manner in which Oxendio Virziresco was appointed as a bishop with a titular episcopacy can be interpreted in the context of the controversies that had lasted for several decades regarding appointing the Bishop of Transylvania. Furthermore, the *Propaganda Fide* was well aware that, despite the fact that the influence of the Imperial Court in Vienna was growing, the position of the Protestants in Transylvania was still solid, and they could easily expel the Armenian Catholic bishop referring to the fact that the *Diploma Leopoldinum* promulgated in 1690 mentioned an Episcopal Vicar only and did not say anything about a Catholic Episcopate. Oxendio Virziresco must have been informed that he had to keep himself to some unwritten laws after his appointment not to be sent away from Transylvania: e. g. not to show that he was subordinated to Rome, to walk in simple clothes as a priest or monk, to exercise spiritual jurisdiction only and restrain in acquiring estates, etc. This was a little similar to Kázmér (*Casimirus*) Damokos OFM (1606-1678)'s case. Due to the *ius supremi patronatus* debates that lasted for several decades, in 1668 Kázmér Damokos was appointed as the Roman Catholic Bishop of Transylvania but "only" as the titular Bishop of Coron who acted as a bishop incognito⁸⁵. Therefore, Kázmér Damokos was ordained as a bishop in secret while Oxendio' Virziresco's ordination was celebrated officially a few months after his appointment⁸⁶.

Secretary Odoardo Cybo, in his letter written to rector Francesco Bonesana, explained that the two briefs Pope Alexander VIII issued made it possible to appoint and ordain Oxendio Virziresco and he could fulfil his vocation in Transylvania in this capacity⁸⁷. In his response, Father Francesco Bonesana pointed out the problems around the calendar. The Armenians in Transylvania were still using the old Armenian calendar and celebrated Christmas on the day of Epiphany. He also stated that the decrees of the Armenian Catholic Council of Lviv in 1689 should be introduced in Transylvania⁸⁸. He referred to the letter

⁸⁴ ELTE EKK, Coll. Hev., cod. 15, p. 252; *Ibidem*, cod. 16, p. 34; *Ibidem*, cod. 29, p. 346.

⁸⁵ APF, Acta SC, vol. 34, fol. 251^v-255^v; *Ibidem*, vol. 37, fol. 7^v-8^v, 127^r; APF, SOCG, vol. 421, fol. 392^r-394^r; *Ibidem*, vol. 422, fol. 506^r-508^v; APF, SC, fondo *Ungheria e Transilvania*, vol. 1, fol. 509^r-511^v; APF, fondo *di Vienna*, vol. 6, fol. 188^r-198^v, 250^r-254^r; ARSI, fondo *Austria. Historia*, vol. 149, fol. 76^r; *Ibidem*, vol. 155, fol. 75^r; *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi* (ed. by Remigius Ritzler OFM Conv & Pirminius Sefrin OFM Conv0, Padua 1952, p. 105; Ferenc Galla, *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17-18. században* (ed. by István Fazekas), Budapest-Rome 2005, p. 208-211, 228-230.

⁸⁶ APF, SOCG, vol. 510, fol. 94^r, 97^r, 101^r; APF, Lettere SC, vol. 80, fol. 64^r; Chr. Lukácsy, *op. cit.*, p. 70; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 94-95.

⁸⁷ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 140^r.

⁸⁸ APF, SOCG, vol. 510, fol. 95^r.

written by Andrea Santacroce (1656-1712), Apostolic nuncio of Warsaw, titular Archbishop of Seleucia in Isauria (later Apostolic nuncio in Vienna and Cardinal), dated on May 2, 1691, where it was suggested that Oxendio Virziresco should do missionary work outside of Transylvania too, in Moldavia and Wallachia, to accomplish the church union of the Armenian communities living there and also to include them into a future bigger ecclesiastical diocese. The head of that diocese would naturally be Oxendio Virziresco himself⁸⁹.

Oxendio Virziresco was ordained officially only ten months after his appointment, on July 31, 1691 at the Armenian Catholic Cathedral of the Assumption of the Saint Mary in Lviv according to the Latin and Armenian Catholic (Uniate) rites⁹⁰. The ordination was celebrated by Archbishop Vardan Hunanean and nuncio Andrea Santacroce. Then the newly ordained bishop left for Transylvania where the *Propaganda Fide* assigned Gheorgheni as his temporary seat⁹¹.

In this context the question arises: what reactions did Oxendio Virziresco's appointment and ordination induce in Lviv especially since the jurisdiction over the Armenians of Transylvania had been taken from the Armenian Catholic Archbishopric? Archbishop Vardan Hunanean must have felt disappointed by this decision of the *Propaganda Fide*. After being ordained, Oxendio Virziresco set about doing the real work and went to see the Armenian communities trying to win them over to the Roman Catholic faith. Based upon the decision of the *Propaganda Fide*, he wanted to include under his jurisdiction the converted communities as well⁹². This meant that, as a result of the decision made by the special committee of the *Propaganda Fide*, the converted communities would be directly subordinated in ecclesiastical matters to Rome⁹³.

As a conclusion, Oxendio Virziresco was appointed consciously a titular Bishop by the Apostolic Holy See. Besides, according to the Imperial Court in Vienna, Rome should have taken Hungarian Catholic Church's interest into consideration, because it had an intention to restore the non-functioning Roman Catholic Bishopric and Diocese in Transylvania [with a centre of Alba Iulia (*Gyulafehérvár*, *Weissenburg*)] in the late 17th century. Consequently, the

⁸⁹ *Ibidem*, fol. 96^r.

⁹⁰ APF, Acta SC, vol. 61, fol. 84^r-87^v; APF, SOCG, vol. 509, fol. 33^{r-v}; APF, Lettere SC, vol. 80, fol. 4^v, 13^v-14^v, 65^v, 74^r-75^v, 86^r-87^v; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 146^{r-v}; ELTE EKK, Res Transylvanica. Historia [hereafter, G], vol. 522, fol. 137^{r-v}, 173^{r-v}; Prímási Levéltár/ Hungarian Roman Catholic Primate's Archive, Esztergom, Hungary [hereafter, PL], Archivum Ecclesiasticum Vetus [hereafter, AEV], Sub Primate Széchenyi [hereafter, SPSZ], no. 273/2; *Kamenic*' cit., p. 128; *Step'anosi Rōšk'ay Žamanakagrut'iwn* cit., p. 187.

⁹¹ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 261^{r-v}.

⁹² *Symbolae ad illusttrandam historiam ecclesiae orientalis in terries Coronae Sancti Stephani* (ed. by Nicolaus Nilles S. J.), 2, Innsbruck 1885, p. 918-919, 921.

⁹³ APF, SOCG, vol. 512, fol. 180^r; APF, CP, vol. 29, fol. 617^r; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 95.

Hungarian Catholic Church tolerated just one Catholic bishop, and not more in Transylvania⁹⁴.

At the same time, the Armenians in Transylvania under Bishop Oxendio Virziresco's pontiff did not have canonisation problems. They were directly under the jurisdiction first of Lviv and then of the *Propaganda Fide* and did not have to fight for the establishment of a diocese directly submitted to the Archbishopric of Esztergom like the Greek Catholic Ruthenians⁹⁵. The Armenians did not even think of establishing an independent diocese. They were content to be led by a titular bishop directly reporting to the Apostolic Holy See in Rome. Later on, in 1696, Oxendio Virziresco as a Bishop mentioned the Armenian diocese in two of his letters but later the bishop gave up this choice of words⁹⁶. Most probably, he wanted to avoid conflicts with the Hungarian Catholic Church that was about to reorganise the Roman Catholic episcopate in Transylvania. Therefore, no conflict arose, such as was the case with the Greek Catholic Ruthenians for Mukačiv (*Munkács*, *Mukačevo*, *Munkatsch*; Ukraine) between Esztergom and Eger⁹⁷.

In addition, Oxendio Virziresco was appointed titular Bishop by the Apostolic Holy See for three reasons. First, the Apostolic Holy See in Rome took into consideration the interests of the Hungarian Roman Catholic Church especially because the Hungarian church did all they could to re-establish the somewhat shattered authority of the Roman Catholic Episcopacy in Transylvania⁹⁸.

Secondly, the Apostolic Holy See was well-informed of the circumstances of the Catholics in Transylvania through the reports sent by their missionaries. Following closely the political changes that took place in 1690 and due to the

⁹⁴ After a relatively long vacancy, the first real diocesan Catholic Bishop in Transylvania was András Illyés (1637-1712), who was appointed by the Apostolic Holy See in 1696. However, because of the strong resistance of the Protestantism and Liberation War (1703-1711) of Prince Ferenc Rákóczi II (1676-1735), Bishop András Illyés was not able to gain a foothold in Transylvania. Therefore, he was obliged to govern his diocese "in exile", in other words out of Transylvania, until his life's end in 1712. After Bishop András Illyés's death, the Apostolic Holy See appointed the Transylvanian-born György Mártonffy (1663-1721) as a Bishop of Transylvania in 1713. F. Galla, *op. cit.*, p. 269-274; K. Nagy, *Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények*, "Erdélyi Múzeum" 78 (2016), 1, p. 68-84; Béla Vilmos Mihalik, *A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696)*, in *Catholice reformare: A katolikus egyház a fejedelemség korában* (ed. by Dávid Diósi & József Marton), Budapest-Cluj 2018, p. 283-304.

⁹⁵ K. Nagy, *The Catholicization of the Transylvanian Armenians (1685-1715). Integrative or Disintegrative Model?*, in *Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization* (ed. by Agnieszka Barszczewska & Lehel Peti), Cluj 2011, p. 48-50.

⁹⁶ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 4, fol. 407^r-408^v, 409^{r-v}.

⁹⁷ K. Nagy, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685-1715)*, Budapest 2012, p. 200-201.

⁹⁸ APF, SOCG, vol. 535, fol. 1^r-3^v; APF, SC, fondo *Ungheria e Transilvania*, vol. 3, fol. 46^r-52^v.

strong influence of the Protestants, it would still not be fortunate to openly appoint a bishop to head the Catholic Armenians. Therefore, it was decided that Oxendio Virziresco would keep working in Transylvania among the Armenian and the Roman Catholics as a titular bishop incognito, clothed as a simple priest or a monk as had been done formerly by the Apostolic Holy See in the cases of Kázmér Damokos, titular Bishop of Coron or István (Stephen) Kada (1617-1695), titular Bishop of Augustopolis. Another example, however, contradicts this; József (Joseph) De Camelis (1641-1706) was appointed in 1689 as the head of the Greek Catholic Ruthenians being Titular Bishop of Sebasteia not to diminish the authority and jurisdiction of the Bishop in Eger under whom the Ruthenians belonged to⁹⁹.

Thirdly, this type of appointment was no novelty for the Armenians. Several cases are known when the Apostolic Holy See sent on mission archbishops or bishops clothed as simple priests or fathers (friars) among the Armenians in their homeland so that the Ottoman or Persian authorities or the people of the Armenian Catholicos, Head of the Armenian Apostolic (Eastern) Church, would not recognise them. An example like this was the case of the titular (Arch)Bishops of Naxijewan (*Naxçıvan*; now in Azerbaijan)¹⁰⁰. We have also seen that a title of titular Bishop was given to co-adjutors in the case of the Armenian Catholic Archbishopric in Lviv: in 1675 Vardan Hunanean was accorded the title of titular Bishop of Epiphania in Syria, in 1683 Deodatus Nersesowicz was appointed titular Bishop of Traianopolis in Rhodope, while in 1710 Stefan Stefanowicz Roszka became titular Bishop of Hymeria¹⁰¹.

⁹⁹ István György Tóth, *A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók, 1622-1700*, "Századok" 138 (2004), 6, p. 843-892; Tamás Véghseő, „mint igaz egyházi ember...” *A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának a létrejötte és 17. századi fejlődése*, Nyíregyháza 2011, p. 111-143.

¹⁰⁰ APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 2, fol. 107^r-108^v, 109^{r-v}, 110^r.

¹⁰¹ APF, Acta SC, vol. 80, fol. 178^r-182^r, 297^r; APF, SC, fondo *Armeni*, vol. 2, fol. 209^r-211^v, 332^r-337^v; *Step'anosi Rōšk'ay Žamanakagrut'iwn* cit., p. 176, 183, 186, 194-195; Gr. Petrowicz, *op. cit.*, p. 58-61.

Romanul unei școli de țară: Potângenii

Cătălina Mihalache

Keywords: *School History; Teaching Career; Rural Society; Modernization in Moldavia; Local History*

Forme și formalități

Prin bunăvoința unui fost coleg de facultate, ajuns apoi student la Masterul de Istoria comunismului, unde predam cândva un curs despre educația din perioada respectivă¹, am ajuns în posesia unei fotocopii după un registru de inspecții școlare, din prima jumătate a secolului trecut. Faptul s-a petrecut în urmă cu aproape un deceniu, timp în care copia respectivă s-a odihnit netulburată de publicări indiscrete, fiind doar lecturată când și când, în spațiu privat. Cât despre original, este sigur că nu a ajuns la Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale, fiind încă, foarte probabil, la școala de unde a fost extrasă copia.

Binevoitorul donator predă deja de mulți ani la școala din comuna respectivă, ca profesor de istorie. A rămas titular în același post nespectaculos, făcând o naveta incomodă, iar în câțiva ani a devenit și director. Precizările sunt importante pentru că schițează o secvență din viața pe care o vom regăsi chiar în paginile documentelor, confirmând astfel un parcurs profesional tipic pentru o școală de țară.

Registrul în sine are și meritul de a ne atrage atenția că există documente istorice în afara celor intrate în custodia Arhivelor Naționale, iar ele au fost (și sunt încă!?) de o amploare nebănuită.

Nefiind inventariată în sistemul arhivistic național, condica nu are numerotarea conformă standardului respectiv, dar filele sale au primit de la început numere imprimare prin ștampilare, prevăzute pentru fiecare nou formular de proces-verbal; numerele sunt cuprinse între 1 și 105. Un astfel de proces-verbal are alocate patru pagini tipărite cu rubrici speciale, dispuse *recto/verso*. Nu am văzut niciodată originalul, dar răsfoind copia, putem deduce că multe pagini necompletate (mai ales cele goale, aflate în poziția *verso*) au fost omise la fotocopiere. Cu titlu de exemplu, întâlnim totuși câteva pagini necompletate, anulate sau nu formal. Inexplicabil, lipsesc filele de procese-verbale numerotate de la 30 până la 34. Această sincopă este demarcată prin procesele-verbale de inspecție din 28 mai 1920, respectiv 30 ianuarie 1922. În afara cifrelor imprimate pe foaie nu există o altă formă de numerotare distinctă a documentelor, astfel încât nu putem ști dacă lipsesc efectiv câteva dintre ele sau doar au fost doar extrase niște file goale din cuprinsul condicii.

¹ Vom omite aici numele său, deși (sau tocmai pentru că) între timp s-a făcut cunoscut în viața politică a țării.

În general, procesele-verbale de inspecție școlară aveau un ritm de redactare destul de stabil, ceea ce însemna una sau două vizite de control pe an. Dar, în acest registru găsim destule situații cu mai multe documente înregistrate în același an: 3 în 1901; 5 în 1915; 5 în 1922; 4 în 1924; 5 în 1925; 5 în 1929; 3 în 1937; 3 în 1941; 5 în 1942; 5 în 1945; 3 în 1946; 3 în 1949. Avem și câte două procese-verbale emise în aceeași zi (11 iunie 1922; 11 mai 1936). Dar câteva intervale de cezură atrag atenția², prin trimiterea tacită la convulsii grave ale istoriei naționale: 14 mai 1916-26 ianuarie 1918 (ceea ce corespunde, aproximativ, implicării României în Primul Război Mondial), 28 mai 1920-30 ianuarie 1922 (posibil datorită crizei economice și politice postbelice, dacă nu este vorba despre unele mize locale), 26 martie 1931-27 ianuarie 1934 (perioadă ce poate fi asociată marii crize economice interbelice și restrângerilor bugetare aferente), 12 decembrie 1939-16 ianuarie 1941 (pierderi teritoriale, cutremur, exilarea regelui Carol al II-lea, instalarea regimului Ion Anonescu împreună cu legionarii și apoi alungarea acestora din urmă), 13 septembrie 1943-20 aprilie 1945 (apropierea și instalarea frontului în Moldova, ocupația militară sovietică). Ultimele două intervale de pauză mai cuprinzătoare între două procese-verbale indică, mai curând, o reșezare a periodicității de inspectare. Găsim astfel intervale mai mari între două controlare – între 17 decembrie 1951 și 5 mai 1953, respectiv 17 noiembrie 1954 și 6 aprilie 1956 – care nu sunt ușor de decriptat. În afara unei bănuite acutizări a “luptei de clasă” impuse de regimul comunist, care provoca peste tot conflicte și neajunsuri, pot fi și explicații ținând de factorii locali, mai greu de reconstituit.

În formatul său original, registrul era autentificat printr-o bandă orizontală imprimată în marginea de sus a filelor, unde putem citi autoritatea emitentă – **CONTROLUL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI PRIMAR** –, dar inscripționarea devine tot mai greu lizibilă, pe măsură ce derulăm filele de registru, iar după nr. 36 dispare din paginile copiate. Pentru supra-autentificare, în colțul stânga jos al fiecărei pagini noi de proces-verbal este specificat: “Imprimeria Statului”. Registrul propune pentru fiecare proces-verbal patru pagini secționate precis în cinci capitole de investigație și o încheiere-standard de localizare și de autentificare a inspecției. Ideea unor rubrici prescrise de autorități³ era mai veche și urmărea să obțină cu

² Considerăm lipsa documentelor în anii 1906 și 1911 ca fiind o situație la limita normalității, căci vizitele anuale la anumite școli se puteau decala fără prea multe explicații din partea corpului de control.

³ Găsim o primă formulare de acest gen, cel puțin pentru un “cap” de proces-verbal, în *Regulamentul pentru Serviciul de Inspecție al școalelor*, publicat în “Monitorul Oficial” nr. 31 din 13 iulie 1885. A se vedea *Colecțiunea legilor, regulamentelor, programelor și diferitelor decisiuni și dispozițiuni generale ale acestui departament, de la 1864-1901, adunate și publicate sub îngrijirea dl. C. Lascăr și I. Bibiri*, București 1901, p. 413. Nu erau prescrise și rubricile de completat ale inspecției propriu-zise, doar datele de identificare: ziua, locația (sat, comună, plasă, județ), tipul de școală, numele și calitatea celui care efectuează inspecția, numele învățătorilor prezenți. Pare o exigență chiar

certitudine anumite tipuri de informații din teren, așa cum nu se întâmpla în mod regulat.

Instrucțiunile pentru inspectori relaua periodic cerințele emise de administrația școlară, dar răspunsurile erau în continuare inegale și nu neapărat precise. Din acest motiv s-a ajuns la astfel de rubrici supradetaliat, după cum găsim în această condică.

Erau 5 secțiuni. În prima, “Starea materială și de igienă”, se cereau detalii despre clădirea ce adăpostea școala, despre mobilier, despre curățenie și despre modul de aerisire, despre cum se ține apa de băut pentru elevi, despre suprafața sălii de clasă raportată la numărul școlarilor, despre situația combustibilului. Dar erau incluse și solicitări despre școlari, începând cu distribuția copiilor pe clase, de la clasa I la a VI-a; se punea întrebarea “dacă elevii fac exerciții corporale și cântări?” și, în general, “ce înfățișare de sănătate prezintă?”.

A doua secțiune era intitulată “Cancelaria școlii” și cuprindea situația documentelor școlare: conдика de prezență a învățătorilor, matricola elevilor, conдика de atestate de studiu; tot aici se cereau informații despre arhiva școlii, dar și despre “zestrea didactică”.

Partea a III-a cuprindea, efectiv, miezul inspecției școlare, sub titlul “Învățământul”⁴. Pentru a nu mai fi eludate aspectele semnificative ale investigației, s-a cerut explicit, într-o *Nota Bene*, ce trebuie să aibă în vedere un inspector: “Se va înscrie clasa sau clasele inspectate, institutorii sau învățătorii lor; se va observa: disciplina și atențiunea, metoda, gradul dezvoltării mintale al copiilor [sic!], temeinicia cunoștințelor, lucrările scriptice, textul de pregătire al lecțiilor, înaintarea studiilor față cu cerințele programei”. Aceasta era partea de investigație care se va dezvolta progresiv în detrimentul sau chiar până la omisiune totală a celorlalte aspecte.

Foarte semnificativ pentru epoca în care a fost elaborat chestionarul, secțiunea a IV-a era special dedicată “Lucrului manual”. Erau chiar anii în care lucrul manual (cu varianta “lucrului de mână”⁵ pentru fete) se reglementa tot mai

minimală, ceea ce sugerează că inspectorii erau destul de neglijenți cu acest aspect. Art. 29 al *Regulamentului* menționa că fiecare școală primară trebuie să aibă un registru “parafat și sigiliat de ministrul de instrucțiune publică și culte”. Fiecare foaie era împărțită în trei coloane, dintre care a treia trebuia luată cu sine de revizor (fiind detașabilă); dar tocmai partea destinată consemnării rezultatelor inspecției era albă, lăsând inspectorului completa libertate de exprimare (*Ibidem*, p. 412).

⁴ În copie, este rubrica cea mai ștersă din laterala paginii respective, fiind greu de reconstituit, probabil datorită dimensiunii originalului, care depășea clar formatul standard (pentru noi) A3.

⁵ “Lucrul de mână” are o poveste mult mai veche decât lucrul manual pentru băieți, fiind practic nelipsit din școlile pentru fete; îl găsim în programa școlilor primare de stat încă de la 1864. Noutatea anilor 1880-1890 consta în accentul pus pe “cusăturile naționale”. Mai multe despre subiect, a se vedea în Cătălina Mihalache, *Școala și artizanatul. Interpretări culte ale artei populare*, Cluj-Napoca 2008.

serios ca obiect școlar⁶, devenind obligatoriu în școlile primare. Se cereau detalieri despre “starea atelierului, uneltele, materiile prime, îndemânarea școlarilor”; nu și despre îndrumătorii copiilor, dar de obicei exact aici se oprea însemnarea. Chestiunea atelierului era din start mai curând o sugestie de viitor, de vreme ce multe școli abia aveau una sau două săli de clasă cât de cât amenajate.

Ultima secțiune, intitulată “Diverse”, avea și ea sugestii precise: “Școala sau învățătorul primesc vreo publicație periodică școlară și care anume?; Ce lucrări noi didactice s-au mai citit? Autoritatea județeană sau comunală dă concursul legal?”. Dacă despre autorități se mai pomenea câte ceva și, de obicei, pe un ton concesiv, în ceea ce privește orizontul de lecturi al învățătorilor, rubrica rămânea de regulă goală (iar uneori apărea și un NU hotărât în dreptul respectivelor întrebări).

Prima mențiune pozitivă apare târziu, când “ajutoarea de învățătoarea” Paraschiva Teodorescu, “numită cu titlu provizoriu” încă din 1901 – și singura care predă atunci în școală – a declarat că citise *Cursul de pedagogie* al lui I. Găvănescu (proces-verbal din 30 octombrie 1908, f. 14^v). Tot ea citea, doi ani mai târziu, Revista “Asociației Învățătorilor [și învățătoarelor din România]”⁷ (proces-verbal din 18 ianuarie 1910, f. 18^v). Timp de peste un deceniu nu mai găsim alte mențiuni. Între timp, ea a devenit învățătoare cu titlu “definitiv”.

Apoi aflăm că învățătorul M. Hulubei citea revista “Lamura”⁸, menționată mai întâi în procesul-verbal din 18 noiembrie 1924, apoi în cel din ianuarie 1925, când se adăuga și “Revista învățământului”, alături de “ultimele noutăți pedagogice ale dlor [I.] Nisipeanu și Gh. Antonescu”. Lăudabilul cititor nominalizat aici, care dobândise între timp titlul de învățător “definitiv”, fiind și director al școlii, a fost în mod clar foarte apreciat de revizorul școlar de cl. a II-a (subrevizor) Spiridon Râpă. Prin contrast, putem aprecia că același revizor a fost foarte sever cu ocupanta postului al doilea din școală, domnișoara Elena Vrânceanu, suplinitoare care predă aici din 1923. Subrevizorul a insistat să îi

⁶ Programa de școală primară din 1893 a cuprins pentru prima oară și lucrul manual ca materie obligatorie; a se vedea *Colecțiunea legilor, regulamentelor* cit., p. 1073. De fapt, nu a existat de la început o programă anume pentru practicarea lucrului manual, tocmai pentru a se lăsa fiecărui învățător posibilitatea de adaptare la condițiile locale. Sugestiile erau minimale: “împletituri, cartonaje și lucrări ușoare de tâmplărie”. Teoretic, învățătorul ar fi trebuit să își alcătuiască o programă proprie, pe care să o supună apoi spre aprobare inspectorului, dar practic revizorii doar luau act de cele petrecute, dând sau nu unele sfaturi și făcând, cel mult, câteva precizări sau aprecieri relativ la munca dascălului cu elevii săi. Vom vedea însă că la examenul de absolvire a clasei a V-a se cereau și lucrări efectuate de copii. Cea mai interesantă notație de acest gen a fost aceea din procesul-verbal de inspecție datat 30 martie 1922, încheiat cu “vii mulțumiri” aduse învățătorului M. Hulubei pentru întreaga sa activitate; cu acest prilej, a fost remarcat elevul “Mititelu Const. din clasa a V-a”, pentru calitatea execuției împletiturilor din paie.

⁷ Care apărea din 1900, la Buzău.

⁸ Înființată în 1919, cu profil dascălesc, avându-l ca director pe Al. Vlahuță.

demonstreze incapacitatea profesională până când a fost înlăturată din post – situație destul de rar întâlnită și unica înregistrată în această condică. Cel puțin așa deducem din faptul că un proxim proces verbal a înregistrat-o drept succesoare a respectivei domnișoare pe doamna Emilia Hulubei⁹, lăudată pentru rezultatele obținute de elevii săi. Documentul respectiv nu mai conținea să evidențizeze meritele directorului Hulubei, la toate capitolele posibile: învățătura copiilor, buna gospodărire a școlii, cursuri pentru adulți, curs cu elevi de clasa a V-a (ceea ce foarte rar a fost consemnat), predarea lucrului manual (la băieți), foarte bune relații cu sătenii și autoritățile. Apogeul acestui exercițiu encomiastic a fost sublinierea faptului că “învățătorul în dragostea ce are pentru misiunea sa, citește revista *Lamura*, *Ideia*¹⁰ etc. de asemenea constat că citește ultimele noutăți pedagogice: *Școala educativă* de [N.] Moiescu¹¹, *Probleme de logică* de [I.] Petrovici, *Pedagogia utilitaristă* de H. Spencer, *Pedagogia morală* a lui Kant¹², *Pestalozzi și Educația poporului*¹³, *Educația cetățenească* de Kerchen, Steiner [sic!]¹⁴ și *Evoluția sistemelor de morală* de Gr. Tăușan” (f. 52). Practic, se poate spune că revizorul a pus în seama învățătorului cam tot ce știa el în materie de lecturi pedagogice recomandate sau la modă, iar ca să împace și rubricația și intenția encomiastică, le-a declarat pe toate “noutăți”.

În noiembrie același an, în locul doamnei Emilia Hulubei apărea însă domnișoara Elena Bârlădeanu, suplinitoare, iar din anul următor, 1927, dl. Hulubei dispare complet din această locație. Îl putem găsi funcționând la școala de aplicație a Școlii Normale din Iași, iar după un scurt interludiu sătesc (la Rediul lui Tătar,

⁹ Deși, în certificatul de căsătorie, din 1921, ea apare ca fiind de profesiune “agricultoare” (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale ale personalului didactic de la școlile din regiunea Iași*, vol. I: A-H, ds. H/339, f. 11).

¹⁰ Foarte probabil, se referea la revista “Ideea europeană”.

¹¹ N. Moiescu, *Școala educativă*, București 1920.

¹² La acea dată, Const. V. Buțureanu tradusese din franceză o lucrare intitulată *Tratat de pedagogie* (1912), de Immanuel Kant, cu note lămuritoare din alte lucrări ale filosofului. În 1924, s-au tradus, într-o ediție îngriită de A. A. Luca, fragmente din *Critica rațiunii practice*, sub titlul *Religia în limitele rațiunii pure* (1793); într-o anexă, era cuprins un fragment cu titlul “Știință și morală”; a se vedea <https://mirceadiaconu.wordpress.com/2016/04/11/tabelul-cronologic-complet-al-traducerilor-in-limba-romana/> accesat la 15 martie 2022. Trimiterea confuză a revizorului pare să se refere totuși la tratatul de pedagogie.

¹³ În această notație, revizorul nu se referă la o lucrare originală a pedagogului elvețian Johann Heinrich Pestalozzi, ci la lucrarea lui George G. Antonescu, *Pestalozzi și educația poporului*, București 1919.

¹⁴ Georg Michael Kerschensteiner, pedagog german care a dezvoltat educația vocațională în Germania, cunoscut mai ales din anii 1890, când a devenit directorul școlilor publice din München. Lucrarea citată apăruse în original în 1901 (*Die staatsbürgerliche Erziehung der deutschen Jugend*).

în 1929), a rămas definitiv ca învățător (și chiar director) în oraș. Cariera începută cu succes la Potângeni a fost confirmată în Iași¹⁵.

Pentru următoarele trei decenii vom găsi aici, în schimb, familia de învățători Cordoneanu (Corduneanu). În 1928, inspectorul încă mai nota câteva titluri de periodice lecturate la școală¹⁶, dar noii învățători se vor remarca prin alte înfăptuiri, nu prin lecturi pedagogice la zi.

Revenind la formularul de proces-verbal tipărit, ajungem la încheierea-standard a documentului, care mai rezerva o rubrică pentru "Observații generale", cerând apoi identificarea și localizarea evenimentului (inspecției): "Școala... no..., inspectat azi..., luna..., anul 189..., ora..., comuna..., cătunul..., județul..., plasa.... Revizor..."¹⁷. Era și un loc special destinat pentru "Sigiliul Școlii", dar aceasta a fost o poveste aparte.

¹⁵ Mihai Hulubei se născuse în 1898, în satul Românești al comunei Movileni, din județul Iași. În 1919 obținea diploma de capacitate ca învățător, cu media 9,10 (a fost al doilea clasat din cei 84 de absolvenți ai școlii normale). În 1921 s-a căsătorit, iar în anii următori (cât a funcționat la Potângeni) a avut doi copii. Înainte de a preda aici fusese pentru câteva luni suplinitor la școala din satul Mălăiești, în 1919 (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, I: A-H, dos. H/339, f. 7^{r-v}, 8, 12). În 1922 a fost decorat cu ordinul "Coroana României", în grad de cavaler (*Ibidem*, f. 39). Tot în perioada când a lucrat la școala din Potângeni, a primit o diplomă din partea Prefecturii județului Iași, "pentru că s-a distins în predarea lucrului manual" (*Ibidem*, f. 44) și a fost decorat cu "Răspłata muncii pentru învățământ clasa a III-a" (*Ibidem*, f. 38). Și la *Expoziția generală a școalelor primare și a grădiniilor de copii din Municipiul și județul Iași*, din iunie 1934, a primit o *Diplomă de onoare cl. a III-a*, "pentru cartonaj, modelaj, țesături de hârtie și obiecte din lemn" (*Ibidem*, f. 45). S-a distins și în alte domenii de pregătire a elevilor, primind, în 1936, "insigna Pregătire Premilitară cl. II-a" (*Ibidem*, f. 42). În ianuarie 1938 a fost delegat "inspector școlar primar cu controlul în învățământ", pentru municipiul și județul Iași, dar în luna următoare a demisionat (*Ibidem*, f. 35,36). A participat la război, fiind remarcat de superiorii săi. Un rezumat elogios al întregii sale activități a fost consemnat în procesul-verbal de inspecție specială în vederea acordării gradului superior și a gradației de merit, din 6 martie 1946 (*Ibidem*, f. 20-21). Găsim aici o scurtă definiție a gloriei locale pe care o întruchipa acest învățător exemplar: "cine din Iașul nostru nu cunoaște și nu a apreciat cu elogii activitatea didactică a dlui Hulubei?" (*Ibidem*, f. 20). Decesul său prea timpuriu, în 1947, a întrerupt șirul realizărilor personale, dar acest eveniment nefericit a dus la întocmirea unui riguros și consistent "dosar de pensiuine" pentru urmașii săi, care ajută la reconstituirea cu destulă fidelitate a evoluției sale profesionale.

¹⁶ Tilurile erau numeroase: "Lamura", "Revista Generală a Învățământului", "Revista învăță. române" (?), "Vremea școlii", ba chiar "și altele" (proces verbal din 6 iunie 1928, f. 55^v).

¹⁷ Era un registru deja vechi. La SJAN Iași am identificat, de exemplu, un registru imprimat cu anul "190..."; a se vedea SJAN Iași, fd. *Inspectoratului Regional Școlar Iași*, ds. 438, care constă într-un registru de inspecții al școlii din cătunul (Goroni) Goruni, comuna Tomești, județul Iași.

Încă din 1901 se atrăgea atenția învățătorilor să ceară de la comună un sigiliu pentru școală, dar abia peste 7 ani se vede o astfel de autentificare imprimată (pentru procesul verbal din 30 octombrie 1908). De formă ovală, urma sigiliului avea următoarea inscripție: “SCOALA RURALĂ MIXTĂ DIN SAT POTÂNGENI, COM. MOVILENI PL[ASA] COPOU, JUD. JASSI, ROMANIA”. A fost folosit și ulterior, dar nu constant; ultima oară îl găsim imprimat pe documentul datat 28 mai 1920, apoi niciun alt proces-verbal nu a mai fost stampilat.

Cazul sigiliului este exemplar pentru a ilustra ritmul realizării achizițiilor școlare, care s-a menținut imperturbabil, de ordinul anilor, indiferent de mărimea investiției sau de necesitatea presantă invocată de solicitanți. Garduri, uluci (burlane), bănci, reparații la pereți sau la acoperiș, curățarea grădinii, reparația ușilor sau completarea geamurilor, aducerea unui dulap, a meselor, a băncilor sau a scaunelor, a lemnului de construcție – toate se târăgănu cu anii sau, până la urmă, erau complet ignorate. Au fost cazuri când învățătorii au plătit din salariul lor costurile de curățenie și reparație, ca să nu li se mai reproșeze starea proastă a școlii¹⁸ sau au luat inițiative de-a dreptul îndrăznețe de autofinanțare a reconstrucției unei clădiri distruse¹⁹.

Curând, solicitările formularului tipărit au devenit în bună parte desuete. Cel mai rapid s-au perimat întrebările care de la început pot părea cumva nefirești cititorului din zilele noastre, despre starea apei de băut sau aerisirea claselor, ori întrebarea dacă elevii fac “exerciții corporale și cântări”. În contextul igienismului în ascensiune și a vogii pe care o căpăta gimnastica școlară, astfel de întrebări erau în acord cu sfârșitul de secol al XIX-lea și începutul celui următor.

Legat de starea “apei de beut”, pe parcursul a câtorva procese-verbale, aflăm până la urmă la ce se refereau autoritățile; apa necesară elevilor nu ar fi trebuit să se păstreze într-un vas ca oricare altul, ci într-unul acoperit și înzestrat

¹⁸ Este ceea ce a făcut Aglaia Corduneanu după ce i s-a reproșat că nu are grijă de școală, fără nicio milă pentru faptul că preluase această răspundere de la soțul său concentrat de mai multe luni, nici pentru faptul că avea trei copii, dintre care doi mici, de 2 și 4 ani. Tonul amenințător al revizorului, care constata o delăsare îngrijorătoare a școlii – “recomand dnei. Directoare a fi preocupată mai mult de interesele școlii decât de cele personale” (procesul-verbal din 10 iunie 1942, f. 78^v) – a determinat-o pe învățătoare să cheltuiască 5.000 de lei din salariul său pentru reparații și curățenie, de vreme ce suma de 1.000 lei alocată de către Comitetul școlar al comunei era complet insuficientă (procesul-verbal din 13 august 1942, f. 79).

¹⁹ Găsind școala complet distrusă de război – așa cum, de altfel, era întregul sat – directorul Const. Corduneanu a organizat un comitet de reconstrucție, care a luat în arendă de la Regiunea Agricolă Iași, o suprafață de 197 hectare de stuf, pentru a fi exploatată în folosul școlii. Vânzând mii de “maldăre de stuf”, comitetul adunase deja “frumoasa sumă de 592.000 lei” (procesul-verbal din 5 decembrie 1945, f. 85). Dar acest început promițător nu a avut urmări suficiente de consistente. Abia peste șapte ani, cu fonduri de la autoritățile de stat, se va încheia construcția unei modeste clădiri noi.

cu robinet. În 1903, revizorul solicita învățătoarei de atunci “să ceară de urgență, de la primărie”, un astfel de obiect (proces verbal din 21 martie 1903, f. 8). În 1910 era amintit un vas acoperit, dar situația nu a durat și abia peste alți ani s-a consemnat existența unui “vas de lemn acoperit și cu robinet” (proces-verbal din 4 martie 1915, f. 22). Nu insistăm asupra eficienței sanitare a acestui dispozitiv – care este foarte redusă, din punctul nostru de vedere, însă era un progres față de situația anterioară – dar subliniem, din nou, lentoarea gesturilor necesare pentru înzestrarea școlii și nevoia intervențiilor personale, insistente, poate și stânjenitoare – mai ales din partea unei femei – fără de care autoritățile nu își îndeplineau obligațiile. Este ceea ce caracterizează, în primul rând, istoria școlii noastre.

Pentru a încheia plasarea documentului analizat în parametrii geografico-temporali de bază, revenim asupra faptului că “emitentul” condicii era școala primară mixtă din Potângenii, sat aparținând comunei Movileni²⁰, județul Iași. La început de secol a existat și importanta precizare: “plasa Copou-Turia”. Plasele, ca subdiviziuni administrative ale județelor, nu au avut o componență fixă. Dacă ar fi să urmărim istoria lor recentă, de la 1892, când s-a dat legea de organizare administrativă²¹, până în 1950, când s-au suprimat definitiv aceste subdiviziuni administrative, am găsi o evoluție sinuoasă a regrupării comunelor sub o denumire sau alta. Astfel încât, la câteva inspecții distanță de prima mențiune găsim specificată plasa Coarnele-Căpriei, apoi plasa Movileni, iar mai târziu plasa Bahlui²². După care, o astfel de notație este pur și simplu omisă, iar inspectorii fac alte referiri, cerând să le fie trimise copii după procesul verbal la sediul de circumscripție școlară din: Românești (un sat de lângă Prut, aproape de județul Botoșani), Podul-Iloaiei (orașel aflat la aprox. 25 km de Iași), Spinoasa-Erbiceni

²⁰ Este vorba despre comuna Movileni, aflată la aproximativ 30 km de Iași, spre interiorul județului, cu drumuri incomplet modernizate (ca majoritatea localităților rurale din această parte de țară). Fiind aproape de comuna Șipote, care a fost reședința plășii Turia în cea mai mare parte a secolului al XX-lea, a rămas cumva firesc în legătură cu acest centru. Satul Potângenii beneficia și de o legătură feroviară, având o haltă pe traseul Iași-Dorohoi. Poate că tocmai acest amănunt explică faptul că școala a fost vizitată, de obicei, măcar anual. În rest, drumul principal pe care este situat este cel care leagă comuna Gropnița (alt reper important al zonei) de Iași.

²¹ Este vorba despre *Legea pentru organizarea autorităților administrativ exterioare, dependente de ministerul de interne și fixarea circumscripțiilor administrative*, Nr. 3319/1892, care împărțea teritoriul țării în județe, plase și comune. Plășile au avut o formă proprie de conducere administrativă, preturile. Fondul preturii plășii Copou, de exemplu, de la SJAN Iași, acoperă anii 1906-1952.

²² Plasa Bahlui sau Bahlui-Cărligătura chiar a existat, la fel și plasa Turia, dar Movileni și Coarnele-Căpriei (Caprei) au fost doar comune. Apelarea lor poate fi o simplă contaminare cu reperele locale mai proeminente, ceea ce arată tendințele de raportare a micilor slujbași ai statului, cum ar fi subrevizorii (numiți, într-o vreme, revizori școlari de clasa a II-a), față de centrele de putere sau prestigiu din teritoriu.

(ultima fiind o comună apropiată de Podu-Iloaiei, cu haltă de tren). Atunci când nu se specifică sediul Inspectoratului școlar județean sau regional Iași, găsim alte destinații pentru copiile transcrise de pe respectivele procese-verbale: școlile la care activau (sub)revizorii respectivi (din satele Forăști, Fântânele-Vechi, Hârpășești, Sârca) sau chiar adresele personale din Iași: str. Ion Creangă nr. 3 sau nr. 47, str. Trei Ierarhi nr. 12, str. General Eremia Grigorescu nr. 33, str. Banu nr. 4, str. Petru Rareș nr. 23, str. Teodor Speranția nr. 11 (?), str. Fulger nr. 2, str. Greceanu nr. 5.

După cum se vede, situarea în spațiu a emitenților proceselor-verbale este și nu este clar delimitată, dar ne oferă destule repere ca să înțelegem decupajul geografic în care activau și la care se raportau deopotrivă dascălii și inspectorii lor.

În ceea ce privește dimensiunea temporală acoperită de întregul registru, prima inspecție consemnată a fost datată “21 februarie 1900, orele 2-4 [p. m.]”, iar ultima “12 aprilie 1958”. Cele două date nu cuprind nici începutul, nici sfârșitul acestei școli, dar traversează suficiente etape istorice relevante.

Ca imprimat oficial, condica are însă propriul său reper cronologic. În josul ultimei pagini (dintre cele 4, câte cuprinde un formular standard), găsim o formulă tipizată de datare, care include anul “189...”²³. Așadar, condica este un produs tipic al ultimului deceniu din secolul al XIX-lea, fiind o piesă concludentă pentru acel *Belle-Époque* al școlii românești, marcat de activitatea lui Spiru Haret²⁴. El a insistat în mod special pe eficientizarea și expansiunea inspecțiilor școlare, fără de care reformele sale nu ar fi avut un impact de durată.

Deși registrul era imprimat în rubrici strict delimitate, nu toți inspectorii au fost dispuși să se conformeze structurii de analiză propusă. La un moment dat, notația ignoră complet – nu doar parțial, ca în primele cazuri – rubricile propuse. Procesul-verbal cu numărul 23 (datat doar 14 aprilie; prin deducție, se poate completa și anul, 1915) debutează furtunos cu o compoziție proprie a inspectorului, așezată oblic pe foaie, peste rubricile tipărite; următoarea este așezată la fel, continuând și pe verso, cu o narațiune încă mai extinsă. Astfel de redactări s-au mai reluat, dar cea mai frecventă formă de ignorare a cerințelor a fost suprascrierea

²³ De la prima consemnare, această notație a trebuit corectată, căci era anul 1900. Pe măsura trecerii anilor, a devenit tot mai evident faptul că scopul principal al celor care au folosit condica era să nu irosească un imprimat deja achiziționat, aflat la dispoziția școlii. Paginile goale sunt tot mai rare, procesele-verbale se îngrămădesc în spațiul disponibil, chiar și câte două pe pagină. Așa ajungem până în anii 1950, când ultimele file sunt judicios acoperite, cu pagini “îndesate” irespirabil peste liniatura existentă.

²⁴ Ministru al Instrucțiunii Publice în anii 1897-1899; 1901-1904; 1907-1910, dar foarte influent, de fapt, timp de peste trei decenii. Cât despre posteritatea sa, putem spune că a fost poate chiar mai radiantă decât activitatea directă din timpul vieții. Dar este posibil ca formularul respectiv să nu intre strict în decupajul cronologic al ministeriatelor lui Haret, ci să se plaseze, mai curând, în proximitatea legii pentru organizarea administrației centrale a Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice (prima de acest gen), din 31 august 1892, promovată de Take Ionescu.

ordonată, orizontală, de obicei amplă, peste cele tipărite. Practic, din aprilie 1915, registrul devine un simplu suport de hârtie, pe care se aștern expunerile inspectorilor – care uneori mai subliniază cuvintele-cheie ale investigației, alteori nu – indiferente la rubricile respective și poate chiar dornice să le acopere, căci nu mai cadrau cu interesele semnatarilor. Pentru câteva dintre vizite, inspectorii mai completează doar ultima rubrică fixă – care fusese cândva singura – pentru identificarea datei, a locului și a persoanelor direct implicate. Apoi, și aceasta este ignorată, făcându-se trimiteri de identificare minimale, incomplete și, cel mai adesea, indescifrabile. La un moment dat, un inspector chiar cere înlocuirea registrului²⁵ – era cumva firesc, în plină afirmare a vieții “democrat-populare”, care voia să se desprindă de amintirea vechiului regim –, dar cerința i-a fost ignorată și condica a fost completată până la ultimul rând al ultimei pagini.

Ca extindere, procesele-verbale nestructurate conform rubricilor impuse, variază de la câteva rânduri incomplete²⁶, la aproximativ patru pagini. Narațiunile extinse au o motivație aparte: o inspecție specială de promovare a învățătorului sau, dimpotrivă, nevoia de a demonstra multiple și grave deficiențe ale “propunătorilor” vizați.

Cea mai neașteptată notație din registru este recuperarea unui proces-verbal, transcris la revenirea învățătorilor din refugiu. Ambii soți au înscris propriile observații, după semnătura așezată în numele subinspectorului Gh. Popescu: “Originalul prezentului proces-verbal este la dosarul cu acte al școlii pe anul 1944-[19]45. Transcrierea s-a făcut întocmai după original. Director Const. Corduneanu”; “Registrul prezent a fost păstrat de subsemnata de la 25 martie 1944 până la Maiu 1945, când m-am reîntors în localitate. Înv. Aglaia Corduneanu”²⁷. Aceasta este urma refugiului din timpul luptelor care s-au dat în Moldova; satul a fost distrus, după cum aflăm din procesele-verbale ulterioare, care dau suficiente detalii.

După 1950, procesele-verbale devin compoziții ample, structurate în funcție de obiectivele inspecției, de secțiunile tematice, de sarcinile încredințate învățătorilor. Observațiile autorilor intră în detalii incredibile, insistând asupra modului în care elevii scriau literele, a tipului de caiet necesar pentru caligrafie, a împărțirii tablei în două pentru rezolvarea problemelor de matematică, a necunoașterii unor detalii din geografia țării ș. a. Dar realitățile radiografiate nu erau în mod necesar foarte diferite de cele din trecut, ci doar mai strict supravegheate (eventual, și redenumite sau doar reasezate declarativ sub alte

²⁵ “Tov. Director va procura și o nouă condică de inspecție, unde va fi transcris și acest proces-verbal”, se nota la 17 noiembrie 1954 (f. 99).

²⁶ Cel mai succint pare o simplă telegramă: “4/IV.950. Vizitat școala și lucrările noi la construcție. Șeful Secției Învățământ, [semnătură indescifrabilă]” (f. 93). În total, sunt 104 procese-verbale.

²⁷ A se vedea proces-verbal din 20 aprilie 1945, f. 82^v.

finalități retorice), printr-o luare scriptică în evidență. Toate activitățile²⁸ trebuiau planificate, înregistrate, raportate, vizate etc. Hârtia înghițea tot mai mult viața pe care ar fi trebuit să o redea posterității. Peste toate, nevoia cultivării unui criticism exagerat – în acord cu ideologia vremii – a dus la supradimensionarea constantă a proceselor-verbale, de o manieră necunoscută înainte de anii 1940.

Povești de șantier

Conform legii învățământului din 1864, orice comună rurală trebuia să aibă o școală cu un învățător (art. 66)²⁹. *Legea asupra învățământului primar și normal-primar* din 1896 a extins această obligație la orice cătun (sat), dar varianta sa din 1900 a impus unele amendamente, mai realiste: “în orice cătun, unde se află mai mult de 40 de copii de vârstă școlară, se va înființa o școală” (art. 20)³⁰. În cazul în care, într-un sat erau mai puțin de 40 de copii de școală, ei puteau veni la școala satului din apropiere. Dacă ei se aflau la o distanță de peste 3 km. de cea mai apropiată școală, le era alocat un învățător-ajutor (adică având un salariu redus, dar și o calificare inferioară)³¹ ori, pentru câteva zile pe săptămână, era trimis să predea un învățător titular din comuna respectivă, pentru un anume spor de salarizare (de 20 de lei). O altă variantă era ca un învățător titular să predea pe rând, câteva luni pe an, în mai multe școli de cătun³². Toate aceste precauții ne arată cât de greu era, în fapt, să se asigure un dascăl copiilor de țărani și asta dacă se luau în considerare doar datele demografice și distanțele dintre localități (corelate cu drumurile precare), fără să mai pomenim de restul aspectelor.

Așadar, prima condiție pentru numirea unui învățător ținea de buna înregistrare a copiilor apți și de o frecvență școlară destul de regulată. Reamintim că părinții, tutorii sau patronii (stăpânii) copiilor care nu îi trimiteau la școală erau supuși amenzilor, fapt care s-a prevăzut încă de la prima lege a învățământului, din 1864. La rândul lor, învățătorii care nu se asigurau de o bună frecvență a copiilor erau în pericol de desființare a postului³³. Frecvența școlară a rămas un subiect de

²⁸ Și subactivitățile, am putea spune. La un moment dat, un inspector recomanda: “fiecare învățător va avea un caiet special pentru evidența greșelilor făcute de elevi în timpul dictărilor” (proces-verbal din 17 noiembrie 1954, f. 99). Pe lângă o astfel de minuțiozitate, faptul că se cerea și o condică specială pentru înregistrarea ședințelor consiliului pedagogic (format din trei persoane!) pare aproape rezonabilă (*Ibidem*).

²⁹ A se vedea *Antologia legilor învățământului din România*, București 2004, p. 28.

³⁰ *Ibidem*, p. 64.

³¹ Salariul era de 40, nu de 60 lei cât avea un suplinitor sau 90, cât avea un învățător obișnuit.

³² *Ibidem*, p. 115.

³³ În 1919, la o inspecție au fost găsiți prezenți 24 de copii din 81 înscriși. Învățătoarea a fost serios mustrată și i s-a cerut “să aplice obligativitatea tuturor părinților nemobilizați”, după ce le va explica, din nou, foloasele școlii (proces-verbal din 14 martie 1919, f. 28). Peste câțiva ani, inspectorul regional Dimitrie Sachelarescu amenința direct învățătorii: dacă nu va crește frecvența (doar 67 din cei 92 de copii înscriși veneau la școală), se va

bază al inspecțiilor școlare, până la mijlocul secolului al XX-lea, când, cel puțin scriptic, a fost atins obiectivul dorit, al prezenței de 100% a elevilor înscriși³⁴.

Dar nu frecvența elevilor era prima grijă a controlului școlar propus în această condică, ci existența unei clădiri/încăperi adecvate pentru învățătura elevilor. Aceasta era în răspunderea autorităților comunale, ca și mobilierul sau combustibilul necesar; în subsidiar, asigurarea unei locuințe pentru învățător era tot problema comunei. Majoritatea școlilor din țară nu a avut o clădire proprie până spre sfârșitul secolului al XIX-lea sau începutul celui următor. Din nou trebuie să invocăm numele lui Spiru Haret, care a întreținut o adevărată campanie de construire a școlilor, prin organisme special instituite (Casa Școlilor), finanțare directă sau prin creditare, planuri-standard de construcție și printr-o presiune constantă asupra autorităților locale.

Registru debutează cu o imagine emblematică a epocii: școala se afla într-un “local impropriu”, însă în sat nu se găsea altul mai bun³⁵. Pentru lămuriri, putem lectura în continuare: “localul este neîncăpător, neluminos, cu un cubaj [de aer] insuficient față de populația școlii”, astfel încât “autoritatea comunală este invitată

reduce postul al II-lea (proces-verbal din 6 martie 1924, f. 42). Amenințarea a avut efect. În cursul aceleiași luni, frecvența a crescut de la 67 la 80 de copii (proces-verbal din 25 martie 1924, f. 43). Se pare că cea mai mare rată de înscriere a copiilor la școală din acești ani a fost în 1937, când s-au înregistrat 138, dintre care frecventau 126. Imediat după izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, frecvența a scăzut la aproximativ 50-60%. Refacerea demografică a fost modestă, iar din anii 1950 a intervenit și migrația copiilor în alte localități (probabil la oraș). Copiii erau sfătuiți să continue studiile în clasele V-VII, dar școala din Potângenii nu avea decât patru clase (vezi proces-verbal din 5 mai 1953, f. 96).

³⁴ Pentru atingerea acestui deziderat s-a făcut tot posibilul ... scriptic. Găsim astfel cazul unui copil ce nu se putea deplasa, “având un picior anchilozat”. Se menționa că este “școlarizat la domiciliu”, dar inspectorul a dispus ca “pentru anul viitor tov. Director [il] va scoate din rândul înscrișilor [la școală] pe acest elev, deoarece nu poate frecventa cursurile, din cauza defecțiunii fizice amintite ” (proces-verbal din 17 noiembrie 1954, f. 98). Astfel dispărea ultimul inconvenient al unei raportări perfecte. Ulterior s-a semnalat și un alt caz: “eleva Căpățână Paraschiva din cl. [a] III-a este neșcolarizată, fiind cel mai mare copil la [o] mamă văduvă cu 5 copii mici, pe care [ea, fetița] îi îngrijește” (proces verbal din 3 mai 1957, f. 103^v). Situația familiei nu era ameliorabilă, indiferent de discursul populist al regimului comunist. Soluția era aceeași ca în orice alt caz critic: muncă în plus și supra-responsabilizarea învățătorului. Fără să mai aștepte indicațiile inspectorilor, învățătoarea clasei respective, “tov. Dârvaru Ana, îi preda din când în când [fetiței] lecții la domiciliu” (*Ibidem*). Era, poate, o școlarizare fictivă, dar și o formă de susținere morală pentru familia și copilul respectiv. Inspectorul a dispus ca fetița să fie examinată “în toamnă”, deci se dorea totuși ca ea să absolve cumva școala primară. Oricum, zilnic lipseau de la școală câțiva elevi, “reținuți de părinți pentru treburi gospodărești” (*Ibidem*) și această realitate era de neocolit.

³⁵ A se vedea procesul verbal din 21 februarie 1900, f. 1.

de a găsi un loc mai spațios și mai hygienic”³⁶. Bineînțeles că acest lucru nu s-a întâmplat. Obosiți să reia o descriere sumbră, deși localul închiriat mai varia, inspectorii trimit la relectura proceselor verbale anterioare; nr. 10 trimite la nr. 8, nr. 15 la nr. 14³⁷.

După zece ani, găsim precizarea: “local închiriat, absolut impropriu sub toate raporturile. În prezent se clădește un local propriu care va fi terminat în vara viitoare”³⁸ (proces-verbal din 18 ianuarie 1910, f. 17). Următorul document, din 30 septembrie același an puncta, în sfârșit, că este vorba despre un local propriu, dar în realitate nu era încă terminat. Probabil comuna nu a mai vrut să plătească chirie și astfel lecțiile s-au mutat în clădirea nouă. Era o construcție de cărămidă, cu o singură sală de clasă și locuință pentru învățător (director), făcută după planul-tip furnizat de Casa Școalelor. Mulți ani vor continua observațiile legate de nefinisarea acesteia, mai ales datorită lipsei burlanelor de scurgere, din care cauză apa se infiltra în pereți (proces-verbal din 4 martie 1915, f. 22^v). Foarte rar s-a considerat că localul școlii este în bună stare (în 1922, de pildă), de obicei fiind necesare reparații, văruiți, completări de geamuri etc.

Într-un timp destul de scurt, clădirea respectivă s-a dovedit insuficientă. Nu doar din cauza creșterii numărului de elevi, ci și din alte rațiuni. Pentru stabilizarea celui de-al doilea post și, eventual, pentru crearea unui al treilea post de învățător la școală, era nevoie de cel puțin o sală în plus³⁹. Iar directorul avea nevoie să se prezinte cu realizări proprii în ochii sătenilor, ca și ai superiorilor. S-a ajuns la un nou șantier, pentru o clădire cu două săli de clasă și o cancelarie, dar făcută din lemn și lut. În ianuarie 1925, revizorul nota că “a început fasonarea lemnurilor pentru ridicare noii construcții școlare, de care dl. Director se ocupă îndeaproape” (f. 46). Grija învățătorului-director – același M. Hulubei – a fost constant subliniată de revizorul Spiridon Râpă, mereu favorabil acestui dascăl; șantierul de construcție era un argument decisiv în pledoaria pentru calitățile de

³⁶ A se vedea procesul verbal din 28 mai 1901, f. 4.

³⁷ A se vedea f. 10 și 15. La început de registru, numerotarea proceselor-verbale chiar coincidea cu cea imprimată inițial, apoi nu s-a mai făcut niciun fel de referință numerică.

³⁸ A se vedea procesul verbal din 18 ianuarie 1910, f. 17.

³⁹ Deși la școală erau alocate încă din 1920 două posturi, pentru câțiva ani a predat doar învățătorul Hulubei, care ținea ore cu toate clasele, “din lipsă de local” (proces-verbal din 30 ianuarie 1922, f. 35); inspectorul P. Eugen Stoica îi cerea tot învățătorului să caute fonduri pentru amenajarea unei a doua săli de clasă (proces-verbal din 27 octombrie 1922, f. 37). Din numele ocupanților celui de-al doilea post vom vedea ce mize i s-au atribuit. Primul ocupant, înregistrat în 1923, este Ilie Râpă, foarte probabil rudă cu revizorul școlar Spiridon Râpă, cel care se va strădui să o înlăture pe succesoarea lui, Elena Vrânceanu. Ilie Râpă va deține, din 1926, funcția de învățător titular în satul Bosia, com. Ungheni, jud. Iași (pentru un timp a fost în jud. Bălți); a se vedea, SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale ...*, vol. II: I-Z, ds. R/220, f. 2. Tot acolo apare ca învățătoare, din 1929, Maria (Marioara) Rață, care va deveni curând soția sa (*Ibidem*, ds. R/170). Familia Ilie și Maria Râpă s-a stabilit la această școală, unde a funcționat până în anii 1940.

bun gospodar ale directorului. Revizorul a marcat și momentul în care pereții au fost lipiți (cu lut) prima oară, tot datorită “interesului” dlui. Hulubei (f. 50). Dar, în 1926, orele să făceau tot în localul cel vechi, căci cel nou nu era terminat (f. 53).

Schimbarea de director, în 1927, a coincis cu evaluarea amănunțită a situației celor două clădiri școlare, din care putem vedea că ambele aveau nevoie de reparații sau completări serioase, iar cea nouă tot nu era practicabilă. Nici în 1929 clădirea nouă nu era “terminată complet” (f. 59) și din cele două săli de clasă doar una era folosită. Abia în 1936 găsim o notație optimistă: “noul local, construcție [di]n lut, se găsește în bune condițiuni” (f. 67), dar în paralel cel vechi se degrada. În anul următor, cu prilejul inspecției speciale pentru înscrierea la gradul I a învățătorului Constantin Corduneanu, găsim cea mai optimistă – dar nu și detaliată – apreciere: “localul școlii [este] în cele mai bune condițiuni igienice. O curățenie exemplară domnește peste tot locul”⁴⁰. În 1939, situația era stabilă, cele două clădiri având nevoie doar de obișnuitele reparații anuale (f. 73).

Când totul părea în regulă, a venit războiul. La începutul anilor 1940, faptul că învățătorul-director Const. Corduneanu a fost concentrat un timp îndelungat deja periclitase îngrijirea gospodăriei școlare, care nu se reducea la cele două clădiri, fiind vorba și de alte anexe: magazia pentru lemne, în primul rând, dar și grădină, curte, fântână etc. Faptul că, în 1944, frontul a staționat în sat aproape șase luni a dus la distrugerea completă a “localului propriu” (f. 82^v).

A început o nouă epopee. La sfârșitul anului 1945, proaspăt revenit de pe front, învățătorul Constantin Corduneanu începe să strângă fonduri și materiale pentru construcția unei alte clădiri școlare. Această inițiativă a contat la buna apreciere a întregii lui activități, cadrând cu cererea sa pentru obținerea gradației de merit și a “gradului superior”, pentru care a avut o inspecție specială în 26 iunie 1946⁴¹.

Construcția era o necesitate presantă, căci în sat nu se găseau locuințe de închiriat⁴² și, la o adică, învățătorii își periclitau salariul, în lipsa orelor de școală. Cursurile s-au amânat ori s-au redus în acei ani nu doar din cauza lipsei de local, ci și a epidemiei de tifos sau a lipsei de combustibil, ori a mijloacelor de transport pentru lemnele alocate. De la găzduirea elevilor într-o cameră din locuința învățătorilor sau ore ținute afară, s-a ajuns la vizite făcute la domiciliul elevilor, “pentru a le face exerciții de citire și a le da teme de scris”⁴³. Apoi s-a revenit la

⁴⁰ A se vedea proces-verbal din 26 mai 1937, f. 70^v.

⁴¹ În cele două pagini de elogii, era inclus și faptul că el “muncește zi de zi în opera de refacere și reconstrucție întrucât [satul] este complet distrus de război” (f. 87).

⁴² Descrierea satului calamitat a fost reluată pe tonuri tot mai tragice: “satul întreg a fost distrus și numai câteva case au rămas neatinse, în care s-au îngălădit câte două-trei familii, așa că este foarte greu să se găsească o casă în sat, unde să se țină cursurile” (procesul-verbal din 5 decembrie 1945, f. 85).

⁴³ Conform procesului-verbal din 8 martie 1947 (f. 88). Au fost cele mai dramatice momente consemnate în acest document. Nu întâmplător, inspectorul marca și faptul că a

camere închiriate, ca la începutul secolului; era o singură sală de clasă (în 1947-1948), apoi au fost două (1949). Indiferent de condiții, trebuiau să fie “ornate” în spiritul epocii⁴⁴.

În 1950, șantierul noii construcții era activ. În anul următor se nota cu mândrie că “localul cel nou, tip M[inisterul] Î[nvățămatului] P[ublic]” avea “două săli de clasă și o cancelarie” (f. 93). Dar tot nu era complet finisat⁴⁵. La următoarea vizită (din 5 mai 1953), s-a precizat că localul a fost construit “din fondul centralizat”, omițându-se inițiativa fostului director Constantin Corduneanu sau contribuția Prefecturii Iași, înregistrată în 1946. În același an, toamna târziu, inspectorul a resimțit din plin un deficit rar pomenit în documente: “din lipsa celui de-al doilea rând de geamuri, în sălile de clasă e frig și se simte curentul”⁴⁶. O modernizare neașteptată a școlii a constat în faptul că “s-a construit asfalt” în curte; sau cel puțin așa se preconiza⁴⁷.

Surpriza este că această clădire încă subzistă; ea a fost extinsă la cel puțin patru săli cu holurile necesare, dar construite în aceeași tehnică veche, a plafoanelor din rogojini lipite cu lut și a pereților “lipiți” tot cu lut, după cum se vede din zonele deteriorate. A rămas corpul principal de clădire al școlii primare din Potângeni deși, din cauza degradării avansate, două săli de clasă au fost recent scoase din uz.

“Toaletele” școlii au făcut obiectul unui denunț destul de mediatizat în anii trecuți, când s-a descoperit că la școala ce se prăbușea pe elevi, Inspectoratul Școlar Județean alocase, de mai mulți ani, o sumă incredibilă, pentru construirea unei moderne băi supradimensionate. În 2014, un cotidian regional înregistra această declarație a profesorului Mihai Burdea: “Cu banii aceia puteau să renoveze școala,

împărțit în sat ajutoare de la Crucea Roșie; cu mult curaj pentru acele vremuri tulburi, nota clar că era vorba despre “Crucea Roșie a Statelor Unite”.

⁴⁴ La singura inspecție consemnată pentru 1948, se recomanda “completarea ornării clasei și realizarea colțului Arlus [sic!]”, în condițiile în care nu tot nu exista nici mobilier și niciun fel de material didactic. Pentru inspector nu era nicio problemă că tocmai audiasc copii cântând cântece de Crăciun – în plin regim autoritar antireligios – dar cerea “începerea școlii de carte [sic!]”, adică a cursurilor de alfabetizare. Tonul era încă ponderat, chiar binevoitor, departe de excesele propagandistice și criticarde care vor urma în anii următori (a se vedea proces-verbal din 15 decembrie 1948, f. 89^v și 90). Următoarea inspecție cerea mai mult: “ornarea colțurilor din clasă ca A.R.L.U.S., R.P.R., colțul copilului, etc.”, pe când materialul didactic consta în doar “3 hărți, făcute [de învățător] cu copiii” (vezi procesul-verbal din 19 februarie 1949, f. 90^v și 91).

⁴⁵ În 1957 inspectorul Pavel Lazariuc nota: “localul de școală construit în anul 1952 [sic!] din fond centralizat nu este terminat nici până astăzi [...] grădina școlii este neîmprejmuită”; directorul este sfătuit să ceară fonduri de la Sfătul Popular (proces-verbal din 3 mai 1957, f. 104).

⁴⁶ A se vedea procesul verbal din 20 noiembrie 1953, f. 96^v.

⁴⁷ “Asfaltul școliei nu e terminat însă materialele sunt pregătite și tov. Director va începe construirea asfaltului” (procesul-verbal din 5 mai 1953, f. 95).

să facă două săli de clasă și să compartimenteze un spațiu dintr-o sală [una din cele dezafectate, n. r.] pentru câteva cabine de toaletă, fosa fiind deja făcută. Practic, ce au făcut ei acolo a fost să îngroape niște bani”⁴⁸. Subiectul a mai fost reluat pasager în anii următori, de obicei în prejma redeschiderii școlilor, pentru a se evidenția lipsa de interes a edililor locali. Astfel încât, în 2021 se predă iar, ca pe vremuri, cu câte două clase de elevi lucrând simultan într-o singură sală, într-o clădire improprie⁴⁹.

Niciun proces-verbal din condica la care ne referim nu a pomenit vreodată subiectul toaletelor. Dintre toate amenajările și construcțiile anexe, cel mai des amintită a fost grădina școlii; apoi s-a menționat – tot mai rar – doar curtea, pe care gospodarii locului tot nu reușeau să o împrejmuiască. Grădina – care, la un moment dat a fost dublată și de un teren pentru experiențe agricole, de 5 hectare, dar aflat la o distanță mai mare de școală – nu a fost o realitate constantă, depinzând în fiecare an de implicarea directă a învățătorilor. Soarta grădinii s-a legat direct de cariera învățătorilor; cei care aveau o stabilitate mai mare în post și care doreau să promoveze în carieră, i-au dat o atenție specială.

Poate cea mai surprinzătoare notație legată de grădina școlii se datorează “învățătorului agricol ambulant Grig. Șt. Crețu”, care a dialogat cu domnișoara Paraschiva Pomârleanu⁵⁰, suplinitoare aflată în funcție. Ea tocmai amenajase grădina școlii împreună cu elevii, plantând “legume, verdețuri, castraveți și harbuji (lubenițe)”. Dăscălița își luase munca în serios, căci vizitatorul nota: “tot trei învățătoare îi revine meritul c-a stăruit pentru împrejmuirea acestei grădini”. Dialogul a fost fructuos: “în urma convorbirii despre culturile rentabile și plantele cu substanțe mai nutritive, venind vorba asupra fasolei japoneze (*Soia hispida*), dra a exprimat dorința de-a vedea și chiar de-a încerca cultivarea ei”⁵¹. Așa încât învățătorul i-a oferit boabe “din aceste fasole, pentru câteva cuiburi”. La rândul

⁴⁸ A se vedea <https://www.ziarulevenimentul.ro/stiri/moldova/toalete-de-lux-in-scoli-darapanate--148738.html>, accesat la 15 aprilie 2022. Sumele vehiculate nu coincid. Într-o înregistrare din 2021, primarul comunei Movileni de la acel moment menționa că s-au cheltuit aproximativ 30.000 euro, în cadrul unui proiect care demarase în 2009. Totuși, suma nu a fost suficientă pentru finalizarea construcției și, prin stoparea finanțării, edificiul (care trebuia să fie o prelungire a corpului școlar respectiv, în continuare grav deteriorat) a rămas neîncheiat și a început, la rândul său, să se degradeze, inclusiv prin furtul materialelor de construcție de către localnici (a se vedea videoclipul publicat pe <https://www.facebook.com/FilipHavarneanuUSR/videos/448775583100334>, accesat la 15 aprilie 2022).

⁴⁹ Cel puțin așa se vede în filmarea amintită, datată 21 septembrie 2021 și postată pe contul de Facebook al deputatului USR Filip Hăvârneanu; din înregistrare nu lipsesc contrele și partizanatele politice aferente.

⁵⁰ Din 1905 o vom regăsi în procesele-verbale ca fiind doamna învățătoare Paraschiva Teodorescu, probabil în urma căsătoriei.

⁵¹ A se vedea procesul verbal din 19 mai 1903, f 9^v.

său, obținuse respectivele semințe ca donație din partea Societății Studențești “Zorile”, din Iași (căreia i-a mulțumit respectuos pentru ajutor).

Nu știm ce s-a ales de exotica experiență a domnișoarei Paraschiva. Este adevărat că următoarele inspecții au fost în extrasezon agricol, dar proxima notație relativă la acest subiect, din 1910, menționează că “școala n-are pământ” și că “grădina școlară va fi pentru anul viitor”⁵². Probabil că soia nu a fost o prioritate.

Mai găsim o notație din 1920, despre faptul că “grădina școlară e lucrată cu cele necesare gospodăriei” (f. 34^v). Nu este de mirare, căci în anii Primului Război Mondial a existat o adevărată campanie de amenajare a grădinilor de zarzavaturi⁵³, mai ales cele școlare, ca o soluție pentru lipsurile alimentare și inflația galopantă. Peste alți ani, a venit rândul învățătorului Mihai Hulubei să se preocupe serios de grădina școlii, care se găsea de obicei “arată încă din toamnă”, iar copacii erau “curățați de omizi”⁵⁴.

Dar amenajarea de pe termen lung a grădinii s-a datorat familiei Corduneanu. În 1928, proaspătul director, a plantat zeci de copaci, duzi și alți “pomi roditori”, aceștia din urmă “procurați pe cheltuială proprie”⁵⁵. Era o îmbunătățire la ceea ce arăta deja bine: “grădina școlii este arată, având [...] multe straturi, cari se lucrează cu elevii școlii”⁵⁶. Cu prilejul inspecției speciale pentru înscrierea la gradul al II-lea a soției sale, învățătoarea Aglaia Corduneanu, s-a înregistrat o situație ideală: “în grădina școlii, elevii au lucrat straturi de zarzavat, au sădit pomi și flori, îngrijind[u-le] sub directa supraveghere a d-nei învățătoare”⁵⁷. Oricum, s-a plantat o adevărată livadă, căci era mai ușor de îngrijit. Escaladarea războiului a dus la o vizibilă neglijare a grădinii încă din 1942⁵⁸, cu o scurtă revenire în anul următor⁵⁹, dar luptele din 1944 au distrus-o complet. Ca de

⁵² A se vedea procesul verbal din 30 septembrie 1910, f. 18^v.

⁵³ Nu intrăm în detalii aici, am atins acest subiect în alt studiu, a se vedea C. Mihalache, *Școala românească: confruntări, mize, supraviețuiri (1916-1918)*, în *Copilării trecute prin război. Povești de viață, politici sociale și reprezentări culturale în România anilor 1913-1923* (ed. C. Mihalache & Nicoleta Roman), Iași 2020, p. 278.

⁵⁴ A se vedea procesul verbal din 25 martie 1924, f. 43^v.

⁵⁵ Cu prilejul Sărbătorii pomilor, recent inventată de autoritățile vremii, “a plantat 50 de duzi, în grădina școalei, intenționând ca pe viitor să crească viermi de mătase (proces-verbal din 6 iunie 1928, f. 55^v). În acel viitor consemnat în procesele-verbale nu se mai pomeneste nimic despre viermii de mătase. Duzi încă mai existau în 1943, dar mai puțin de jumătate din numărul inițial.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ A se vedea procesul verbal din 11 mai 1936, f. 68.

⁵⁸ Un inspector școlar nota: “grădina școlară nici nu există, întrucât aceea care este are pomi, este livadă, iar o parte este plantată cu salcâmi” (proces-verbal din 13 august 1942, f. 79).

⁵⁹ A fost ultimul an în care se mai consemna elogiativ această realizare a învățătorilor din Potângeni: “grădina școlară [este] în suprafață [de] 4.200 m², din care o parte este acoperită de o frumoasă livadă, între care se numără 21 bucăți [de] duzi, bine dezvoltati”. Dar deja terenul nu mai era lucrat, directorul fiind concentrat, iar soția lui care predă la toate clasele

obicei, lipseau fonduri pentru împrejmuirea terenului; cât despre cultivarea pământului încă nici nu se putea vorbi⁶⁰. În ultimul proces-verbal din condică s-a notat că grădina școlii tot nu are gard, iar sătenii o folosesc pentru “pășunatul vitelor”⁶¹.

Un subiect mult mai arzător pentru școală a fost, întotdeauna, “mobilierul” său. Aproape niciodată nu a fost complet, modern sau măcar suficient (ceea ce se poate spune și despre materialul didactic, de cele mai multe ori inexistent⁶²). La un moment dat, lipsa băncilor – oricât de primitive – a devenit un motiv pentru limitarea școlarizării: “față de cuprinsul mobilierului, mai mulți școlari nu pot fi obligați să vie la școală”⁶³; în acel moment erau înscriși 90 de copii, dar frecventau doar 61. În primăvară, un revizor notase: “am găsit un număr de 7 elevi care nu au loc în bănci și sunt nevoiți să stea în picioare”⁶⁴. Nici măcar scaunele pentru învățători nu erau suficiente, iar lipsa unui dulap pentru depozitarea arhivei școlare părea complet irezolvabilă.

Personajele

Numeric, cei mai mulți dintre cei amintiți în procesele-verbale au fost copiii. Pentru inspectori, ei au și rămas doar numere. După cum am văzut deja, doar un elev a fost nominalizat (pentru frumoasele sale împletituri de paie); mult mai târziu, o elevă a fost, la rândul său, numită, pentru că era excepția ce perturba statisticile de frecvență școlară.

Despre existența servitorului școlii știm încă de la primele documente, dar niciodată nu aflăm cine era. Spre sfârșitul registrului, când se discută problema organizării unei grădinițe, se amintește despre necesitatea deservirii ei de către “o

din școală, fiind și suferindă, nu s-a mai putut ocupa de această muncă (proces-verbal din 13 septembrie 1943, f. 82).

⁶⁰ În 1945, un inspector nota: “lotul școalei, în suprafață de 5 ha., pentru anul agricol 1944-1945, n-a fost arat, deoarece în lungul și latul lui sunt mari adăposturi și tranșee. Pentru anul agricol 1945-1946, se va [sic!] lua măsuri prin Comitetul școlar, ca toate adăposturile să fie astupate” (proces-verbal din 27 iunie 1945, f. 84). Dar situația nu s-a reglementat în ritmul cerut; următoarea însemnare este: “lotul școlii nu este însămânțat, fiind degradat de săpături din timpul războiului” (proces-verbal din 26 iunie 1946, f. 86).

⁶¹ Proces-verbal din 12 aprilie 1958, f. 105.

⁶² Notațiile din diferiți ani sunt repetitiv pesimiste; ba materialul didactic este complet inexistent, ba sunt doar câteva “tablouri istorice”, ba lipsesc complet hărțile, ba nu sunt decât 2-3 hărți și acelea făcute de învățători cu copii ș. a. m. d. Totuși, în buna tradiție a minciunii ideologice, un inspector din anii 1950 recomanda ca predarea să se facă folosind “un material didactic cât mai bogat și mai variat” (proces-verbal din 6 aprilie 1956, f. 101).

⁶³ A se vedea proces-verbal din octombrie 1922, f. 37.

⁶⁴ A se vedea proces-verbal din 30 martie 1922, f. 36. Paradoxal, lipsa băncilor putea face ca frecvența școlară să apară foarte bine în calculele oficiale, căci veniseră mai mulți copii decât puteau fi primiți!

femeie de serviciu, bucătăreasă etc.” Toți aceștia nu sunt nici măcar numere, doar precizarea unor tipuri de servicii⁶⁵.

Părinții eleviilor apar doar ca personaj colectiv, dator să furnizeze copii necesari școlii sau alte prestații conforme cu scenariile autorităților: să participe la ședințele cercului cultural, la serbări, la adunările pentru constituirea comitetului școlar. Cel mai adesea li se cerea să se lase “lămuriți” în diferite privințe, cum ar fi școlarizarea sau “transformarea socialistă a agriculturii”⁶⁶. Accidental, mai găsim câte un nume, dintre cei care au fost de folos școlii, cum a fost “locuitorul Gheorghe Moșulică”, în a cărui casă copiii au făcut lecții între 1 și 25 martie 1945⁶⁷.

Spre deosebire de tonul dominant al discursului școlar contemporan, care învinovătea părinții pentru netrimiteră copiilor la școală, în acest registru culpabilizarea cea mai frecventă se atribuie perceptorilor care nu încasau amenzile școlare. Dar nici ei nu erau prezentați ca fiind singurii vinovați, inspectorii enumerând cu onestitate, alte cauze: epidemiile, frigul, muncile agricole, lipsa combustibilului sau a sălilor de clasă, a băncilor.

La polul opus, cele mai proeminente personaje cuprinse în aceste pagini au fost cei care efectuau inspecțiile și le consemnau în scris. Numele și funcția lor erau garanția de autenticitate a unui demers oficial și confereau întreaga forță probatorie a documentelor respective. Cu toate acestea, numele inspectorilor nu sunt întotdeauna clar consemnate, nu apar decât ocazional în cuprinsul narațiunii și multe dintre semnăturile care încheie procesele verbale nu sunt lizibile.

Majoritatea lor erau funcționari inferiori ai aparatului de control școlar: subvizori, revizori de clasă a II-a, inspectori școlari de circumscripție – subdiviziune a inspectoratelor județene – sau unele personaje ocazionale: medici regionali, amintitul învățător agricol ambulant, “revizorul școlar pentru lucru manual și propagandă culturală”⁶⁸, inspectorul pentru învățământ religios (un preot), “inspectorul școlar agricol”.

⁶⁵ Și exprimarea stângace a inspectorului întărește această impresie: “pentru mai buna funcționare a grădiniței, conducerea G[ospodăriei] A[gricole] C[ollective] Potângenii cu care am luat legătura promite aprovizionarea cu alimente, femeie de serviciu, bucătăreasă etc., pentru a fi transformată în grădiniță sezonieră” (proces-verbal din 3 mai 1957, f. 104^v).

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ A se vedea proces-verbal din 20 aprilie 1945, f. 82^v.

⁶⁸ Așa se intitulează Adrian Șiler, care a consemnat participarea sa la un cerc cultural ținut în școala de la Potângenii. Procesul-verbal semnat de el surprinde momente rare din istoria satului și școlii: “după serbarea pregătită de învățătorii școlii Potângenii a urmat filmarea cinematografică [sic!]: «Omul preistoric», «Lucrările elefanților» și «O piață în Siberia la -40°». Sala a fost arhiplină, sătenii și soțiile cu copiii rămânând foarte mulțumiți de cele văzute” (proces-verbal din 21 mai 1929, f. 57^{r-v}). Foarte probabil, chiar el adusese minunatele filme în sat și tot el a fost și proiecționistul. Niciun alt document nu mai pomeneste despre alte spectacole de acest gen.

Revizorii sau inspectorii județeni ori cei regionali (mai târziu, raionali) veneau rar, fiind, de obicei, însoțiți și de subalternii din teritoriu. Titlaturile notate nu erau neapărat cele în vigoare – se oscilează între subrevizor, revizor de clasa a II-a și subinspector, de exemplu –, dar sunt ilustrative pentru pretențiile vremii și ale oamenilor; așa găsim, de pildă, un “inspector metodist cultural raional”, cel care încheie, apoteotic, condica. Desemnarea “delegat ministerial” apare doar în cazuri speciale, de organizare a unor examene școlare, dar este folosită ca atare de către cei numiți în această postură – despre care aflăm că, altminteri, erau doar obișnuiții subrevizori din zonă.

Între numele descifrabile, nu am găsit decât o femeie, inspectoarea Sidonia Călugăreanu, semnând un singur proces-verbal, în 1957. În rest, dintr-un total de aproximativ 30 de semnături distincte, am putut identifica mai puțin de jumătate dintre ele, toate fiind nume de bărbați. Aceștia sunt: revizorul G. Mustață (semnatarul primelor documente, din anii 1900-1902), revizorul D. Sachelarescu (1903-1904, 1907; în 1915 inspector școlar, iar în 1924 “inspector școlar al regiunii a XIII[-a], Iași”), revizorul P. Eugen Stoica⁶⁹ (1920, 1922), subrevizorul Spiridon Râpă (1922-1926), M. Dimitriu (“subrevizor școlar al circumscripției a III-a”, a județului Iași; 1927-1928), “inspector școlar T. V. Ungureanu” (1929), subrevizorul școlar C. Manoliu (1929), “inspectorul șef al învățământului primar – Directoratul Iași”, N. Bălănescu (1931), subinspectorul școlar Șt. Condurachi (1934-1935, 1937), “subinspectorul școlar de control”⁷⁰ Gh. Popescu (1941-1945), “inspector școlar la raionul Vlădeni” Titu Gorozeanu (1956), inspectoarea Sidonia Călugăreanu și inspectorul metodist Pavel Lazariuc (1958).

Adunând la cei neidentificați nominal persoanele aflate în misiuni pasagere – inclusiv cei doi medici – ajungem la aproximativ 40 de persoane care au inspectat școala între anii 1901 și 1958; câțiva au fost deosebit de insistenți, având un cuvânt important de spus în soarta instituției și a învățătorilor. Ne referim mai ales la subrevizorii Spiridon Râpă și Gh. Popescu.

Spiridon Râpă, născut la 1883, în comuna Bârlești, județul Iași, absolvise școala primară urbană “Carol I” în 1900 și apoi Școala Normală “Vasile Lupu” în 1906. În același an s-a căsătorit⁷¹. După efectuarea serviciului militar a început

⁶⁹ Era un personaj influent al Iașului, aflat în funcție de la începutul secolului, cu un rol important în anii 1916-1918, când s-a remarcat printr-o muncă susținută în folosul efortului de război. Iată o semnalare din presa vremii: “toate d-nele și d-rele învățătoare și institutoare, precum și învățătorii și institutorii refugiați în Iași din alte părți ale țării, conform dispozițiilor Ministerului Cultelor și Instrucțiunii publice sunt invitați să se prezinte imediat [în fața] d-lui revior școlar P. Eug. Stoica, pentru a le da serviciu la spitale”; a se vedea “Mișcarea” (Iași) 8 (1916), nr. 267, vineri 25 noiembrie, p. 1.

⁷⁰ Formula “de control” face referire la acel inspector județean care avea în atribuție mai ales supravegherea aspectelor didactice din școlile alocate și mai puțin cele administrative.

⁷¹ A avut o familie numeroasă. În statul personal datat 25 martie 1932, sunt numiți nouă copii, dintre care patru decedați la vârste foarte mici. Cei mari, Gheorghe (n. 1907) și

cariera didactică, în 1908. La Românești a fost numit din 1918, dar din 1928 apare ca învățător definitiv la Podu Iloaiei. Încă din 1921 a fost numit subrevizor, funcție pe care a ocupat-o cu întreruperi în anii următori. A fost decorat cu “Răsplata muncii pentru învățământ, cl. a II-a (1926)”, după ce anterior primise “Coroana României” în grad de cavaler (1922), respectiv în grad de ofițer (1923). A fost, în mod cert, un personaj cunoscut în epocă, merituos, dar nu lipsit de inamici⁷².

După cum am văzut, un învățător temporar al școlii, din 1923, se numea tot Râpă (Ilie), dar în registru o găsim și pe soția subrevizorului, “dna. Maria Spir.[idon] Râpă”, învățătoare în postul al II-lea al școlii din Românești, condusă de soțul său⁷³. Acesta a găsit prilejul să își evidențieze consoarta pentru frumoasele probe de lucru manual aduse de cele două fete prezente la examenul de absolvire a clasei a V-a, din 1922: “costume naționale lucrate cu flori, motive românești precum și alte deseme”. A ținut să sublinieze că învățătoarea lucrase “în mod benevol” (deci neretribuit) cu elevele școlii⁷⁴. Era delegatul ministerial care gira examenul de absolvire al elevilor din cinci școli, reuniți la Potângenii. Vom mai întâlni o dată acest nume de familie, în cel mai tragic moment din viața școlii, când directorul C. Corduneanu era pe front, iar soția sa Aglaia plecase din localitate. În lipsa lor, directorul girant al școlii a fost învățătorul suplinitor Toma Râpă, “student la teologie”⁷⁵, foarte probabil un fiu al subinspectorului Spiridon Râpă (născut în 1922)⁷⁶.

Subrevizorii erau, așadar, învățători practicanți. Fiind cel mai prestigios titlu la care putea aspira un învățător de țară, însemna încununarea unei cariere de succes. Găsim în această situație doi titulari deosebit de activi și de respectați de la școala din Potângenii. Venerabilul învățător D. Ionășescu era și subrevizor la

Aspazia (n. 1910) aveau aceeași profesie – învățători – și erau deja căsătoriți (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. II: I-Z, ds. R/283, f. 1).

⁷² În dosarul său personal este înregistrat un “avertisment confidențial în urma raportului pătimaș a[l] dui fost revizor școlar C. Rolea, că localul e rău întreținut”. Probabil în urma acestui raport, a fost înlocuit (temporar) din postul de director școlar, în martie 1939 (*Ibidem*, f. 2^v).

⁷³ În inventarul statelor personale ale Inspectoratului Școlar Iași nu am identificat-o pe soția lui Spiridon Râpă. Am găsit date despre Maria Ilie Râpă, dar din aceeași familie extinsă face parte o altă învățătoare numită Maria, soția învățătorului Constantin Gh. Râpă. Un proces-verbal de inspecție din 21 ianuarie 1929 înregistra, la școala primară mixtă de tip urban din târgul Podu Iloaiei, faptul că trei din cele patru posturi erau ocupate de persoane cu același nume de familie: directorul Spiridon Râpă, învățătorul Const. Râpă și soția acestuia din urmă, Maria C. Râpă (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. II: I-Z, ds. R/396, f. 4). Ultimii doi vor lucra aici tot până în anii 1940.

⁷⁴ A se vedea procesul verbal din 11 și 12 iunie 1922, f. 39.

⁷⁵ A se vedea proces-verbal din 20 aprilie 1945, f. 82^v. Colega sa, învățătoarea suplinitoare Maria Grigoriu, fusese numită în cel de-al doilea post, abia de la 1 martie 1945.

⁷⁶ A se vedea SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. II: I-Z, ds. R/283, f. 1.

1913, când a fost delegat al Ministerului în comisia de examinare a elevilor de clasa a V-a din cinci școli reunite. Atât în 1913, cât și la zece ani distanță, îl găsim cu titlul de diriginte al școlii din satul Larga (Jijiei), comuna Movileni. În 1929, fiind președintele cercului cultural care s-a reunit la Potângenii⁷⁷, a primit omagiul sătenilor care îi purtau un deosebit respect – “ca unul ce a servit 50 de ani în învățământ”. Vrednicul său succesor, directorul din acel moment, i-a adus mulțumiri în numele “sătenilor din Potângenii, cari în mare parte fiind oameni bătrâni, au urmat la școala de sub conducerea d[omniei]sale”⁷⁸. Din biografia lui Ionășescu se poate deduce și vechimea școlii locale, care data, prin urmare, de cel puțin o jumătate de veac, atunci când s-a petrecut pomenitul eveniment.

Cel de-al doilea subvizor din Potângenii⁷⁹, învățătorul Constantin Corduneanu, este un personaj central al documentelor reunite în această condică. Pentru prima oară îl întâlnim în calitate de învățător suplinitor, dar “cu diplomă”, funcționând la școala din satul și comuna Movileni, în 1923, cu prilejul acelui examen de absolvire a clasei a V-a⁸⁰. La acea dată, deși Movileni era centrul comunei, avea doar o școală cu un singur post. În 1927, îl găsim în postul I și cu funcția de director la școala din Potângenii, în timp ce soția sa ocupa cel de-al doilea post al școlii. Avea deja titlul de învățător definitiv. Toate procesele-verbale de inspecție care au urmat au avut numai cuvinte de laudă pentru vrednicul director, care și-a extins continuu activitatea în folosul școlii și al comunității⁸¹; fără îndoială

⁷⁷ Faptul că i s-a acordat această funcție arată că se bucura de un prestigiu incontestabil în regiune, deși fusese doar învățător “înaintat pe loc” (f. 20^v), deci probabil fără studii de specialitate (școală normală). Era, se pare, decanul de vârstă al dascălilor din această parte a județului.

⁷⁸ Proces-verbal din 21 mai 1929, f. 57.

⁷⁹ Această funcție a fost menționată doar în amplul proces-verbal al inspecției speciale pentru acordarea gradului superior și a gradației de merit, din 26 iunie 1946: “ca subinspector școlar, a depus toate stăruințele pentru progresul învățământului, dând sfaturi colegilor și servind el însuși de exemplu în orice ocazie” (f. 87). În dosarul său personal nu apare o astfel de mențiune, dar majoritatea dosarelor sunt, din varii motive, incomplete.

⁸⁰ Din dosarul personal reiese că era născut în 1901, în comuna Movileni. Absolvise Școala Normală “Vasile Lupu” din Iași în 1920 (cu media 7,60) și, între anii 1920 și 1922, fusese învățător suplinitor la școala din Movileni. În 1923 a avut un stagiu și la școala din satul Mălăești, comuna Gropnița. Apoi a continuat la Movileni, până în 1927, când a ajuns la Potângenii (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. I: A-H, ds. C/1636, f. 1 și ds. C/230, f. 1).

⁸¹ Cu excepția unui succint și misterios document datat 3 septembrie 1942, în care un inspector școlar de circumscripție, cu semnătură indescifrabilă, anunța că s-a ocupat de o anchetă ordonată în scris de superiorul său, inspectorul școlar regional. Ancheta era cauzată de “acuzățiunile de proastă administrație școlară” aduse de către prefectul județului directorului Corduneanu. Raportul rezultat în urma anchetei urma să fie redactat și prezentat separat. Ca urmare, nu a fost cuprins în registrul la care ne referim. Se pare că ancheta nu s-a soldat cu nicio urmare punitivă (cel puțin nu una consemnată), de vreme ce

și al său, de vreme ce în 1931 a avut inspecția specială pentru gradul II, în 1937 cea pentru gradul I, iar în 1946 (după cum am văzut deja), pe aceea pentru gradația de merit și gradul superior. Apogeul ariei sale de intervenție extrașcolară se situează, fără îndoială, în preajma obținerii gradului I. Nu a fost singurul aspect remarcabil al istoriei sale personale; în activitatea lui școlară, el s-a înconjurat de mai mulți membri ai familiei.

Soția lui a avut, mulți ani, statutul de învățătoare provizorie, dar de la 1 ianuarie 1931 primea, în sfârșit, titlul de “învățător definitiv”⁸². În 1936 Aglaia Corduneanu avea o inspecție specială pentru înscrierea la (examenul pentru) gradul II, dar în documentele din 1937 sau de mai târziu nu s-a confirmat noul său grad. Din noiembrie 1939 se afla în concediu medical, fiind suplinită de Maria Florov⁸³. În 1941, doamna Corduneanu era din nou la școală, dar noutatea consta în faptul că apăruse și al treilea post (“de utilizare”), ocupat de învățătorul Gh. Corduneanu, detașat provizoriu din postul său de titular la școala primară din comuna Găești⁸⁴; dar era și el concentrat, de la 1 decembrie 1940⁸⁵. La sfârșitul anului, erau din nou doar două posturi, cu vechii titulari, soții Corduneanu. În 1943, lotul arabil al școlii fusese luat în arendă de un alt Corduneanu (N.), indisponibil în timpul unei inspecții din august, respectivul “fiind plecat din localitate”⁸⁶.

În 1948, îl întâlnim în școală pe Mihai Corduneanu⁸⁷, învățător provizoriu. În anul următor erau iar trei posturi la școală, toate ocupate de familia Corduneanu

la inspecția pentru gradul superior s-a notat că nu suferise pedepse în anii de când avea gradul I.

⁸² Conform procesului-verbal din 11 mai 1936, f. 68.

⁸³ Conform procesului-verbal din 12 decembrie 1939, f. 74. Foarte probabil, concediul s-a legat de nașterea mezinului. Din dosarul personal al tatălui aflăm că familia avea trei băieți: Constantin (n. 1928), Mihai (n. 1937) și Paul (n. 1939). În 1947, Constantin era elev de liceu (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. I: A-H, ds. C/1636, f. 1).

⁸⁴ Învățătorul Gh. N. Corduneanu (n. 1913, comuna Movileni, jud. Iași), foarte probabil fratele lui Constantin, absolvise Școala Normală din Iași în 1934 și lucra în învățământ din 1937. După scurte episoade în alte localități, s-a fixat pentru o perioadă îndelungată la Goești (com. Lungani), unde era și director de școală (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. I: A-H, ds. C/1093, f. 12^{r-v} și 13^v). Aici a cunoscut-o și pe viitoarea sa soție, Domnica Nica, educatoare, transferată în 1940 din județul Trei Scaune (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. I: A-H, ds. C/1076, f. 1, 25; ds. C/1345, f. 1). Cei doi s-au căsătorit în 1942 și astfel s-a mai format o familie de învățători care a lucrat în aceeași școală până în anii 1940. Interesant este că și ea apare ca fiind transferată la școala din Potângenii, în 1946 (*Ibidem*, f. 1^v), deși nu o găsim în filelele condicii de inspecție la care ne referim..

⁸⁵ Conform procesului-verbal din 16 ianuarie 1941, f. 75.

⁸⁶ El plantase 3 ha de ovăz și 2 ha de porumb, dar inspectorul nu a reușit să afle condițiile de arendare (proces-verbal din 13 septembrie 1943, f. 82).

⁸⁷ Mihai N. Corduneanu (n. 1920, comuna Movileni, jud. Iași), absolvise Școala Normală în 1942, s-a căsătorit în 1944 și a fost numit în învățământ cu titlul provizoriu, în 1945

(directorul, Constantin, soția sa și Mihai care era, foarte probabil, fratele său). În 1951, director la “școala elementară cu trei posturi din satul Potângeni” nu mai era Constantin, ci Mihai Corduneanu, învățător titular. Constantin nu mai era deloc în școală, doar soția sa a rămas și a predat în continuare. Al treilea post a fost ocupat de “tov. Stoica Ruxandra”, figură pasageră.

Dar directoratul familiei Corduneanu s-a încheiat, până la urmă. În 1953, noul conducător al școlii era “tov. C. Luchian”, iar al treilea post era ocupat de “tov. Sârbu Teodor”. Acesta din urmă nu a s-a fixat aici, căci în anul următor o găsim în locul său pe “tov. Dârvaru Ana”, care va completa echipa didactică pe termen lung, asumându-și tot mai multe activități și funcții paralele (directoare de cămin cultural, instructoare de pionieri, coordonatoare de echipe artistice etc.).

Este interesant de remarcat că Aglaia Corduneanu a avut o carieră mai disputată. Deși a predat peste trei decenii, nu a avut decât titlul de învățătoare definitivă⁸⁸, iar în anii 1940-1950 procesele verbale de inspecție au notat inegal prestația sa. Pe când soțul său era concentrat, în august 1942, a fost serios apostrofată că nu se ocupă corespunzător de școală. Reabilitarea a fost rapidă (în septembrie același an), datorită binevoitorului subrevizor, Gh. Popescu. Dar, după instalarea directorului Luchian, evaluările au început să lase tot mai des loc pentru critici; erau la modă, dar o vizau prea frecvent. La o inspecție din 1953, era acuzată că nu și-a făcut planificarea pentru “pătrarul al IV-lea”, dar observația era atenuată de înregistrarea faptului că își face zilnic schițele de lecții⁸⁹. Verificarea elevilor săi fusese satisfăcătoare, inspectorul cerând doar mai multă stăruință pe viitor. În anul următor, un alt inspector nota că nu se fac planuri de lecții pentru clasele a II-a și a III-a, la care preda ea; cunoștințele evaluate erau mulțumitoare, dar, în opinia inspectorului, elevii de clasa a III-a “au o slabă orientare politică” [sic!]⁹⁰.

Obiecțiile au ajuns la detalii fine de metodă și practici de lucru în clasă, descrise pe larg într-un amplu proces-verbal din 1956; găsim aici inclusiv sfatul de a fi obișnuiți elevii cu folosirea sugativei, iar inspectorul Titu Grozeanu a reușit să

(SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. I: A-H, ds. C/1032, f. 11^{r-v}).

⁸⁸ Conform informațiilor din dosarul său personal, s-a aflat “în serviciu din 1921” și abia din 1931 a deținut titlul de învățătoare definitivă (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. I: A-H, ds. C/543, f. 5). Alte mențiuni notează însă că între anii 1920 și 1926 a fost învățătoare suplinitoare la școlile din satele Cogeasca Veche și Glăvăneștii-Noi (*Ibidem*, ds. C/1731, f. 5). Informațiile despre ea sunt foarte sumare (s-au păstrat în fișele individuale pentru calcularea salariului). Este interesant însă că în arhive există un dosar comun: “Corduneanu Constantin și Aglaia, învățători” (ds. C/1731) și că informațiile despre cei doi soți sunt amestecate într-altul, intitulat doar “Corduneanu Constantin” (ds. C/543).

⁸⁹ A se vedea procesul verbal din 5 mai 1953, f. 95.

⁹⁰ A se vedea procesul verbal din 17 noiembrie 1954, f. 98^v.

observe cum școlarii nu scriau, ci desenau, de fapt, “literă cu literă de [pe] tablă” și asta era o “tendință ce trebuia combătută”⁹¹ în viitor.

Următoarea înregistrare, din partea inspectoarei Sidonia Călugăreanu, era mai amabilă, în acord cu tonul temperat al întregii sale relatări, dar ultimul inspector care apare în condică, Pavel Lazariuc, face un adevărat rechizitoriu venerabilei învățătoare. Concluzia sa era că lipsurile se datorează faptului că ea “nu studiază metodică și nici nu participă la ședințele cercului pedagogic”⁹². De altfel, ținuse doar “o singură conferință” didactică pe anul școlar în curs⁹³.

La ultima vizită înregistrată în condică, tovarășa Aglaia Corduneanu a fost absentă de la școală. Inspecția se desfășurase în timpul vacanței școlare de primăvară, elevii nu erau prezenți, astfel încât inspectorul nu a mai avut prilejul să o evalueze⁹⁴.

O dată cu *saga* familiei Corduneanu, am trecut practic în revistă istoria școlii de-a lungul a peste trei decenii. Dar înaintea lor au fost și alți învățători. În acte apar mai multe nume, dar dintre toți, unii au reușit să se stabilizeze pe termen lung. L-am menționat deja pe Mihai Hulubei, dar înaintea lui, primul personaj care s-a remarcat a fost învățătoarea Paraschiva Pomârleanu (căsătorită Teodorescu) despre care inspectorul D. Sachelarescu nota, în 1915, că este “de 14 ani în învățământ și de 14 ani la această școală”⁹⁵.

În primăvara anului 1916 ea nu mai era la post, fiind înlocuită de suplinitoarea Smaranda Nicolau, pe care o regăsim aici și în 1918. În primăvara următoare, la școală preda o învățătoare Smaranda M... [?] venită prin detașare de la școala din Trifești-Hermeziu, unde ocupase postul al II-lea; nu putem ști dacă a fost vorba despre una și aceeași persoană. În 1920 îl găsim ca suplinitor pe învățătorul I. Cogălniceanu pentru postul I, iar pe învățătoarea Maria Vlahuță ca suplinitoare pentru cel de-al doilea post. În 1922 era doar învățătorul Mihai Hulubei⁹⁶ (din dosarul său personal reiese că a fost numit aici din septembrie 1921), care va rămâne în post, singur sau cu diferite colege, până la instalarea familiei Corduneanu. Vedem astfel că perioadele de instabilitate a cadrelor didactice au

⁹¹ Conform procesului-verbal din 6 aprilie 1956, f. 100.

⁹² Procesul-verbal din 3 mai 1957, f. 103^v.

⁹³ *Ibidem*, f. 104^v.

⁹⁴ Lipsise și ocupanta celui de-al patrulea post din școală, Aurelia Balan, învățătoarea de la clasa I. Erau însă prezenți, deși era vacanță, directorul Luchian, Ana Dârvaru și educatoarea Maria Ungureanu. Inspecția s-a concentrat, în final, asupra acesteia din urmă și a grădiniței încă neorganizată satisfăcător.

⁹⁵ Proces-verbal din 14 aprilie 1915, f. 23. Înaintea sa, fuseseră suplinitori Maria Petrovici (în 1900), apoi G. Teodor (în 1901).

⁹⁶ Din dosarul său personal reiese că a funcționat aici de la 1 martie 1921 până la 1 septembrie 1926 (SJAN Iași, fd. *Inspectoratul Regional Școlar Iași: State personale...*, vol. I: A-H, ds. H/339, f. 7^v, 8). În această perioadă s-au născut și cei doi băieți ai săi, Constantin (1924) și Mihai (1926).

fost, de fapt, scurte, în istoria școlii; în 2-3 ani, se ajungea la un învățător cu voință și motivație suficient de puternice pentru a rămâne în sat.

Dorința de stabilitate a învățătorilor se vede cel mai clar în dispunerea, pe cât posibil, în aceeași școală, a soților. Cazul familiei Corduneanu nu este o excepție, ci confirmă un curent general. Am observat că și Mihai Hulubei a reușit să își aducă soția la aceeași școală, în 1926. Dar peste tot în jur, era un obicei încetățenit. La 1942, un inspector făcuse un turneu de supra-control la mai multe școli din zonă, constatând următoarele: în comuna Gropnița, într-o școală cu 3 posturi, predau soții Ștefan și Maria Ciolan; în satul Forăști din aceeași comună predau soții Anania, Ștefan și Natalia; în satul Mălăiești predau soții Dascălu, Dumitru și Maria. La școala din Potângeni lucrau binecunoscuții soți Corduneanu⁹⁷. Practic, la fiecare dintre școlile vizitate era câte o pereche de învățători.

Din informațiile deja invocate, reamintim și existența altor familii de învățători: Ilie și Maria Râpă în satul Bosia (com. Ungheni), Const. și Maria Râpă în Podu Iloaiei, Gh. și Domnica Corduneanu la Goești (com. Lungani). Celor căsătoriți le putem adăuga fiii sau frații identificați, ceea ce conturează un tablou complex al legăturilor de familie și al tendinței de ocupare a posturilor din zonele natale, în preajma și cu suportul rudelor.

Dar cum se putea construi un bun traseu profesional și, eventual, o carieră satisfăcătoare în domeniu? Procesele-verbale arată cele mai apelate rețete de succes, care aduceau beneficii deopotrivă școlii, sătenilor, învățătorilor și familiei lor. Totul începea cu localul școlii și cu o bună frecvență a elevilor, așa cum o sugerează chiar formularul de inspecție. În afara de aceste aspecte, la fiecare inspecție și la examene elevii trebuia să își probeze cunoștințele în fața examinatorilor, dovedind concret efortul depus sau nu de învățători pentru progresul lor școlar; dar – pe lângă faptul că și evaluatorii puteau fi subiectivi – învățătura dovedită de elevi nu era de ajuns pentru promovarea dascălilor.

Activitățile extrașcolare erau cel mai eficient instrument de afirmare a unui învățător, începând cu lucrul manual (de mână). Cu acesta începuse învățătorea Teodorescu și tot așa s-a evidențiat Mihai Hulubei, care a fost și premiat, după cum am văzut. Apoi grădina școlară putea aduce, la rândul său, aprecieri utile dascălilor. Lecturile personale nu impresionau atât de mult. Dar o bibliotecă organizată pentru elevi și familiile lor era mult mai bine văzută. Hulubei inițiasse și o casă de economii pentru elevi, dar C. Corduneanu l-a surclasat, organizând cooperativă, muzeu școlar, cor bisericesc, cerc cultural, șezători, comitet școlar, bancă populară. Practic, în preajma celui de-al Doilea Război Mondial, era cea mai influentă persoană din sat. Și după război, s-a adaptat din mers conjuncturii politice și a înfruntat curajos lipsurile dramatice, în acord cu noul discurs “democrat”, ceea ce a și permis ultima sa promovare. Situația s-a schimbat vizibil abia după 1950, iar în anii următori vedem cum se acumulează datele noului tip de abordare a

⁹⁷ Proces-verbal din 13 august 1942, f. 78^v.

carierei școlare. Activitățile extrașcolare cerute sunt altele – inițiativele personale nici nu își mai au locul –, iar extinderea militantismului propagandistic depășește tot ce s-a practicat anterior.

Imaginea dascălului exemplar, în viziunea noului regim, este mai greu de creionat, pentru că exercițiul critic al inspecțiilor maculează orice apreciere. De pildă, directorul Luchian este și laudat și blamat în varii situații. La fel, învățătoarea Ana Dârvaru adună de la început mai multe critici pentru insuficiențele cunoștințe ale elevilor săi, este acuzată că nu își pregătește suficient lecțiile și că nu lucrează mai eficient în clasă⁹⁸, dar treptat se evidențiază pentru toate celelalte “sarcini” bine îndeplinite la căminul cultural, în organizația de pionieri. Practic, avea mai multe funcții și servicii, care îi ocupau cam tot timpul; poate că a existat o constrângere în acest sens, poate că erau și avantaje, dar ele nu reies din aceste documente.

În ciuda cantității mari de date înregistrate în această condică școlară, multe informații lipsesc, iar tabloul epocii rămâne dezechilibrat: repetitiv sau clișeizat în mare parte, aluziv în alte direcții, difuz sau complet opac pentru diferite alte interogații și, în ansamblu, vulnerabil în fața unei posterități tot mai îndepărtate de epoca respectivă, expusă unor abordări livrești și unor constructe istoriografice (încă) simplificatoare.

Departe de lume

Condica proceselor-verbale de la școala satului Potângeni din județul Iași, pare scrisă cumva dintr-o margine aproape ștearsă a ceea ce se știe despre „marea” istorie a românilor. Aici evenimentele istorice au dus, în principal, la tăceri prelungite între două inspecții; așa s-au petrecut războaiele, schimbările de regi sau de regimuri politice, armatele care au trecut sau care au rămas, lipsurile pătrunzătoare care au dus la crize sau revolte. Dintre toate, au ajuns în paginile condicii doar câteva semnale modeste, aduse și ele doar până la limita inteligibilului față de istoria consacrată.

De exemplu, din șirul dramatic al celor petrecute de la începutul secolului al XX-lea – răscoala din 1907, războaiele balcanice și cel mondial, pierderi și câștiguri teritoriale, schimbări de regi – doar pomenirea morții bunului rege Ferdinand, recomandată ca moment aparte în festivitățile deschiderii anului școlar 1927, a rămas într-un proces-verbal⁹⁹. Cu alt prilej, o zi de inspecție, din 19

⁹⁸ În apărarea sa, învățătoarea recunoștea că “lipsește prea mult de la orele de clasă, fiind chemată mereu de Raionul U. T. M.” (proces-verbal din 30 ianuarie 1957, f. 102^v). Recomandarea inspectoarei – dificil de aplicat, dar elocventă pentru a ilustra competiția și necoordonarea efectivă pe teren a diferitelor autorități impuse de regimul comunist – era “să nu mai lipsească de la orele de clasă fără aprobarea prealabilă a Secției de Învățământ [a Sfatului Popular]” (*Ibidem*, f. 103).

⁹⁹ “[...] în prima zi [de școală], în fața autorităților comunale și a părinților copiilor se va face amintirea mărețelor fapte a[le] gloriosului nostru fost rege Ferdinand I”, recomanda

ianuarie 1939, s-a întâmplat să fie joi și așa “s-a executat programul străjeresc”, pe care soții Corduneanu l-au prezentat complet și cu entuziasm; mai mult, după-amiază, și-au pus la dispoziție propriul aparat de radio, pentru audiția colectivă a emisiunilor “Ora străjerilor”, “Ora copiilor”, “Ora sătenilor”¹⁰⁰. Aflăm astfel câte ceva din ceea ce “a dat culoare” vieții școlare în timpul regelui Carol II.

Despre intrarea României în război putem afla citind în procesele-verbale despre “Colțul Eroilor” pe care trebuia să îl aranjeze elevii în clasă, despre centrele premilitare, despre munca de război sau despre ordinul de a se construi adăposturi pentru elevi, informații presărate în toate procesele-verbale din anii 1941-1943. Despre ocupația militară sovietică nu se spune nimic, aflăm doar că ceea ce a fost cândva un “sacrificiu sfânt” – adică intrarea în război, în 1941 – devenise, între timp, un război nefast; sau deducem evoluția generală din faptul că trebuia amenajat un “Colț A. R. L. U. S.”¹⁰¹. Nici alungarea regelui Mihai, nici instaurarea Republicii Populare Române nu au fost consemnate clar, dar, după cum am văzut deja, din 1949 a mai apărut un “colț” educativ și ornamental, cel dedicat Republicii Populare Române.

Vocabularul inspectorilor s-a îmbibat masiv de propaganda comunistă – dar nu imediat după 23 August 1944, așa cum am putea crede, ci după 1948-1949 –, iar cerințele impuse învățătorilor și sătenilor erau tot mai clar subordonate agendei politice de moment (alfabetizare, susținerea Frontului Democrat Popular în alegeri, campaniile agricole și de colectivizare agricolă etc.). Nu erau doar presante, ci și nefiresc de extinse, ajungând chiar până la copii, căci și ei erau evaluați dacă au sau nu o “pregătire politică” adecvată.

În școala din sat, evenimentele naționale sau internaționale erau surclasate de cele locale: examenele de absolvire, ședințele de cerc cultural, vizitele inspectorilor, epidemiile sau iernile foarte grele, serbările și festivitățile organizate de învățători, inaugurarea noilor clădiri și anexe școlare ș. a. În marginea “lunii mari” era o altă lume, indiferentă altora, adunată în sine și sărăcăcioasă, dar bine închegată în rosturile sale. Învățătorii care au subzistat și au prosperat ani și decenii în șir aici au înțeles cum funcționa. Cheia care putea deschide această lume spre necunosători era perceperea delicatului echilibru între obiceiurile demult statornicite și noutățile care băteau mereu în poarta școlii. De fapt, exercitarea meseriei dascălului sâtesc a fost mereu bazată pe știința sa de a media un schimb între păstrarea celor știute și acceptarea unor noi cerințe. Chiar în sala de clasă, acest joc nesfârșit ieșea la iveală de fiecare dată când inspectorii discutau metodele

subrevizorul de circumscripție școlară M. Dimitriu (proces-verbal din 22 octombrie 1927, f. 54^v).

¹⁰⁰ A se vedea procesul verbal din 19 ianuarie 1939, f. 73.

¹⁰¹ Asociația Română pentru strângerea legăturilor cu Uniunea Sovietică, înființată la sfârșitul anului 1944, dar în plină expansiune la sfârșitul anilor 1940. Era un simbol al “prieteniei” României cu Uniunea Sovietică, ce trebuia difuzat obligatoriu prin intermediul școlilor.

de predare, reluând sfaturi de bune practici, dezavuând ceea ce se considera perimat și ineficient, aducând mereu obiecții.

Meșteșugul de bază al elevilor a rămas același, definit prin binecunoscute îndemânări: cititul, scrisul, calculele matematice, învățarea informațiilor de orice fel (din religie, istorie, geografie, științe naturale) sau practicarea dexterităților (desen, cântări, exerciții fizice, îndemânări artizanale). Deși elevii, învățătorii și inspectorii se schimbau, cerințele de bază nu deviau aproape deloc de la corpul principal al învățării. Doar mijloacele, procedeele și unele conținuturi propuse parcurgeau variații, trecând de pildă, de la tăblițele de scris, la caietele special liniate pentru caligrafie, cu sugativa aferentă, de la “Iubește pe Dumnezeu” la “Întâlnire cu Stalin” sau de la repetarea în cor la clasă spre temele date pentru acasă, ca mod de fixare a celor învățate.

Ceea ce s-a schimbat destul de vizibil, de-a lungul jumătății de veac pe care am urmărit-o în paginile registrului la care ne referim, sunt dimensiunile cantitative. În ciuda unor stagnări conjuncturale, pe termen lung a crescut numărul de elevi, numărul de învățători, numărul de săli de clase, numărul de ani școlari parcurși de elevi¹⁰², chiar și vârsta celor angajați în studii, de vreme ce campania de alfabetizare ajungea foarte insistent și la adulți. Se pare că numărul inspectorilor nu a păstrat un ritm de creștere similar – ba chiar s-a redus după 1948 –, ceea ce sugerează o altă raportare a autorităților școlare față de proprii subordonați, prin supra-încărcarea cu sarcini de control a directorilor de școală sau prin redistribuirea supravegherii dinspre interacțiunea directă, personală, spre augmentarea autoînregistrării scrise a tuturor activităților prestate de cadrele didactice.

Dar nu întotdeauna cantitatea a putut modifica raporturile între diferiți participanți la viața școlii. Datorită numărului mic de elevi alocați unui anume an de studiu, s-a păstrat, de exemplu, obiceiul predării simultane la mai multe clase de către un același învățător. Chiar și în zilele noastre s-a revenit – din motive pecuniare – la această soluție, acum desconsiderată pedagogic, dar care a fost timp de peste 100 de ani singura practicabilă în școlile sătești.

Tăcuta și îndepărtata viață a școlii din satul Potângenii, așa cum s-a “prins” în filele registrului de inspecții, are desigur și alte sugestii reflexive pentru cei interesați, altele decât cele enumerate până aici. Putem urmări, de pildă, cum

¹⁰² Dacă, la început, elevii abia frecventau clasele I și a II-a, nivelul s-a ridicat spre a III-a și a IV-a. Era oricum un decalaj continuu față de prevederile legale, care cereau mai mult. Clasa a V-a a fost un eveniment târziu și care nu a durat (condica înregistrează doar două examene de absolvire la acest nivel), iar extinderea spre clasele a VI-a și a VII-a (alocate școlii postprimare) a existat strict în anii inspecțiilor speciale pentru gradele didactice superioare. Șocul războiului a fost atât de mare, încât în primii ani când s-au mai ținut totuși ore copiii erau împărțiți doar în primele două clase. Stabilizarea a însemnat fixarea școlii cu limita la clasa a IV-a, dar având extensia cursurilor de alfabetizare și apoi a grădiniței. Practic, atragerea și menținerea copiilor la grădiniță – care încă nu era complet organizată nici în forma sezonieră – a devenit noul obiectiv al inspectorilor școlari, așa cum apare în ultimul proces-verbal din condică, din 1958.

evoluează lecțiile de citire, metoda de învățare a calculelor, relația cu autoritățile administrative, discursul moralizator școlar, tipul de rechizite sau de materiale didactice folosite (inclusiv manualele școlare), limbajul apreciativ sau punitiv al inspectorilor și altele. Pentru a redescoperi farmecul epocii – dar și capcanele sale – invităm cititorii să parcurgă și câteva dintre documentele integral reproduse, într-o selecție documentară atașată prezentului studiu.

No. _____

Starea locului: *improprie, ca și a unui locuit, însă în sat nu s-a găsit altă mai bună.*

Starea și sistemul mobilierului școlar: *mediu.*

Școala sub raportul curățeniei: *curată.*

Se ventilează clasele la timp? *prin deschiderea ușii și a ferestrelor.*

Școlarii prezenți pe clase: *A. I 10, A. II 10, D. III 3, Cl. IV —, Cl. V —, Cl. VI —. Total 23*

Spațiul salilor în raport cu numărul școlărilor: *insuficient.*

Cum se ține apa de băut? *în apă.*

S-a dat combustibil la timp și suficient? *nu.*

Școlarii fac exerciții corporale și cântări? *numai cântări.*

Ce înfățișare de sănătate prezintă școlarii? *bună și bună.*

Starea arhivei: _____

Condica de prezență și frecvența: _____

Cum se ține matricola școlară: _____

Condica de atestare este în regulă? _____

Starea zestre didactice: *În regulă*

Starea zestre didactice: *În regulă*

Am inspectat școala și am găsit prezentă la cererea pe D^{na} M. Petruș, învățătoare și
părinți. Școala a început să funcționeze de la 20 Octombrie. - Clasa a 5 nu există.
Unele activități la disciplina de D^{na} Petruș s-au făcut cu elevii din cl. I și II. În multe
numerele școlare. Cei au lucrat problema, una a elevilor și a elevilor din
terei din Geometrie, una corătată de matematică nu se face conform programului. Nu
las pentru home corătată și la gramatică. Activitatea este că școala va deschide
foarte târziu. Continuând copiii la Geografie și Cămine, am obținut cea
puțin satisfăcătoare. Constată că D^{na} învățătoare nu face dăruirea, așa în
cât școala în curând va ajunge la curent cu materia. La aștrage
atenția, D^{na} învățătoare a devota pe copii cei la Cămine, să promoveze și nume
le scrierilor de punctuație, care face un rău efect. Așezându-se în viața a
puțin pe copii în fața lucrării scrise și a se corăta la timp. - Școala
nu are activitate. Disciplină copiii multumitoare.
D^{na} învățătoare să prezintă buie în fața elevilor.

Lucru Manual se face numai cu copiii.

Școala sau învățătorul primesc vre-o publicație periodică școlară, și care anume? M.

Ce lucrări nou didactice s-au mai citit? M.

Autoritatea județeană sau comună dă concursul legal școlii? M.

Observații generale: Școala mare Tigilui.

Prezentul Proces-Verbal se va învâta Revisoratului în 3 exemplare.

Școala Mirela No. 2. Inspectat azi 21, luna Februarie, anul 1900, ora 2-4.
Comuna Novikuri, Căminul Potângenii, Județul Vâlcea, Pasa Popoi-Turcia

Revisor: J. D. Văntuș

CONTROLUL ÎN VIAȚĂ MENTALĂ PRIMARĂ

CONTROLUL ÎN VIAȚĂ MENTALĂ PRIMARĂ

No. 9

Starea locului: Vedi

Starea și sistemul mobilierului școlar:

Școala sub raportul curățeniei:

Se ventilează clasele la timp?

Scolari prezenți pe clase: Cl. I _____, Cl. II _____, Cl. III _____, Cl. IV _____, Cl. V _____, Cl. VI _____. Total _____

Spațiul sălilor în raport cu numărul școlărilor

Cum se ține apa de băut?

S-a dat combustibil la timp și suficient?

Școlarii fac exerciții corporale și cântări?

Ce înfățișare de sănătate prezintă școlarii?

Starea arhivei

Condica de prezență și frecventarea?

Cum se ține matricola școlară

Condica de atestare este în regulă?

Starea zestrei didactice:

Starea atelierului, unelte, materiale prime, indemnarea scolarilor.

V-10a. Divero.

Autoritatea județiană sau comunală dă concursul legal școlii?

Școala Primărie Nr. 1 vizitată la 19 luna Mai, anul 1999 ora 10-11^{1/2}
Comuna Novileni, Căminul Popășeni, Județul Sass, Plasa Coprin Turin

SIGILIUL
SCÓLEI

Nr. 39

140. Starea materială și igienică.

Starea locului:

2 recens-verbal.

Anul 11 și 12 June 1922.

Subsemnatul, Spiridon Răpă, în urma unui mandat conformându-mă ord. circ. nr. 1823/22 al lui Reș. sc. I al jud. Gărz, în urma comisiunii de examinare compusă din sub-
 Starea și sistemul mobilierului școlar: scrisul ca, prezintă iar în 1922-23 din sub-
 Garga, M. Buluhău dirig. sc. Potângenii, C. Condoveanu dirig. sc. Măreștii și M. J. I.
 lipău dirig. sc. Măreștii propun să membri, în comisiunea Reș. sc. I al jud. Gărz
 a Reș. Măreștii Rata înălțare pot. sc. Garga și președintele C. Cărlău în. supl.
 Școala sub raportul curățeniei: școala din Potângenii în ziua 1 ore 9 dimineața,
 la începutul examenului elevilor clasei 7 de la școala: Potângenii, Garga, Măreștii și
 Se ventilă clasele la timp? Potângenii din Com. Măreștii și sc. Măreștii din Com. Gărz
 Potângenii întru la curățenia școlii.

Scolarii prezenți pe Clase: Cl. I —, Cl. II —, Cl. III —, Cl. IV —, Cl. V —, Cl. VI —. Total

Spațiul sălii în raport cu numărul școlărilor: Potângenii elevilor lucrări scrise din cartușele,
 gramatică, aritmetică și calculul conf. reg. și instrucțiunile primite.

Cum se țin cpa de băut: Gărză corectarea lucrărilor și frecvența notelor în cate-
 logele respective și începutul examinării școlii, simulând pentru fiecare
 Școala combustibil la timp și suficient? Școala în parte următoarele rezultate:

Școala din satul Măreștii, Com. Măreștii, cu două posturi conduse de R. C.
 Școlarii fac exerciții corporale și cântări? Spiridon Răpă în. mandat st. pers. 1922.

Insușiri în ultima clasă 7 elevi: regulati 6; examinati 46+2 fete=6; premurați 46+

Ce înfățișare de sănătate prezintă școlarii? 21=6. Pregătirea a fost foarte bună. Lucrările de
 compunere și aritmetică în sumă reprezentat luate executate și conștin-
 ciat concluzie. Lucrul manual la hățiș pătării de pac, iar ca lucru de măn-

141. Starea școlii.

Starea arhivei: nu la fete s-a prezentat costume naționale, lucrare cu flori, nu
 lăse românești, precum și alte dispoziții. Lucrările din 1921 au fost conduse
 la lucru de mănă, de către: Măreștii, Răpă, satul Măreștii, în mod bun.

Condiția de prezentă și frecvența?

Școala din satul Garga Com. Măreștii, cu 2 posturi, conduse de R. C. I. I.
 Spiridon în. mandat st. pers. 1922/23. Insușiri în ultima clasă 6 elevi: regulati

Cum se țin matricola școlărilor 3; examinati 4 hățiș; premurați 4 din care unul cu m-
 ces-verbal conf. art. 34 reg. de ad. al te. rurale, având frecvența 3. Pregătirea a

Condiția de atestare este în regulă: fost multumitoare. Lucrările de compunere și aritmetică, 18 te-
 me, multumitor executate. Lucrul manual hățiș au s-a făcut: R. C. I. I. Rata în.

Starea zestre didactice: pot. a prezentat lucrul de mănă al fetei, hățiș și conștin-
 ciat concluzie, naționale și bul grec.

C. Mihalache, *Romanul unei școli de țară: Potângenii*

III-lea. Învățământul.

Nr. Sa va scrie în clasă, cu chibză, inspectori, învățători și învățătoare; se va observa: disciplina și atitudinea, muncile, gradul dezvoltării minții al copiilor, starea fizică, interesul pentru studii, modul de pregătire al învățătorului, lucrarea studiilor, față cu corpul programat.

II. Școala din Bărganeni com. Horelești, condusă de P. M. Bulbului în prezența d. pr. nr. 3057.
Școala are 2 profesori însă ambele au fost conduse de un singur învățător: din lipsă de loc
sal și mobilier. 1) Au fost inserți în ultima clasă 7 elevi; 2) din urmașii regulati totți 7; 3) din
fostei examinați 4 haitici + 3 fete; 4) Memorați 4 haitici + 3 fete. Pregătirea a fost bună.
Lucrările scriptice scrute de regulamentul se prezintă bine lucrate și suficient corec-
tate. Lucrul manual al elevilor sa prezintă pătări de paic și stiluri de haitie.
C. Corbocanu fără stat personal. Școala are un singur prof.

I. Inserți 2 elevi; 2) Regulați 4 examinați 2; 4) Memorați 2; Pregătirea a fost mul-
timinuoasă. Lucrările scriptice la compunere și aritmetica se prezintă bine.
Lucrul manual sa prezintă modele de împletituri de paic.

V. Școala din satul Hărtărești, comuna Troafușta, cu un singur prof. condus de
F. Mitu. Săptămân, suplimentar. 1) Elevi în ultimă clasa 2 elevi; 2) Regulați 2; 3) Exa-
minati 2; 4) Memorați 2. Pregătirea a fost multumitoare. Lucrările scriptice ale ele-
vilor, la compunere și aritmetică, lucrate conștient, regulamentele și indicațiile corectate.
Lucrul manual la haitie și de mână la fete, nu sa prezentat.

IV-lea. Lucrul manual.
Scrie activitatea, muncile, studiile, gradul dezvoltării minții al copiilor, starea fizică, interesul pentru studii, lucrarea studiilor, față cu corpul programat.

Tramurul a decurs în perfectă ordine; și fiindcă nu s'a putut termina în ziua
I sa continuat și a 7-i, 12 iunie etc. de la ora 9-12/2.
Sa tramura au asistat: Președ. comitetului școlar, Prof. Gh. Lazăr, N. Siliveriu
necelul comunei și I. Simion ambii membri ai comitetului școlar. Neamtine au
mai asistat și câțiva săteni.

Copie țese prezentul proces-verbal în 6 exemplare — din care unul intră și
Școala sau instituția primesc o publicație periodică școlară, și care apune?
5 separate (diferențe școlare câte unul) — se vor trimite ung. Responsabilitate
Ce lucrări nou didactice s'au mai citit? Școala Fasi.
Delegatul Ministerului
Autoritatea județiană sau comunală dă concursul legal școlii?

Oferățiuni generale:

Școala No. Inspectat azi, luna , anul 189 , ora
Comună , Catunul , Județul , Plasa

SIGLIUL
SCOLEI

Revisor,

No. 48

Proces-verbal.

Starea locului: *Sp. 14 martie 1925 orele deseară, am inspectat* ~~scara~~ *scara* ~~de arși~~ *de arși* ~~lepe~~ *lepe* ~~coșul~~ *coșul* ~~școlii~~ *școlii* ~~primară~~ *primară* ~~în~~ *în* ~~satul~~ *satul* ~~Potângenii~~ *Potângenii* ~~com.~~ *com.* ~~Morileu~~ *Morileu* ~~școlii~~ *școlii* ~~școlii~~ *școlii* ~~condusă~~ *condusă* ~~de~~ *de* ~~A. M. Nedelche~~ *A. M. Nedelche* ~~în~~ *în* ~~definitiv~~ *definitiv* ~~et.~~ *et.* ~~personal~~ *personal* ~~Nr. 3037~~ *Nr. 3037*. Persoanele cu arși se face în toate scările, a-
parțiale și cele în care sunt diminea, câte... ore.
Sunt înscrisi în număr de 15 adulți cari s-au prezentat în
din școala de N - G sunt cu lecții la fructe abecedarului
partin I iar restul de 10 sunt în secția II și citesc puca-
șia sub raportul curățeniei de citire de Școala Școlii II.
S-au pus și citează pe toată lumea și conștient ca tot
Se utilizează clasele la timp: elevii citesc cât se poate de bine. În șo-
colă de primărie atât în citire cât și în scris și
Scolarii prezenți pe Clasa scrisului Cl. după dictare. În aritmetica ~~calcul~~ *calcul* și
Spuneți în numărul de 1000 și pe cele 4
operări cu numere întregi mult timp. Pe de altă parte
în istorie am interogut despre Arm-
măi noi descoperiți și faptele lor; în geografie Roma-
șii din țara noastră - bogăția țării și peștii noștri.
de st. naturală despre animalele agricole pe anotimpuri și
Scolarii înscrisi în școala de rugăciuni și domeniile. La toate au
câștigat răspunsuri mult timp. La unii am dat
Ce înfățișare de sănătate prezintă școlarii de școala cu elevii și în conștient
Școala, am conștient ca școala de învățare sunt con-
știent ca de va ajuta în viitor.

Starea arhivei: *În învățare va chema, conform regulam. -*
școlii, pe acești elevi, numai vârstă pe raportarea lor
mănușă a proz. materialele prevăzute în progr. de a-
Condiția de prezență și frecvență *la școala de adulți.*
În general, conștient programe reale la ambele secții.
Catodice, matricole și prezențe în servicii pe timp
Cum se ține matricola școlară în regulă la *A. Nedelche* -
Copii în 3 exemplare, se pun în vînt pe școala;
Condiția de atestare este în regulă?

Starea zestre didactice:

Revizor școl. de II
Școala

No. 54

Starea localului :

Groves. Verbal

În secol de din urmă 9-14, am inspectat noaptea
cu 4 posturi din satul Găgănești Com. Mănești, de sul dirijabil în
loc. Găgănești în satul Găgănești. În anul 1857, în anul al 11-lea al
Stăru și sistemele de susținut, cu înălțime

Din cele vazute, am constatat urmatoarele:

[illegible]

La lângă acest local, mai este un mic restaurant nou, cu două

Salide, las și cancelarie. Acest local este complet ridicat, acoperit, peretii
făcuți de cărămuri, uile și ferestrele asfaltate, toate de doi ^{metri} înălțime; peștii și
adus și materialul pentru construcția solului. La acest local, pentru că a
fost clădit în jurul unei poarte lipi și s-au înălțat în jurul, ar merge de multe ori
la peretii pentru întărire pe unu treime lipit și s-au înălțat peste tot, fiind și de
neapărată trebuință facerea unui paravan lângă peretii ce sunt uși
și ușile înălțate și ferestrelor. S-au strâns și se și un serdac în
față, iar ar mai da pe peretii și ar prezenta și altă estetică,
cum ar fi să se aranjeze și pe un eleu, pe timpuri ploioase.

Tram stăruie în uoi, pentru a se da fonduri pentru terminarea completă a construcției locale.

D^{le} dirig^{tor} a îngrijit de toate cele ce țin de legi școlare, președⁱⁿ în
președinția școlii școlilor bancolare și ține în mână în școală.

Păi bădăneanu fiind tineri, ne punem multe greutăți în cale și în vînta lor de muncă pe tărîmul soarelui. Să aibă și kedex, un ¹tehnidera unui au solar și a unui au cultural, întrebămînd toate mijloacele posibile pentru înălțarea copiii și luminarea comu-tilor prin: oafuri, seclari, librării și scolare, abia auzite de reșite, cor bierici și solar, cași toate vor contribui să formeze pe tărîmul nostru, om și tot forma și pentru înălțatori cum se pare, multumirea sufletească, în 6-au făcut datoria, fiind tot odată și exempli cînte:
de libră, bădăneanu, fiind fiu de tîrziu, se stă, pentru

zitor, de-ai forma a gaură, care să fie de exemplu, în
în acest câmp, din nou la muncă.
Și activitatea școlare și extra școlare, pe care promitem
în altă manieră.

Treize copies de ce brevet process verbal, se vos transmise la

Școala saă învățătorul primesce vre-o publicațiune periodica școlară, și care anume

Ce lucrări nouă didactice s'au mai citit?

Autoritatea județiană sau comunală dă concursul legal școlii?

Observațiuni generale:

Școala _____ No. _____, Inspectat azi _____, luna _____, anul 189____, ora _____
Comuna _____, Căminul _____, Județul _____, Piasa _____

Revisor,

No. 98

Proces-Verbal

Starea localului:

Anteși 17 noiembrie 1954, am vizitat școala elementară de hain din sat. Potângeni de sub direcția tov. Luchian Comanescu niv. tit. Am urmărit ca obiective de bază: organizarea și desfășurarea activității de învățământ și activitatea culturală a copiilor didactice.

Scolarizarea

Cl. I ^a	necum = 25	frecvenți = 24
Cl. II ^a	" = 15	" = 14
Cl. III ^a	" = 8	" = 8
Cl. IV ^a	" = 19	" = 19
Se ventilează clasele la timp		
Total	67	65

Am prezentat și am discutat cu toți elevii din școală. Am văzut că școala este în stare bună, dar nu poate veni la școală, având un picior amputat. Pentru anul școlar viitor, tov. director, va face să fie în stare să vină la școală și elevii care au picior amputat din cauza deșeurilor și a mizeriei. S-a dat combustibil la timp și suficient? S-a dat combustibil la timp și suficient? S-a dat combustibil la timp și suficient?

Școlarii fac exerciții corporale și cântări? Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive?

Școlarii fac exerciții corporale și cântări? Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive?

Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive?

Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive?

Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive?

Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive?

Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive?

Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive? Școala are local pentru activități culturale și sportive?

IV-lea. Lucrul manual.
Starea atelierului, unelte, materiale prime, îndrumarea
scolarilor.

V-lea. Diverse.

Obs
del
wip
nit

Scot
Com

Revisor.

No. Lașgini:

Starea localului: Inv. director al școlii, va întocmi până la 25.XI.94 planul gîșel de activitate. Fiecare învățător, va întocmi pînă la 1-2 planuri de lecții. Directorul, va verifica în vîză cu regularitate aceste planuri!

Starea și sistemul mobilierului școlar: La cl. I^a se vor folosi la l. română, nănoai caietele speciale nr. 1. Toți elevii vor scrie cu cîneală - inclusiv cl. I^a -

- Orele de dictare programate vor fi respectate.

Fiecare învățător va avea caiet special pt. evidența gîșel. Elor, pînă la cl. în timpul dictărilor.

Se ventilează clasele la timp! - Se vor include în planurile calendaristice, temele practice prevăzute în Găzeta nr. 27. III. 94.

Starea și sistemul didacticei: Inv. director, va întocmi, caiet special, cl. I^a va scrie în raport cu numărul școlarilor

- de mijlocii noi multă prelungire în ceea ce privește

organizarea politică a elevilor. Pentru aceasta - cînd se va putea - se vor face actualizări și politici la lecțiile

de învățare. Inv. director va întocmi un plan de muncă

special privind activitatea cu pîșeni.

- În funcționarii de toate clasele, vor mîntă pentru a

deține la cl. I^a și în restul de economie, în timpul de a i

deține la cl. I^a și în restul de economie, în timpul de a i

deține la cl. I^a și în restul de economie, în timpul de a i

deține la cl. I^a și în restul de economie, în timpul de a i

deține la cl. I^a și în restul de economie, în timpul de a i

deține la cl. I^a și în restul de economie, în timpul de a i

deține la cl. I^a și în restul de economie, în timpul de a i

deține la cl. I^a și în restul de economie, în timpul de a i

deține la cl. I^a și în restul de economie, în timpul de a i

Sept core am nicheist prezentul proces-verbal

Inspector re.
C. Latoy

Sonă copii la lectia de Tur.
a hoimului vani pînă la 25. 27. 954

IV-lea. Lucrul manual.
Starea atelierului, multe
materile prime, îndemânarea
scolarilor.

U-loc. Diverso.

Școala sa și învățătorul primesce vre-o publicațiune periodică școlară, și care anume ?

Ce lucrări noi didactice s'aū mai citit?

Autoritatea județiană sau comunală dă concursul legal școlii?

Observațiuni generale:

Ședea _____ No. _____, Inspectorat ați _____, luna _____, anul 189 _____, ora _____
Comuna _____, Căminul _____, Județul _____, Pasa _____

SIGILLUM
SCOLAE

Revisor,

The Novel of a Country School: Potângenii

(abstract)

The paper relies on an inspection school registry in a village in Iași county. The document, which proves a noteworthy continuity of more than a half of century, is not included in the fonds of the National Archives and has never been published by now. Although the printed form of the inspection reports dated to the end of the 19th century had standard headings, the inspectors considered to ignore them, to overwrite or to note their observations beyond the formal headings. These initiatives affected only to an insignificant extent the routine, confirming that it is about very conformist milieus (the didactic and the rural ones), not very complicated but in their opinions. Although obscure, this worlds had its stakes, was inhabited by prominent or only passing characters, had extremely vivid connections with the rural proximities (but not with the city), assisted to personal dramas or crushing historical events, as the two world wars were. On this background, as far as the few information allowed me, I was able to reconstruct figures of teachers, careers, relationships, advantageous social placements, ways of managing resources, and so on. It is surprising that that novel continues, not necessarily in a pleasant manner, as some present-day mass-media signals confirm.

Fostering the Peaceful Settlement of Disputes: An Overview of the Case of the Hungarian Optants (1922-1930)

Laura Gheorghiu

Keywords: *Hungarian Optants; Peaceful Settlement; Agrarian Regime; Romanian-Hungarian Mixed Arbitral Tribunal; Eastern Reparations Settlement; League of Nations; Inter-War Diplomacy*

Introduction

In 1931, one year after the conclusion of The Hague Agreement (January 20, 1930) and Paris Agreement (April 28, 1930), Nicolae Titulescu declared that the case of the “Hungarian optants” had been definitively closed. Therefore, the dispute could only be seen as a page of history meant to be studied without passion, aiming only at a better understanding of the past and learning lessons for the future¹.

The starting point of this issue was the implementation of the agrarian reform in the case of the ethnic Hungarian landowners originating from territories united with Romania after the First World War (Transylvania, Banat, Crișana and Maramureș), but who had opted for the Hungarian citizenship. The Romanian authorities argued that the expropriations were in accordance with the provisions of the Treaty of Trianon and that an equal treatment of its citizens and the optants was ensured during the process. However, the Hungarian government claimed that the Romanian agrarian reform infringed the same treaty, namely its regulations regarding the intangible real estates of the ethnic Hungarian landowners².

The Romanian authorities have always tried to demonstrate that the agrarian reform totally lacked any character of a war liquidation or disguised confiscation and that the dispute was solely of political nature³. The Hungarian optants labelled the Romanian agrarian reform as socially unjust and ethnically motivated⁴, therefore asking for its cancellation⁵. In April 1921, the Hungarian

¹ Constantin Cutcutache, *Un conflict internațional major: Optanții unguri din Transilvania și Reforma Agrară din România*, Bucharest 1931, p. 5.

² *Ibidem*, p. 17.

³ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României [hereafter, AMAE], fonds *Londra*, 90: *Congrese, Convenții, Acorduri, Tratat* (1926-1928), telegram no. 2237, London, November 14, 1926, Nicolae Titulescu, Romanian Minister in London to Ion Mitileneu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

⁴ Before the agrarian reform, the Hungarian landowners from Transylvania would own 85.4% of the large properties with a surface of over 500 hectares, while only 5.7% of the large estates belonged to an owner of Romanian origin. See Vasile Vesa & Vasile Puscaș, *Dezvoltare și modernizare în România interbelică (1919-1939)*, Bucharest 1988, p. 142,

government stated that “a spirit of intolerance and destruction” had inspired the Romanian Law of the Agrarian Reform in Transylvania⁶. The Romanian authorities replied that no discrimination on grounds of nationality was made and that alongside with Romanians, other peasants, some of them belonging to minority groups, such as Hungarians, Germans, Gypsies, Jews, etc. received land⁷. An illustrative case that proved the mendacity of the accusations brought to the Romanian authorities over the application of the agrarian reform in Transylvania was that of the Romanian Orthodox Church from Transylvania. Although it protested against some legal provisions concerning the agrarian reform, the Romanian Orthodox Church from Transylvania had lost tens of thousands of yokes of land during the process of expropriation⁸. The cities of Transylvania also held ownership rights over large land estates and at least 23 out of the total 49 Transylvanian cities contested the expropriation decisions, engaging themselves in long-term lawsuits with the Ministry of Agriculture⁹.

We are still witnessing today a persistent recurrence to the Hungarian approach towards the 1921 agrarian reform from Transylvania. Various authors

apud Mircea Dumitru Prozan, *First World War and the Radicalization of the Agrarian Problem. Case Study: The Former Tarnava Mica County*, in “Procedia. Social and Behavioral Sciences” 149 (2014), p. 793. Also, according to Hungarian sources, 87.12% of the owners of properties exceeding 100 yokes from Transylvania were of Hungarian origin. See C. A. Macartney, *Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences (1919-1937)*, London 1937, p. 317.

⁵ Balázs Telegdy, *The 1921 Agrarian Reform in Transylvania and its Reflection in the Considerations of the Members of the Bucharest School of Sociology*, “Belvedere Meridionale” 27 (2015), 1, p. 59.

⁶ Giuseppe Motta, *The Legacy of the First World War. The Minority Question in Transylvania*, [Târgu Mureș] 2014, p. 128.

⁷ *Ibidem*, p. 134.

⁸ Sorin Trâncă, *Împroprietărirea cu pământ a Bisericii Ortodoxe din Transilvania în cadrul reformei agrare din 1921*, “Studia Universitatis Moldaviae. Seria Științe Umanistice. Istorie”, 4 (64) (2013), p. 50. Further investigations revealed that according to the Hungarian census from 1895, the Romano-Catholics from Transylvania benefited from one yoke to 10 believers, Greco-Catholics to 1 yoke for 7, the Hungarian Protestant Church 1 yoke for 89, the Lutheran Church 1 yoke to 325 and the Romanian Orthodox Church 1 yoke for 1,777 believers. See Ion Zănea, *Relații interetnice și interconfesionale în România interbelică. Studiu de caz: județul Bihor*, in *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX* (ed. by Vasile Ciobanu & Sorin Radu), V, Sibiu 2010, p. 133, *apud* S. Trâncă, *op. cit.*, p. 49.

⁹ Diana Mihnea, *Cities of Transylvania and the 1921 Agrarian Reform. Negotiations and Decisions Halfway Between Administrative Autonomy and Centralization*, “Studies in History and Theory of Architecture” 4 (2016): *Marginalia*. Architectures of Uncertain Margins, p. 124-126.

are making use of terms such as “the eviction of the Hungarian rural elite”¹⁰, “confiscation of lands”, “persecutions, arrests and internments, beatings”, when referring to the agrarian reform, while using extensively documents from the Hungarian archives¹¹. The so-called “punitive nature as regards the conditions of extensions and the indemnities” is also highlighted¹².

The Romanian Agrarian Regime

It should be emphasized that the necessity of an agrarian reform in post-war Romania was indeed a pressing and urgent social and political issue. Thus, almost 48% of the cultivable land belonged to 5,385 landowners (1% of the population) and 66 properties owned 520,095 hectares. The tenants rented two-thirds of the land belonging to large rural estates to the peasants under extremely difficult conditions¹³. At the beginning of the 20th century, 81.6% of the population of the Kingdom of Romania lived in rural areas, namely 6,488,053 people out of 7,300,000 and only 965,047 Romanian citizens possessed ownerships¹⁴.

¹⁰ Wim van Meurs, *Land reform in Romania – A Never-Ending Story*, “South-East Europe Review for Labour and Social Affairs” 2 (1999), p. 112.

¹¹ G. Motta, *op. cit.*, p. 130.

¹² *Ibidem*, p. 135. A British historian, C. A. Macartney, although admitting the severity of the 1921 agrarian reform from Transylvania, depicted the fact that the compensation was only slightly lower in Transylvania (an average amount of 2,181 lei per hectares, compared to 2,215 lei in the Old Kingdom, in both cases payable in 5% bonds). It is also worth mentioning one of his considerations regarding the treatment of the minority and landowners: “I myself heard no specific instances of discrimination; but it is quite possible that I never visited any of the few regions where large Romanian estates existed. Hungarian writers claim that in two Departments (Somes and Turda) the Romanian properties were left quite untouched, but they do not mention the number or size of the estates”. See C. A. Macartney, *op. cit.*, p. 317-318. The 1921 Agrarian Reform was seen as an act discriminating the Hungarians from Romania, whether they were landowners or peasants entitled to receive land. The reform was mainly considered as an instrument of the Romanian nation-building policy, meant to weaken the political-economic situation of the Hungarians. The situation was presented in similar terms for the Hungarian minority from Czechoslovakia and Yugoslavia. See Attila Simon & Attila Kovács, *Minority Hungarians and Central European Land Reforms*, in *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century* (ed. by Nándor Bárdi & Csilla Fedinec & László Szarka), New York 2011, p. 157-162. Other state policies concerning education, administrative law, citizenship and the use of native language were described as discriminatory towards the Hungarian minority from Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia. See N. Bárdi, *The policies towards Hungarian communities pursued by Hungary’s neighboring countries*, in *Minority Hungarian Communities* *cit.*, p. 107-114.

¹³ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 20.

¹⁴ Mihai Antonescu, *Regimul agrar român și cheștiunea optanților unguri*, Bucharest 1928, p. 86-87.

During the First World War, as a recognition of peasants' sacrifice, heroism and dedication towards the Crown and country, King Ferdinand announced on March 1917 his intention to proceed to an agrarian reform. On July 19, 1917, the Law-Decree no. 721 was issued, stating that the large rural properties could be expropriated for the case of national utility¹⁵. Thus, it allowed the complete expropriation of the cultivable lands belonging to the Crown's Domains, Rural House, all public or private legal persons and rural properties belonging to foreign citizens and to Romanian citizens living abroad¹⁶. On the whole, approximately 2 million hectares belonging to properties with surfaces exceeding 100 hectares came under partial expropriation¹⁷.

In December 1918, following the country's liberation and the retreat of the occupying armies, a new Law-Decree on agrarian reform was adopted under no. 3697/16.12.1918. In July 1921, King Ferdinand promulgated the Law of the Agrarian Reform¹⁸. Thus, till the end of the year 1924, one-third of the cultivable surface of the country (2.7 million hectares) was expropriated so that the large

¹⁵ *Ibidem*, p. 90-91.

¹⁶ At that time, there were three models of agrarian reforms. Thus, the three Baltic States and Poland belonged to a group of states that proceeded to an almost complete liquidation of large estates. Romania alongside with Czechoslovakia and Yugoslavia did an extensive reduction of large estates, while Greece, Hungary, Bulgaria, and Finland adopted a relatively slight modification of land tenure. According to official data, on August 1, 1937, the total area of expropriated land in Transylvania reached 1,688,465.89 hectares from 8,963 estates and approximately 310,583 persons received land. The quota of small properties increased to 88.56%, whereas the total area of large properties decreased to 11.44%. See League of Nations, *European Conference on Rural Life (1939). Technical Documentation. The Land Tenure System in Europe*, p. 45-70 [= https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/CouncilMSD/C-19-M-11-1939_EN.pdf].

¹⁷ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 23.

¹⁸ For a detailed presentation of the agrarian legislation, see Marius Borzan, *Comisiile de expropriere și împrăștiere. Reforma agrară din 1921 în Sălajul interbelic*, "Revista Bistriței" 26 (2012), p. 298-303. For a brief history of the Agrarian Reform in Romania, see Sorin Radu, *Romania and the Great War: Political, Territorial, Economic and Social Consequences*, "Remembrance and Justice", no. 1 (31), Warszawa, 2018, p. 153-156 and János Székely, *Restitution of Agricultural Immovable Property under Law No. 18/1991 and Subsequent Instruments*, "Acta Universitatis Sapientiae. Legal Studies", 7 (2018), 1, p. 61-63. For further details regarding the assessment of Romanian agricultural outlook between 1918 and 1940, see Flavius Rovinaru & Mihaela Rovinaru & Larisa Nicoleta Pop, *An assessment of Romanian agriculture between 1918 and 1940 as reflected in the economic thinking of the time: Study of the analysis undertaken by G. N. Leon*, "Revista Economica" 67 (2015), 2, p. 128-142 and Cristian-Marian Barbu, *The Romanian Agriculture – between myth and reality*, "Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica" 13 (2011), 2, p. 485-496.

properties comprised only 8%, whereas the small properties doubled, raising from 40% to 80%¹⁹.

Although the fundamental principles were the same, the four agrarian laws were different, corresponding to each of the four provinces (The Old Kingdom, Transylvania, Bucovina and Bessarabia) and to their particularities – that is historical traditions, fertility of the soil, population density, etc.²⁰

As the other provinces did, the National Assembly from Alba-Iulia called on December 1, 1918 for the implementation of an agrarian reform on democratic basis (see article III, paragraph 5 of the Resolution)²¹. On September 12, 1919, the Ruling Council published the Decree-Law no. 3911 on expropriation procedure²².

Initially, the Hungarian authorities were well aware of the necessity of the agrarian reform in Transylvania and during the preparatory meetings, prior to the conclusion of the Treaty of Trianon, their highest claims, in favour of Hungarian ethnic landowners concerned only the equality of treatment with the Romanian citizens²³. Afterwards, they gradually raised the stake and made out of this issue an international question, successfully giving credit to the idea that it was a dispute between two nations²⁴. The Hungarian claims for compensation amounted to 45 billion lei, whereas the Romanian National Bank's issuance was of only 22 billion lei²⁵.

It is worth mentioning that, after the First World War, massive agrarian reforms on grounds of public utility were carried out in European countries. Thus, through constitutional provisions, Germany (article 155), Czechoslovakia (article 109), Yugoslavia (article 37), Poland (art. 99) conferred the legal basis for the expropriation process, accompanied by financial compensation²⁶.

¹⁹ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 23.

²⁰ For Romania, the average expropriation rate of the large estates was 74.1%. For the Old Kingdom, the rate reached the highest level, namely 81.7% (2,776,401 hectares out of 3,397,851 hectares), whereas for Transylvania, the expropriation rate was situated to a minimum level, e. g. 61.2% (1,663,809 out of 2,751,457 hectares). See V. Bulgaru, *Reforma agrară din 1921*, Timișoara 2003, p. 19 *apud* Aurel Lup & Liliana Miron & Indira Denis Alim, *Reforms and Agricultural Policies in Romania (1918-2018)*, "Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development" 18 (2018), 2, p. 290.

²¹ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 26.

²² For an in-depth presentation of the provisions of the Decree-Law no. 3911/12.09.1919, see also M. Borzan, *Comisiile de expropriere și împrăștiere. Reforma agrară din 1921 în Sălajul interbelic*, "Revista Bistriței" 26 (2012), p. 293-294.

²³ M. Antonescu, *op. cit.*, p. 145-146.

²⁴ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 34.

²⁵ *Ibidem*, p. 16.

²⁶ M. Antonescu, *op. cit.*, p. 135-137. The agrarian reforms carried out after the First World War were labelled as means to transfer the land to the dominating ethnicity. They

The main arguments raised by the Romanian authorities were as follows: the social dimension of the agrarian problem, the King's proclamation on agrarian reform during the war years and the provision from the Declaration of the National Assembly from Alba-Iulia. Romania also invoked the similarity of the basic principles of the agrarian reform in all provinces of the country and the fact that the Romanian state had already paid substantial compensations to the expropriated landowners, which generated a serious financial burden for the state budget²⁷.

According to art. 63 from the Treaty of Trianon, the individuals having applied for their nationality should be allowed to keep their properties owned on the territory of the other state, where their residence had been before expressing their option. This provision was meant to facilitate the right of the free option between accepting or renouncing the Romanian citizenship granted to all inhabitants of Transylvania by art. 3 of the Treaty for the Protection of Minorities, signed on December 13, 1919²⁸. The main justification of this new procedure was that it would not force the individuals having opted for Hungarian citizenship to sell their properties within a limited period against high costs, as might have been the case in the event of a decision stating that the foreign citizens were not allowed to own land on the Romanian territory²⁹.

Romania supported the principle that every sovereign state was entitled to proceed to the revision of the general regime of the property on its territory and that all disputes on this matter were to be settled by the national courts³⁰. It is worth mentioning that the rules of the private international law stated that the

were also considered as accompanied by the so-called phenomenon of "factual discrimination", meaning that the supposed arbitrary practices took place in the implementation of process of the expropriation, although admitting "the egalitarian provisions" of the laws of the agrarian reforms and the "undoubtedly political necessity" of the reforms for the newly created Central and Eastern European states. See Antal Berkes, *Land reforms and peasant rebellions: The role of the League of Nations in settling petitions related to agrarian reforms*, draft presented at the International Conference Old and New Worlds: The Global Challenges of Rural History, Lisbon, January 27-30, 2016, p. 1-2 [= <https://lisbon2016rh.files.wordpress.com/2015/12/onw-0157.pdf>].

²⁷ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 35.

²⁸ *Ibidem*, p. 36.

²⁹ *Ibidem*, p. 38.

³⁰ The peasants and the local communities brought before the Romanian courts a significant number of complaints. Dissatisfied with the decisions taken by the local agrarian commissions, they frequently denounced the circumventions of the legal provisions concerning the expropriation process undertaken by the Transylvanian landowners, by using bribes, unlawful sales and other means. See M. Borzan, *Pășunile comunale din Sălaj în Legea de reformă agrară din 1921*, "Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca" 53 (2014), p. 179-181.

legislation on real estate had a territorial character. Therefore, the limitations posed by the local legislation to certain rights should have been accepted because those rights were always related to the collective interest, as considered by the legislator (see rules of *rex rei sitae* and *forum rei sitae*)³¹. Treating the Romanian Agrarian Reform as an internal legal issue, many Hungarian landowners submitted their complaints to Romanian justice courts³², thus recognizing their jurisdiction on this matter. Although they later questioned both the legal proceedings and the rightfulness of the courts' decisions, they were never able to prove otherwise³³.

The Romanian-Hungarian Dispute before the International Fora

On August 16, 1922, at the Ambassadors' Conference, the Hungarian government submitted a complaint on behalf of the Hungarian landowners from Transylvania that had opted for Hungarian citizenship, by relying on infringement of art. 63 and art. 250 from the Treaty of Trianon. Because the Ambassadors' Conference was competent only for the demarcation of borders, on August 31, 1922, it declined its jurisdiction in favour of the League of Nations³⁴. Nevertheless, the Hungarian government renewed its complaint, but the Ambassadors' Conference maintained the grounds previously expressed and recommended once again the submission of the request to the Council of the League of Nations³⁵.

On March 15, 1923, the Hungarian government requested the Council of the League of Nations, to analyse the legislation concerning the Romanian land reform, alleging that its provisions were contrary to the Peace Treaties³⁶. They also claimed the restitution of the real estates belonging to Hungarian landowners, regarded as victims of the so-called confiscation process inflicted by the Romanian authorities and the granting of compensation payments to those affected³⁷.

³¹ M. Antonescu, *op. cit.*, p. 153.

³² AMAE, fonds *Londra*, 90 cit., telegram no. 2237, London, November 14, 1926, N. Titulescu, Romanian Minister in London to I. Mitilineu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

³³ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 43.

³⁴ Art. 12 of the Treaty for the Protection of Minorities provides that "Romania agrees that the previous provisions related to persons belonging to race, religious or language minorities should be treated as obligations of international interest under the guarantee of the League of Nations". See M. Antonescu, *op. cit.*, p. 150-151.

³⁵ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 46.

³⁶ M. Antonescu, *op. cit.*, p. 151.

³⁷ AMAE, fonds *Problema 11: Proprietăți ale statului și particularilor în străinătate și ale străinilor în România (1752-1947)*, 40: *Chestiunea exproprierii optanților unguri la Consiliul Societății Națiunilor*, p. 894, League of Nations Official Journal, August 1923.

Both governments set out their stances on this matter in April 1923. The Hungarian representatives admitted that the Romanian authorities were entitled to implement a land reform on grounds of public utility, but only in exchange of an adequate compensation. The Romanian representative, Nicolae Titulescu argued that the sovereign states were entitled to change the legal provisions concerning the status of the property right on their territory under specific conditions such as the general character of the regulation and its applicability to all citizens, regardless of their Romanian or Hungarian origin³⁸. The Hungarian proposal of bringing the dispute to the International Court of Justice from Hague was rejected by the Romanian representatives. They pinpointed that a political dispute could not be brought to a Court of Justice³⁹.

The Council of the League of Nations postponed the decision until July 1923 and recommended that the two countries should try to reach a mutual agreement. Furthermore, the mission to mediate the negotiations was entrusted to the Japanese ambassador in Belgium, Mr. Adatci. On May 25, 1923, the first meeting took place in Brussels, Romania being represented by Nicolae Titulescu and Hungary by Count Imre Csáky and counsellor László Gajzágó. From the beginning, they consented to discuss separately each issue raised by the Hungarian government and to complete minutes of the proceedings, containing the explanations of both sides and the recommendations of the rapporteur⁴⁰. Thus, the Hungarian representatives admitted that the Treaty of Trianon contained no provisions which could be considered contrary to the expropriation process on grounds of public utility of the real estate belonging to the Hungarian landowners⁴¹.

A common project of resolution was drafted on May 25, 1923, but the Hungarian Foreign Minister, Géza Daruváry⁴² announced that the two Hungarian representatives were disavowed, despite the fact that they had been previously duly granted full powers by the Hungarian government⁴³.

³⁸ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 49.

³⁹ AMAE, fonds *Problema 11*, 40 cit., p. 886, League of Nations Official Journal, August 1923.

⁴⁰ Francis Deák, *The Romanian-Hungarian Dispute before the Council of the League of Nations*, "California Law Review" 16 (120), 1928, p. 124, available at <https://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3908&context=californialawreview>. The author did not mention that the draft of the commonly agreed Romanian-Hungarian Protocol contained a statement regarding the Hungarian acceptance of the expropriation process of the Hungarian landowners from Romania as complying with the provisions of the Treaty of Trianon.

⁴¹ M. Antonescu, *op. cit.*, p. 187-188.

⁴² Géza Daruváry of Daruvár (1866-1934), Hungarian Foreign Minister between 1922 and 1924. He supported a friendly policy towards the Soviet Union.

⁴³ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 52.

On July 5, 1923, the Japanese ambassador in Belgium submitted to the Council the report of negotiations along with recommendations and a brief of discussions⁴⁴. The Hungarian delegate denied that a previous agreement had been reached at Brussels. The Council took note of the aforementioned documents and expressed its hope that the case of the Hungarian optants would not generate a disturbance within the neighbourly relations between the two states. Furthermore, Hungary was encouraged to appease the igniting tension spread among its citizens, following the efforts already undertaken by the Romanian authorities in order to solve all the cases in a fair and proper manner⁴⁵.

At the end of 1923, Hungary turned its attention towards the Romanian-Hungarian Mixed Arbitral Tribunal, attempting to bring a political dispute before the previously mentioned court that had a limited scope of competence. Since December 1923, more than 500 Hungarian landowners from Transylvania brought their cases to the Tribunal. They requested a favourable decision, namely the Tribunal to determine the restrictive character of the measures undertaken by the Romanian government, considered contrary to the provisions of the art. 250 of the Treaty of Trianon⁴⁶. On December 31, 1924, 2,500 complaints were registered at the Romanian-Hungarian Mixed Arbitral Tribunal, the vast majority thereof being related to the expropriations from Transylvania⁴⁷.

It is worth mentioning that art. 232 of the Treaty of Trianon defined the regime of liquidation of the individual assets of the enemy and it was similar to all other Peace Treaties' provisions on the matter. Still, art. 250 of the Treaty contained a provision contrary to art. 232. It expressly stated that "contrary to the provisions of Article 232, the assets, the rights and the interests of the Hungarian citizens or of the societies they controlled, found on the territories of the former Austro-Hungarian Monarchy could not be confiscated or liquidated". The Peace Treaty signed with Austria created this legal precedent and Hungary requested a similar treatment and managed to obtain it⁴⁸. The third paragraph of art. 250 recognized the right of the Hungarian citizens to submit complaints to the Mixed Arbitral Tribunal, established under the provision of art. 239, in case their rights might have been infringed⁴⁹.

Art. 250 of the Treaty of Trianon also stated that "the persons that had exercised their right to opt for citizenship were free to further possess their real

⁴⁴ AMAE, fonds *Problema 11*, 41: *Exproprierea optanților unguri*, p. 21-28, *Expropriation par le gouvernement roumain des biens immobiliers des optants hongrois*, Rapport de M. Adatci, Geneva, June 6, 1923.

⁴⁵ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 59.

⁴⁶ Fr. Deák, *op. cit.*

⁴⁷ AMAE, fonds *Problema 11*, 41 cit., p. 109 n. 1570, Ion Popescu-Pion, Romanian Agent of the Government before the Mixed Arbitral Tribunal to I. G. Duca, Romanian Minister of Foreign Affairs, Paris, January 20, 1925.

⁴⁸ M. Antonescu, *op. cit.*, p. 143.

⁴⁹ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 68.

estate". Foreseeing future ambiguities of interpretation, the Head of the Czechoslovakian delegation, Eduard Benes requested on August 8, 1919 the supplementing of the article concerning the Hungarian optants with the following text: "under the same conditions with the Czechoslovakian citizens". The Commission of the New States considered the suggested additional text as unnecessary, stating that the property status fell, both for the Hungarian and Czechoslovakian citizens, under the legislation of the Czechoslovakian state "without any kind of preference whatsoever"⁵⁰.

On February 20, 1920, during the preliminary discussions on the future provisions of the Treaty of Trianon, the Hungarian delegation requested a special guarantee against any possible measures of seizure, liquidation or expropriation of assets belonging to Hungarians that were not exerted under the same general or special legal conditions applied to all the other citizens of the state⁵¹. By doing so, the Hungarian government admitted that liquidation and expropriation were two different legal procedures⁵². The Peace Conference rejected the Hungarian proposal. The Romanian authorities considered that this decision had proven the following two assertions: no legal prohibition of the expropriation of properties belonging to the Hungarian optants was accepted and that the jurisdiction of the Mixed Arbitral Tribunal did not apply to the expropriation process⁵³.

By Decision no. 7 of May 25, 1926, the Permanent Court of International Justice from Hague enshrined the difference between liquidation and expropriation in the case concerning the German assets from the newly Polish province of Silesia⁵⁴. On May 15, 1922, the two states had signed a Convention on the regime of the German assets from the Polish province of Silesia and it

⁵⁰ AMAE, fonds *Problema 11*, 41 cit., p. 405, telegram no. 233, Paris, December 29, 1926, N. Titulescu to Romanian Minister of Foreign Affairs.

⁵¹ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 69.

⁵² Between the two procedures there were differences concerning both the scope and the object of the legal character. The peace treaties considered the liquidation and the seizure of goods belonging to the optants as "exceptional measures" applicable during the state of war, thus both their character and interpretation are precise and limitative. The liquidation process extended on goods, rights and interests of persons, whereas the expropriations referred only to the status of the real estate. The scope of the liquidation process was to compensate the damages suffered by the persons and their goods due to the former enemies' actions, while the expropriation was a social necessity. Furthermore, the liquidation of the former enemies' goods could be completed without compensation, whereas the individual expropriation must be completed only with a prior and satisfactory compensation. There was also the collective expropriation (e. g. the Romanian land reform from 1921) where the compensation was not complete, namely the payments were below the real value of the propriety. See *Ibidem*, p. 73-74.

⁵³ *Ibidem*, p. 70.

⁵⁴ AMAE, fonds *Problema 11*, 41 cit., p. 245, n. 4502, Ion Popescu-Pion, Romanian Agent of the Government before the Mixed Arbitral Tribunal to I. Mitilineu, Romanian Minister of Foreign Affairs, Geneva, September 13, 1926.

specifically prohibited the liquidation of the German assets. Faced with the Polish measures of expropriation, the Germans submitted a complaint to the Court, stating that a liquidation process was ongoing, contrary to the provisions of the Convention. The Court decided that the expropriation on public utility grounds and the compulsory liquidation as well as all other similar procedures were not prohibited by the Convention⁵⁵.

The compensations for the expropriation were payable as state annuities with 5% interest rate. Because of the decrease of the Romanian currency rate, the value of the compensations dropped significantly. The situation affected all the former landowners, irrespective of their ethnic origin, but the Hungarian optants denounced it as a form of liquidation⁵⁶.

International Adjudication of Private Rights: The Romanian-Hungarian Mixed Arbitral Tribunal

Fearing that the former enemy states might act arbitrarily on acknowledging and resolving the issue of war compensations due to the citizens from the Allied and Associated Powers, the latter received the right to complain to *ad-hoc* created institutions, namely the Mixed Arbitral Tribunals⁵⁷. It should be emphasized that these institutions were meant to defend the interests of the citizens belonging to the Allied and Associated Powers⁵⁸.

The Mixed Arbitral Tribunals consisted of three members, one representative from each of the two states and the president, elected with the consent of the two governments. In case an agreement could not be reached, the Council of the League of Nations elected the president and two other persons belonging to neutral states in order to substitute the president, whenever it was necessary or to replace the representatives of the two states when their nomination was delayed. The tribunals were to decide based on the votes of the majority of their members⁵⁹.

The jurisdiction of the Romanian-Hungarian Mixed Arbitral Tribunal was strictly limited to the disputes related to the provisions under Sections III, IV, V and VI from the Treaty of Trianon. Thus, its jurisdiction was related to the litigations concerning the following aspects: debts and interest rates before and during the war; the status of the individual assets, the rights and interests in the former enemy countries; the contracts and limitation periods or the industrial,

⁵⁵ M. Antonescu, *op. cit.*, p. 183.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 234-235.

⁵⁷ Marta Requejo Isidro & Burkhard Hess, *International Adjudication of Private Rights: The Mixed Arbitral Tribunals in the Peace Treaties of 1919-1922*, in *Peace Through Law. The Versailles Peace Treaty and the Dispute Settlement after World War I* (ed. by Michel Erpelding & Burkhard Hess & Hélène Ruiz Fabri), Max Planck Institute Luxembourg for Procedural Law, Nomos, 16 (2019), p. 242.

⁵⁸ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 86.

⁵⁹ M. Antonescu, *op. cit.*, p. 214.

intellectual and artistic property rights⁶⁰. The operating expenditures were to be borne by the concerned states. The Hungarian government allocated an annual budget of 1 million French gold-francs for the activities related to the functioning of the Mixed Arbitral Tribunal and the promotion of the Hungarian interests on this matter⁶¹.

Although the Tribunal was set up exclusively for the benefit of the citizens belonging to the Allied and Associated Powers, there was also a derogation from the general principle and its jurisdiction was extended to the claims of the Hungarian citizens⁶², who considered themselves affected by the infringement of art. 250 of the Treaty of Trianon⁶³. At that time, the jurisdiction of an International Arbitral Tribunal derived only from the parties' agreement and consent, based on the stipulations of the treaties and had a strictly limited competence. Even the Permanent Court of International Justice from Hague had no mandatory competence, unless the parties agreed to acknowledge its jurisdiction⁶⁴.

After 1919, there were 36 Mixed Arbitral Tribunals and almost 70,000 cases were brought thereto. The French-German and the Polish-German Mixed Arbitral Tribunals had the most intense activity, dealing with 23,996 and

⁶⁰ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 88.

⁶¹ AMAE, fonds *Problema 11*, 41 cit., p. 108, n. 1570, Ion Popescu-Pion, Romanian Agent of the Government before the Mixed Arbitral Tribunal to I. G. Duca, Romanian Minister of Foreign Affairs, Paris, January 20, 1925.

⁶² Art. 297 of the Treaty of Versailles stated that the Mixed Arbitral Tribunals were competent to review the liquidation of property of German, Austrian and Hungarian nationals on the territory of Poland and Czechoslovakia and to fix the compensations to be paid. The Mixed Arbitral Tribunals were also competent to review the decisions of the national Courts regarding their compliance with the Treaties, according to art. 305 of the Treaty of Versailles, practically acting as Second Instance Court. See M. Requejo Isidro & B. Hess, *op. cit.*, p. 244.

⁶³ It is worth mentioning that art. 267 of the Treaty of Saint Germain contained similar provisions to those of art. 250 of the Treaty of Trianon, namely granting the right of Hungarian or Austrian nationals to submit claims to the Mixed Arbitral Tribunals and to ask for a proper compensation for their properties liquidated after the war. The claimants could directly bring their cases before the Mixed Arbitral Tribunals, which leads to the conclusion that the Mixed Arbitral Tribunals were able to replace the competent Courts of the following states: Poland, Czechoslovakia and Romania. See *Ibidem*, p. 261. See also AMAE, fonds *Londra*, 90 cit., telegram no. 224, London, January 26, 1927, Nicolae Titulescu, Romanian Minister in London to I. Mitilineu, Romanian Minister of Foreign Affairs. A similar provision applied for German nationals, who were not entitled to bring their claims before the Tribunals, with the only exception stated by art. 297 of the Treaty of Versailles, concerning the liquidation of German assets in Poland. See M. Requejo Isidro & B. Hess, *op. cit.*, p. 246.

⁶⁴ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 90.

respectively 28,670 cases, while the Mixed Arbitral Tribunals of Hungary heard almost 5,000 cases⁶⁵.

It is important to note that the action against the Romanian state was brought to the Tribunal by the Hungarian optants, who considered themselves affected by the agrarian reform⁶⁶. The Hungarian state acted alongside the optants by powerful indirect means. One can conclude that the decision of the Tribunal on this matter would have to apply only to the Hungarian optants who initiated the legal action⁶⁷.

The members of the Romanian-Hungarian Mixed Arbitral Tribunal were the Swedish lawyer Conrad Cedercrantz acting as president, Constantin Antoniadă designated by the Romanian government and Aladár Székács as Hungarian representative. Since the beginning of the session, on June 16, 1925, the Romanian government raised the exception of the lack of competence of the Tribunal, arguing that only the national courts have the jurisdiction to rule on disputes related to the expropriation process⁶⁸.

On April 2, 1925, the Romanian Agent of the Government before the Mixed Arbitral Tribunal, Ion Popescu-Pion sent a report to I. G. Duca, the Minister of Foreign Affairs. He argued that due to the procedural rules of the Tribunal, its incompetence could only be discussed during the first trial of a Hungarian Optant. He underlined the fact that, prior to the oral debate, there would be a written procedure and that the Romanian authorities were compelled to deliver an answer within the prescribed term of three months. In case the requested conditions were not met, according to the Tribunal's jurisprudence, it

⁶⁵ M. Requejo Isidro & B. Hess, *op. cit.*, p. 247.

⁶⁶ After 1919, the standing of private individuals before the Mixed Arbitral Tribunals was the most innovative feature of this mechanism for the resolution of disputes. After the discussions related to the adoption of the Young Plan in 1930, the states became more involved in espousing and in settling the claims of their nationals. It is worth mentioning that the prerogative of states to espouse the rights of their nationals was stated in a decision of the French-German Mixed Arbitral Tribunal, on August 27, 1926 (*Sigwald v Germany*). The Permanent Court for International Justice also decided in the case *Paznan University (Hungary) v Czechoslovakia*, on December 15, 1933 that although the judgement of the Mixed Arbitral Tribunal concerned the dispute between a private individual and a state, this did not prevent the case from being the subject of a dispute between two states, capable of being submitted to the Court, in virtue of a special or general agreement between them. See *Ibidem*, p. 252-253.

⁶⁷ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 91.

⁶⁸ AMAE, fonds *Problema 11*, 43: *Exproprierea optanților unguri*, p. 23, telegram no. 179, London, January 22, 1927, N. Titulescu, Romanian Minister in London to I. Mitileu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

could be considered that the claimants' conclusions were accepted by the defendant⁶⁹.

Three well-known lawyers: Millerand⁷⁰, Politis⁷¹, and Rosenthal⁷² represented Romania's position. They submitted brilliant pleas and interpretations of art. 250 of the Treaty of Trianon to the Tribunal, demonstrating that the agrarian reform could not be considered as a measure of liquidation or seizure related to the war, therefore concluding on the complete lack of competence of the Tribunal⁷³.

On the other hand, three famous French professors of law (Gidel⁷⁴, Brunet and Pillet⁷⁵) represented the optants' point of view. They claimed that the agrarian reform had in fact the character of a liquidation and seizure process related to the war, wrongly accusing the Romanian government of pursuing only the aim of harming the interests of the Hungarian minority⁷⁶.

On May 16, 1926, Nicolae Titulescu expressed his concern regarding what he called "the overwhelming bias" of the president of the Mixed Arbitral Tribunal for the Hungarian version. Therefore, he suggested that the case of the Hungarian optants could not be further considered solely as a Romanian-Hungarian issue. Instead, Titulescu proposed to confront the president of the Mixed Arbitral Tribunal with an unusual method, namely a so-called "international control over his conscience". The way he intended to do this was to consult famous law professors and scholars from France, Switzerland, Great Britain, and the Netherlands⁷⁷. The Romanian Foreign Minister, Ion Mitilineu approved his proposal and ordered that the first well-known legal counsellor,

⁶⁹ *Ibidem*, vol. 41: *Exproprierea optanților unguri*, p. 118, n. 1899, Ion Popescu-Pion, Romanian Agent of the Government before the Mixed Arbitral Tribunal to I. G. Duca, Romanian Minister of Foreign Affairs, Paris, April 2, 1925. See also M. Requejo Isidro & B. Hess, *op. cit.*, p. 256.

⁷⁰ Alexandre Millerand (1859-1943), French lawyer and politician, President of the French Republic between September 23, 1920 and June 11, 1924.

⁷¹ Nicolas Politis (1872-1942), Law Professor at three French universities between 1898 and 1911, delegate between 1923 and 1938 to the Assembly of the League of Nations, whose president he was elected in 1932.

⁷² Sigmund Rosenthal (1872-1946), lawyer employed by the Romanian Ministry of Foreign Affairs.

⁷³ M. Antonescu, *op. cit.*, p. 223.

⁷⁴ Alphonse Gilbert Charles Gidel (1880-1958), Law Professor at the University of Montpellier (1908-1920) and University of Paris (1920-1946).

⁷⁵ Antoine Pillet (1857-1926), Law Professor at the University of Paris.

⁷⁶ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 92-93.

⁷⁷ AMAE, fonds *Problema 11*, 41 cit., p. 217-218, telegram no. 40023, Nice, May 16, 1926, N. Titulescu to Ion Mitilineu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

Henri Fromageot⁷⁸, who had already acted as an adviser of the French Foreign Ministry, to be contacted as soon as possible.

On January 10, 1927, the Mixed Arbitral Tribunal declared itself competent to judge the case. It stated that the agrarian reform could be considered as a measure violating the principle of the rights already earned and extending beyond the limits of the common international law, thus acquiring the character of a liquidation as defined by art. 250 of the Treaty of Trianon. On this basis, the Tribunal pronounced its competence on 22 agrarian trials and ordered the defendant, namely the Romanian government, to submit a declaration within two months upon receiving the notification. Although shared by both the president and the Hungarian delegate, this position was rejected by the Romanian arbitral judge. The Romanian representative considered that, by taking this decision, the Tribunal committed a misuse of power⁷⁹.

Following this conclusion, the Romanian government would not comply with the procedure and on February 24, 1927 it decided to withdraw its arbitrator from the agrarian trials. The Hungarian government continued to argue that the Mixed Arbitral Tribunal was fully competent to judge over its own area of jurisdiction, acknowledging that, however, the opinion of the Permanent Court of International Justice from Hague on the issue could be requested. The Romanian official position was that the Council of the League of Nations, a political body with unlimited powers at the time when the world peace was endangered, was the only one that could determine if the decision met the characteristics of a misuse of power⁸⁰. Furthermore, Romania qualified as inappropriate and dangerous the appeal to an opinion of a judicial body, namely the Permanent Court of International Justice from Hague, on a matter of utmost political importance, vital to the state's interests⁸¹.

Based on art. 11.2 of the Covenant of the League of Nations, Romania requested the opinion of the League of Nations Council, considering the matter as a circumstance that could affect the international relations⁸². The meeting of the Council took place on March 7, 1927. Having the consent of both parties, the Council delegated the British representative, Sir Austen Chamberlain, to study the issue, together with the Japanese and Chilean representatives. The newly established Committee of Three tried to settle the issue through diplomatic

⁷⁸ See below, n. 87.

⁷⁹ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 93.

⁸⁰ AMAE, fonds *Problema 11*, 41 cit., p. 371-372, telegram no. 105, Paris, November 28, 1926, N. Titulescu to I. Mitileneu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

⁸¹ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 96.

⁸² AMAE, fonds *Londra*, 90 cit., telegram no. 483, London, February 23, 1927, N. Titulescu, Romanian Minister in London to I. Mitileneu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

negotiations⁸³, therefore calling on May 31, 1927, in London, the representatives of the two states. Given the fact that the negotiations failed, the Committee requested the opinion of six famous jurists specialized in international law⁸⁴.

The nominees were Friedrich Gaus⁸⁵ (Germany), Cecil Hurst⁸⁶ (Great Britain), Henri Fromageot⁸⁷ (France), Massimo Pilotti⁸⁸ (Italy), Nantake Sato⁸⁹ (Japan), Michał Cezary Rostworowski⁹⁰ (Poland).

They were asked to provide their assessment on the following issues: first, if the Romanian-Hungarian Mixed Arbitral Tribunal had the capacity to uphold the requests raised by the Hungarian optants concerning the application of the Romanian Law of the Agrarian Reform. In the event of an affirmative answer, the six famous jurists should establish the extent and the circumstances of the Tribunal's competence. Based on the unanimous opinion of the jurists, the

⁸³ *Ibidem*, telegram no. 1119, London, May 1, 1927, N. Titulescu, Romanian Minister in London to I. Mitilineu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

⁸⁴ The minority treaties concluded at the Paris Peace Conference allowed minority members and organisations to submit complaints to the Secretariat of the League of Nations. The examination of the petitions was entrusted to the Minority Section. If the complaints met the criteria for being accepted, the state concerned had two months to respond to the allegations. The Council of the League of Nations appointed a Committee of Three to proceed further to the examination of the cases. Both the Minority Section and the Committee of Three closely discussed the cases with the states' representatives and assumed a mediation role, for its aim was to reach a compromise, otherwise impossible to obtain without avoiding unnecessary publicity. Between 1921 and 1938, the number of the petitions accepted by the Council of the League of Nations reached to almost 250, more than 40 of them belonging to the Hungarians from Romania. See Sebastian Bartsch, *Minderheitenschutz in der internationalen Politik*, [Berlin] 1995, p. 99-104, *apud* Ferenc Eiler, *International Minority Defense System: The League of Nations*, in *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century* cit., p. 92-95.

⁸⁵ Friedrich Gaus (1881-1955), Head of the Legal Department of the German Ministry of Foreign Affairs between 1922 and 1943, specialized in international law and arbitration.

⁸⁶ Cecil James Barrington Hurst (1870-1963), British international lawyer and legal adviser of the Foreign Office. From 1929 to 1945, he was judge to the Permanent Court of International Justice.

⁸⁷ Henri Fromageot (1864-1949), French jurist; he acted as arbiter in many proceedings of international arbitration or inquiry committees during 1920s, being elected in September 1929 as judge at the Permanent Court of International Justice.

⁸⁸ Massimo Pilotti (1879-1962), Italian prosecutor, member of international committees of arbitration during the 1920s, Deputy Secretary General of the League of Nations between 1932 and 1937.

⁸⁹ Nantake Sato (1882-1971), Japanese diplomat and politician, minister of Foreign Affairs of Japan from March to June 1937.

⁹⁰ Michał Jan Cezary Rostworowski (1864-1940), Polish professor of private international law, member of the Permanent Court of International Arbitration.

Committee of Three issued a report, listing the three fundamental principles meant to solve the conflict⁹¹.

The first principle stated that the provisions of the peace treaties following the World War did not exclude the application of a general plan of agrarian reform to the Hungarian ethnics, including those who had opted for the Hungarian citizenship. Thus, the report clearly stated that Romania had the liberty to undertake an agrarian reform, regardless of the provisions of the art. 232 and art. 250 of the Treaty of Trianon, only complying with the rules of the international law. The second principle provided that there should be no inequality between the Romanian and Hungarian ethnics, both in terms of law provisions and in the implementation thereof. The third principle admitted that terms such as “seizure” and “liquidation” might refer only to the measures undertaken against the property of a Hungarian and on the ground of his Hungarian origin⁹².

The second part of the report contained conclusions and recommendations for both parties. Thus, the Committee invited the parties to comply with the abovementioned principles and asked the Romanian authorities to send again their judge to the Mixed Tribunal. In case the parties fail to comply with these provisions, the Council would admit that it used up its role according to art. 11 of the Covenant of the League of Nations. If Hungary alone had refused to comply with the recommendations, the Council of the League of Nations would have been entitled not to proceed to the nominalization of two alternate members of the Mixed Tribunal, according to art. 239 of the Treaty of Trianon. In case Romania had not accepted the conditions, the Council would have been authorised to take the necessary measures in order to ensure the functionality of the Mixed Tribunal⁹³.

In September 1927, at the Council’s session from Geneva, the representative of Hungary, count Albert Apponyi⁹⁴ rejected the conclusions of

⁹¹ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 101.

⁹² *Ibidem*, p. 102.

⁹³ *Ibidem*, p. 103.

⁹⁴ In a book published in 1932 in London, count Apponyi presented the Romanian governance over Transylvania as oppressive. He highlighted that “the extension of Romanian rule to the territories alienated from Hungary will obviously and necessarily result in a catastrophic decline in the standard of government, and, owing to the natural desire of the ruling race for speedy equalization, in oppression, if not destruction of the higher culture”. See Albert Apponyi *et alii*, *Justice for Hungary: Review and Criticism of the Treaty of Trianon*, London 1932, p. 19 *apud* Cameron J. Watson, *Ethic Conflict and The League of Nations: The Case of Transylvania (1918-1940)*, “Hungarian Studies” 9 (1994), 1-2, p. 175. The Secretary-General of the League of Nations, Eric Drummond and the Director of the Minorities Section, Erik Colban, visited Romania in the 1920s. A well-known American historian, Charles Upson Clark recalled that during a visit to Transylvania, Colban “expressed to me afterwards his feeling that the government was

the report, arguing that only the Permanent Court of International Justice or the International Court of Arbitration would have had the right to interpret the Treaty of Trianon. The Romanian representative, Nicolae Titulescu stated that Romania had accepted the conclusions issued by the Council⁹⁵. Faced with an almost unanimous disapproval among the members of the Council, due to its attitude towards the conclusions delivered by the Committee, Hungary addressed a proposal to the Romanian government in November 1927, to negotiate a practical solution of the matter⁹⁶.

The Case of the Hungarian Optants before the Council of the League of Nations

Given the absence of any real progress during the bilateral negotiation process, the dispute was brought to the Council of the League of Nations in March 1928. The representatives of the two states, Nicolae Titulescu and count Apponyi, expressed the positions of their governments on the matter. Soon after these presentations, Austin Chamberlain, the rapporteur appointed by the Council, proposed a new solution. He asked the two governments to accept the nominalization by the Council of two persons as additional judges. The Council adopted the proposal on March 9, 1928, also recommending the resending of the Romanian judge to the Mixed Tribunal, the augmentation of the number of judges to five through the election of two persons belonging to the neutral countries and the inclusion of the matter on the next Council's agenda, also requesting the position of the two governments⁹⁷.

On May 28, 1928, Romania rejected the newly proposed recommendation, stating that by resending its judge and by adding two persons it would have meant that it admitted the jurisdiction of the Mixed Arbitral Tribunal, thus considering the process of liquidation similar to expropriation⁹⁸.

A very influential theory promoted by the Hungarian government was the comprehensive interpretation of the foreigners' rights compared to the

handling a difficult situation with tact and fairness". See Charles Upson Clark, *United Romania*, New York 1932, p. 353 *apud* C. J. Watson, *op. cit.*, p. 176. In the 1930s, the Director of the Minorities Section, Pablo de Azcárate y Flores visited Romania. He concluded in a book published in 1945, that "the Hungarian population very seldom enjoyed that fair treatment which was demanded by the Minorities Treaties [...]". He also added, that "it is nevertheless a fact that such injustices were neither so great, nor so serious to be of any real political interest". See Pablo de Azcárate y Flores, *League of Nations and National Minorities: An Experiment*, Washington 1945, p. 43-45 *apud* C. J. Watson, *op. cit.*, p. 178.

⁹⁵ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 103-104.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 106.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 107.

⁹⁸ Art. 239 of the Treaty of Trianon clearly specified that the Mixed Arbitral Tribunal was competent only for liquidation matters. See C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 108.

national citizens' rights. The Hungarian authorities argued for the privileged rights of the foreigners on the territory of a sovereign state, namely the right of the Hungarian optants to receive a compensation amount higher than those granted to the Romanian landowners. A French jurisconsult, Albert Geouffre de Lapradelle, who had studied the international arbitral law since 1904 together with Professor Politis, supported the Hungarian point of view⁹⁹. He referred to Alphonse Rivier's volume entitled *Principes du droit du gens*, published in Paris, in 1896, mentioning an argument set out by the author in describing the responsibility of the states concerning the state of civil war. Strangely enough, Lapradelle totally ignored the content of the next paragraph regarding the fact that the status of the damages incurred during a civil war or insurrection was not similar to those inflicted during a world war¹⁰⁰.

Another French jurisconsult, Georges Scelle supported the theory of the privileged rights of foreigners. He made a forced parallel between the Bolshevik regime from Russia and its expropriations without compensations and the Romanian agrarian reform, arguing that the Western countries did not contest the right of Russia to establish the Bolshevik regime, even if that implies the occurrence of abuses towards the Russian people. Nevertheless, they claimed the right of their nationals to receive compensations for the damages they suffered because of the measures taken by this regime¹⁰¹. A similar approach could be found in the Memorandum presented by the Hungarian Government on November 29, 1927 before the Council of the League of Nations¹⁰².

⁹⁹ Having in mind the unfriendly attitude of the French law professor, Lapradelle, towards the Romanian Army during its presence in Budapest, the Romanian government asked him, in August 1926, to submit an opinion about the case. Two months later, he refused, stating that he had already expressed his opinion at the request of the Hungarian authorities. Because Lapradelle was part of the team that offered legal expertise to the French Ministry of Foreign Affairs, he was admonished for his involvement in the case of the Hungarian optants. See AMAE, fonds *Problema 11*, 41 cit., p. 254, telegram no. 7826, October 16, 1926, Romanian Legation in Paris to Romanian Minister of Foreign Affairs and Idem, fonds *Londra*, 90 cit., telegram no. 1119, London, May 1, 1927, N. Titulescu, Romanian Minister in London to I. Mitilineu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹⁰⁰ According to A. Rivier, "if the nationals of a state suffer due to the disorder which prevails in their country that is because they don't have the means to force the state to compensate them. Why should the foreigners suffer the same treatment if their state has the means to force the other state to compensate its citizens?". The next paragraph expressly stated that "it is not possible to consider the damages caused by an insurrection or a civil war similar to those caused by deeds of war, committed during a war". See Alphonse Rivier, *Principes du droit du gens*, Paris 1896, 2, p. 43.

¹⁰¹ AMAE, fonds *Problema 11*, 41 cit., p. 402, telegram no. 230, Paris, December 26, 1926, N. Titulescu to I. Mitilineu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹⁰² C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 112-114.

Marcel Sibert, Professor at the University of Paris, had a completely different opinion on the matter. He considered that the method used by the authors of the previously mentioned Memorandum, namely making a comparison between two different situations in order to obtain a unique conclusion, was vitiated by this error. Clearly stating that while Russia confiscated the properties, the Romanian agrarian law established a similar property regime for all, Sibert affirmed that Russia used the confiscation process in order to overthrow the social order, whereas Romania took the measures aiming at defending the internal social order against the menace of Bolshevik propaganda and uprisings¹⁰³.

Before and even after the First World War, famous law professors admitted that the maximum benefit for the foreigners' rights would be the equal treatment as that applied to the native residents of the states. Furthermore, some eminent professors of international law contested the equality of treatment and advocated for the absolute right of the states to define the juridical condition of the foreigners¹⁰⁴.

The French Professor Léon Duguit considered that the property is not a subjective or individual right, but a social function. Contrary to this opinion, other legal experts argued in favour of the legal subjectivism, claiming that every existing right is an acquired right, thus the concept of state interference came under scrutiny¹⁰⁵.

Nicolae Titulescu, the Romanian permanent delegate to the League of Nations between 1920 and 1936, attended on October 28, 1930 a conference organized by the International Diplomatic Academy from Rome. He stated that the Conference for the codification of international law held at Hague from March 13 to April 12, 1930 failed due to its intention to impose the governments of the states to acknowledge the theory of foreigners' privileged rights. Thus, in his opinion, it was a deviation from the initial aim of the regulation and an attempt to justify the responsibility of states for damages caused on their territory to the person or property of foreigners, especially in order to guarantee the loans previously granted to the states that had suppressed the right of property. Furthermore, he argued that the aforementioned theory would infringe a fundamental right of a state, namely the right to its conservation and also endangered its existence and security¹⁰⁶.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 114.

¹⁰⁴ Eminent legal academics and practitioners such as Jan de Louter, Lasa Francis Lawrence Oppenheim, Alphonse Rivier, W. A. Heffter, Strissower, Paul Fauchille, Alejandro Alvarez, Pitt Cobbet considered that the nations solely are entitled to regulate the civil legal relationship with foreigners. See *Ibidem*, p. 115-117.

¹⁰⁵ Pierre A. Lalive, *The Doctrine of Acquired Rights*, p. 152-153, available at https://www.lalive.law/data/publications/56_-_The_Doctrine_of_Acquired_Rights.pdf.

¹⁰⁶ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 118-119.

At the regular meeting of the Council of the League of Nations, on June 8, 1928, Nicolae Titulescu presented a proposal meant to solve the problem raised by the withdrawal of the Romanian judge from the Mixed Arbitral Tribunal. The proposal was based on three preconditions. First, it was the acceptance of the three principles elaborated by the law experts consulted by the Committee of Three. Secondly, it came the request addressed to the Hungarian government to accept, for individual cases, the arbitration of a member of the Council of the League of Nations. Finally, the Romanian authorities suggested that the payments they should provide under the provisions of art. 250 of the Treaty of Trianon be deducted from the war compensations, which Hungary was compelled to pay to Romania¹⁰⁷. On July 28, 1928, Hungary rejected the previously mentioned proposals, expressing, however, its readiness to proceed further to direct negotiations, under the mediation of a member of the Council of the League of Nations, belonging to a neutral state¹⁰⁸.

On August 25, 1928, the Hungarian government sent a letter to the Council of the League of Nations presenting the following requests: to proceed to the enforcement of the judgements of the Romanian-Hungarian Mixed Arbitral Tribunal and to appoint the two alternate judges of the Tribunal. Finally, Hungary requested either the arbitration of the Permanent Court of International Justice from Hague in order to establish if a misuse of power by the Tribunal occurred or an advisory opinion on this matter¹⁰⁹. The new Hungarian approach on the matter was considered by the Romanian government as a powerful means to maintain an outbreak of tensions in Central Europe and to fuel actions aiming at undermining the Treaty of Trianon¹¹⁰.

While the Hungarian government claimed that the Council of the League of Nations lacked the competence to examine the case because of the judicial nature of the dispute, the Romanian government acknowledged the jurisdiction of the Council on the matter, underlining the political dimension of the case¹¹¹. The Council refused to send the case to the Permanent Court of International Justice from Hague, being aware of the impossibility to reach the necessary unanimity of

¹⁰⁷ AMAE, fonds *Problema 11*, 47: *Exproprierea optanților unguri*, p. 39, Verbal Note no. 273/pol., July 21, 1928, sent by the Hungarian Legation in Bucharest.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 40-41, Verbal Note no. 273/pol., July 21, 1928, sent by the Hungarian Legation in Bucharest.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 66, telegram no. 516, August 27, 1928, Constantin Antoniadă, Romanian Minister in Geneva to Romanian Ministry of Foreign Affairs.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 71-72, telegram no. 55618, August 29, 1928, Constantin Argetoianu, Romanian Minister of Agriculture and MFA *ad-interim* to Romanian Legation in Geneva.

¹¹¹ *Idem*, fonds *Londra*, 90 cit., telegram no. 3053, December 18, 1928, Titulescu to G. G. Mironescu, Romanian Minister of Foreign Affairs.

votes requested for the adoption of this decision, according to art. 5 of the Covenant of the League of Nations¹¹².

The Romanian *ad-interim* Minister of Foreign Affairs, Constantin Argetoianu instructed the Romanian Minister in Geneva, Constantin Antoniadu, on September 6, 1928, to inform the Secretary-General of the League of Nations that three plenipotentiary representatives¹¹³ of the Romanian government were entrusted with full powers and were ready to start the negotiations with Hungarian counterparts. The location suggested for the conduct of negotiations was Paris¹¹⁴.

A month later, Constantin Argetoianu sent a telegram to the Romanian Legation in Budapest, informing his colleagues about the discussions held in Geneva with the Hungarian representatives and that further negotiations were to be held in Rapallo or Prague, at the beginning of November 1928. He also stated that the Romanian Commission designated to conduct the negotiations comprised the following members: Gheorghe Derussi¹¹⁵, acting as president of the Commission, Ion Lapedatu¹¹⁶, Nicolae Petrescu-Comnen¹¹⁷, Sigmund Rosenthal¹¹⁸ and Alexandru Nasta¹¹⁹ as members. Vespasian Pella¹²⁰, Edmond Ciuntu¹²¹, Savel Rădulescu¹²², Alexandru Radian¹²³ and Victor Onișor¹²⁴ were nominated as technical experts¹²⁵. Due to the governmental crisis that occurred in

¹¹² C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 132-133.

¹¹³ The nominees were Nicolae Petrescu-Comnen, Mircea Djuvara and Alexandru Nasta.

¹¹⁴ AMAE, fonds *Problema 11*, 47 cit., p. 148, telegram no. 30, September 6, 1928, Constantin Argetoianu, Romanian Minister of Agriculture and MFA *ad-interim* to Head of the Romanian Legation in Geneva, Constantin Antoniadu.

¹¹⁵ Gheorghe Derussi, former Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹¹⁶ Ion Lapedatu, former Romanian Minister of Finance and Director of the National Bank of Romania.

¹¹⁷ Nicolae Petrescu-Comnen, Romanian Minister in Berlin.

¹¹⁸ Sigmund Rosenthal, lawyer, legal adviser of the Romanian Ministry of Foreign Affairs.

¹¹⁹ Alexandru Nasta, general Director of the Central House of Cooperation and Land Ownership.

¹²⁰ Vespasian Pella, Law Professor at the University of Bucharest. He resigned on November 17, 1928. His resignation was accepted by the newly appointed Romanian Foreign Minister, Gheorghe G. Mironescu. See *Ibidem*, p. 331.

¹²¹ Edmond Ciuntu, First Secretary at the Romanian Legation at the League of Nations in Geneva.

¹²² Savel Rădulescu, Head of the Economic Division of the Romanian Ministry of Foreign Affairs.

¹²³ Alexandru Radian, Secretary-General of the Agricultural Committee.

¹²⁴ Victor Onișor, Professor.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 262, telegram no. 64021, October 13, 1928, Constantin Argetoianu, Romanian Minister of Agriculture and MFA *ad-interim* to Romanian Legation in Budapest.

Romania, some members of the Commission resigned, and the negotiations scheduled for November 14, 1928, in Rapallo had to be postponed for November 20, 1928¹²⁶.

The Romanian-Hungarian Dispute and its Connection with the Eastern Reparations Settlement

Although the case of the Hungarian optants was included on the agenda of the 53rd session of the League of Nations, at the beginning of December 1928, Romania and Hungary agreed upon postponing the issue¹²⁷. After having had discussions with the representatives of the League of Nations, Nicolae Titulescu informed Bucharest about a newly widespread conception within the diplomatic circles concerning the connection that could be made between the case of the Hungarian optants and the war compensation issue¹²⁸.

In 1929, Romania and Hungary conducted negotiations in Vienna, San Remo and Abazzia. On January 15, 1929, the Head of the Romanian delegation, Constantin Langa-Rășcanu enthusiastically presented the conversations he held with his Hungarian counterpart, József Szterényi about the conciliatory and friendly policy envisaged by Hungary towards Romania¹²⁹. At San Remo, the negotiations were intense, the main disputed issue being the total amount of compensations to be granted for the expropriated land and forests¹³⁰. According to Langa-Rășcanu, the Romanian delegation offered an overall compensation of 62 million gold-francs and soon increased it to 80, but the Hungarian delegation argued that they were instructed to ask 210 million gold-francs and to drop the level of the financial claims up to a minimum level of 175 million gold-francs. After a conversation he had with Szterényi, Langa-Rășcanu emphasized the friendly atmosphere of the bilateral discussion and announced that his Hungarian counterpart agreed that the total amount of compensations should reach only 130

¹²⁶ *Ibidem*, p. 320, telegram no. 69464, November 9, 1928, Constantin Argetoianu, Romanian Minister of Agriculture and MFA *ad-interim* to Romanian Legation in Budapest.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 354, telegram no. 75206, December 5, 1928, Gheorghe Mironescu, Romanian Minister of Foreign Affairs to Romanian Legations in London and Geneva.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 364, telegram no. 3053, December 18, 1928, Romanian Legation in London to Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹²⁹ *Ibidem*, vol. 48: *Exproprierea optanților unguri*, p. 8, telegram no. 17, January 15, 1929, Constantin Langa-Rășcanu to Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹³⁰ It should be mentioned the fact that the annuities Hungary had agreed to pay to Romania until 1943 as war reparations represented only a small amount of the total value of the optants' claims. See Royall Tyler, *The Eastern Reparations Settlement*, "Foreign Affairs" 9 (1930), 1 (October), available at <https://www.foreignaffairs.com/articles/central-europe/1930-10-01/eastern-reparations-settlement>.

million gold-francs¹³¹. The Romanian Foreign Minister congratulated the delegation for the satisfactory way of conducting the negotiations, but also reminded that the total amount established by the government, that is 80 million gold-francs, could not be exceeded¹³².

On February 4, 1929, the Romanian Minister of Foreign Affairs questioned the provisions of the Protocol negotiated at San Remo and expressed his disagreement concerning the references to the Romanian land reform and the compensations issue seen as a payment for the expropriated lands. According to G. G. Mironescu, the case of the Hungarian optants was to be solved by the consent of Hungary to discharge it and by the acceptance, by the Romanian authorities, of a payment supplied from Hungarian war compensations, with the allocation of further funds if necessary. Minister Mironescu underlined that this is a precondition for signing any protocol with Hungary on the issue, but he left open the possibility to discuss about explanatory letters signed by the two heads of delegations. He authorised the negotiation of a maximum amount of 90 million gold-francs, out of which 10 million for rent value, whereas the method of payment was to be settled between the two governments within a three months term¹³³.

Being asked about his opinion on the case of the Hungarian optants, Nicolae Titulescu replied from London, on February 13, 1929 that he was unaware about the new concessions made by the Romanian government on this topic. He repeated his firm conviction that under no circumstance should Romania accept a financial settlement of the issue without having the Hungarian consent on the three principles stated in Chamberlain's report. Also, the Romanian Minister in London considered the compensation fund too high, namely one quarter of the value of the Romanian stabilisation and development loan and expressed his doubts about the truthfulness of the Hungarian government to settle once and for all the case of the Hungarian optants¹³⁴.

The Romanian Minister of Foreign Affairs, G. Mironescu sent a telegram to London, stating that the head of the Romanian delegation at the negotiations held in San Remo, Constantin Langa-Rășcanu, was instructed to ask for Titulescu's advice and to keep him informed about the conduct of the negotiations. He added that the Chamberlain's principles were laid aside because of the Hungarian opposition. Instead, the Romanian delegation used another

¹³¹ AMAE, fonds *Problema 11*, 48: *Exproprierea optanților unguri*, p. 16, telegram no. 26, January 26, 1929, C. Langa-Rășcanu to Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹³² *Ibidem*, p. 17, telegram no. 5733, January 26, 1929, Romanian Minister of Foreign Affairs to C. Langa-Rășcanu.

¹³³ *Ibidem*, p. 23, telegram no. 7541, February 4, 1929, Romanian Minister of Foreign Affairs to C. Langa-Rășcanu.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 35-36, telegram no. 367, February 13, 1929, Romanian Minister in London, Nicolae Titulescu to Romanian Minister of Foreign Affairs.

method, aimed at convincing Hungary to accept on its behalf the settlement of all the present and future claims of the Hungarian optants. A joining of the rights and obligations was also foreseen, meaning that the amount of money offered by Romania would be outweighed by the Hungarian war compensations towards Romania¹³⁵.

In early March 1929, Grigore Gafencu, the Secretary-General of the Ministry of Foreign Affairs travelled to Geneva and tried to convince Titulescu during long and difficult conversations about the rightfulness and legal advantages of the governmental position concerning the case of the Hungarian optants. He also informed the Ministry about the favourable atmosphere in Geneva among the member states of the League of Nations towards Romania and its financial offer that was considered as satisfactory¹³⁶.

Gafencu met the Hungarian Minister of Foreign Affairs, Lajos Walko¹³⁷, on March 8, 1929 and discussed about the amount and the necessary arrangements of the payment. Although both sides expressed their will to reach an agreement, the results did not follow¹³⁸. Soon after, arranged by Titulescu, a meeting took place between Gafencu and Austen Chamberlain, the British Foreign Minister. Satisfied with the discussion, Gafencu noted in his report that Chamberlain was determined not to allow the minorities issue to extend beyond the legal framework and to become an opportunity for maintaining international turmoil. The British Minister also congratulated the Romanian government for its policy towards the case of the Hungarian optants. He avoided discussing about the amount of payment, revealing that his Hungarian counterpart had already intervened in order to gain his support on the matter¹³⁹.

After the discussions he held in Geneva, on March 12, 1929, the Secretary-General, Grigore Gafencu, wrote to the Romanian Minister of Foreign Affairs informing him that as far as the case of the Hungarian optants was concerned, Romania seemed to have definitely won the support of the Secretariat-General of the League of Nations and of all foreign ministers he had encountered. Gafencu stated that the main reason for this favourable attitude was the awareness of all representatives accredited in Geneva that Romania was willing to make a tremendous political and financial effort in order to solve a problem that had become a serious concern among the member states of the

¹³⁵ *Ibidem*, p. 37-42, telegram no. 10091, February 18, 1929, Romanian Minister of Foreign Affairs to Nicolae Titulescu, Romanian Minister in London.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 60, telegram, March 5, 1929, Grigore Gafencu, Secretary-General of the Romanian MFA to Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹³⁷ Lajos Walko (1880-1954), Hungarian politician, Minister of Foreign Affairs between 1925 and 1930.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 64, telegram no. 3, March 8, 1929, Grigore Gafencu, Secretary-General of the Romanian MFA to Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 66, telegram no. 4, March 9, 1929, Grigore Gafencu, Secretary-General of the Romanian MFA to Romanian Minister of Foreign Affairs.

League of Nations. Furthermore, the Secretary-General of the League of Nations and the British Foreign Minister urged Minister Lajos Walko to accept the Romanian offer¹⁴⁰.

For the negotiations scheduled for the beginning of April in Vienna, the head of the Romanian delegation, C. Langa-Rășcanu prepared on March 21, 1929, a detailed explanatory note meant to overview the status of the issue. Contrary to the Hungarian claims, the Romanian representatives were firmly determined to declare that the amount of 100 million gold-francs as overall payment could not be exceed. Concerning the methods of payment towards Hungary, Langa-Rășcanu proposed a combined version, which would contain both products and cash money, fearing that by proceeding otherwise, it would not obtain the Hungarian consent for an agreement¹⁴¹. The decision reached by the Romanian authorities on April 2, 1929, on this matter was harsher than the previously mentioned proposals. Thus, the delegation was instructed to state that no cash payments were to be available, due to the difficult economic condition of the country. All the deliveries of products such as wood, salt, oil products were to be conducted within a 20-year term by a Romanian-Hungarian mixed society that was to be especially established for the fulfilment of these obligations. A *sine qua non* condition claimed by the Romanian delegation was a clear mention within the text of the Agreement of the fact that the Romanian payments were based solely on the Chamberlain's report and its three principles¹⁴².

On April 5, 1929, C. Langa-Rășcanu and his Hungarian counterpart, Sztérényi discussed in Vienna about the payment, but there was no progress in the negotiation process¹⁴³. Following the declarations made by the Romanian Minister of Foreign Affairs, G. Mironescu, for the British newspaper "The Times", the Hungarian chief of delegation expressed his conviction that the Romanian offer, namely to pay half in cash and the other half in products, was likely to produce a successful result of the negotiations¹⁴⁴. By mid-April, the two countries postponed the negotiations for the end of the next month¹⁴⁵.

In June 1929, Grigore Gafencu travelled to Madrid to meet the Hungarian Prime Minister, count Istvan Bethlen, who expressed his country's

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 178, telegram no. 10457, Paris, March 14, 1929, Grigore Gafencu, Secretary-General of the Romanian MFA to Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 183, Explanatory Note concerning the Conference of Vienna, signed by C. Langa-Rășcanu, Bucharest, March 21, 1929.

¹⁴² *Ibidem*, p. 186-187, Memorandum concerning the Conference of Vienna, Bucharest, April 2, 1929.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 194, telegram no. 1405, Vienna, April 6, 1929, C. Langa-Rășcanu to Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 210, telegram no. 1490, Vienna, April 14, 1929, C. Langa-Rășcanu to Romanian Minister of Foreign Affairs.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 209, telegram no. 23248, Bucharest, April 13, 1929, Grigore Gafencu, Secretary-General of the Romanian MFA to all Romanian Legations abroad.

two major concerns: the first one, the amount of payment, considered as insufficient, and the second one, the method of payment, namely the lack of allocation of cash. Gafencu replied that the position of the Romanian government was fragile because of its vision about the settlement of the case of the Hungarian optants, which was not shared by other political parties. Due to this situation, Gafencu argued that there was no possibility to increase the amount of payment, while the methods of payment were to be discussed only after an agreement concerning the total amount of payment would have been reached. He also added that even the international financial institutions were aware that there was no possibility to increase the already announced amount of payment for the interest of the Romanian national currency stability¹⁴⁶.

The Romanian-Hungarian negotiations held in Vienna by mid-June 1929 were unfruitful as Citta Davila informed the Ministry of Foreign Affairs and soon the process was closed¹⁴⁷. On July 15, 1929, the Hungarian government renewed his request of sending a common letter to the Secretariat-General of the League of Nations in order to obtain the support of its Financial Committee. The Romanian Ministry of Foreign Affairs replied that any practical agreement could only be reached by direct negotiations between the representatives of the two states¹⁴⁸.

Romania offered liquidated damages of 100 million gold-lei. After converting the Romania's claims towards Hungary¹⁴⁹, the payment would have been completed with supplies such as oil, mining products etc. within 20 years alongside with the benefits produced by a mixed exempted limited liability company, dealing with logging of the Transylvanian forests. The Hungarian government requested a compensation of 120 million gold-crowns. The discussion in Vienna failed¹⁵⁰ and so did the Hungarian proposals from July 1929 aimed at obtaining an advisory opinion of the Secretariat-General and a motion for a resolution from the Financial Commission of the League of Nations on the matter¹⁵¹.

On September 4, 1929, the Council of the League of Nations decided to encourage the two states to restart their direct negotiations. Two weeks later,

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 257-258, telegram sent from Madrid by Grigore Gafencu, Secretary-General of the Romanian MFA to the Minister of Foreign Affairs, registered with no. 36203 of June 9, 1929.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 297, telegram no. 2282, Vienna, June 17, 1929, Citta Davila to the Minister of Foreign Affairs.

¹⁴⁸ *Ibidem*, vol. 49: *Exproprierea optanților unguri*, p. 9, Verbal Note no. 45532, July 19, 1929, sent to the Hungarian Legation in Bucharest.

¹⁴⁹ The assets of the Gojdu Foundation and the University of Cluj Foundation were among the most important Romanian claims towards Hungary. See C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 136.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 136-137.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 137.

Arthur Henderson was tasked to conduct the negotiations, assisted by the financial experts from the League of Nations. The discussions were postponed until January 1930¹⁵².

During the interwar period, Romanian law professors considered that the case of the Hungarian optants could be seen as a political and financial triumph for Romania because the perspective of a privileged treatment of the optants comparing to native residents was rejected and the financial contribution was not increased, being maintained to the initially established amount¹⁵³.

Although the Hague Conference was supposed to deal with the German war compensations, it ended up by also regulating other issues, namely the problem of the Eastern compensations. One of the consequences of the Young Plan was the cession of German severally liable solidarity with Austria, Bulgaria and Hungary, thus affecting the payment guarantees of the compensations¹⁵⁴. Romanian foreign minister, G. Mironescu insisted that Romania could not be deprived of this right¹⁵⁵.

On a telegram sent on August 13, 1929, the Secretary-General of the Romanian Ministry of Foreign Affairs, Grigore Gafencu, thoroughly resumed the official position of the Romanian government concerning the negotiations on the case of the Hungarian optants. Thus, the settlement of the matter, as envisaged by Romania, was strictly based on the compensation principle. During the discussions conducted in San Remo and Vienna, the Romanian delegation stated that all the payments over a period of 20 years were to be compensated through the Hungarian war reparations, both the liquid assets and those which would become clearing-eligible after 1943. The Hungarian delegation partially rejected the proposal, arguing that they were acting only as trustees of the optants. Romania publicly declared that it had no obligation whatsoever to offer compensations, neither to the optants, nor to the Hungarian state, but expressed its readiness to close the case through a political act that could only be concluded with the Hungarian state. As a conclusion, the payments Romania would agree to pay were to be compensated with its debt claims upon the Hungarian state. Romania always stated that a political agreement was at stake and acknowledged no obligation whatsoever towards the Hungarian optants. It should also be said that for the Romanian authorities, a *sine qua non* condition for reaching an

¹⁵² *Ibidem*, p. 138.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 139.

¹⁵⁴ The Young Plan enabled the decrease by 20% of the German reparations. In exchange, there was the German renunciation to its claims for the liquidated assets, under the condition that no previous agreements on the matter were concluded before. See AMAE, fonds *Problema 11*, 49: *Exproprierea optanților unguri*, p. 16, telegram no. 1001, The Hague, August 8, 1929, Nicolae Titulescu to the Minister of Foreign Affairs.

¹⁵⁵ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 140.

agreement was the common acknowledgment of the three principles laid down by Austen Chamberlain¹⁵⁶.

Given the irreconcilable positions of the two delegations, the Romanian-Hungarian negotiations were closed and Hungary announced that the case was going to be listed on the Council of the League of Nations' agenda¹⁵⁷. In September 1929, Nicolae Titulescu discussed the case of the Hungarian optants at the Geneva Conference aiming at identifying a problem-solving mechanism of the Eastern reparations (non-German war compensations)¹⁵⁸.

The press from both Hungary and Romania speculated that during the aforementioned bilateral negotiations held in Abbazia, San Remo and Vienna, documents were concluded, in order to record the issues discussed and that the Romanian delegation did not make a connection between the Hungarian optants' case and the problem of the Hungarian war compensations. On November 2, 1929, Constantin Langa-Rășcanu, the former head of the Romanian delegation sent a note to the President of the Council of Ministers, informing him about the fact that no written document of the Romanian-Hungarian discussions about the optants case had ever been completed. He also said that the problem of the Hungarian war compensations was discussed, as proved by the provisions of the Hungarian project of the agreement¹⁵⁹.

An agreement was reached at the Hague Conference on January 20, 1930. Because of the intense negotiations that brought a solution for the case of the Hungarian optants, the parties accepted to adopt the text of the agreement later, carefully taking into consideration only the provisions already discussed. The Romanian foreign minister, G. Mironescu managed to obtain the confirmation that no changes would be made on the substance of the already agreed texts¹⁶⁰.

The Committee started its activity on February 5, 1930 in Paris. Due to the efficient presidency of the Committee by Louis Loucheur, the agreements were signed on April 28, 1930. Romania ratified the agreements on May 21, 1930 and so did Hungary. The cases of the Eastern compensations and Hungarian optants were settled by four agreements concerning the complaints presented by

¹⁵⁶ AMAE, fonds *Problema 11*, 49 cit., p. 17-18, telegram no. 49777, Bucharest, August 13, 1929, Secretary-General of the Ministry of Foreign Affairs to the Romanian Legation at The Hague.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 30, telegram sent by Grigore Gafencu, Secretary-General of the Ministry of Foreign Affairs to G. Mironescu, Minister of Foreign Affairs, August 17, 1929, The Hague.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 51, telegram sent by Nicolae Titulescu to the Minister of Foreign Affairs, September 18, 1929, Paris.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 99, letter sent by Constantin Langa-Rășcanu, former head of the Romanian delegation to the Romanian Prime Minister, November 2, 1929.

¹⁶⁰ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 140.

the Hungarian optants concerning the agrarian reforms from Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia.

Thus, the First Agreement dealt with a financial arrangement between Hungary and the Creditor States. The Second Agreement regulated the issues relating to the agrarian reforms and the Mixed Arbitral Tribunals, while the Third Agreement referred to the organization and functioning of an Agrarian Fund, known as Fund A. The Fourth Agreement, concluded between France, Great Britain, Italy, Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia, covered the establishment of Fund B, which had a capital of 100 million gold-crowns. This Fund was meant to support the payments for the Hungarian citizens originated from Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia who had obtained decisions of the Mixed Arbitral Tribunals, based on the provisions of the Treaty of Trianon, namely art. 63, 191 and 250¹⁶¹.

Following the proposal made by the Italian delegate, Brochi, an Agrarian Fund, known as Fund A was established. It had legal personality and financial autonomy, therefore all the cases brought to the Mixed Arbitral Tribunals against Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia would have been automatically directed against the Fund A¹⁶².

The capital available for Fund A was established at the amount of 219,500,000 gold-crowns. Fund A was fed from annuities granted by Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia to Hungarian optants, who did not use their right to receive these compensations. The second source for the capital of Fund A was a quota from the annuities meant to be paid by Hungary as compensation between 1931 and 1943 to Great Britain, Belgium, France, Italy, Japan, and Portugal. Another source of the Fund was the amount of 6,100,000 gold-crowns, representing the annuities that Hungary had to pay to Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia between 1944 and 1966. The fourth financial contribution came from the annuities meant to be paid by Great Britain, France and Italy between 1933 and 1943, including 3,600,000 gold-crown and from 1944 to 1966 the amount was of 2,280,800 gold-crowns. There were also two additional sources: the payments made by Belgium, Great Britain, France, and Italy between 1930 and 1966, equal to the amount of money paid by Bulgaria as compensations to the previous mentioned states and the so-called "special reserve". It consisted of the compensations paid by Czechoslovakia for expropriations and by Italy and France on behalf of Czechoslovakia¹⁶³.

Although it argued that due to its worse financial situation, it would not be able to further pay compensations after the year 1943, the Hungarian government finally admitted that until 1943 the compensations were meant to be

¹⁶¹ G. Motta, *op. cit.*, p. 138-139.

¹⁶² C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 142.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 143-144.

paid directly to Romania and later on the payments will have to be considered as special claims and reverted to Fund A¹⁶⁴.

At that time, it was considered that the arrangements made at Hague and Paris at the beginning of the year 1930 represented a great diplomatic achievement for Romania. First, the compensations meant to be paid to the Hungarian optants would have been equal to those for native residents. Secondly, the contribution to Fund A was to be paid in annual instalments, namely 500,000 gold-crowns per year between 1931 and 1944 and 836,336 gold crowns between 1944 and 1967¹⁶⁵. It is worth mentioning that the agreements had a liquidated character, thus the parties acknowledged that based on the financial arrangements, the question was definitively settled, irrespective of the area of the expropriated lands. This also meant that Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia alongside with the other Great Powers could not be obliged under any circumstances to pay an amount of money higher than that stipulated in the agreements¹⁶⁶.

Another relevant advantage was the confirmation of the Romanian point of view concerning the competence of the Mixed Arbitral Tribunals, namely that they would not be able to interpret art. 250 of the Treaty of Trianon. Therefore, they could only examine the cases, by establishing the status of the plaintiffs (e. g. Hungarian optants) and whether the expropriations were made through the enforcement of the provisions of the laws of the agrarian reform. Nevertheless, they could decide, based on legal evidence, to grant a compensation to the plaintiffs. The responsibility for the implementation of the Mixed Arbitral Tribunals' decisions remained solely on the aforementioned Fund A¹⁶⁷.

Nicolae Titulescu insisted that Romania could not, under any circumstance, appear or plead in the Court on agrarian issues, therefore the Romanian judge was enabled to retreat when such cases were to be brought to the Mixed Arbitral Tribunal. Following the negotiations held in Paris, the Second Agreement received an additional provision about the legal concept of disqualification. Thus, the terms established through the regulations of the Mixed Arbitral Tribunals for the submission of the complaints were to be considered as definitively settled for all the cases. For the agrarian disputes from Romania, the legal term of disqualification was settled within six months, starting from the day of the Commission's decision, according to the Law of the Agrarian Reform from Transylvania. According to Titulescu's statement, this provision was meant to deter the possibility of future legal proceeding on this matter¹⁶⁸.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 144.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 146.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 147.

¹⁶⁷ AMAE, fonds *Problema 11*, 49 cit., report issued by the Office for Fund A, Romanian Ministry of Agriculture, March 2, 1931, p. 146.

¹⁶⁸ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 151.

The solution reached through the signing of the four agreements on Eastern compensations did not receive a general approval in Hungarian political and social milieu. The accusation brought to count Bethlen's government was that Hungary consented to pay war compensations and thus indirectly to fund the benefits that states like Czechoslovakia, Yugoslavia and Romania would further pay to the Hungarian optants. In fact, Hungary continued to pay the war compensations as agreed under the Peace Treaty of Trianon, but the allied states gave their consent to use the money in order to contribute to the settlement of the Hungarian optants' matter¹⁶⁹.

On April 28, 1930, the Hungarian first delegate, baron Frigyes Korányi¹⁷⁰, stated that the signing of the agreements definitively closed the period of the First World War and that Hungary was grateful for the way this issue was solved, by granting an important moral satisfaction to his country. Furthermore, he added that the financial and economic conditions for Hungary improved considerably after the conclusion of the agreements. Korányi declared that "following the agreements' provisions, the pledge that guaranteed the Hungarian war compensations would become free and Hungary would be able to contract foreign loans in order to provide resources for its economic development". Count Bethlen also declared that "we gained completely satisfactory results at The Hague. We had to make some sacrifices, but those are not so significant as compared with the advantages. The most important result is the fact that Hungary regained its economic and financial sovereignty"¹⁷¹.

Conclusions

In the negotiations concerning the case of the Hungarian optants were involved the ones of the most remarkable Romanian diplomats such as Nicolae Titulescu, Grigore Gafencu, Citta Davila, Savel Rădulescu, Constantin Langa-Rășcanu or Vespasian Pella, although the last one being active only for a very short period. Their legal solutions or interpretations, political discourse or capacity to make friends and benefit from international support for the cause they represented were unmatched. During the international and bilateral debates that took place over almost a decade, Romania did not accept the agrarian reform to be called into question, arguing that the process had been fully implemented according to the principle of equity and also as a consequence of a severe social need, following the end of the First World War.

The case generated a comprehensive legal debate and prominent law professors expressed their views and arguments, thus bringing an important contribution to the development of the concepts and interpretations of the

¹⁶⁹ See Royall Tyler, *op. cit.*.

¹⁷⁰ Frigyes Korányi (1869-1935), Hungarian politician, Minister of Finance in 1919-1920 and 1931-1932.

¹⁷¹ C. Cutcutache, *op. cit.*, p. 153.

international private law. Also, important law principles, closely connected with the case of the Hungarian optants were discussed. The case addressed especially the legal condition of private property as stated in peace treaties; the status of real estate belonging to the foreigners; the differences between expropriation and war liquidation; the role of the Council of the League of Nations in settling the international conflicts or the sovereignty of states in international relations¹⁷².

Furthermore, the case was an excellent opportunity to highlight the role of the peaceful negotiations in the settlement of the disputes between states. In the 1920s and at the beginning of the 1930s there was still a strong commitment among states about the idea of peaceful settlement of the disputes through negotiations that later vanished under the pressure of the totalitarian regimes.

While the readiness of the states for bringing their disputes to the Permanent Court of International Justice from Hague was limited, the international organisations such as the Council of the League of Nations asked more often for advisory opinions of the Court and subsequently its decisions generated a massive body of case law.

The solution of the case reached at the beginning of the 1930s, after the signing of the agreements from Paris and Hague, was considered satisfactory for both Romania and Hungary. Furthermore, Romania obtained a definitive legal settlement of an issue that at some point seemed to threaten the foundation of its newly agrarian regime, established after the First World War. The financial provisions of the agreements were also very convenient because of the willingness of the Allied and Associated Powers to ease the burden of war reparations for Hungary. Actually, the Hungarian debts were used in order to provide a compensatory arrangement for the cases brought to the Mixed Arbitral Tribunals by the Hungarian optants originating from Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia, namely by establishing an Agrarian Fund with legal personality and financial autonomy that was meant to deal with the aforementioned cases.

¹⁷² *Ibidem*, p. 15.

Preotul Vasile Radu, primul orientalist român, în documente de arhivă

Rozvita-Monica Cosac

Keywords: *Fr Vasile Radu; Archival Research; Faculty of Orthodox Theology in Chişinău; Archive of the Romanian Broadcasting Co.; Archive of the Holy Synod; Iaşi County Archives; Oriental Studies in Romania*

1. Preliminarii

Începuturile arabisticii şi ale ebraisticii româneşti au fost ilustrate la cel mai înalt nivel academic de Vasile Radu, preot, teolog şi profesor universitar, primul român care a făcut studii aprofundate de limbă ebraică şi arabă la Paris, elaborând apoi o metodologie riguros ştiinţifică de editare, traducere şi cercetare a textelor biblice şi a manuscriselor arabe creştine. Opera sa a contribuit în mod hotărâtor la studiul culturilor şi limbilor Orientului Apropiat antic, al versiunilor vechi ale Bibliei şi al relaţiilor dintre românii şi arabii creştini din Biserica Antiohiană. Lucrările sale publicate, îndeosebi traducerile comentate din *Vechiul Testament* şi din *Jurnalul* arhidiaconului sirian Paul din Alep, au îmbogăţit studiile teologice şi filologice din România.

În cadrul programului doctoral pe care îl urmează la Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române din Bucureşti sub îndrumarea Dr. habil. Ioana Feodorov, am cercetat arhivele româneşti pentru a găsi informaţii despre viaţa şi lucrările ştiinţifice ale lui Vasile Radu. Articolul de faţă prezintă documente de arhivă necunoscute până acum care conţin date inedite despre acest subiect şi demonstrează, încă o dată, importanţa studierii arhivelor în activitatea de cercetare. Atenţa examinare a documentelor de arhivă privitoare la Pr. Vasile Radu face posibilă cunoaşterea biografiei şi etapelor de formare academică pe care orientalistul român le-a parcurs, precum şi metodologia de editare şi traducere din limbi orientale pe care el a conceput-o şi care constituie o muncă de pionierat în domeniul studiilor de arabistică şi de ebraistică din România.

Vasile Radu s-a născut la data de 16 decembrie 1887 în localitatea Panciu din Vrancea, o veche regiune a Putnei. Şi-a început studiile la Seminarul Central din Bucureşti, după care a urmat cursurile Facultăţii de Teologie din Bucureşti. A obţinut licenţa în Teologie în iunie 1914 şi titlul de doctor în Teologie al acestei facultăţi în anul 1921, în domeniul Exegeza Vechiului şi a Noului Testament, cu teza intitulată *Profetul Michea, studiu exegetic-filologic*¹.

¹ Cf. *Enciclopedia Ortodoxiei Româneşti* (coord. Mircea Păcurariu), Bucureşti 2010, p. 521; cf. dosarele SJAN Iaşi.

Pr. Vasile Radu a fost vicar la Biserica Adormirea Maicii Domnului din Giurgiu între anii 1915 și 1919 și preot la Biserica din cadrul Institutului Teologic din București în perioada 1919-1921. În aceeași perioadă, a fost preot duhovnic la internatul Institutului Teologic și profesor de Teologie. În 1921 a fost trimis la Paris, unde a fost, din luna august a acelui an până în octombrie 1927, superiorul Bisericii Ortodoxe Române din Paris. A murit în data de 4 septembrie 1940, la vârsta de 53 de ani. El a avut un fiu (numit tot Vasile Radu) care a lucrat lungă vreme la Biblioteca Academiei Române din București și nu a avut urmași.

2. Documentele de arhivă cercetate

În urma cercetărilor efectuate în arhivele Universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Arhivele Naționale din Iași, Arhivele Patriarhiei Române, Arhiva Sfântului Sinod, Biblioteca Academiei Române și Arhivele Societății Române de Radiodifuziune din București, am găsit documente care mi-au permis să urmăresc și să recompun, din fragmente dispartate, biografia Pr. Vasile Radu. Din aceste materiale documentare am extras informații care au făcut posibilă descrierea instituțiilor de învățământ pe care le-a urmat, modul în care s-a format ca arabist și ebraist în cele mai bune școli din Europa și alte aspecte privind activitatea sa de editor, traducător și cercetător al manuscriselor arabe creștine. Prezentăm în continuare concluziile preliminare ale acestor cercetări în arhivele românești menționate.

2.1. Dosare păstrate la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Pentru înțelegerea personalității și activității Pr. Vasile Radu ca profesor, scriitor și traducător, am cercetat la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași o colecție de documente alcătuită din acte, scrisori, un memoriu de activitate, o listă a lucrărilor tipărite și una a celor aflate în manuscris la vremea respectivă, toate purtând semnătura teologului român. În prezent, acestea se află la Serviciul Județean al Arhivelor Naționale din Iași și sunt organizate în trei unități arhivistice din cadrul fondului *Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Rectorat*, după cum urmează: dosarul 1170/1927, alcătuit din 100 file, dosarul 1167/1927, care conține 108 file, și dosarul 1168/1927, alcătuit din 263 de file. Conținutul acestor dosare oferă mai ales documente care au fost scrise de orientalistul român, pe când se afla încă la Paris, într-un memoriu de activitate întocmit în vederea ocupării, la întoarcerea acasă, a Catedrei de Exegeza Vechiului Testament la Facultatea de Teologie din Chișinău. Facultatea de Teologie din Chișinău a fost înființată prin Decizia Ministrului Instrucțiunii Publice nr. 97118/1926 și a funcționat un an doar cu cadrele didactice pentru anii I și II. Pe parcursul primului an de învățământ universitar au urmat cursurile facultății 565 de studenți. În primăvara anului 1927 a fost depusă în Parlament Legea pentru Înființarea Facultății de Teologie la Chișinău, care a fost votată, iar Facultatea “și-a îmbrăcat veșmântul legal”².

² Cf. Constantin N. Tomescu, *Jurnal din viața mea*, Chișinău 2018, p. 520.

Memoriul Pr. Vasile Radu este cea mai bogată sursă existentă la această dată pentru a cunoaște detaliile biografiei și bibliografiei sale. De asemenea, cercetarea dosarelor păstrate la SJAN Iași aduce informații inedite privitoare la istoria instituțiilor de învățământ european unde Radu s-a perfecționat după obținerea titlului de doctor la București, îndeosebi școala europeană de orientalistă.

Radu a plecat în Franța pentru a reprezenta Biserica Ortodoxă Română, pe de o parte, iar pe de altă parte pentru a se specializa în studiul Vechiului Testament și în științele auxiliare. Formarea ca orientalist și specializarea în limba și literatura arabă au fost posibile în perioada în care a fost preot superior la Biserica Ortodoxă Română din Paris și a studiat limba arabă la École Pratique des Hautes Études.

Dintre dosarele cercetate, unul conține o autobiografie: este documentul intitulat *Memoriu de titluri, studii și lucrări*, anexat la scrisoarea adresată rectorului Universității “Al. I. Cuza” din Iași, cea mai veche și cea mai mare instituție academică din Moldova. Documentul se află în dosarul nr. 1168/1927, la f. 9-10, și Pr. Vasile Radu a comandat ulterior o versiune tipărită, pentru uz propriu³. În acest *Memoriu*, Radu afirmă că a primit titlul de licențiat în limba arabă (“*Diplômé d’arabe de l’Institut Catholique de Paris*”) în luna iunie a anului 1927. Interesul său pentru domeniul arabistici l-a condus rapid către cultura și civilizația arabă creștină⁴.

La École Pratique des Hautes Études s-a format ca editor și traducător din mai multe limbi orientale, inclusiv limba arabă, și a avut prilejul să studieze cu profesori recunoscuți în Europa pentru experiența lor didactică, de cercetare și de editare de texte și manuscrise arabe. La Paris a avut acces la publicațiile academice ale vremii din acest domeniu și a pregătit pentru publicare o mare parte dintre lucrările sale, avându-i ca mentori pe marii orientaliști francezi ai vremii.

Unul dintre orientaliștii de renume cu care Radu a studiat în capitala Franței a fost diplomatul și profesorul Adrien Barthélemy, expert în limbile persană, turcă și arabă⁵. Radu l-a avut profesor de limba arabă pe Barthélemy timp de patru ani și în acest timp a parcurs mai multe materii: Literatura arabă modernă; Filologie; Gramatica limbii arabe vulgare (dialectul din Siria); Descifrarea de texte

³ Vasile Radu, *Memoriu de titluri, studii și lucrări*, Chișinău 1927.

⁴ Despre creștinii de expresie arabă din Orientul Apropiat, care în secolele al XVI-lea și al XVII-lea scriau în “limba arabă medie” sau “araba creștină”, a se vedea *Paul din Alep. Jurnal de călătorie Siria, Constantinopol, Moldova, Valahia și Țara Cazacilor* (trad. și ed. Ioana Feodorov), Brăila 2020, I, îndeosebi p. 133-135.

⁵ Diplomatul și filologul francez Adrien Barthélemy (1859-1949) este cunoscut îndeosebi pentru al său *Dictionnaire arabe-français. Dialectes de Syrie: Alep, Damas, Liban, Jérusalem*, Paris 1935-1954, I-V. În 1887 a publicat un studiu pregătit sub îndrumarea profesorilor de la École Pratique des Hautes Études: *Gujastak Abalish: Relation d’une conférence théologique présidée par le Calife Ma’moun, texte pehlvi ... avec traduction, commentaire et lexique*. În același an, a publicat la Paris, în seria *Bibliotheca Orientalis* a editurii Elzevier, o traducere însoțită de comentarii a textului *Arta Viraf Namak. Descente d’Arta Viraf aux enfers*, redactat în persana medie (pahlavi).

și manuscrise. La finalul acestor cursuri, el a pregătit teza: *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche, texte et traduction*, care va deveni primul fascicol publicat la Paris în colecția *Patrologia Orientalis* în anul 1926.

La Institutul Catolic din Paris⁶, Radu a studiat cu profesorul Jean Périer Limba arabă literară și dialectală, Codicologia și Paleografia manuscriselor arabe. A urmat timp de șase ani cursuri de Exegeza Vechiului Testament și a pregătit o teză de licență sub îndrumarea profesorului Meyer Lambert. Orientalistul român a notat într-o scrisoare datată 6 iulie 1927, pe care a adresat-o ministrului Educației de la acea vreme, Constantin Angelescu, că toate aceste cursuri “au fost făcute în vederea aprofundării lor cu istoria Asiriei, Babiloniei și Egiptului și a punerii lor în serviciul *Vechiului Testament*, care trebuie studiat numai așa.”⁷

Tot la Institutul Catolic din Paris, Radu a studiat disciplina Comentarii la Vechiul Testament cu profesorul Jules Touzard⁸. Aceste cursuri, pe care le-a urmat sub îndrumarea celor mai buni orientaliști ai vremii, au fost deosebit de temeinice. Radu a dobândit o educație bogată, probată prin aria extinsă și complexitatea disciplinelor pe care și le-a însușit. Preotul român a precizat în *Memoriul său*⁹ că a audiat și la Institutul Catolic din Paris, între 1921 și 1927, următoarele materii și discipline: timp de doi ani, Arheologia evreilor și arheologia orientală, cu Charles Simon Clermont-Ganneau¹⁰; Epigrafia, Epigrafie semitică, descifrarea papirusurilor din Aswan, curs de un an predat de Mgr. Jean-Baptiste Chabot¹¹; Asiriologia – Gramatică, descifrare de texte, *Analele* lui Asurbanipal și Asurnasirpal, Creația asiro-babiloniană, *Codul lui Hammurabi*, un curs cu durata de patru ani predat de profesorul Vincent Scheil¹². Radu a explicat modul cum se

⁶ Institutul Catolic din Paris este o universitate privată care a fost înființată în anul 1875 de Maurice Le Sage d'Hauteroche d'Hulst. Instituția este cunoscută sub denumirea de Universitatea Catolică din Paris și a funcționat în incinta fostei mănăstiri care aparținea Ordinului carmelit.

⁷ SJAN Iași, fd. *Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Rectorat*, ds. 1168/1927, p. 16.

⁸ Jules Touzard a fost profesor suplinitor de Exegeză la Institutul Catolic din Paris în 1905 și titular în anul următor. A predat această disciplină de studiu până în 1927. Din ianuarie 1909 îi succede Mgr. Graffin la Catedra de Ebraică a acestui institut.

⁹ V. Radu, *op. cit.*, p. 9-10.

¹⁰ Charles Simon Clermont-Ganneau (1846-1923), orientalist și arheolog francez, a urmat cursurile INALCO din Paris și a devenit cunoscut prin contribuția sa la descoperirea și cercetarea piesei numite “Piatra moabită”, datând din anul 850 î. Hr, unde apare numele sacru ebraic al lui Dumnezeu, *Yahweh* (în Biblia ebraică, “El face să devină”).

¹¹ Jean-Baptiste Chabot (1860-1948) a fost preot catolic, filolog, erudit orientalist și colaborator al lui Rubens Duval, specialist în limba arameană și titular al Catedrei de limba și literatura arameană la Collège de France din Paris.

¹² Jean-Vincent Scheil (1858-1940), cercetător francez, arheolog și specialist în asiriologie, a studiat la Sorbona civilizațiile vechi ale Orientului Mijlociu și a urmat cursuri de egiptologie și asiriologie la Collège de France din Paris și la École du Louvre. Din 1887, a

desfășurau cursurile și seminariile profesorului Scheil: descifrarea textelor originale era însoțită de comentarii și de prezentarea istoriei epocii. El a întocmit pentru acest curs o lucrare cu titlul: *Zeul Nabu în literatura asiro-babiloniană*¹³.

Timp de șase ani, între 1921 și 1926, l-a avut profesor pe Mayer Lambert¹⁴. Materiile studiate cu acesta au fost Exegeza Vechiului Testament, Filologie, *Iosua*, *Profeții mici* și *Pentateuhul*; Gramatica comparată a limbilor semitice; Limba siriacă; Psalmii și Filologia comparată.

La Institutul Catolic din Paris, Radu a studiat, timp de șase ani, Istoria Asiriei, Babiloniei și Egiptului cu profesorul Louis Delaporte¹⁵ și Limba ebraică, cu profesorul Jules Touzard. Programele de studii au fost următoarele: Comentarii la Vechiul Testament, Comparații cu traduceri *Septuaginta*, *Aquila*, *Simach*, *Peshitta* și cu următoarele versiuni arabe: *Înțelepciunea lui Iisus*, *fiul lui Sirah*, text ebraic, exerciții de vocalizare și traducere, *Pentateuh (Geneza)*, *Regii*, *Samuel*, *Iov*, *Isaia*, *Judecătorii*, Introducere în *Vechiul Testament* și Istoria poporului evreu.

Limba arabă a studiat-o cu profesorul Jean Périer, iar programa de studiu a fost următoarea: Din părinții siriaci – Efreim Sirul și Afraat, gramatica și sintaxa limbii arabe literare.

În 1926-1927, Vasile Radu a învățat limba siriacă sub coordonarea Mgr. René Graffin, profesor de limbi și literaturi orientale – siriacă și ebraică – la Facultatea de Teologie a Institutului Catolic¹⁶. Întâlnirea Pr. Radu cu acest erudit orientalist poate fi considerată un moment determinant pentru activitatea sa ulterioară.

Potrivit documentelor de arhivă consultate, Vasile Radu a studiat și *Coranul* (10 surate, texte nevocalizate) și texte din *Vechiul Testament* păstrate în versiune arameeană, cursuri predate de Mgr. Graffin și de Prof. Federlin.

fost lector în Teologie la Mănăstirea Saint-Jacques din Paris și apoi lector la École Pratique des Hautes Études, Departamentul de Istorie și Filologie.

¹³ SJAN Iași, fd. *Universitatea "Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Rectorat*, ds. 1170/1927: *Memoriu de titluri, studii și lucrări*, f. 10.

¹⁴ Mayer Lambert (1863-1930) a fost un orientalist francez provenind dintr-o familie de rabini, profesor de ebraică, siriacă și arabă, precum și de Exegeză biblică, la École Pratique des Hautes Études. El a publicat la Paris, în 1890, *Gramatica limbii ebraice*, urmată de numeroase studii și articole.

¹⁵ Louis Delaporte (1874-1944) a fost orientalist, arheolog, specialist în studiul limbilor hitite din ramura anatoliană, a făcut studii de matematică iar din anul 1901 s-a îndreptat către studiul limbilor asiriană și siriacă. A fost doctor în Filosofie, profesor la Institutul Catolic din Paris și a fondat Societatea de Studii Hitite și Asiatică în anul 1930.

¹⁶ René-Léger-Marie Graffin (1858-1941) a fost preot catolic, doctor în Filosofie și Teologie. El a reorganizat în 1926 Secția de limbi orientale a Institutului Catolic din Paris pe care ulterior a condus-o. Graffin a fondat *Revue de l'Orient Chrétien* în anul 1896, apoi seria *Patrologia Orientalis*, în 1899, împreună cu François Nau.

În *Memoriu de activitate și studii*, la punctul II intitulat *Lucrări*, Radu menționează: “Pentru studierea *Vechiului Testament*, a diferitelor probleme în legătură cu acesta și a științelor auxiliare, am consacrat timpul de la 1921 până la 1927. A trebuit deci, în afară de cunoașterea limbilor clasice și moderne, să învăț și limbile semitice, așa că astăzi posed tot aparatul critic cerut de școala apuseană unde m-am perfecționat.”¹⁷

Aflăm din același dosar de arhivă că la 9 noiembrie 1927 Radu îi scria rectorului Universității din Iași pentru că aflase din “Monitorul Oficial” despre înființarea Facultății de Teologie din Chișinău și despre o catedră vacantă la această Facultate. În același document, el a explicat că a obținut în 1921 titlul de doctor al Facultății de Teologie din București în domeniul Exegeza Vechiului și a Noului Testament și a prezentat limbile pe care le cunoștea: “Pentru studiile mele cunosc următoarele limbi: limba greacă, limba latină, limba germană, limba franceză, limba engleză, limba rusă, limba greacă modernă, limba ebraică, limba asiriană, limba arameană biblică și limba arabă.”¹⁸

În *Memoriu de studii*, la punctul II, orientalistul român a menționat lucrările tipărite și pe cele aflate în manuscris la data întocmirii acestui inventar de titluri, după cum urmează. În 1927, prima sa lucrare publicată a fost: *Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche. Étude préliminaire. Valeur des manuscrits et des traductions*, Paris, Imprimerie Polyglotte, 1927, IX + 99 p. Lista lucrărilor aflate în manuscris în anul 1927 cuprindea: *Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche. Texte et traduction française* – în curs de publicare în aceeași serie, *Patrologia Orientalis*; *Profetul Michea*, studiu exegetic-filologic, teză de doctorat; Capitolul XIV din *Geneza în lumina Orientului* (epoca lui Hammurabi); *Profession de foi du Patriarche Macaire d'Antioche*, traducere din limba arabă după Ms. Arabe 224 de la Biblioteca Națională a Franței din Paris. La capitolul *Altele*, filele următoare indică lucrările: *Profession de foi du patriarche Matthieu d'Alexandrie* și *La présence réelle*, traduceri după Ms. 225-226-227 de la Biblioteca Națională a Franței din Paris; *Notes de Paul d'Alep sur la vie de son père*, după Ms. Ar. 17 de la Muzeul Asiatic din Sankt Petersburg; *Lettre du patriarche Macaire à Louis XIV*, după Ms. de la Biblioteca Națională a Franței, Paris; *Histoire des patriarches d'Antioche écrite par Macaire*, după Ms. Arabe 30 de la Muzeul Asiatic din Sankt Petersburg; *Analele lui Asurbanipal*, traducere în limba română.

La punctul III din *Memoriu de titluri, studii și lucrări*, Radu a adăugat: “Suplinesc de un an catedra de Limba Ebraică și Exegeza Vechiului Testament de la Facultatea de Teologie din Chișinău, pentru care am fost recomandat de Senatul Universitar și de comisiunea respectivă.”¹⁹ Interesul teologului român pentru studiul Vechiului Testament crescuse ca urmare a descoperirilor arheologice

¹⁷ *Memoriu de titluri, studii și lucrări*, p. 9-10.

¹⁸ *Ibidem*, p. 10.

¹⁹ *Ibidem*.

recente, care l-au convins că “Exegeza are mai mult înțeles iar *Cuvântul lui Dumnezeu*, viu și veșnic, capătă o forță nebănuită încă în fața scepticilor și a materialiştilor, prin sprijinul și dovada făcute asupra faptelor istorice descrise în *Vechiul Testament*, în lumina inscripțiunilor și textelor descoperite până astăzi.”²⁰

Din cercetarea referatului comisiei pentru analiza lucrărilor candidaților la catedra vacantă de Limba ebraică și Exegeza Vechiului Testament a Facultății de Teologie din Chișinău, referat întocmit la Iași și datat 29 noiembrie 1927, rezultă că pentru ocuparea acesteia s-a prezentat candidatul Vasile Radu, Doctor al Facultății de Teologie din București. Sunt menționate în document lucrările publicate de Radu, după cum urmează: *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Valeur des manuscrits et des traductions*, Paris, Imprimerie Polyglotte, 1927, și *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Texte et traduction française*, lucrare în curs de publicare în colecția *Patrologia Orientalis*, revistă editată de René Graffin și François Nau²¹.

În continuarea referatului, Pr. econom I. Popescu Mălăești și Pr. Vasile Tarnavski²², cei doi preoți care semnează documentul, au argumentat că aceste două lucrări dovedesc faptul că “Pr. Radu Vasile cunoaște destul de bine limbile fundamentale și absolut trebuitoare *Exegezei Vechiului Testament*.” Ei au explicat: “Cum însă candidatul nu a publicat în afară de teza de doctorat nici o altă lucrare de *Exegeză*, comisiunea dorind a-i da prilejul să-și arate prin lucrări de seamă cunoștințele căpătate în studiile făcute la Paris asupra acestui obiect, este de părere a fi recomandat ca agregat pentru catedra de *Exegeza Testamentului Vechi* la Facultatea de Teologie din Chișinău.”²³

Vasile Radu a fost primul editor și traducător în limba franceză a unei părți importante din *Jurnalul de călătorie* al lui Paul din Alep, fiul lui Macarie III ibn al-Za'im, Patriarhul Bisericii Antiohiene care a ocupat Scaunul patriarhal între 1647 și 1672. Perioada de început a păstoririi patriarhului Macarie III, precum și vizitarea eparhiei timp de mai multe săptămâni sunt relatate în amănunt de Paul din Alep. *Jurnalul* începe cu o scurtă prezentare biografică și înfățișează viața și păstoria patriarhului Macarie III. Urmează informații despre nașterea și educația fiului său Paul și apoi istoria Patriarhiei Bisericii Antiohiene de la mutarea ei la Damasc pentru prima dată în secolul al XIII-lea și până la momentul păstoririi acesteia de către Macarie III. Traducerea întocmită de Radu a fost publicată în

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Colecția *Patrologia Orientalis* a fost lansată în 1897 la Paris de René Graffin și François Nau. A început ca *Patrologia Syriaca*, ulterior intitulată *Patrologia Orientalis*. Colecția a început cu texte liturgice hagiografice, iar mai târziu a găzduit ediții critice ale unor texte biblice, lucrări teologice, omilii și corespondență.

²² Despre Vasile Tarnavski, a se vedea Gheorghe Speranța, *Clerici români orientaliști*, “Studii teologice” 19 (1967), 5-6, p. 359-374.

²³ SJAN Iași, fd. *Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Rectorat*, ds. 1168/1927.

revista *Patrologia Orientalis*, inițial un studiu preliminar, apoi ediția arabă și traducerea franceză în mai multe părți, începând din anul 1930. Ediția realizată de acesta se bazează pe Ms. Arabe 6016 de la Biblioteca Națională a Franței din Paris și acoperă primele 84 de file din manuscris. Pentru a edita această lucrare, orientalistul român a dezvoltat o metodologie proprie de lucru și a pregătit mai întâi textul arab, după care a realizat traducerea. Radu a tradus în limba franceză o treime din *Jurnal*, f. 1-84^r, până la trecerea călătorilor sirieni din Ucraina către Țara Moscovei. Ultimele pagini pe care Radu le-a editat și tradus se referă la vizitarea orașului Kiev și a bisericii Sfânta Sofia. Ediția și traducerea franceză întocmite de Radu au apărut în *Patrologia Orientalis* astfel: Partea I, XXII, fasc. I, 1930; Partea II, XXIV, fasc. IV, 1933; Partea III, XXVI, fasc. V, 1949. Traducerea orientalistului român nu a fost terminată până în 1940, data trecerii sale la cele veșnice, date fiind greutățile de editare și împrejurările neprielnice ale vieții lui. Vasile Radu a adăugat în notele de subsol citate din cronicari și istorici români și trimiteri la istorici și teologi precum Michel Le Quien, Alfred Baudrillart, Abel Couturier, Jules Pargoire, Charles Diehl și alții. Cercetătorul român a luat în considerare câteva dintre opțiunile filologice ale traducătorilor dinaintea sa: Francis C. Belfour, care a tradus întregul *Jurnal* în engleză în perioada 1829-1836, bazându-se pe manuscrisul păstrat la British Museum la Londra, și sirianul Giorgi Murkos, care a realizat o traducere rusească între 1896 și 1900 după o copie de la Moscova. Concluzia lui Radu după cercetarea acestor traduceri a fost că versiunile lui Belfour și Murkos, realizate după o singură copie, erau imperfecte și nu puteau fi folosite cu deplină încredere. Orientalistul român a dezvoltat și a folosit propria metodologie de editare și traducere de manuscrise arabe, astfel că lucrarea sa rămâne o sursă importantă pentru istoricii Levantului și ai Europei de Est. Toate acestea au constituit pentru cercetarea românească o muncă de pionierat în domeniul filologic arab, depusă de Vasile Radu cu dăruire și rigurozitate științifică.

2.2. Mărturii documentare din Arhiva Societății Române de Radiodifuziune (SRR)

Cel de-al doilea document cercetat în vederea alcătuirii biografiei lui Vasile Radu și a listei sale de lucrări se păstrează în Arhiva Societății Române de Radiodifuziune (SRR), în dosarul nr. 2 din anul 1939. Aceasta este o scrisoare alcătuită din 8 pagini, scrisă de Vasile Radu, cu referire la munca lui de traducere a Bibliei în colaborare cu pr. Gala Galaction și cu participarea Mitropolitului Nicodim al Moldovei, mai târziu Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române (1939-1948). Scrisoarea poartă titlul: *Biblia lui Carol al II-lea*, este semnată și datată de Vasile Radu “București, 15 februarie, 1939” și este scrisă cu cerneală pe hârtie liniată. Ea reprezintă un document cu o valoare istorică deosebită, întrucât Vasile Radu explică aici nevoia de o nouă traducere a Bibliei și felul în care traducerea a fost făcută, prin folosirea unor mijloace și cunoștințe contemporane.

Așa cum am menționat, Radu a devenit în 1927 profesor la Catedra de Limba Ebraică și Exegeza Vechiului Testament a Facultății de Teologie din

Chișinău. Aici l-a întâlnit pe părintele Gala Galaction²⁴, devenind colaboratorul său la traducerea și adnotarea Bibliei după o metodologie de lucru diferită față de alți traducători în română. În textul păstrat în Arhiva Societății Române de Radiodifuziune Vasile Radu a făcut referire și la recent înființata Facultate de Teologie de la Chișinău : “În 1926 se petrece un fapt nou. Ministrul Instrucțiunii Publice, profesorul Ioan Petrovici, înființează pe lângă Universitatea din Iași Facultatea de Teologie cu sediul în Chișinău și mi se încredințează Catedra de *Limba ebraică și Exegeza Vechiului Testament*, mai târziu transformată în *Limbi orientale și Exegeza Vechiului Testament*. Lui Gala Galaction i se încredințează Catedra de *Exegeza Noului Testament*. Acesta a fost prilejul întâlnirii noastre, care urmăream același lucru: traducerea Bibliei. Și aici am și pus-o la cale.” Radu a explicat că venea după un îndelungat studiu de specialitate în Franța și se simțea pregătit pentru această mare lucrare. Astfel, din 1928 a început să lucreze la traducerea Bibliei, “cu nădejdea că într-o zi Biserica și neamul românesc vor avea o *Biblie* care să corespundă vremii, nevoilor noastre culturale și bisericești.”²⁵ În 1934, regele Carol II a susținut această nouă traducere a Bibliei, un fapt considerat de Vasile Radu de o importanță covârșitoare. Un an mai târziu, în 1935, Radu a început traducerea în colaborare cu Gala Galaction.

Majoritatea textelor publicate anterior erau traduceri indirecte, prin limbi intermediare, în timp ce Gala Galaction și Vasile Radu au lucrat pe textele originale în ebraică și greacă, publicând împreună următoarele cărți din *Vechiul Testament*: *Psaltirea proorocului și împăratului David* (București 1929, 138 p.), *Cântarea Cântărilor* (București 1934, 19 p.), *Cartea lui Iov* (București 1935, 70 p.), *Eclesiastul și Cântarea Deborei* – fragment (București 1936, 30 p.). În timpul vieții lui Radu au fost publicate în volum două lucrări dintre cele realizate cu Gala Galaction: *Biblia adică dumnezeiasca Scriptură a Noului și Vechiului Testament, tradusă după textul grecesc al Septuagintei, confruntat cu cel ebraic*, București, Fundația pentru Literatură și Artă “Regele Carol I”, 1936, traducere de Mitropolitul Nicodim, Vasile Radu și Gala Galaction, și *Biblia adică Sfânta Scriptură. Traducere după textele originale ebraice și grecești*, traducere întocmită de Vasile Radu și Gala Galaction, București, Fundația pentru Literatură și Artă “Regele Carol al II-lea”, 1938. Astfel, la 250 de ani după tipărirea *Bibliei lui Șerban Cantacuzino* ieșea la lumină *Biblia Regelui Carol al II-lea*, sub îngrijirea directorului fundației, profesorul Alexandru Rosetti.

În scrisoarea păstrată în Arhiva SRR, Vasile Radu justifică astfel nevoia unei noi traduceri a Bibliei: “În ultimul timp studiile biblice au făcut un mare și nebanuit progres prin studiul aprofundat al *Bibliei* în lumina filologiei comparate semitice, a arheologiei biblice și orientale, a istoriei orientale și mai cu seamă a

²⁴ Născut la 16 aprilie 1879, pr. Gala Galaction, pe numele său de mirean Grigore Pișculescu, a fost scriitor, preot, profesor de teologie și traducător al Bibliei în limba română.

²⁵ SJAN Iași, fd. *Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Rectorat*, ds. 1168/1927.

descoperirilor făcute în urma săpăturilor din Palestina, Egipt, Asiria și Babilonia.”²⁶ Se simțea tot mai mult necesitatea de a realiza o nouă traducere a Bibliei cu instrumente de lucru moderne, diferite de cele folosite în versiunea tipărită în 1688, o traducere care să țină seama de toate descoperirile și studiile publicate până în acel moment. Greutatea cea mai mare a apărut la traducerea Vechiului Testament, a explicat Radu, în primul rând prin dimensiunile textului, care este de patru ori mai mare față de Noul Testament. Textul grecesc al *Septuagintei* – a mai spus el – era încurcat în foarte multe locuri, mai ales în cărțile poetice și profetice și în cele necanonice, iar limba Noului Testament, deși grecească, era scrisă de Apostoli care vorbeau și cugetau evreiește, cu o întorsătură a frazei după sintaxa ebraică, în nenumărate locuri. Acest aspect l-a condus la concluzia că în traducerea Noului Testament trebuie să se țină seama, ca și pentru cărțile necanonice din Vechiul Testament scrise în grecește, de substratul ebraic pe care îl găsim în întrebuințarea cuvintelor și în construcția frazei. Cei doi traducători au valorificat și texte anterioare, Noul Testament tipărit în 1927 și *Psaltirea* din 1930, precum și unele traduceri aflate în manuscris. Radu enumeră în scrisoarea păstrată în Arhiva SRR principiile care i-au călăuzit în noua traducere, în primul rând acuratețea redării textului: “Căci mai presus de învelișul literar, când e vorba de *Biblie*, se cere exactitatea textului.”²⁷ Dacă într-o carte de literatură se poate trece peste acest principiu, explică Radu, iar cititorul este lăsat de multe ori să facă o apreciere personală și aproximativă, principiul acesta nu poate fi încălcat atunci când este vorba de *Biblie*, care cuprinde adevăruri veșnice ale credinței. Apoi, traducătorii au urmărit valorificarea rezultatelor pe care știința biblică le pusese la îndemâna cercetătorilor până în acel moment: filologie, arheologie biblică și orientală, istorie orientală, descoperirile din Palestina, Asiria, Babilonia și Egipt, comentarii și note lexicografice. Intenția lor era ca noua traducere să reprezinte, pe cât posibil, ultimul cuvânt al științei.

Din punct de vedere filologic, Vasile Radu a afirmat că se impunea o limbă cât se poate de literară, ținând seama și de exactitatea textului. Față de vechile traduceri, *Biblia Regelui Carol al II-lea* are un vocabular mult îmbogățit prin studiul atent al limbii cronicarilor, al cărților bisericești și al literaturii vechi. Iar atunci când traducătorii nu au găsit ceea ce textul cerea, au mers la limba vie, la tezaurul nesfârșit al limbii românești, și “au scos de acolo cuvintele trebuitoare.” Textul a fost transpus în limba actuală, fără arhaisme și cuvintele care nu se mai întrebuințau. Traducătorii nu s-au lăsat ispitiți de o limbă arhaică sau bogată în arhaisme pe care nimeni nu le-ar mai putea înțelege: “Limba în dezvoltarea ei este ca marea care aruncă la țărm tot ceea ce este mort și de prisos”, iar “cine studiază evoluția limbii în traducerea *Bibliei*, rămâne uimit de prefacerea limbii românești ca vocabular și construcție.”²⁸ Radu mai precizează că au întocmit această lucrare

²⁶ Scrisoare din Arhiva SRR, fd. *Arhiva scrisă. Emisiuni 1928-1947*, ds. 2/1939, p. 2.

²⁷ *Ibidem*, p. 6.

²⁸ *Ibidem*.

după cele mai bune ediții critice: pentru Vechiul Testament, partea ebraică – Rudolf Kittel, *Biblia ebraică*, Stuttgart 1937, iar pentru partea grecească, adică pentru Cărțile necanonice – Alfred Rahlfs, *Septuaginta*, Stuttgart 1935, și pentru *Noul Testament* – Augustinus Merk, *Novum Testamentum graece et latine*, Roma 1935.

Scrisoarea din Arhiva SRR cuprinde de asemenea explicații cu privire la utilitatea pe care Vasile Radu și Gala Galaction o aveau în vedere: ei au pus la îndemâna profesorilor, literaților, profesorilor de religie, preoților și studenților, “întregului neam românesc”, o traducere care să poată fi întrebuințată pentru studiu, pentru predarea religiei în școli și “pentru combaterea sectelor.”

Prietenia și colaborarea dintre Vasile Radu și Gala Galaction este prezentată de acesta din urmă în *Jurnalul* său, publicat la București în mai multe ediții. Într-o notă datată 18 mai 1936, Gala Galaction afirma: “Dacă va fi plăcut Domnului, în *Biblia regelui Carol II*, totul va trece prin mâna mea, căci multe cărți vor fi traduse de mine iar partea lui Radu va fi temeinic revizuită. Până acum am, afară de *Noul Testament: Psaltirea, Cântarea Cântărilor, Iov, Ecclesiastul, Geneza, Exodul, Leviticul și Cartea lui Josua, fiul lui Nun*. Astăzi, traduc *Cartea Judecătorilor*. Până pe la Sf. Ilie, trebuie să termin și *Cărțile lui Samuel*. Radu a tradus: *Numerii, Deuteronomul, Cărțile regilor* și aproape tot restul *Vechiului Testament*. Îmi revine mie munca de revizuire și de euristică.”²⁹ Cât despre modul în care au lucrat cei doi, Gala Galaction l-a descris pe colegul și prietenul său Vasile Radu ca fiind “un adevărat erudit, un bun cunoscător al limbilor clasice și orientale.”³⁰

Documentul păstrat în Arhiva SRR îngăduie cititorului de azi să privească o frescă vie a colaborării dintre doi cărturari români cu preocupări identice față de buna întocmire a limbii române în care trebuie să fie traduse textele teologice și bisericești, adepți ai viziunii moderne asupra cercetării filologice și la fel de exigenți cu lucrările lor, destinate unui public românesc larg.

2.3. Scrisori din Arhiva Sfântului Sinod

Alte documente pe care le-am cercetat în premieră se păstrează în Arhiva Sfântului Sinod din București: trei pagini dactilografiate, scrisori adresate “Prea Cucernicului Părinte Vasile Radu”, Profesor la Facultatea de Teologie din Chișinău, de către Constantin Băicuian, secretarul Patriarhului Miron Cristea. Textele fac referire la proiectul de traducere a Bibliei de care Pr. Vasile Radu și Gala Galaction se ocupau de mult timp. Scrisorile aduc informații despre partea administrativă a traducerii și detalii legate de publicare. Pe lângă informațiile practice din aceste scrisori, apar și comentarii despre efortul comun al celor doi teologi și traducători, precum și informația că proiectul este sprijinit și finanțat de Regele Carol II.

²⁹ Gala Galaction, *Jurnal*, București 1999, 3, p. 248-249.

³⁰ *Ibidem*.

Într-una dintre scrisori, semnată de secretarul Patriarhului “cu Arhieriești binecuvântări,” se arată că hotărându-se în chip definitiv și irevocabil imprimarea textului Bibliei tradus și depus de Pr. Vasile Radu, este nevoie ca traducătorul să fie prezent în București timp de un an spre a supraveghea imprimarea. Se menționează în scrisoare că este absolut necesar ca Radu să obțină de la Facultate o detașare pe lângă Patriarhia Română, spre a lucra la desăvârșirea acestei opere de o atât de mare valoare pentru istoria culturii românești: “Am luat cunoștință cu deosebită mulțumire despre scrisoarea Prea Cucerniciei Voastre din 4 iulie 1934, dată la care a fost depus textul *Pentateuhului*, corectat și bun de pus sub tipar în mod definitiv. Sperăm că vom avea în curând și celelalte părți ale *Sfintei Scripturi*, depuse deja de Prea Cucernicia Voastră și transmise de noi Tipografiei Cărilor Bisericești pentru a se culege și a vi le preda în vederea ultimelor corecturi.”³¹

Scrisorile deținute de Arhiva Sfântului Sinod atestă interesul Patriarhului Miron Cristea pentru ducerea la bun sfârșit a marelui proiect de traducere a Bibliei inițiat de Gala Galaction și realizat împreună cu Vasile Radu.

3. Concluzii

Pr. Vasile Radu a fost primul cărturar român cu studii temeinice de limbi orientale, bun cunoscător al civilizațiilor răsăritene vechi și premoderne, traducător de texte bisericești și literare din limbile ebraică și arabă. Competențele sale în domeniul orientalisticii au fost unice în România, în peisajul academic al timpului. Lucrările sale de ebraistică au devenit un model pentru editorii și traducătorii de texte răsăritene care l-au urmat. Radu a avut și o bogată activitate didactică universitară și din această perspectivă, a formulat propuneri și comentarii care erau rezultatul anilor de studiu în marile școli de orientalistică din Paris. Toate aceste elemente biobibliografice se reflectă în noile documente de arhivă pe care le-am descoperit în cursul cercetărilor dedicate lucrării de doctorat. Documentele menționate vor fi cuprinse și publicate pentru prima oară în forma finală a lucrării pe care intenționez să o public după susținerea examenului doctoral.

Lucrările de orientalistică și de ebraistică ale părintelui Vasile Radu sunt însă cu mult mai numeroase decât cele reflectate în documentele de arhivă găsite până acum. Prin urmare, cercetarea activității sale de orientalist și a lucrărilor pe care le-a elaborat și le-a publicat continuă în alte arhive și colecții de documente pe care le am în vedere.

Priest Vasile Radu, the first Romanian Orientalist, in archival documents

(abstract)

The paper intends to emphasize the importance of the knowledge and study of the archives in the research activity.

³¹ Arhivele Patriarhiei Române, fd. *Sfântul Sinod*, ds. 309.

The Romanian archives deliver information about the life and activity of priest and Professor Vasile Radu, the first Romanian specialized in the study of the Arabic language and Christian Arabic literature.

As part of the PhD programme that I follow at the Institute of South-East European Studies of the Romanian Academy in Bucharest under the supervision of Dr. habil. Ioana Feodorov, I enterprised researches in the archives of “Alexandru Ioan Cuza” University in Iași, National Archives of Romania, the Archives of the Romanian Patriarchate, the Archives of the Holy Synod, the Library of the Romanian Academy and the Archives of the Romanian Society of Broadcasting in Bucharest.

In the archival units mentioned above, there are direct sources for the research of the Romanian orientalist’s life and activity. Consequent to this research, I have identified significant documents that allowed me to reconstruct the biography, the professional evolution and the scientific activity of Priest Radu. He graduated thoroughgoing studies of Hebrew and Arabic in Paris and trained as an orientalist with well-known experts in those times. He studied at École Pratique des Hautes Études and the Catholic Institute in Paris, acquiring the degree of licentiate in Arabic language on June 1927. During the period of staying in Paris, he trained as editor and translator of manuscript from various Oriental languages, which would allow him later to set up a rigorous and scientific methodology of editing, translating and researching the Biblical texts and the Christian Arabic manuscripts. Vasile Radu co-operate with Gala Galaction in translating the Holy Scriptures in Romanian from the original texts, publishing in 1938 the version known as *Biblia lui Carol al II-lea* [Charles II’s Bible].

Construirea clădirii Monitorului Oficial, actualul sediu al Arhivelor Naționale

Laura Dumitru
Elena Mușat

Clădirea din bd. Regina Elisabeta nr. 49, astăzi sediul Arhivelor Naționale, monument istoric de importanță regională Cod LMI B-II-mB-18690, beneficiază de un proiect de restaurare în cadrul Programului Operațional Regional 2014-2020, Prioritatea de investiții 5.1: Conservarea, protejarea, promovarea și dezvoltarea patrimoniului natural și cultural. Reconstituirea istoricului clădirii ne oferă ocazia să aducem în atenția publicului documente din fondul *Ministerul de Interne, Direcția Contabilității*, dosar 55/1885, care redau colaborarea dintre arhitect și contractor, Ministerul de Interne, în subordinea căruia se afla Direcția Monitorului Oficial și Tipografiei Statului. Monitorul Oficial și Arhivele Statului au în comun nu numai clădirea emblematică pe care au ocupat-o succesiv, ci și un act comun de naștere, Regulamentele Organice, și permanenta peregrinare în căutarea unui sediu stabil și conform necesităților.

Clădirea a fost gândită în epocă drept sediu al Monitorului Oficial, urmând a fi integrată noului ax urban pe direcția Est-Vest care era bulevardul Regina Elisabeta¹, pe latura de sud a Grădinii Cișmigiu. O altă clădire propusă în zonă era Palatul Corpurilor Legislative (pe locul respectiv s-a realizat în cele din urmă Ministerul Lucrărilor Publice, actualul sediu al Primăriei Municipiului București), și în scopul construirii noilor clădiri au fost făcute exproprieri și demolări de clădiri în zona mahalalei Gorgani, în Calea Plevnei și în strada Pompierilor.

Arhitectul Nicolae Cerchez este cel care a realizat atât proiectarea, cât și conducerea șantierului de construcție. Documentele reflectă relația sinuoasă dintre arhitect și Ministerul de Interne² (care scosese la licitație în data de 25 septembrie 1884 lucrarea), momentul începerii construcției și etapa în care se ajunsese la sfârșitul anului 1885, în condițiile în care termenul de finalizare (1 noiembrie 1885) fusese depășit.

Printre altele, arhitectul își pledează buna credință în fața autorităților, arătând cheltuielile pe care le suportă cu angajații și materialele de la birou, și faptul că nu obișnuiește să crească în mod nejustificat cheltuielile, ba dimpotrivă, încearcă să reducă din costurile pe care el însuși le-a stabilit. Constată, nu fără amărăciune, că arhitecților români li se acordă un comision de 3% din valoarea

¹ Cezara Mucenic, *Tăierea bulevardului Regina Elisabeta*, "București - Materiale de Istorie și Muzeografie" 19 (2005), 43, p. 110-129.

² Ministrul de Interne era I. C. Brătianu (în mandatul iunie 1884-aprilie 1887), director al Monitorului Oficial era Al. Pencovici, dar majoritatea documentelor sunt semnate de directorul adjunct, C. Moschuna.

lucrării realizate, în timp ce arhitectului francez Paul Gottereau, care lucra la Palatul Regal, i s-a acordat un procent de 5% de către Ministerul Domeniilor. În final, comisionul acordat lui Cerchez a fost stabilit de comun acord la 2%, iar plata angajaților a fost făcută direct de către Ministerul de Interne.

Selecția de documente confirmă faptul că planurile clădirii au fost realizate de arhitectul Nicolae Cerchez și că data de începere a lucrărilor de construcție a fost 15/27 martie 1885. Monitorul Oficial s-a mutat în noul sediu la 20 aprilie 1887³.

* * *

1. 1884 februarie 14, București. Copie autenticată a contractului încheiat la 23 octombrie 1884 între Ministerul de Interne și Societatea Română de Construcțiuni și Lucrări Publice pentru lucrările de construire a localului în care se va instala Monitorul Oficial și Tipografia Statului, valoarea contractului fiind de 550.000 lei, după devizul arh. Nicolae Cerchez.

Casieria generală Ilfov
Perceput taxa după legea timbrului
(L. S.) Art 32 lei 2214 b 85
Sub recipisa N°. 11.120 din 1885 februarie 14
p. Casier general
(s.) I. Petrescu

Contract

Între subsemnații:

Ministru[l] de Interne, de o parte, și Societatea română de construcțiuni și lucrări publice, domiciliată în București, str. Doamnei N°. 8, pe de altă parte, s-a încheiat acest contract cu condițiunile următoare:

1. Societatea de construcțiuni se obligă a face lucrările de construire a localului în care se va instala Monitorul Oficial și Tipografia Statului, adjudecate asupra ei după supra-ofertă, dată în ziua de 29 septembrie 1884, cu un scăzământ de 19,46% (lei nouăsprezece, bani patruzeci și șase la suta de lei) asupra fiecărui preț unitar în parte și asupra sumei totale de 550.000 (cinci sute cincizeci de mii) la care se ridică devisul D-lui arhitect Cerchez, ceea ce dă ca valoare, după contract a lucrărilor suma de lei 442.970⁴ (patru sute patruzeci și două mii nouă sute șaptezeci).

2. *Termenul pentru săvârșirea lucrărilor se fixează la 1 noiembrie 1885 când Societatea se obligă a preda localul cu totul terminat și în stare de a fi ocupat.*

³ *Monitorul Oficial 100 de ani (1832-1932)*, [București 1932], p. 91.

⁴ Fragmentele de text evidențiate prin caractere italice au fost subliniate în documentul original.

Acest termen nu se poate prelungi decât în cazuri de forță majoră și cu învoirea Ministerului de Interne.

3. Lucrările se vor executa după regulile artei conform planurilor, deviselor și caetului de sarcini care s-au avut în vedere la licitațiunea ținută în ziua de 25 septembrie 1884 și care fac parte integrantă din prezentul contract.

Orice taxă de timbru și înregistrare cade în sarcina întreprinzătorului.

Făcut în îndoit esemplar la București în 23 octombrie 1884.

Ministru de Interne

(s.) I. C. Brătianu

(l. s.)

Nº. 5503, 1885 februar 20

Societatea Română
de construcțiuni și lucrări publice

Administr. delegat

Director general

(s.) E. Costinescu

(s.) Sc. Vârnăv⁵

Direcțiunea Monitorului Oficial și Tipografiei Statului

Serviciul Comptabilității

Această copie fiind întocmai cu originalul se atestă

Comptabil Al. Luchidi [m. p.]⁶

(ANR, SANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Interne. Direcția Contabilității*, ds. 55/1885, f. 23, 23^v)

2. 1885 iunie 1, București. Notă adresată ministrului de directorul contabilității din Ministerul de Interne, prin care solicită mandatarea sumei de 58.435,70 lei spre a fi plătită Societății Române de Construcțiuni și Lucrări Publice, în urma situației provizorii nr. 1 întocmite de arhitectul coordonator al șantierului, N. Cerkez.

România

București 1 iunie 1885

Ministerul de Interne

Ministerul de Interne

Direcțiunea Monitorului Oficial

Serviciul Registraturei Generale

și Tipografiei Statului

Nº. 8765

Nr. 1280

Primit la 1 iunie 1885

⁵ Scarlat Vârnăv (1851-1919), inginer și om politic, aici semnează în calitate de Director general al Societății Române de Construcțiuni și Lucrări Publice. Din 1888, director al Școlii Naționale de Poduri și Șosele (1888-1892), director al Regiei Monopolurilor de Stat (1894), prefect al județului Constanța (1902-1904, 1907-1909).

⁶ Cu ștampila "Minist. de Interne. Serv. Compt. Imprim. Statului și Monit. Oficial".

Domnului Ministru de Interne

Domnule Ministru⁷

Cu adresa sub N°. 11915 din 18/30 mai trecut, înregistrată sub N°. 4429, Societatea română de construcțiuni și lucrări publice a intervenit către subsemnatul pentru d'a se alcătui cuvenita situațiune de lucrări ce a și executat pentru clădirea localului de tipografie a Statului.

Subsemnatul, conform art. 53 din caetul de însărcinări, a intervenit formal pe lângă domnul arhitect dirigent al clădirei, cu adresa sub N°. 1114 din 23 mai 1885, ca să constate lucrările efectuate și să alcătuiască cuvenita situațiune în regulă.

Primind acum răspuns din partea domnului N. Cerkez împreună cu ceruta situațiune din care rezultă că urmează d'a se plăti societății de construcțiuni suma de lei 58.435 bani 70, am onoare d'a vă trimite în original toate actele relative și vă rog a binevoi d'a libera mandatul cuvenit, din suma de lei 300.000 acordată prin legea promulgată cu decretul N°. 1664 din 5 iunie 1882.

Actele ce am onoare d'a vă alătura în original sunt:

- 1) un caet de însărcinări;
- 2) un devis al lucrărilor;
- 3) memoriul descriptiv;
- 4) situația provisorie N°. 1 cu două planuri anexe ale lucrărilor executate până la data de 25 mai 1885;
- 5) adresa arhitectului dirigent sub N°. 5 din 29 mai 1885.

Contractul încheiat cu societatea de construcțiuni este făcut pe hârtie cu timbrul legal de lei 10, iar taxa timbrului de înregistrare a contractului este plătită contra recipisei casieriei generale a județ[ului] Ilfov sub N°. 11120 din 14 februarie 1885.

Primiți, vă rog, Domnule Ministru, încredințarea înaltei mele considerațiuni.

Director,

[semnătură ilizibilă]

Comptabil

Al. Luchidi [m. p.]

(ANR, SANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Interne. Direcția Contabilității*, ds. 55/1885, f. 8, 8^v)

⁷ Cu rezoluția: "Se va emite mandat de plată după estimația primită scăzându-să din suma de 58.435 lei [câteva cuvinte ilizibile] arhitect pentru conducerea lucrărilor rămânând în suspensiune [două cuvinte ilizibile]".

3. 1885 iunie 2, București. Scrisoare a arhitectului N. Cerkez adresată ministrului de Interne, Ion C. Brătianu (direcționată prin rezoluție către directorul Imprimeriei Statului, Al. Pencovici), prin care își manifestă nemulțumirea față de modul în care s-a calculat suma de bani care i se datorează, solicitând ca cheltuielile cu personalul care desenează detaliile planurilor tehnice și îl ajută la supravegherea șantierului să fie mandatate separat.

Nicolae Cerkez

75621 iunie 26/85

Inginer-arhitect

București, 20 [mai]/2 iunie 1885

10, Strada Puțu cu plop, 10

Ministerul de Interne

Clădirea Imprimeriei Statului

Nº. 10111

nr. 9

Primit la 24 iunie 1885

D-lui Director al Imprimeriei Statului

Domnule Ministru⁸

Prin raportul subsemnatului Nº. 5 adresat Domnului Director al Imprimeriei Statului, am avut onoarea să-i înaintez situația provizorie Nº. 1 a lucrărilor executate la clădirea localului Imprimeriei Statului, până la data de 25 mai a. c.

Conform răspunsului subsemnatului prin adresa Nº. 1 din 4/16 februarie a. c., la întrebarea ce ați binevoit a-mi face prin Ordinul Domniei Voastre Nº. 5020/85 cu care ați binevoit a mă însărcina cu conducerea și direcția lucrărilor de execuție a proiectului de Imprimerie întocmit tot de subsemnatul, am trecut de zisa situație și cei 3% ceruți pentru această însărcinare, din care aveam a plăti tot eu și diferitul personal de desenator și supraveghetor în permanență la punctul lucrărei, precum și piesele de biuro ce necesită executarea și facerea numeroaselor deseneuri de amănunte ale lucrărilor.

Văd însă cu mare părere de rău că plătindu-se situația D-lor Antreprenori, suma trecută în acea situație pentru serviciul de arhitect și direcție a lucrărilor s-a dedus din situația plătită.

Părerea mea de rău a fost și mai mare, când mi s-a raportat, că după patru luni de la răspunsul subsemnatului de mai sus la însărcinarea ce mi se dedese de a conduce lucrările, plata acelei sume întâlnește împotrivire pe lângă Onor. Ministeriu de Interne, sub cuvânt că suma pare exorbitantă.

Să-mi fie atunci permis a invoca sumele ce se plătesc la alți arhitecți în străinătate și chiar în țară pentru lucrări cu cari sunt însărcinați.

Pentru facerea proiectelor, [a] tuturor desenurilor de amănunte, conducerea lucrărilor și situațiunilor de plată, se plătește de ordinar arhitecților 5%

⁸ Cu rezoluția: “Se va răspunde că se acordă doui la % asupra lucrării ca onorariu pentru supraveghere și executarea planurilor. Se va emite mandat calculat pe 2% la suma cuprinsă în situațiuni. [semnătură ilizibilă]”.

(cinci la sută) din valoarea lucrărilor executate. Așa este plătit și Dl Arhitect Gottreau de către Onor. Ministeriu al Domeniilor pentru lucrările cu cari este însărcinat la palatul regal din Capitală. În loc de 5%, subsemnatul n-am cerut decât 3% (trei la sută) luându-mi în sarcină și tot personalul de desenator și supraveghetor; deci mie mi s-ar plăti cu 2% mai puțin decât se plătește altora.

Apoi admitând că lucrările s-ar urca în total la suma de 500.000 lei, acesta [sic!] ar face pentru serviciul de arhitectură al clădirii Imprimeriei 15.000 lei (socotind 3%). Lucrările trebuind să dureze doi ani, această sumă se descompune în două părți de câte 7500 lei pe fiecare an, pentru arhitect, personalul său și cheltuielile de birou. Personalul conducerii lucrărilor Imprimeriei se compune din:

1) Un desenator în birou, pentru toate desenele de amănunte, indispensabile oricărei executări de clădiri și pe care subsemnatul l plătesc câte 200 lei pe lună (a se vedea chitanța N° I a d-lui Wilhelm Kornstein) cu începerea de la 15/27 martie a. c. când a început lucrările clădirii.

2) Un conductor-supraveghetor în permanență la punctul lucrării pentru a supraveghea ca lucrările să se execute bine de către antreprisă și ca materialele întrebuințate să fie de bună calitate, conductor ce-l plătesc 200 lei pe lună cu începerea tot de la aceeași dată (a se vedea chitanța N°. II a D-lui Branicki aci alăturată).

Acești doi impiegați, pe lângă subsemnatul, care inspectez regulat lucrările 1-2 pe zi în fiecare zi, și în fiecare zi și dau toate schițele amănuntelor, mă costă dar pe lună 400 lei sau pe an 4800 lei (căci în timpul ernei ei tot au de lucru pentru pregătirea desenele de amănunte și regularea lucrărilor executate) mai ales că nu se pot licencia iarna pentru a-i lua apoi primăvara; iar a-i înlocui cu alții în fiecare an este cu greu, căci acei care au condus lucrările în timpul campaniei de lucru sunt singuri în curent de toate cele petrecute și făcute.

Pe lângă personal, am și cheltuielile de birou, adică unelte de desen: creioane, gomi, culori, tuș, hârtie de desen, de calcat, de reprodus, pânză, calc etc. etc. cari mă costă în termen de mijloc, împreună cu panglicile de măsurătoare și metri 30 lei pe lună adică 360 lei pe an.

Deci cheltuielile de personal și de birou pentru executarea lucrărilor se urcă pe an la suma de 5160, rămâne dar din cei 7500 lei ceruți un rest de 2340 adică 195 (una sută nouăzeci și cinci lei) pe lună pentru indemnitatea muncii mele, cheltuielile mele de birje și haine rupte și murdărite pe șantier.

Nu știu dacă, după cum vedeți, Domnule Ministru, această sumă este exorbitantă. Aș ținea [sic!] însă, Domnule Ministru, foarte mult ca să vă pot convinge pe lângă acesta, că nu intră în obiceiurile mele de a căuta să sporesc neîncetat valoarea lucrărilor, pentru ca astfel să-mi sporesc și mie cei 3% sau mai bine zis cei 195 lei ce-mi rămâne după calculele de mai sus. Caut din contra totdeauna să rămân mai jos decât sumele prevăzute chiar de mine.

Dacă însă, Domnule Ministru, modul acesta de plată nu vă convine, aș fi foarte fericit ca Domnia-Voastră să-mi acordați mie o diurnă de 300 lei mensual pentru cheltuielile mele de birje, indemnitate de muncă și altele și să binevoiți a-

mi plăti de-a dreptul personalul meu. În această ipotesă am onoare a vă ruga, Domnule Ministru, să binevoiți a ordona să mi se achite sumele deja plătite până la finele lui mai de subsemnatul, adică 1000 lei pentru cei doi impiegați, a căror prezență o puteți constata prin cine veți binevoi la punctul lucrării și în biuroul meu, plus 75 lei cheltuieli de biurou de la 15 martie până la finele lui mai a 30 lei pe lună, plus diurna subsemnatului de 750 lei pentru aceste două luni și jumătate adecă în total 1825 lei (una mie opt sute douăzeci și cinci).

Primiți vă rog Domnule Ministru încredințarea prea deosebitei mele considerațiuni

Inginer-arhitect
N. Cerkez [m. p.]

(ANR, SANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Interne. Direcția Contabilității*, ds. 55/1885, f. 25, 25^v, 31)

4. 1885 august 10, București. Scrisoare a directorului Societății Române de Construcțiuni și Lucrări Publice, Scarlat Vârnav, adresată ministrului de Interne, Ion C. Brătianu, prin care anunță că suma de plată cuvenită arh. N. Cerkez a fost achitată parțial, iar pentru plata personalului se va emite un mandat separat.

Societatea Română de Construcțiuni
și Lucrări Publice
Nr. 24937c
3231

Ministerul de Interne
Nr. 12509 10 august 1885
București, 9/21 august 1885

Domniei Sale, Domnului Ministru de Interne
Domnule Ministru,

Avem onoare a Vă informa că am plătit Domnului arhitect N. Cerchez suma de lei 1187 bani 28, coprinsă în mandatul Domniei Voastre nr. 3100 pentru personalul însărcinat cu supravegherea lucrărilor executate de Societatea noastră la Imprimeria Statului.

Vă rugăm, Domnule ministru, să binevoiți a da ordine ca să nu se treacă în comptul nostru suma mandatului, ci deducându-se lei 1187,28 plătiți D-lui Cerchez, numai suma de lei 59.364 bani 14; iar pe viitor să se emiță un mandat separat pentru plata personalului însărcinat cu supravegherea, deoarece procedura aplicată nu presintă mari inconveniențe pentru ținerea scriptelor.

Primiți, vă rugăm, Domnule Ministru, asigurarea distinsei noastre considerațiuni.

Comptabilitatea
[semnătură ilizibilă]

Director general,
Sc. Vârnav [m. p.]

(ANR, SANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Interne. Direcția Contabilității*, ds. 55/1885, f. 45)

5. 1885 decembrie 5. Notă a șefului contabilității din Ministerul de Interne către ministrul Ion C. Brătianu pentru verificarea lucrărilor și reglementarea plăților pentru construirea localului Imprimeriei Statului.

Primită 24 [noiembrie]/5 decembrie
1885⁹

Domnule Ministru,

Prin contractul încheiat între Minister și Societatea de construcțiuni pentru construirea localului „Imprimeriei Statului”, s-a stipulat la art. 1 „ca Societatea să facă această construcțiune cu un scăzământ de 19,46% asupra fiecăruia fiecărui preț unitar și asupra sumei totale de 550.000 lei după deviz, care în urma acestui scăzământ rezultă de plată 442.970 lei, urmând a se conforma Societatea caetului de sarcini atașat la contract”.

Prin art. 46 din caetul de sarcini este stipulat: „că Ministerul își rezervă dreptul de a modifica, adăuga sau suprima unele lucrări, până la concurența de 25% din totalitatea lucrărilor, adăogându-se sau scăzându-se din deviz costul lor, aplicându-se prețurile unitare ale devizului și *ținându-se bineînțelese compt de rezultatul obținut la licitație, asupra acestor prețuri*.¹⁰ În cas când lucrările suplimentare nu ar fi de acele pentru care se află în deviz trecute prețurile unitare, ele se vor plăti după prețurile curente ale zilei, în urma informațiilor oficiale ce se vor lua de la diferite autorități, oameni speciali și antreprenori, dacă antreprenorul nu va primi pe cele fixate de arhitectul dirigent. Așadar este bine înțeles că, după alineatul 1 al articolului 46, urmează a se reține 19,46% pentru lucrări suplimentare și acelea cu prețuri convenite.

Cu ocazia primirii situației generale pentru lucrările executate în cursul anului curent (pentru care până astăzi s-a plătit acompto lei 193.284 bani 67), s-a observat că Dl Inginer-arhitect N. Cerkez, însărcinat cu supravegherea acestor lucrări, nu a făcut scăzământul de 19,46% și la sumele prevăzute pentru lucrările

⁹ Rezoluție suprascrisă, cu cerneală albastră, semnată de directorul contabilității din Ministerul de Interne: “Conform contractului în temeiul situațiunei înaintate de dl arhitect Cerkez se va mandata Societății de construcțiuni suma de bani cuvenită pentru lucrările efectuate, reținându-se 19,46% după rezultatul obținut la licitațiunea atât asupra lucrărilor prevăzute deja, cât și asupra lucrărilor suplimentare. Se va avea în vedere la mandatare de a se reduce sumele cerute atât de societate cât și de dl. arhitect, în proporțiune și după condițiunea de mai sus, reținând și aceea ce va fi mandatat mai mult după situațiunea precedente unde nu s-a observat tocmeala. Asemenea, pentru materialele întrebuințate la lucrări suplimentare nu se va plăti mai mult decât ce este stipulat, adecă luând evaluările după deviz. [semnătură ilizibilă]”.

¹⁰ Textul evidențiat cu caractere italice a fost subliniat în documentul original.

suplimentare și acele cu prețuri convenite, după cum dispune art. 46 din caetul de sarcini.

Asemenea, observându-se situația [m. p.] N^o. I, se vede că în ea se află trecute lucrări cu prețuri convenite, a 42 lei metru cub zidăria de beton, pe când asemenea lucrări sunt prevăzute în devizul anexat la contract sub N°. 10 cu 25 lei metru cub, și cred că nu intră în categoria lucrărilor cu prețuri convenite, ci sunt lucrări suplimentare ale căror prețuri unitare fiind prevăzute în deviz, urmează a li se face scăzământul de 19,46%.

Am onoare a vă ruga, Domnule Ministru, să binevoiți a decide dacă după articolul 46 din caetul de sarcini urmează să se rețină 19,46% atât de la lucrările suplimentare cât și de la cele cu prețuri convenite, cari în total după situații se ridică la 16.026 lei 96 bani.

În tot cazul însă, ar mai fi nimerit și vă rog cu respect, Domnule Ministru, să binevoiți a însărcina pe arhitectul Ministerului, ca persoană specială, să verifice situația și a se pronunța asupra felului acestor lucrări.

Nu găsesc de prisos a vă pune cu tot respectul în vedere că construcția acestui local trebuia să fie terminată cu desăvârșire la 1 noiembrie anul corent, condițiune care nu s-a îndeplinit.

Binevoiți, vă rog, Domnule Ministru, a primi asigurarea înaltei mele considerațiuni,

Șeful Diviziei Compt. [semnătură ilizibilă]

(ANR, SANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Interne. Direcția Contabilității*, ds. 55/1885, f. 148, 148^v, 167)

6. 1885 decembrie 18, București. Directorul adjunct al Imprimeriei Statului, C. Moschuna, înaintează ministrului de Interne, Ion C. Brătianu, cele 5 planuri depuse de arh. N. Cerkez conținând situația lucrărilor executate.

România
Ministerul de Interne¹¹
Direcțiunea Monitorului Oficial
și Tipografiei Statului
N°. 5652

București 18 decembrie 1885
Ministerul de Interne
Serviciul Registraturii Generale
N°. 20290
Primit la 19 decembrie 1885

Domnului Ministru de Interne
Domnule Ministru,

DI N. Cerkez arhitect-diriginte al clădirii localului Tipografiei Statului, pe lângă adresa sub. N°. 23 din 17 ale curente a depus situația generală însoțită și de

¹¹ Notă în antet: “55/85/86 N. 5434”.

cinci planuri¹² despre lucrările ce s-au executat la zisul local în cursul anului curent pentru care arată că urmează a se mai plăti societății de construcțiuni suma de lei 984 bani 10.

Subsemnatul, înaintând D-voastre expusele acte precum și o copie de pe adresa D-lui Cerkez, am onoare d'a vă ruga, domnule Ministru, să binevoiți a dispune cele ce veți crede de cuviință.

Primiți, vă rog, Domnule Ministru, asigurarea înaltei mele considerațiuni.

Director

C. Moschuna [m. p.]

Comptabil

Al. Luchidi [m. p.]

(ANR, SANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Interne. Direcția Contabilității*, ds. 55/1885, f. 114)

7. 1886 ianuarie 9, București. Adresa prin care Ministerul de Interne comunică directorului Monitorului Oficial ordonanțarea sumei datorate arhitectului diriginte N. Cerkez.

5434

Nº. 247

1886 ianuarie 9

Compt.

D-lui Director al Monitorului Oficial și Tipografiei Statului

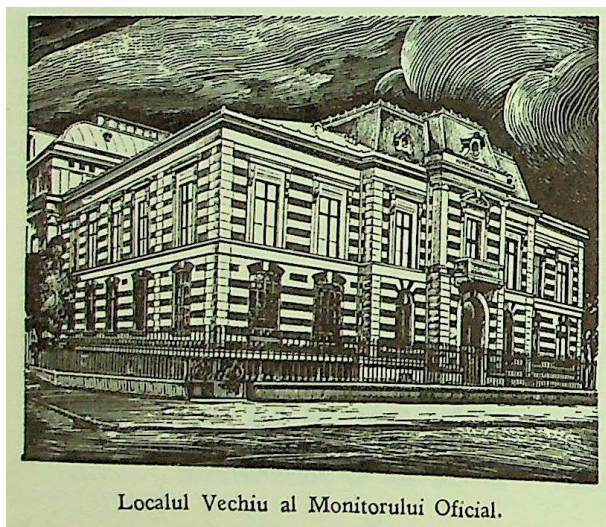
În urma reducățiunilor operate în situația generală a lucrărilor esecutate la localul Tipografiei Statului, în cursul anului 1885, rezultând cifra de 46084 lei 55 bani, care urmează a se răspunde Societății de construcțiuni și lucrări publice, am onoare a vă înainta alăturata ordonanță de plata sumei citate și tot de o dată, ca rezultat al adresei Dv. Nº. 5672, vă remitem pe lângă aceasta și ordonanța pe suma de 921 lei 70 bani, onorariul de 2% cuvenit D-lui Arhitect diriginte N. Cerkez, rugându-vă să le încredințați celor în drept.

[semnătură ilizibilă]

(ANR, SANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Interne. Direcția Contabilității*, ds. 55/1885, f. 149)

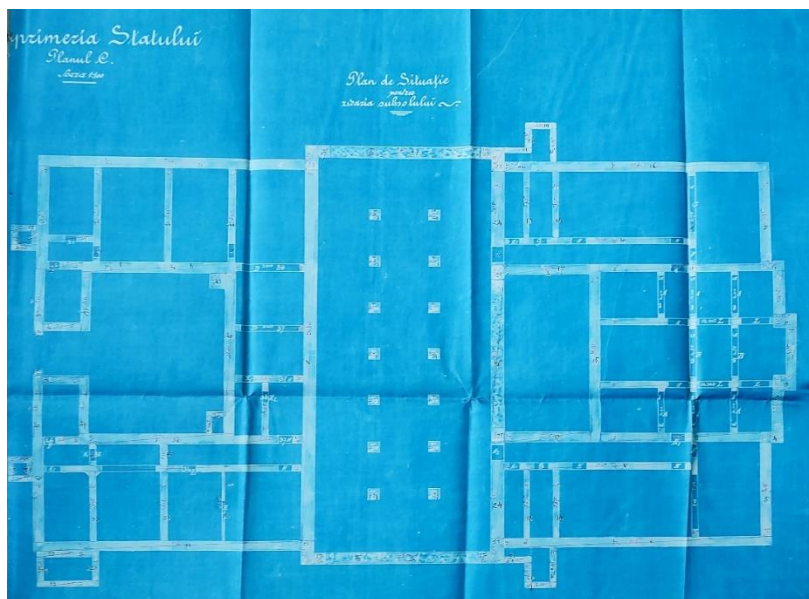
¹² Atașăm ca ilustrație 3 din cele 5 planuri, respectiv planurile etajului I, parterului și subsolului. A se vedea *infra*, anexele 2-4.

Anexa 1

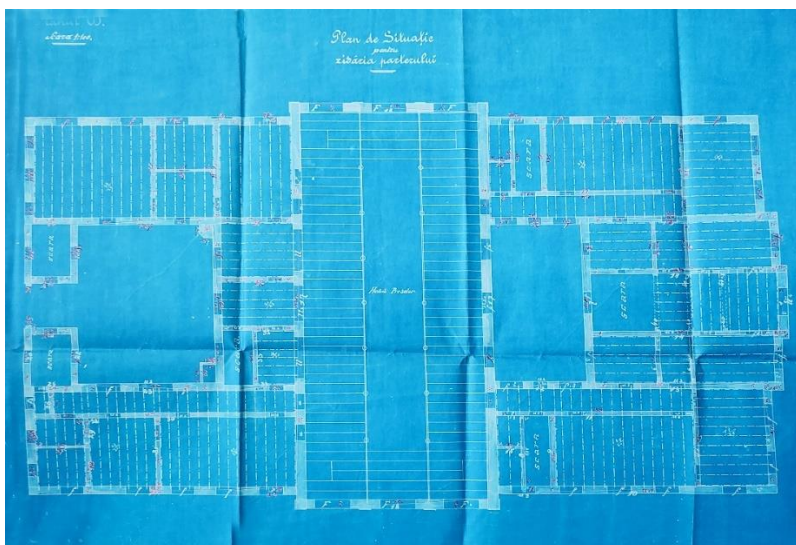
Articol semnat de Emanoil Bucuța, *Monitorul Oficial*
[“Boabe de grâu” 3 (1932), p. 484]

Anexa 2

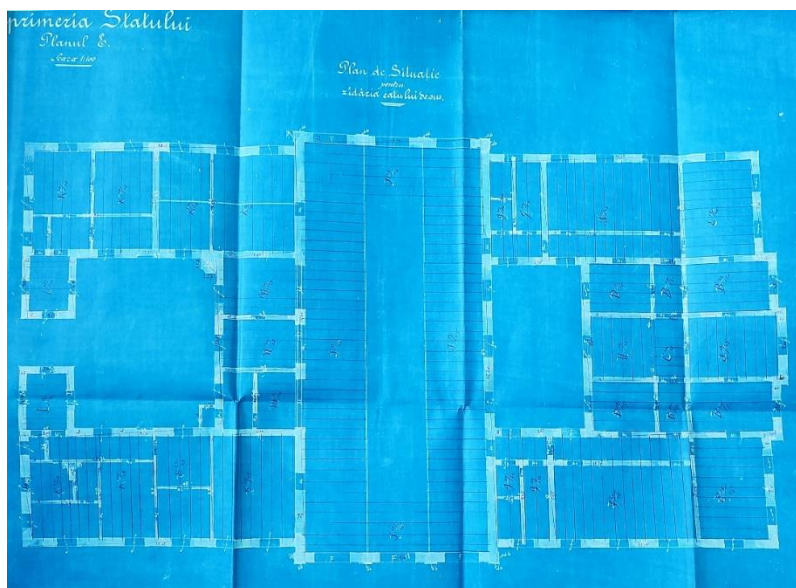
Planul de situație al subsolului
(ANR, SANIC, fd. MAI. *Directia Contabilitatii*, ds. 55/1855, f. 144)

Anexa 3

Planul de situație al parterului
(ANR, SANIC, fd. MAI. *Directia Contabilitatii*, ds. 55/1855, f. 143)

Anexa 4

Planul de situație al etajului
(ANR, SANIC, fd. MAI. *Directia Contabilității*, ds. 55/1855, f. 142)

**Building the Headquarters of the Monitorul Oficial,
the Present-Day Siege of the National Archives**

(abstract)

The paper represents an incursion in the past of the present-day siege of the institution of the National Archives of Romania. It brings into attention a number of seven documents issued in the interval between 1884-1886, when the building was supposed to be under the administration of the institution of *Monitorul Oficial*. The documents refer to the correspondence between the main architect, Nicolae Cerkez and the authorities in those times.

Despre costurile realizării României întregite

Sorin Cristescu

Keywords: *Budget; Expenses; Income; Taxes; Greater Romania*

Fiecare lucru pe lumea aceasta are prețul lui. Sigur că o realizare colosală precum România Întregită a fost o operațiune extrem de costisitoare; întrebarea este cât anume, fie și cu aproximație.

Ca să ne lămurim care era forța financiară a României Mici sau a Vechiului Regat în ajunul Marelui Război putem apela la datele consemnate în celebra publicație *Almanach de Gotha* din 1915. Acolo se arată că bugetul României pentru anul financiar 1913-1914 a fost de:

La încasări: 608.793.039 lei

La cheltuieli: 511.990.597 lei, rezultând un excedent de 96.802.442 lei¹.

În *Gothaischer Almanach* din 1917, se arată că:

Bugetul pentru anul financiar 1915-1916 a înregistrat la venituri, respectiv cheltuieli suma de 600.232.900 lei.

Proгноza pentru anul financiar 1916 -1917:

Venituri, respectiv cheltuieli: 645.719.300 lei

Datoria statului la 1 aprilie 1916 era de 1.715.386.499 lei².

După încheierea Războiului de Întregire și demobilizarea armatei române la sfârșitul lunii martie 1920, în cadrul sesiunii parlamentare extraordinare din vara aceluiași an, mai precis la 16 august, 1920, guvernul condus de Al. Averescu a reușit să prezinte în fața Adunării Deputaților, prin intermediul lui Ion N. Angelescu³ un buget real al României pe anul 1920-1921. Raportorul a făcut un istoric al “bugetelor fictive” din anii 1917-1919, un tablou al situației administrației publice și impozitelor de pe tot cuprinsul României Întregite, a stabilit în linii mari care au fost costurile financiare ale întemeierii României Mari și a trasat direcțiile de reformare a sistemului financiar românesc. Redăm cuvântarea de atunci în integralitatea ei:

¹ *Almanach de Gotha*, Gotha 1915, p. 1069.

² *Gothaischer Almanach*, Gotha 1917, p. 1003. Aceleași cifre sunt reproduse în *Almanach de Gotha*, Gotha 1918, p. 914; 1919, p. 903-904; 1921, p. 1012.

³ Ion N. Angelescu (1885-1930) economist și om politic român, ministru de Finanțe în guvernul condus de generalul Arthur Văitoianu (6 octombrie-28 noiembrie 1919), subsecretar de Stat la Ministerul Finanțelor (30 august 1920-13 decembrie 1921 și 17 decembrie 1921-17 ianuarie 1922). Ulterior, rector al Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale.

“Ședința de Luni, 16 August 1920

- Se depune și se cetește următorul raport și proiect de buget general al veniturilor și cheltuielilor Statului pe exercițiul 1920/1921, astfel de cum a fost modificat de comisiunea bugetară:

Domnilor deputați,

Bugetul, care s'a prezentat de d. ministru al finanțelor⁴ Adunării Deputaților în această sesiune, arată o sumă de 6.090.920.000 lei la venituri și 6.600.000.000 lei la cheltuieli, încheindu-se cu un deficit de 509.080.000 lei.

Comisiunea bugetară, examinând bugetele prezentate de diferitele departamente, a făcut reduceri de cheltuieli aproape fără nici o însemnătate. Pentru ce nu s'au putut realiza economiile, pe cari ni le impunea situația financiară de azi, se va vedea din expunerile următoare.

Toate reducerile ce s'au făcut de comisia bugetară la cheltuielile mai puțin utile au fost atribuite unor servicii publice, care au astăzi un rol precumpănitor în asigurarea vieții Statului: instrucția publică și armata.

În bugetul ministerului instrucției publice, fără a se depăși sumele prevăzute la cheltuieli s'au adus oarecari îmbunătățiri ale salariilor corpului didactic de toate gradele, păstrându-se raporturile existente dintre salarii. În afară de aceasta, toate reducerile de cheltuieli realizate de la diverse departamente, în sumă de aproape 50 de milioane lei, au fost trecute la ministerul de război, spre a se mări fondul prevăzut pentru alocația de hrană a trupei.

Cu aceste mici modificări, bugetul pe 1920-21 ne arată 6.115.920.000 lei la venituri, 6.625.000.000 lei la cheltuieli și un deficit de 509.080.000 lei.

Pentru a înțelege situația financiară a Statului, așa cum rezultă din acest bilanț pentru a se cunoaște cât mai bine lacunele bugetului ce prezentăm și mai ales pentru a se întrevădea mijloacele de consolidare a finanțelor publice, voi face o scurtă expunere a problemelor pe cari le pune acest buget, indicând în anumite cazuri și soluțiunile ce se impun. Nu mă voi rătăci pentru aceasta în lumea teoriilor de politică economică generală și nici nu voi aluneca pe panta utopiilor financiare, care ameteșc pe impresioniști în timpuri critice.

Bugetul ce se prezintă acum împrăștie numai negura ce acoperea starea gospodăriei noastre publice și ne dă puțința să vedem realitatea. El este însă numai preludiul unei drame, ai cărei eroi n'au apărut încă pe scenă. Primul act al acestei drame financiare va fi bugetul anului 1921/22 pe care vom începe să-l pregătim din primele zile ale sesiunii noastre din toamna aceasta.

Cu această stare de spirit trebuie să examinăm bugetul pe anul 1920/21.

⁴ Nicolae Titulescu (1882-1941) a fost în perioada 13 iunie 1920-13 decembrie 1921 pentru a doua oară ministru de Finanțe; prima oară fusese în guvernul de uniune națională al lui Ion I. C. Brătianu (10 iulie 1917-26 ianuarie 1918).

1. Rezultatele gestiunii financiare dela 1916 până la 1920

Dela 1916 și până acum nu s'a mai prezentat Adunării Deputaților nici un buget general al Statului și reprezentanții națiunii n'au putut să cerceteze situația generală financiară și să voteze legile de prevedere și preîntâmpinare a crizei financiare prin cari am trecut și sub apăsarea căreia încă ne găsim. O gestiune financiară totuș a avut loc, iar astăzi primim ca moștenire împovărată rezultatele acestei gestiuni din curs de patru ani, plini de sbuciumări, și moștenirile naționale nu se primesc niciodată sub beneficiul de inventar.

Acum se prezintă un buget al Statului, care nu are numai importanța obișnuită de a stabili o ordine în gospodăria publică, dar are și o importanță istorică. E cel dintâi și cel mai însemnat act politic privitor la constituirea Statului tuturor Românilor uniți acum într'un singur popor. Cetățeanul din toate ținuturile românești va da contribuția lui pentru Statul român, iar Statul român va face cheltuielile pentru serviciile publice puse la dispoziție locuitorilor din tot cuprinsul României Mari.

Bugetul acesta încheagă unitatea Statului român, iar prin drepturile și îndatoririle reciproce ce impune fiecărui cetățean, el cimentează și unitatea sufletească.

Dar, în afară de aceasta, bugetul care se prezintă Adunării Deputaților, mai are însemnătatea că marchează sfârșitul unei politici financiare pe care România veche a dus-o multă vreme. Prin organizarea administrativă a țării, prin chiar apăsarea nedreaptă a sarcinilor publice asupra unor clase sociale mai mult decât asupra altora, lipsuri cari nu sunt opera zilei de azi, ci opera unui lung șir de ani din trecut, bugetul acesta încheie o epocă în istoria financiară a României și impune o reformă radicală a finanțelor noastre.

Bugetul din 1916-17, care s'a prelungit de mai multe ori până la 31 Martie 1920, se prezenta cu venituri de 645.719.300 lei și la cheltuieli cu aceeaș sumă. Bugetul ce se prezintă de astădată Adunării Deputaților arată 6.115.920.000 lei la venituri și 6.625.000.000 lei la cheltuieli, adică sume de zece ori mai mari decât în 1916-17. O parte din această urcare este naturală, iar o parte este impusă de împrejurări nefirești, dar totuș mai presus de puterea de a le schimba a oricărui guverne.

Prevederile făcute în bugetul 1916-17 nu s'au efectuat nici la venituri, nici la încasări, așa cum se fixaseră în buget. La jumătatea anului bugetar am intrat în războiul mondial, și efectul imediat a fost o reducere a încasărilor și o mărire a plăților. De aceea pe exercițiul 1916-17 s'au încasat 379.000.000 lei în loc de 646.000.000 lei și s'a ordonanțat pentru plățile necesare suma de 1.027.000.000 lei, adică mai mult 400.000.000 lei decât se prevăzuse în buget, dându-se astfel naștere la un deficit bugetar de 650.000.000 lei.

În anul următor, 1917-18 s'a prelungit bugetul anterior, dar rezultatul a fost și mai deosebit de prevederi, în primul rând pentru faptul că în anul 1917-18 n'am avut de administrat decât Moldova, restul țării fiind ocupat de armatele dușmane. Astfel s'a încasat pe seama exercițiului 1917-18 suma de 187.000.000

lei și s'a ordonanțat suma de 787.000.000 lei, adică a rezultat un deficit de 600.000.000 lei.

Ca formă, bugetul din 1916-17 s'a prelungit și pentru anul 1918-19, dar de fapt realitatea n'a corespuns cu bugetul fictiv, încasările au fost mai mici și plățile mai mari. Întrucât, în toamna anului 1918, armatele de ocupație străine au fost gonite din Muntenia și Oltenia, încasările au fost și mai mari ca în anii precedenți, mai ales că în cursul acestui an administrația noastră s'a întins și în Basarabia. Cifra ordonanțărilor a fost de 1.646.000.000 lei.

În exercițiul 1919-1920 sumele cheltuite au fost enorme și pentru procurarea lor s'au epuizat aproape toate mijloacele cunoscute; s'a ordonanțat pe seama acestui exercițiu suma de 4.127.000.000 lei. Cu această sumă s'au satisfăcut cerințele armatei și administrației civile din vechiul regat, Basarabia, Ardeal, Bucovina și Banat. Încasările acestui exercițiu au fost de 1.140.000.000 lei dintre care 53.000.000 lei proveniți din încasările din Basarabia, iar restul din vechiul regat, *deoarece din Ardeal nu a intrat ca venit la Stat nici o sumă*. (Subl. S. C.) Deficitul acestui exercițiu financiar a fost prin urmare 2.987.000.000 lei.

Așadar, în cursul celor patru exerciții bugetare, până la 31 Martie 1920, s'au încasat ca venituri la Stat aproximativ 2.125.000.000 lei, zic aproximativ, fiindcă în scriptele ministerului de finanțe nu sunt date definitive. Față de aceste încasări, s'a ordonanțat suma de 7.587.000.000 lei pe seama celor patru exerciții bugetare din urmă. Luăm suma ordonanțărilor, de oarece datele definitive asupra plăților nu sunt încă adunate și centralizate. Suma ordonanțărilor și a plăților nu sunt însă prea deosebite.

Rezultă, prin urmare, că s'a plătit peste încasări suma de 5.462.000.000 lei.

Ca formă, sumele ordonanțate în plus s'au trecut fie ca credite bugetare suplimentare și extraordinare, ceea ce a făcut ca bugetul exercițiului 1916-1917, prelungit mereu, să fie absolut fictiv, fie ca credite extra-bugetare, și anume: 3.282.000.000 lei credite extra-bugetare și restul credite extraordinare și suplimentare bugetare.

În fond, deficitul de aproape 5 și jumătate miliarde a fost acoperit prin împrumuturi succesive, și anume:

Împrumutul Național 1916	realizat	333.000.000 lei
Împrumutul Unirii 1919.....		310.000.000 lei
Împrumutul la Banca Națională cu 1%		1.000.000.000 lei
Împrumutul la Banca Națională fără dobândă		1.500.000.000 lei
Împrumutul la Banca Națională cu 0,50%		1.000.000.000 lei
Împrumutul pe bonuri de tezaur interne		300.000.000 lei
Total		5.543.000.000 lei

2. Buget ordinar și buget extraordinar

Bugetul care se prezintă acum este o oglindă fidelă a unei situațiuni anormale, dar reale. Un amestec de legi financiare din diverse timpuri, fără o

unitate și adesea fără să prezinte echitatea care se cere în așezarea contribuțiilor asupra cetățenilor, ne dă izvoarele veniturilor bugetare. O administrație publică neînchegată și neunificată, adesea cu cadre inutile din alte administrații de Stat, ne impune cheltuieli peste limitele cele mai raționale. Dar nici una nici alta nu se pot schimba dintr'o dată, și le moștenim acum ca sarcini de lichidat ale României Mari.

Acest buget ne înfățișează bugetul ordinar. În România veche, în mod normal am avut numai un astfel de buget, și am fi putut continua această practică și în România Mare, dacă n'ar apăsa asupra noastră sarcini directe ale acestui război. De aceea vom avea să lucrăm de aci înainte, cel puțin atâta vreme până se vor termina urmele războiului ce am purtat, cu bugete extraordinare, alături de bugetele ordinare.

Împrejurări de natură externă ne obligă să amânăm depunerea unui proiect de buget extraordinar, până în sesiunea următoare, când e sigur că vom ști pe ce putem conta din distribuția sarcinilor impuse celor învinși în războiul mondial. Suntem conștienți însă că și acest buget extraordinar, care trebuie să aibă în vedere între altele repararea pagubelor cauzate de război și refacerea utilajului economic al țării, nu poate fi acoperit decât tot prin sacrificiile noastre, dintre cari unele se vor repartiza asupra generației de azi și altele se vor repartiza direct și indirect asupra generațiilor viitoare.

3. Cheltuieli iraționale din cauza lacunelor administrative

Organizarea administrativă a României Mari a trebuit să pornească firește dela sămburele administrativ al României vechi. Dar vechea noastră administrație a fost și ea desorganizată prin război.

În timpul războiului cele mai multe din funcțiile normale ale Statului au încetat și altele noi au devenit necesare. Pentru aceste funcțiuni noi s'au creat servicii noi, fără ca vechile cadre ale serviciilor existente să dispară.

După încetarea războiului s'au impus Statului activități noi și acomodare împrejurărilor. Pentru împlinirea lor s'au creat organe noi administrative.

Nimic din ce a fost n'a dispărut, deși obiectul activității nu mai există, și astfel avem astăzi administrații fosile, pe lângă cele noi și active.

În afară de aceasta, din cauza nestatorniciei politice [de] după război și mai ales din cauza lipsei unui plan general de refacere și consolidare a țării, s'au creat multe servicii publice pentru aceeași misiune, uneori s'a făcut aceasta chiar în cursul aceleiași administrații.

În sfârșit, Statul a fost nevoit să-și asume roluri pe care nu le are în mod permanent și a creat și pentru aceste acțiuni sporadic și trecătoare servicii publice obișnuite. În loc ca aceste servicii să trăiască prin ele însăși și să dispară odată cu terminarea activității lor, ele se permanentizează și sunt trecute în cadrele permanente administrative și în bugetele ordinare.

La toate aceste anomalii se mai adaugă în bloc administrațiile provinciilor românești alipite, deși în multe cazuri cadrele administrației centrale sunt lărgite astfel încât să facă față nevoilor administrative ale țării întregi.

Prin urmare, din examinarea amănunțită și comparativă a bugetelor diverselor departamente se poate constata cadre administrative inactive, fosile, organe administrative duble cu aceeași misiune, servicii accidentale și trecătoare permanentizate și administrații provinciale moștenite, neîncadrate într-o administrație unitară, prevăzându-li-se alocații bugetare globale.

Toate aceste anomalii trebuie înlăturate pentru ca să nu mai punem pe umerii cetățenilor sarcini inutile pe lângă marile sarcini necesare.

În acest scop este nevoie de întocmirea unui plan general de organizare sistematică, economică și socială a țării întregi, plan care să se execute într'un timp mai îndelungat de un organ public care să nu fie supus fluctuațiilor politice și să aibă un caracter de legislație administrativă, nu de administrație.

În cele mai multe cazuri, miniștrii cei mai competenți – nu vorbim de alții – au fost ei înșiși prizonierii cerințelor politice, ori ai rutinei administrative. Experiența ne-a arătat că opera de reorganizare administrativă a unui ministru s'a mărginit la crearea de noi servicii, chiar dacă cele existente au devenit inutile, iar în ce privește coordonarea serviciilor diverselor departamente și reducerea celor dublate au fost rari miniștri de finanțe cari au încercat-o și aproape nici unul n'a reușit s'o înfăptuiască.

4. Bugetul și statutul funcționarilor publici

Înainte de război am avut să suferim de “plaga funcționarismului”. Învățămintul nostru, în cea mai mare parte, nu dădea decât postulanți la funcțiile publice. Împrejurările de acum, după război, au făcut ca oferta de servicii pentru funcțiunile publice să nu mai fie așa de mare. Se pare însă că organele administrative superioare găsesc satisfacție și mândrie într'o pletoră de funcționari, chiar când ar fi inutili. Și astfel se observă un fenomen curios: administrațiile publice duc o luptă de concurență între ele și cu întreprinderile private pentru dobândirea de funcționari. Pentru a triumfa în această luptă, administrațiunile publice superioare au rupt orice norme privitoare la numirile și avansările funcționarilor. Și astfel asistăm la numiri de funcționari superiori, șefi de serviciu ori inspecții în diverse administrații dintre tineri cu studiile neterminate, fără vreo pregătire de specialitate sau administrativă, ori la numiri de directori, subdirectori și șefi de servicii într'o administrație dintre impiegații ori subșefii de biou au altor administrații publice. Și din examinarea statelor de personal s'a ajuns ca numărul funcționarilor superiori dela șefii biourilor în sus să fie mai mare decât al celor inferiori.

Într'o astfel de situație este foarte greu să se facă o egalizare de salarii pentru funcțiile de acelaș grad din toate administrațiile publice. Această egalizare nu există nici în administrațiile centrale. Cât vreme baza recrutării și avansării funcționarilor nu sunt nici titlurile studiilor, nici vechimea, justificarea însăși a

cererii de înfăptuire a egalizării salariilor în funcțiunile echivalente este greu de susținut.

Pentru înlăturarea acestor greutatea de natură administrativă și mai ales de natură bugetară, se impune alcătuirea unui statut general al funcționarilor publici.

5. Necesitatea introducerii controlului bugetar preventiv

Prevederile bugetare sunt întrecute mai întotdeauna în cursul exercițiului bugetar și dacă la vreun articol nu s'a epuizat în anul bugetar, ele se consumă cu repeziciune în ultimele zile. Nu există nici o instituțiune de Stat care să controleze ordonanțările în limitele acestor credite bugetare ordinare, să judece utilitatea lor și eventual să le împiedice. De aceea nu există economii din creditele bugetare.

Mai mult decât atât, s'a introdus o practică periculoasă în finanțele publice prin adăugirea unui articol special în buget, cu sume enorme rezervate, intitulat: Fond pentru deschidere de credite suplimentare și extraordinare bugetare. E un nou buget global, care se distribuie între diversele articole bugetare, ori se dă numai la un articol, fără ca Parlamentul să fi avut puțința să judece dacă alocațiunile atribuite unui anumit serviciu sunt necesare sau nu.

După dispozițiile ministerelor sau diverselor servicii ale lor, se încep lucrări speciale din credite bugetare globale extraordinare sau suplimentare, uneori din diverse articole dela Cap. "Material". Odată lucrările începute, se angajează diurniști, cari dublează personalul serviciilor și se fixează diurne la funcționarii existenți, creându-se pentru anumiți funcționari o situație privilegiată, prin plăți lunare, cari adesea sunt mai mari decât salariul bugetar. Nici pentru astfel de cheltuieli nu există o instituție care să exercite un control preventiv.

Pentru împiedicarea abuzurilor ce s'ar face cu creditele suplimentare și extraordinare bugetare; pentru împiedicarea lucrărilor neautorizate, care angajează cheltuieli bugetare; pentru evitarea ordonanțărilor inutile din alocațiuni bugetare nedefinite, este nevoie să se instituie controlul bugetar preventiv, fie printr'o reorganizare și lărgire a atribuțiunilor Înaltei Curți de conturi, care în activitatea ei actuală a ajuns să aibă un rol platonice, fie prin crearea unei instituții speciale cu atribuțiunile arătate. Numai astfel s'ar putea pune o ordine în cheltuielile publice și Parlamentul ar fi în măsură să aibă o privire în gestiunea financiară a Statului.

6. Natura cheltuielilor ordinare în bugetul pe 1920-1921

În mare parte, și din cauza dezordinelor semnalate, cheltuielile Statului se ridică la cifre foarte mari, cari nu ne-ar speria dacă cel puțin ar satisface necesitățile cele mai imperioase ale Statului.

Iată cum se împart aceste cheltuieli pe departamente:

Ministerul de război	Lei 950.772.230,-
Ministerul de finanțe	Lei 1.527.778.171,27

Ministerul instrucției	655.208.468,-
Ministerul cultelor	131.063.918,65
Ministerul de interne	702.650.854,-
Ministerul lucrărilor publice	420.882.353,-
Ministerul comunicațiilor	1.162.081.540,-
Ministerul justiției	203.400.000,-
Ministerul domeniilor	132.357.360,79
Ministerul industriei	106.315.855,-
Ministerul de externe	20.982.175,-
Președinția consiliului de miniștri	4.110.829,-
Comitetul agrar	89.175.748,80
Ministerul muncii	24.428.785,-
Subsecretariatul refacerii	12.317.670,-
Fond pentru deschideri de credite	481.474.041,49
Total	Lei 6.625.000.000,-

Cu aceste prevederi bugetare, Statul nu-și propune să-și îndeplinească cele mai urgente misiuni ale sale.

În primul rând avem nevoie de o efortare imensă pentru a da pregătirea necesară elementelor tinere chemate să ia parte la viața economică și socială de astăzi. În ținuturile alipite, în special, această necesitate e o condiție de viață. Un plan vast de educație și instrucție națională și profesională trebuie conceput și inaugurat dela început. Construcția de școli de toate gradele și toate specialitățile, prevederea lor cu personalul didactic necesar, trebuie să fie cele dintâi preocupări ale unei guvernări prevăzătoare. Înfăptuirea unui astfel de program face parte din activitatea ordinară a Statului și cheltuielile necesare trebuie să se prevadă în bugetele anuale ordinare. În bugetul ce se prezintă, aceste cheltuieli nu sunt trecute, ci sunt lăsate pe seama bugetului extraordinar și nu se putea face altfel deocamdată.

De asemenea, nu putem aștepta și nu putem lăsa pe seama altora refacerea și completarea utilajului economic care cade în sarcina Statului. Drumuri, poduri, căi ferate, material rulant, etc. sunt obiectele lucrărilor publice, după un plan de înfăptuire împărțit pe un timp determinat și ca atare intră în cea mai mare parte în bugetul ordinar. Altfel am ajunge să întreținem cadre administrative inactive, în cazul când am lăsa toate aceste lucrări pe seama unui buget extraordinar și când acest buget n'ar putea fi acoperit.

Tot între cheltuielile periodice ordinare ar trebui să fie prevăzute și fondurile necesare pentru cercetări, explorări, pentru drenări, irigațiuni și canalizări, cari nu sunt altceva decât investițiuni treptate de capitaluri, menite să mărească capacitatea de producție a țării și să procure și izvoare de venituri publice, cu atât mai necesare cu cât vechiul sistem al veniturilor publice din domenii este pe cale să dispară.

Tocmai pentru că cheltuielile menționate aici nu sunt prevăzute în bugetul ordinar, ci sunt lăsate pe seama bugetului extraordinar, cifrele prevăzute la cheltuielile bugetului ordinar sunt îngrijorătoare.

Situația pe care o înfățișează bugetul ordinar nu este însă opera zilei de azi, ci este rezultatul unei politici financiare tradiționale în ce privește cheltuielile, și câtă vreme nu se vor lua măsuri de felul celor propuse în acest raport cu privire la introducerea unei ordine în cheltuielile publice, nici un guvern nu se va putea opri de pe povârnișul periculos pe care mergem.

7. Prevederile bugetare cerute de datoria publică

Dar dacă cheltuielile menționate aici pot fi trecute și în bugetul extraordinar, cu condiția ca acest buget să existe și să fie acoperit, este însă o cheltuială care, prin natura ei, este periodic, fixă și matematiceste stabilită pentru fiecare an: este anuitatea datoriei publice. Această anuitate nu este trecută decât parțial în bugetul ordinar.

Înainte de a examina această chestiune, iată care este situația datoriei noastre publice, formal contractată până acum, și exceptând datoria public rezultată din alipirea nouilor ținuturi românești, după angajamentele internaționale ce ni se impun:

DATORIA PUBLICĂ LA 1 APRILIE 1920

Am intrat în război cu o datorie publică internă și externă de aproximativ 1.600.000.000 lei și ieșim din război cu datorie publică internă și externă, contractată formal, de peste 11 miliarde lei. Din această datorie, aproape 4 miliarde lei formează datoria consolidată și 7.102.000.000 lei datorie flotantă.

La această datorie se adaugă aproximativ 10 miliarde cota care va reveni ca datorie publică pentru Ardeal, Bucovina și Basarabia din datoriile publice ale Statelor la care au aparținut. Apoi se mai adaugă cel puțin 5 miliarde la Banca Națională pentru retragerea coroanelor și a rublelor. Prin urmare, vom avea o datorie publică de peste 25 miliarde lei.

Momentan ni se impune astfel cea mai mare problemă financiară din câte s'au pus politicei noastre financiare: consolidarea datoriei flotante de peste 7 miliarde, atât internă cât și externă, precum și plata anuităților și dobânzilor datoriei externe.

În ce privește consolidarea datoriei publice interne, o parte este urgentă, altă parte mai poate fi amânată.

Consolidarea datoriei publice externe este actuală, dar ea depinde de raporturile ce se pot stabili momentan între noi și Statele creditoare.

Ceea ce ne apasă acum mai greu, și împiedică chiar prevederile precise bugetare, sunt anuitățile datoriei consolidate externe și dobânzile datoriei flotante externe.

În bugetul care se prezintă pe noul an, se prevăd sumele cerute pentru plata anuităților și dobânzilor, dar aceste sume nu corespund întru nimic realității

și presupun dela început că nu sunt prevăzute pentru aceste plăți. Sumele sunt calculate pe baza cursurilor *al pari* între valuta noastră și valutele țărilor creditoare nouă și se știe cât suntem de departe acum de această situație.

Firește că cea mai bună soluție era să se prevadă sumele în lei, socotite pe cursul real mediu al pieței, în scopul de a cumpăra valuta străină pe acest curs și a face plățile datorate. Dar iarăși nici prevederile bugetare pentru acest scop nu însemnează propriu zis o acoperire a cheltuielilor necesare.

Și atunci acoperirea rămâne de făcut. În această privință sunt două posibilități:

a) Împrumuturi externe pentru plata anuităților și dobânzilor datoriilor contractate în străinătate și eventual și pentru consolidarea datoriilor externe flotante;

b) Valorificarea de către Stat a unora din produsele noastre exportabile, în vederea procurării valutei străine, de cari avem nevoie, ceea ce are ca rezultat o anumită politică a prețurilor în interior.

Dintre aceste două soluții, prima nu depinde numai de voința noastră, deși e cea mai simplă și mai comodă. A doua soluție este mai complexă, dar depinde numai de noi și dă dovada puținței de a ne menține independența economică.

Era nevoie de aceste observațiuni, pentru că o mare parte din sarcinile bugetului ordinar, rezultate din datoria publică, rămâne să fie trecută în bugetul extraordinar, pentru o bună regulă a gospodăriei publice.

8. Anomaliile actualului sistem de impunere.

Evaluarea veniturilor

În fața unei astfel de situațiuni reală a cheltuielilor, găsirea mijloacelor de acoperire bugetară se prezintă ca o încercare destul de îndrăznească, în împrejurările date.

Sistemul nostru de impozite, destul de învechit și complicat, a devenit, în urma încorporării sistemelor de impozite ale ținuturilor alipite, un adevărat labirint, în care nici firul Ariadnei nu ne mai poate conduce cu siguranță. Iată câteva exemple:

Impozitul funciar rural se bazează în vechiul regat pe venitul constat în modul cel mai rudimentar, prin recensămintele fiscale periodice, care în situațiunea de acum sunt de două ori întârziate. În Ardeal și ținurile alipite care aparținuseră Ungariei impozitul funciar pe pământ se bazează pe venitul cadastral, a cărui evaluare datează de la 1875; iar în Bucovina pe venitul cadastral evaluat la 1880. În Basarabia Statul nu încasează aproape nimic ca impozit asupra pământului (de abia 0,26 bani de deseatină⁵), în timp ce zemstvele și volostele au până la 36 lei de deseatină.

⁵ Unitate rusească de măsură a suprafeței, folosită în trecut și la noi, egală cu 1,09 ha.

Acest impozit funciar nu a fost respectat nicăieri în cursul războiului, și mai ales după război. În Ardeal impozitul a fost mărit ca imitație a impozitului mărit în Ungaria, dar nu pe o cale legală, din care cauză nu toate direcțiile financiare l-au aplicat. În Bucovina cota era de 22,7% asupra venitului cadastral, s'a scăzut în 1914 la 19,3%, s'a adăugat 80% în 1917 și apoi alte sporuri, așa că astăzi cota este de 38,34%, plus zecimile cari se ridică la 27,4% sau în total aproape 65% asupra venitului cadastral, dar tot acel stabilit în 1880. În vechiul regat impozitul funciar pe pământ s'a mărit în 1920 cu $\frac{3}{4}$ din impozitul înscris în roluri înainte de 1915 și cu jumătate din această cotă la impozitele înscrise în roluri după 1915.

Întru cât un principiu elementar de impunere este ca cetățenii unei țări să contribuie la sarcinile Statului proporțional cu veniturile lor, în cazul veniturilor egale, trebuia să se găsească un mijloc ca fiecare proprietar de pământ să plătească pentru aceeași întindere, de aceeași calitate și productivitate, cam același impozit. Și astfel s'au mărit cotele de impunere a venitului cadastral până la anomalia de a înghiți întreg venitul cadastral; astfel în Bucovina s'a mărit cota până la 98,94% din venitul cadastral, ceea ce echivalează cu 12% din venitul actual și astfel s'ar apropia de impozitul dublat în vechiul regat la un venit actual.

Dar operațiile nu se termină aci. În ținuturile alipite se plătește și un impozit general pe venit, care se suprapune impozitului special pe venitul sau produsul pământului. Și atunci, la echivalarea teoretică, matematică, ce se face, trebuie să se țină seama și de partea adaosă în impozitul general pe venit de venitul pământului, urmând ca aceasta să atragă o scădere a cotelor de impunere asupra evaluărilor cadastrale.

Și mai este încă ceva. În vechiul regat, pornindu-se dela un principiu modern în impunerea cetățenilor de a contribui la sarcinile Statului, un reprezentant al Statului patriarhal, reprezentantul tipic al conservatorismului, a scutit de impozit pe toți posesorii unei întinderi de pământ mai mici de 6 ha, voind să vadă în aceasta scutirea de impozite a așa numitului minimum de existență. Fără să ne ocupăm de această erezie financiară, trebuie să constatăm că în ținuturile alipite proprietarii cu mai puțin de 6 ha plătesc impozite și acest fapt constituie un factor nou, de care trebuie să ținem seamă în echivalarea impozitelor. Această echivalare se poate asemăna, după cum se vede, cu o mare problemă algebrică de gradul n , cu un număr x de necunoscute!

Aceeași complexitate ne-o prezintă și impozitul funciar pe proprietățile urbane, precum și patentele sau darea de câștig pe clase în ținuturile alipite.

Pe de altă parte, întâlnim între impozitele directe în vechiul regat impozitul personal și impozitul asupra salariilor, cari nu există în ținuturile alipite, unde întâlnim, între altele, impozitul progresiv pe venit în toate aceste ținuturi; impozitul suplimentar la venitul general și impozitul asupra câștigurilor de război numai în Ardeal și Bucovina, în afară de alte impozite mai puțin însemnate.

Este un sistem de impunere absurd; dar cine ar îndrăzni să afirme că putea să fie înlăturat la alcătuirea bugetului de acum?

În sistemul acesta de impunere, s’au făcut evaluările necesare, ținându-se seama de felul impunerii, de mărirea impozitului, de cifra populației în diverse regiuni ale țării, dar și de imperfecțiunile actuale ale administrației financiare. Prevederile bugetare la venituri trebuie să fie apreciate în acest cadru.

După aceste prevederi am ajunge să avem anul acesta la venituri suma de 6.181.000.000 lei și anume:

Impozite directe	461.000.000
Impozite indirecte	1.900.890.000
Drepturi de timbru și înregistrare	575.250.000
Monopolurile Statului	1.035.000.000
Servicii publice	1.651.120.000
Domeniile Statului	164.355.000
Subvențiuni	29.187.000
Ministerul de finanțe	99.888.400
Ministerul de interne	30.758.000
Ministerul de justiție	17.588.000
Ministerul de externe	500.000
Ministerul de domenii	14.182.000
Ministerul de industrie	117.636.000
Ministerul de război	1.415.000
Ministerul lucrărilor publice	4.272.000
Ministerul cultelor	12.878.600
Total	6.115.920.000

9. Principii conducătoare în reforma impozitelor existente

Înainte de război, în vechiul regat, recursesem întotdeauna la impozitele indirecte pentru a procura resursele cerute de nevoile Statului. Mersesem pe această cale destul de departe. În bugetul din 1916/17, la 100 lei venituri provenite din impozitele indirecte, în înțelesul larg, nu numai în înțelesul ce se dă la rubrica “Venituri indirecte” din buget, de abia aveam 13 lei venituri din impozite directe. Și se știe că impozitele indirecte isbesc aproape în mod egal pe cel sărac, ca și pe cel bogat, ba uneori chiar mai mult pe cel sărac. Politica financiară de dreptate socială cere ca Statul să se reazime mai mult pe impozitele directe, care pot fi repartizate după normele proporționalității și progresivității.

Ei bine, în bugetul pe care îl prezentăm acum Adunării Deputaților am fost siliți să păstrăm sistemul trecut. Din cauza necesității de a face apel la fiecare impozit din cele existente și de a-l mări până la limita maximă ce o poate suporta, raportul între veniturile provenite din impozitele directe și indirecte este și mai defavorabil. La 100 de lei proveniți din impozite indirecte abia avem $8\frac{3}{4}$ lei proveniți din impozite directe.

Greutățile financiare după război au impus și altor State să facă un apel larg la impozitele indirecte. Dar acesta nu e un motiv ca să nu ne oprim la vreme de pe acest drum, și în reforma financiară să nu ne îndreptăm spre impozitele directe.

Oricare guvern ar fi la conducerea Statului, el nu se va putea sustrage necesităților imperioase ale vremii. Între acestea cităm:

1. Statul nu se va putea lipsi de nici unul din impozitele existente, care aduce un venit însemnat, chiar dacă el ar călca întrucâtva principiile de dreptate ideală în materie de impunere. Cel mult, Statul va căuta ca sarcina care apasă greu pe o categorie de cetățeni să fie echivalată printr'o apăsare tot atât de grea a celorlalte categorii. Despre o ușurare de impozite nu poate fi vorba decât la acei oameni politici, cari nu se gândesc că vor fi vreodată chemați să aibă răspunderea conducerii Statului.

2. Statul va fi silit să facă apel mai larg la monopolurile fiscale, nu atât prin mărirea veniturilor din actualele monopoluri, cât prin crearea altor monopoluri.

3. Domeniile Statului, sub forma lor de până acum, fiind pe cale să dispară, este o condiție de existență pentru Stat, în împrejurările date, să știe să-și creeze și să mărească veniturile din drepturile regaliene pe cari i le indică zi cu zi noua organizație economică.

Veniturile acestea sunt incomparabil mai mari decât veniturile vechilor domenii, și ele singure sunt menite să ușureze treptat sarcinile financiare grele ce apasă asupra masselor.

4. Suprapunându-se actualelor impozite directe, radical schimbate, mai ales în ce privește impunerea capitalului mobilier, este nevoie să se introducă impozitul progresiv pe venitul general. Nu trebuie să ne facem însă iluzii prea mari pentru un moment asupra rezultatelor acestui impozit, care nu e un impozit pentru vremuri anormale și nu are efect într'o organizație de Stat neunificată și neconsolidată. Pe măsură însă ce acest impozit va prinde rădăcini, pe aceeași măsură impozitele directe se vor transforma în impozite complementare pe venitul fondat.

10. Bugetul extraordinar și posibilitatea acoperirii lui

Aceste principii de politică financiară momentană presupun următoarele:

a) Crediința că suntem în măsură să trecem criza financiară ce ne apasă prin propriile noastre puteri;

b) Inaugurarea sistemului unui buget ordinar, deosebit de cel extraordinar. Principiile menționate mai sus se referă numai la bugetul ordinar.

Într'o astfel de situație, vederile tuturor se îndreaptă asupra bugetului extraordinar. Acest buget este menit să aducă repararea pagubelor de război, refacerea utilajului economic al Statului și participarea la refacerea utilajului economic privat, precum și lichidarea unora din datoriile contractate și neconsolidate în timpul războiului. Acest buget ar trebui să arate la cheltuieli

sume de zeci de miliarde. Pentru a face posibil un astfel de buget va fi nevoie să se alcătuiască dela început un plan bine determinat de acțiune a Statului, în așa fel ca cheltuielile și deci acoperirea lor, să fie repartizate pe mai mulți ani.

Cu ce vor fi acoperite cheltuielile necesitate de bugetul extraordinar?

Nu sunt decât două căi:

1. Împrumuturile publice;
2. Impozitele extraordinare și excepționale.

La împrumuturile publice interne s'a făcut apel prea mult pentru acoperirea cheltuielilor curente ale Statului, așa încât pentru câțeva vreme orice noi împrumuturi publice interne nu vor mai da sume însemnate. Trebuie menționat în același timp și faptul că o datorie publică de aproape 25 miliarde cât va rezulta după unificarea valutei și după aplicarea tratatului cu Austria și Ungaria, este o sarcină destul de mare ce se lasă generațiunilor viitoare.

Împrumuturile externe mari nu s'ar putea face acum decât în condiții foarte grele, iar în genere orice împrumut extern prin anuitățile lui, influențează atât de mult balanța plăților, încât ar menține o depreciere perpetuă a valutei noastre naționale.

Pentru a face față angajamentelor financiare ce avem față de străinătate, ne este destul să inaugurăm o politică rațională de devize în folosul Statului. Prin această politică vom avea puțină să lichidăm angajamentele și chiar să aducem în țară tot ce trebuie pentru refacerea utilajului economic. Nu insist mai mult asupra acestei chestiuni, care nu e numai de politică financiară, dar este mai mult o chestiune de politică economică generală.

Așa fiind, singura resursă principală de acoperire a cheltuielilor bugetului extraordinar rămân numai impozitele extraordinare și excepționale, care, în momentul de față, pe lângă misiunea fiscală mai au și o misiune de reparație și justiție socială.

Între aceste impozite se pot menționa: Impozitul pe plusvaluta bunurilor mobiliare și imobiliare; impozitul pe câștigurile de război; confiscarea în favoarea tezaurului a averilor nejustificate, făcute de funcționarii publici civili și militari de orice categorie.

Cu aceste norme de conducere în politica noastră financiară, finanțele publice se vor consolida și criza va fi trecută cu ușurință prin propriile noastre puteri.

Domnilor deputați,

Bugetul ce se prezintă acum Adunării Deputaților, cu toate lacunele inerente situațiunii reale căreia îi corespunde, este un început de realizare a programului expus. Cu ajutorul Camerei, singura în măsură să reziste pornirilor spre cheltuieli prea mari, observate în ultimele decenii la conducătorii departamentelor, vom putea, în sesiunea ordinară dela toamnă, să înlăturăm lacunele menționate ale bugetului și să intrăm pe adevărata cale de însănătoșire a finanțelor publice, odată cu alcătuirea bugetului pe anul următor. Dar de astă dată

bugetul ne arată o supremă sforțare de a introduce o ordine financiară în momentul prefacerii și nestatorniciei administrative dela începutul vieții de Stat a României Mari.

Așa fiind, rog Adunarea Deputaților să voteze bugetul prezentat, cu încrederea că face primul pas în opera de consolidare economică a țării.

Raportor general Dr. I. N. ANGELESCU⁶

Cum a evoluat însă situația după aceste frumoase declarații de intenții?

Datele oferite de *Almanach de Gotha*, 1922 arată că pentru exercițiul financiar 1921/1922 s-a realizat un “buget ordinar” cu o balanță echilibrată de venituri și cheltuieli de 7.708.477.297 lei și un “buget extraordinar” în care se prevedeau lichidări și refaceri economice în valoare totală de 2.550.000.000 lei.

Tot acolo vedem că datoria publică la 1 aprilie 1914 era de 1.731.008.340 lei, iar la 1 aprilie 1921 ajunsese la 20.311.293.312 lei.

Interesant este și tabloul comerțului pe anii 1919-1920:

Valoarea importurilor în 1919 se cifrase la 3.622.946.000 lei, iar valoarea exporturilor fusese doar de 103.891.000 lei.

Valoarea importurilor pe primele șase luni ale anului 1920 se cifrase la 3.078.390.000 lei, iar valoarea exporturilor fusese de 482.356.000 lei⁷.

În final valoarea importurilor pe întregul an 1920 a fost de 6.901.940.000 lei, iar cea a exporturilor a fost de 3.433.897.000 lei⁸.

Dacă cercetăm însă o lucrare temeinică de analiză mai târzie a situației, și anume *Enciclopedia României*, vol. IV, din 1943, capitolul Finanțele Publice realizat de Gh. M. Dobrovici⁹ și V. I. Feraru, vedem la tabelul XV că lucrurile nu au corespuns întocmai prevederilor. Astfel, la bugetul 1920-1921 veniturile prevăzute au fost de 6.090.920.000 lei, dar s-au realizat doar 4.099.659.951 lei, așadar doar două treimi, în vreme ce cheltuielile au fost prevăzute la 6.600.000.000 lei, dar până la urmă s-au cheltuit în total 7.406.151.397 lei, ajungându-se la un deficit de 3.306.581.446 lei.

La bugetul 1921-1922 veniturile prevăzute au fost de 7.708.477.296 lei, și s-au realizat 6.678.100.247 lei, așadar o diferență de un miliard, în vreme ce cheltuielile au fost prevăzute la 7.669.728.190 lei, dar până la urmă s-au cheltuit

⁶ *Desbaterile Adunării Deputaților*, no. 50 din 28 august 1920, p. 1103-1113.

⁷ *Almanach de Gotha*, Gotha 1922, p. 1036-1037.

⁸ *Almanach de Gotha*, Gotha 1923, p. 1269.

⁹ Economist celebru în epocă, autor al unor lucrări de referință precum *Starea economică și financiară a Principatelor române sub fanarioți*, București 1902, 107 pp., *Istoricul datoriei publice a României*, București 1913, 542 pp., *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823-1933*, București 1934, 1182 pp., și *Evoluția economică și financiară a României în perioada 1934-1943*, București 1943, 478 pp. Cunoscut și pentru vila somptuasă în care locuia pe Bd. Lascăr Catargiu de astăzi, realizată după planurile arhitectului Duiliu Marcu.

doar 6.818.271.423 lei, realizându-se aşadar economii, iar deficitul a scăzut 140.171.176 lei¹⁰.

Tot în vol. IV al *Enciclopediei* se precizează că la scurtă vreme “dela punerea sa în aplicare bugetul extraordinar a fost suprimat. În ce priveşte datoria publică expunerea făcută în Parlament de N. Titulescu, ministrul Finanţelor, fixează totalul ei, la 31 martie 1921, la suma de 20.451.807.958,78 lei.” Autorul arată însă “că nu se făcuse încă închiderea şi decontarea împrumuturilor interne din 1919 şi 1920, că erau mărfuri cumpărate din străinătate şi recepţionate şi cari trebuiau plătite, cu toate că se luase dispoziţia de a nu se elibera bonuri de tezaur pentru valoarea lor... Trebuie adăugat asemenea partea României din datoria monarhiei austro-ungare în calitate de stat succesor, cam 4.000.000.000 lei, bonuri de rechiziţie interne necentralizate încă aproape 1.000.000.000 lei, precum şi sume cuvenite creditorilor Statului şi rămase neplătite până la 1 Martie 1921, circa lei 2.000.000.000.

În total, așa dar 27.451.807.958,78 lei.

Dar şi această sumă este departe de a reprezenta cifra reală a sarcinilor României, căci pe cât ştim, ministrul Finanţelor n’a menţionat toate sarcinile cari urmau a fi imputate României de Comisiunea de Reparaţiuni, în faţa căreia avea împuternicirea de a susţine interesele României. Nevoind să anticipeze asupra lor, N. Titulescu a făcut abstracţie de ele. Totuşi ele constituiau sarcini importante de două categorii, şi anume:

A) 1. Valoarea bunurilor şi proprietăţilor aparţinând fostelor guverne austriac şi ungar situate în teritoriile alipite. Ea se va fixa de Comisia de reparaţiuni şi se va trece în debitul României.

La Ministerul de Finanţe valoarea lor s’a apreciat la circa 1.000.000.000 coroane aur.

2. Contribuţiunea la cheltuielile de liberare a teritoriilor fostei monarhii austro-ungare alipite, circa 2.500.000.000 franci aur, a cărei repartişie se va face după proporţiunea existentă între media veniturilor pe anii financiari 1911, 1912 şi 1913 a teritoriilor cari s’au desmembrat din fosta monarhie austro-ungară.

3. Cota parte din datoria publică a Rusiei ce ne revine prin realipirea Basarabiei (art. 8 din Convenţia cu Marile Puteri care ne recunoaşte suveranitate asupra ei¹¹), sumă care ar depăşi cu titlul de indicaţie 1.000.000.000 lei aur.

B. Sarcini cari incumbă Statului pe bază de reciprocitate, prin faptul că valoarea lor s’a înscris între creanţele României drept despăgubiri contra statelor ex-inamice, deşi aceste creanţe aparţin particularilor.

¹⁰ *Enciclopedia României*, IV, Bucureşti 1943, p. 778.

¹¹ Este vorba de tratatul de la Paris din 28 octombrie 1920 care a fost o recunoaştere de către principalele puteri aliate – Franţa, Regatul Unit, Italia şi Japonia, aceasta din urmă însă nu îl va ratifica niciodată – a unirii Basarabiei cu România realizată la 27 martie/9 aprilie 1918.

1. Pensiunile de războiu evaluate în proiect la un capital de 9.216.633.070 lei aur numai pentru vechiul Regat, fără a se menționa vreo sumă pentru pensiile de acordat în teritoriile alipite. S'a indicat pentru orientare o anuitate de 500.000.000 lei.

2. Pagubele pricinuite particularilor evaluate la 8.103.289.710 lei aur.

3. Depozitele particularilor în Rusia¹².

Din enumerarea de mai sus putem deduce că sarcinile cari vor cădea asupra României depășesc cu mult cifra datoriei publice așa cum este redată la 31 Martie 1921.

Și în fine va mai fi o datorie destul de mare care va greva bugetul Statului, reprezentată prin emisiunea de rentă a exproprierii¹³ care se va urca la o sumă de 15 miliarde lei.

Dacă datoria este destul de mare, ea nu poate fi comparată cu cea dinaintea de războiu, ci cu datoria celorlalte țări din spațiul european. Comparativ, sarcinile pe cap de locuitor sunt mai mici în România. Astfel la 30 Decembrie 1920, situația se prezenta astfel:

Austria	9.186 lei aur
Ungaria	5.708
Germania	5.480
Franța	5.392
Anglia	4.978
Belgia	2.893
Italia	2.544
Cehoslovacia	2.283
România	1.770
Jugoslavia	1.164
Bulgaria	716
Total	42.114 ¹⁴

În aceste condiții dacă înmulțim numărul locuitorilor României Întregite, de circa 16 milioane la nivelul anilor 1919-1920, cu suma de 1.770 lei dată în

¹² Legate de evacuarea tezaurului Băncii Naționale în Rusia în decembrie 1916 și aprilie 1917.

¹³ Este vorba de exproprierea moșiilor Statului și ale particularilor, anunțată de Regele Ferdinand prin proclamația de la Răcăciuni de la 22 martie 1917, legiferată de Parlamentul de la Iași în iunie-iulie 1917 și înscrisă în Constituție. Decretul propriu-zis al exproprierii a fost emis la 18/31 decembrie 1918, iar trecerea efectivă la împrăștiere a început la 19 septembrie 1920, prima împrăștiere fiind îndeplinită solemn de premierul Alexandru Averescu la Gurbănești, jud. Ilfov.

¹⁴ *Ibidem*, p. 777.

tabelul de mai sus, obținem cifra de 28,32 miliarde lei sau, rotunjind, 28,5 miliarde lei. În final acestea ar fi costurile realizării României Întregite.

Cât de gravă a fost însă sărăcia maselor populare după Războiul de Întregire vedem dintr-un dialog cu regele Ferdinand consemnat de Nicolae D. Chirculescu¹⁵, ministrul Muncii, Cooperației și Asigurării sociale în guvernul liberal din anii 1923-1926:

“Într-o zi, scoate din biuroul său un raport și mă întreabă – era prin 1924:

Știi că la noi e traiul mai ieftin ca în alte țări? Am aci raportul ministrului meu la Berlin¹⁶, din care se vede că și în Germania, ca și aiurea, prețurile sunt duble sau triple decât înainte de război, luând de bază francul aur, pe când la noi sunt mai mici sub același raport. Să luăm un exemplu. Cât costa la noi carnea, înainte de război?... Un leu aur kilogramul, adică 40 de lei hârtie. Cât costă azi?... 20 de lei, adică 50 de bani aur, a scăzut prin urmare la jumătate.

Demonstrație pe care Regele a făcut-o și cu privire la pâine și alte alimente. Era impresionantă constatarea că Regele cunoștea mai toate prețurile în detaliu ale pieței alimentare.

La obiecțiunea mea că **sărăcia provine din cauză că veniturile individuale s-au redus cu 75% față de veniturile de dinainte de război**, (Subl. C. S.) Regele îmi răspunde:

- E adevărat, dar au scăzut veniturile claselor privilegiate, pe când ale claselor muncitoare, cari interesează mai mult, au crescut, spre mulțumirea Mea și a lor și în interesul propășirii statului. De altfel clasele privilegiate de ieri

¹⁵ Nicolae Chirculescu (20 februarie 1874-9 ianuarie 1944), jurist și om politic liberal, deputat în 1907, senator în 1914, prefect al județului Putna (1922), titular al nou înființatului Minister al Muncii, Cooperației și Asigurării sociale în guvernul condus de Ion I. C. Brătianu (3 noiembrie 1923-29 martie 1926). Se înscrie apoi în Partidul Liberal-Democrat, constituit în noiembrie 1931. A fost numit președinte al monopolului Alcoolului (1932-1938) și președinte al Consiliului Casei centrale a asigurărilor sociale (1933-1938).

¹⁶ Constantin G. Nanu, diplomat român, ministru plenipotențiar la Belgrad (1 aprilie 1905-1 august 1906), delegat al României în Comisia Europeană a Dunării de la Galați (1906-1909), apoi la legația din Roma (1909-1919) și la St. Petersburg (1911-1913), secretar general al Ministerului Afacerilor Străine (1913-1918), ministru plenipotențiar al României la Berlin (1 octombrie 1920-1 februarie 1928). Biografia sa pe larg în Adrian-Bogdan Ceobanu, *From Victoria Boulevard to Brancova Ulita. A Romanian Diplomat in Belgrade: Constantin G. Nanu (1905–1906)*, “Revue Roumaine d’histoire/Romanian Journal of History” 58 (2019), p. 3-13, și Idem, *Constantin G. Nanu (1859 – 1948): Tracing the Career of a Forgotten Diplomat*, “Transylvanian Review” 28 (2019), 2, p. 12-24.

*trebuie să înțeleagă că trebuie să se resemneze, spre a da posibilități de trai celor mulți, care au suferit.”*¹⁷

*

Ironia istoriei a făcut ca bugetul din 1920 să fie realizat de guvernul condus de generalul Al. Averescu devenit celebru în 1918 prin întemeierea Ligii Poporului, dar și prin la fel de celebra broșură “Răspunderile”, în care critica lipsurile de care suferea armata română la intrarea țării în Războiul de Întregire. Dacă s-ar fi făcut o detaliere a cheltuielilor legate de înarmare, mai precis costul celor 119.341 tone de material de război primite de România din Franța și Anglia din iulie 1916 până în octombrie 1917¹⁸ – în valoare de mai multe miliarde lei aur – s-ar fi înțeles de toată lumea că la nivelul bugetelor țării de până în 1916, pe care le-am prezentat aici, niciun guvern și niciun partid nu putea să facă nimic mai mult, iar acuzele generalului erau complet neîntemeiate. La momentul respectiv – vara lui 1920 – Averescu însuși renunțase demult la ele.

About the Costs of Setting the Great Romania Up

(abstract)

There are two documents that offer us an image about the costs of the efforts to realize the Greater Romania: the first is the presentation of Ion N. Angelescu of the budget on 1920-1921 in front of the Deputies Assembly on August 16, 1920 and the second is the article “Public Finances” from *Enciclopedia României*, IV, 1943, in which the authors – M. Gh. Dobrovici and V. I Feraru – analyze the manner in which the intentions from 1920 were put into practice. Together these documents offer the image of the financial efforts for creating the Greater Romania.

¹⁷ George N. Budișteanu, *Mărturii contemporane. Regele Ferdinand I*, București 1933, p. 56-57.

¹⁸ “Din Aprilie 1916 până în Decembrie 1917 Aliații ne expediaseră 119.341 tone de material de război din care majoritatea ne era furnizat de Franța. Din materialul expedit România a primit până în Decembrie 1917: 286 guri de foc, 3.872 mitraliere de 7 sisteme diferite (în majoritate franceze), 4.675 puști mitraliere, 413.000 arme de 4 sisteme diferite (majoritatea “Lebel” de 8 mm și “Wetterley” de 11 mm), 21.8000 săbii, 94.500 pistoale și revolve, 130 mortiere de tranșee, 3.302.000 proiectile de artilerie, 349 milioane de cartușe sau elemente cartușe de infanterie, 8.500.000 cartușe revolver și pistol, 3 milioane de grenade, 72.000 bombe de mortier, 1.058.000 măști, 313.000 căști, 180 avioane și alt material de război.” A se vedea *România în Războiul Mondial 1916-1919*, I, București 1934, p. 50.

REVIEWS, BIBLIOGRAPHICAL NOTES

Observations on the Medical System and the Medical Condition of the People in the Danubian Provinces of the Ottoman Empire (1750-1850)

Tudor Dinu, *Bucureștiul fanariot: administrație, meșteșuguri, negoț, București, Humanitas Publishing House, 2017, Chapter III: Asistență socială și medicală în București*, pp. 99-176, notes relevant to the chapter on pp. 363-375, glossary relevant to the entire volume on pp. 423-442.

John Mason, *Trei ani în Turcia*¹, *jurnalul unei misiuni medicale la evrei* (trad. și cuvânt înainte: Mihai-Răzvan Ungureanu), Iași, Polirom Publishing House, 2019, 416 pages, including the Annexes on pp. 387-416.

This review focuses on one chapter of the second volume of Tudor Dinu's three-volume history dedicated to Bucharest, the capital of Wallachia in the Phanariot age, in conjunction with the volume of memoirs published by the Scottish doctor John Mason, a presbyterian missionary who lived for one year (1846-1847) in Iași, the capital of Moldova, and for two years (1847-1849) in Constantinople.

The first study chosen for this review, *Chapter III, Asistență socială și medicală în București*, is based on traditional historical sources, such as: accounts of foreign travelers to Wallachia, and those of foreign envoys accredited at the time to the said province; chronicles; archive documents pertaining to the Phanariot rule in the Balkan Peninsula in late 18th-early 19th century, including materials found in the Greek and Turkish libraries; secondary literature consisting in histories of Bucharest from the beginning of modern institutionalised history, monographs on the Phanariot rule, correspondence, etc.

The other study, *Trei ani în Turcia, jurnalul unei misiuni medicale la evrei*, is a direct account of a doctor, member of the Free Church of Scotland, a protestant religious community of presbyterian leanings, and envoy of the 'Committee for Promoting Christianity among the Jews' about his whereabouts in Iași and Constantinople, enriched with newspaper articles, poetry and other miscellanea published in the prints of the Free Church of Scotland.

The first study is mainly dedicated to the beginnings of the modern medical system, including health security policies in Bucharest, in late 18th-early 19th century (period coinciding with the rule of the Phanariots² in the Danubian Principalities), as

¹ The original title of the book mentions, inaccurately, Turkey, although historically and culturally appropriate should be the Ottoman Empire.

² Phanariots, Christian-orthodox group of Greek origin in the Ottoman Empire-they took their name from the neighbourhood where they residing in Constantinople/Istanbul. They were mainly merchants and most had noble origins but they became associated to intellectual positions as well, as they were translators (dragomans, Turkish) of the Imperial Court.

well as to the efforts of the Phanariot elite to introduce to society Enlightened curing principles based on prevention of the disease, vaccination, isolation and monitoring of the sick ones, scientific principles in dealing with the chronic diseases, etc.

The second study consists of medical accounts of the atypical conditions the author came across in his quality of doctor sent to take care of the physical ailments of the Jews in the Ottoman Empire, yet, the emphasis falls on his efforts to convert the Jews to the protestant doctrine, along with the religious theoretical input unfolded against the background of the medical systems of Iași/Moldova and of Constantinople/Ottoman Empire.

Although, on first view, the approach of the two authors is distinct, at a deeper level, both studies concentrate on the same territory, by and large the Ottoman realm, on a similar system backed by similar practices based on the same philosophy, seen in the critical moment of the limbo instituted between the demise of the medieval medicine and the difficult and contested birth of medical modernity. Both Dinu and Mason point to essential aspects of the centre-periphery dynamics like: the top-down rules imposed by an elite who lacked medical education or even medical awareness, the significant degree of superstitions existing in the periphery, but also in the Empire itself, with its repetitively delayed echoes of the Western scientific trends.

In what follows, this review will pay a closer look to the content of the two studies, accompanied by the main points the authors make, which render the originality of the analysed endeavours.

Chapter III: *Asistență socială și medicală în București* treats separately the social and the medical policies enacted in Wallachia at the end of the 18th century-in the early 19th century. These are further described taking into account the public, respectively private initiatives which stood at their basis.

The social policies were under the exclusive Church guidance in the medieval times. The Phanariot ruler Alexander Ypsilantis (1725-1805) was the first to shift the monopoly on social assistance from religious to secular hands. Moreover, he decided on the organised and permanent nature of social assistance, with the participation of the state (1775-p. 99), albeit the assistance was limited to Bucharest itself (p. 113). Accordingly, Ypsilantis established two institutions, one, *Cutia Milei* (the Charity Box) and the other, the *Orfanotrofion* (the Orphanage), which financial support and logistics (premises, food) were ensured by the ruler himself, by the main boyars, by rich merchants, but also by the clergy. Ypsilantis devised a system to force the latter to contribute to his two institutions. The main benefactors of the two institutions were, apart from the children without parents, people with disabilities³, ex-soldiers and especially their widows, but also those who converted to Orthodox Christianity (p. 111). It has to be said that the Phanariots were consistent vectors of Orthodox Christianity, and by extension, of Christianity in the Ottoman Empire. The public system of social assistance consisted in contextual measures as well, such as amounts of money offered for marriages of girls of poor families, for funerals, but also in monthly payments, especially towards the families of boyars who became poor (p. 112). Those who decided on who the benefactors were came from the ranks of the

³ Particularly those who got their disability from work or from serving the country.

main boyars, who, as one might expect, preferred the destitute boyars in the detriment of other social categories.

The private social assistance remained the Church monopoly during the Phanariot age. Earlier even, some of the rulers became more involved in the sense of ‘forcing’ some church establishments to bring their fair share to the public good. Nicholas Mavrocordatos (1670-1730) imposed to Văcărești monastery (built under his initiative) to contribute with donations from its significant income (which was secured by its establisher himself) (p. 116). In parallel to the Church, some individuals, members of prominent boyar families, helped the destitute ones via their wills⁴, whereas the professional guilds established at the end of the 18th century a pension system *avant la lettre*, according to which regular contributions based on the income of each member would help them through the old age.

In which regards the birth of the public medical assistance in Bucharest and, by extension, Wallachia during the Phanariot rule, Chapter III: *Asistență socială și medicală în București* focuses on the doctors, the hospitals, and the pharmacies existing in the mentioned city throughout 18th century and in the early 19th. This section of the chapter also focuses at length on the diet of the sick people, on the medicine and food supply of the hospitals, on the manner in which the hospital expenses were reported etc.

Alexander Ypsilantis ruled in the 1780s in favour of the appointment of doctors in hospitals under a regular payment regimen (until the early 19th century, most of the doctors were of Greek and German origin), whereas Mihail Suțu (1730-1803) appointed in 1784 the first doctor to deal with the medical problems of the community (p. 120). This doctor, by his name Nicolae Luca Caracaș, was of Macedonian origin and studied medicine in Halle and Vienna; he was bound to offer free consultations to the members of the community, being paid as an employee of one of Bucharest’s hospitals. In the early 19th century, the public doctor was the one who was monitoring the pharmacists and the pharmacies’ activities (p. 126), and, in collaboration with the ruler’s private doctor, they were examining the medical knowledge and they were awarding the licence for medical practice to the independent doctors who happened to come to Wallachia (p. 164). Since the number of doctors was restricted at the time, most of the public doctors were ‘confiscated’ by the rich families, it was only in 1809 when a midwife, and, in 1813, two surgeons were employed for the poor people as well⁵. All of them were of German origins (p. 126).

The first hospitals were established in Bucharest at the beginning of the 18th century, on the premises of monasteries, and they were dedicated to the poor people. Throughout the century, most of the new hospitals would focus on plague victims, since this illness was particularly virulent in the nearby Ottoman Empire, where measures to hold it in check were meagre. The first hospital in Bucharest was Colțea,

⁴ Maria, the daughter of the Logothete Radu Greceanu left in 1726 money for the marriage of the poor girls (p. 118).

⁵ In 1815, on the list of those who were receiving public financial assistance, there is mentioned the name “*Venețiana*” of Doamna Bălașa social assistance centre, arguably a first female doctor who retired from her medical attributions (p. 127).

built in 1701 within the premises of the monastery with the same name (propriety of the boyar Mihail Cantacuzino (1640-1716); the men and women were hosted in separated buildings and the administration system was so complex that the financial income of the hospital stayed secure (p. 129). Sfântul Pantelimon hospital, established in 1752, was small and unhygienic, whereas the Dudești hospital established in 1795 by the Phanariot ruler Alexander Mourouzis (1750/1760-1816), during a plague epidemic, improved the treatment of the plague victims such as building quarantine areas and, respectively, separate areas for those who were suspicioned as having the virus (p. 139); it also featured separated areas for the rich and for the poor; during the rule of Ioan Caragea (1754-1844) the hospital was modernised⁶ (p. 141). The first hospital of Bucharest inspired by Western standards, Filantropia ('love of people' in Greek), was established in 1813, following a military campaign which resulted in many victims, who populated the Bucharest territory as well; it had a capacity of 200 beds and a strict regulation concerning the duties of the medical personnel towards the patients and their visitors, and the vice-versa⁷ (p. 151). The first attempt of a military hospital which would treat the local army was in 1803 during the rule of Constantine Ypsilantis (1760-1816) (p. 157); before this, soldiers were treated inside monasteries, whereas the occupation armies were confiscating houses and goods for the medical use of their soldiers. The first hospital for the prisoners was established in 1804, within the premises of the 'court prison', while in 1814 Caragea would appoint a doctor of the prison (p. 155).

Modernity did not seem to make inroads in what concerns the concept of the psychiatric hospitals, in Wallachia, in late 18th century-early 19th century: the psychical ailments were 'treated' in churches and monasteries such as Sfânta Vineri and Sărindar, exclusively with spiritual means like 'miraculous' icons (p. 162), which made excellent sources of money for the religious authorities. Moreover, many hospitals spent more money on spiritual (candles, priests) than medical care (p. 135); some churches and monasteries did not wish to contribute to hospitals' income, as ruled by the Phanariot authorities, with some even attempting to change the dependency status of their monasteries in which premises the hospitals were (p. 147).

Indeed, for the most of the 18th century, in the context of a chronic lack of public doctors (the foreign doctors who came to Wallachia in search of a better income were hired by the first rank boyar families), people would retort to 'traditional practitioners' of medicine like barbers, curers to treat their physical conditions. Some of them were even paid from *Cutia Milei*. Their influence decreased dramatically in the early 19th century.

⁶ The toilets content could be evacuated outside the hospital premises.

⁷ The medical personnel were not allowed to drink, to ask money from the patients, they had to be kind towards them, the surgeon was in charge with distributing medicine to the patients from the hospital's pharmacy, which underwent a thorough inventory, the patients were hospitalised based on a doctor's written recommendation; the patients were obliged to follow the diet, they were not allowed to leave the hospital while hospitalised there etc. As for its finances, private people and the main boyars also contributed to the hospital system.

Nicholas Mavrocordatos, who ruled Wallachia in the years 1711-1716, ordered to have brought from Vienna, on a ship, a mobile pharmacy as well as a chemist (p. 169). Of the first local pharmacies in Bucharest, the one of Colțea Hospital (1716) is mentioned; the chemist position was occupied by a doctor (p. 169). The pharmacy of Pantelimon Hospital (1752), on the other hand, had as chemist a person with specific studies, thus differentiating between a doctor's duties and those of a chemist. Filantropia's pharmacy (1811) had hygienic conditions and was endowed with storage room for the medicine. The proper-speaking pharmaceutical labs were brought to Bucharest by the Transylvanian Saxons: in 1797 there were nine enterprises of the kind, whereas in 1821 there were thirteen (p. 171). In the 1820s, at the end of the Phanariot rule, the system of medical prescriptions as well as medicine inventory was in place. The quality and quantity standard to be followed by the local chemists was the Viennese one (p. 172).

* * *

John Mason, *Trei ani în Turcia, jurnalul unei misiuni medicale la evrei* represents the notes on a religious mission among the Jews of Iași and of Constantinople, sponsored by the Free Church of Scotland, in order to convert Jews to Christianity on several accounts: John Mason, the author of the notes, considers that Jews departed from the Old Testament's spirit and they were rather following the unwritten law of the Talmud (p. 377); under the influence of the Talmud the education was limited to the male members of the community, while totally interdicted to the women (p. 377-378)⁸; Christianity owed to the Jews, since they were the authors of the New Testament, and the first preachers of the Gospel, the basis of the universal church (p. 379); the mission of the true Christian was to make the Gospel of God known to as many people on earth – of Europe, America, Asia, and Africa alike (p. 380); given that Jews were living in many places and they were familiar with the local languages and customs, they would make excellent preachers of God's Gospel in turn (p. 382); the author read the attempts towards curtailing the civil discriminations of Jews as the sign of the approaching Jews' mass conversions to Christianity (p. 383). This last remark was perhaps true for parts of Western Europe at the time, but definitely not for the Danubian Principalities, and not even for the Ottoman Empire, which was known for the tolerance towards its Sephardi Jewish population, but, like all non-Muslim communities, were treated as second rank citizens.

The presbyterian doctor John Mason resided in Iași in the period May 1846-April 1847. While he and his family had a comfortable stay there, being of the opinion that the negative views about Iași and Moldova were stereotypical (p. 92, 93), he faced much harassment from the part of the Moldavian authorities⁹ and of the local doctors (p. 85). At first, his medical supplies were blocked at the border, in Galați, and afterwards he was repeatedly interdicted access to medicine by the local police on the

⁸ Indeed, the author seems to imply that, compared to Judaism, Christianity is more inclusive towards women (p.106, 107).

⁹ Moldova was ruled at the time by Prince Michael Stourdza (1834-1849).

account of not having his medical diplomas recognised by the Moldavian authorities (p. 109). Indeed, a public medical system, which were in its infancy in the 1840s, with still lacking practices of modern medicine, as shown in the other study, were questioning the medical knowledge of a graduate of medicine in Edinburgh: when asked to prove his skills, he received very general questions which rather proved the lack of knowledge of the examiners!

In the actions of the authorities against the efforts of the doctor to treat the destitute members of the community, anti-Semitism is blatant, in some cases the author mentioning the contempt of the authorities in relation to the attempts of curing Jews of physical ailments. The anti-Semitism is in turn mirrored by the Jews themselves who were amazed to encounter a Christian doctor who offered them free medical care (hospitalisation and medicine), fact that was unheard of (p. 94). One can easily infer that the 'voice' of reality is doubled here by the proselytising zeal, as the author was suggesting that Christianity (to be understood Western one) was a system of concrete benefaction (p. 93), whereas Orthodox Christianity was idolatrous, superstitious, backward in one word (p. 129, 144)¹⁰.

One of the most valuable parts of *Trei ani în Turcia, jurnalul unei misiuni medicale la evrei* consists of the description of the Jewish community of Iași, as noticed by John Mason in the 1840s, in terms of anatomical description, clothes, religious customs and habits (i. e. the behaviour in relation to the sickness). Although many of the observations are biased due to the author's religious stand, [e. g. Jews serve the God of money, they are ignorant and their religious practices do not take into account the immortality of the soul (sic!), (p. 118, 143), Yiddish is an altered German (sic!), (p. 90), Judaism is full of ceremonies and addresses a single nation, whereas Christianity is simplified and universalist (p. 140)], Mason provided interesting information about a typical Sabbath day or a Pesach time of the Ashkenazi Jews¹¹ (p. 89-90), about the Judaic law, about the prayers, about the most cherished Jewish traditions such as the existence of the *mezuzah* in the houses, the wear of *tefillin* and *tallit* and its knotted fringes (p. 178-190). Given his medical role, his comments on the sick Jewish Hassidic community are directly related to the dreary conditions in which they were living. The swampy land of their ghetto in Iași competed with backward habits, namely not washing the sick with clean water, not ventilating the space with fresh air, eating excessively on holidays (p. 86, 87). In his biased religious fashion, Mason connected some of these realities to the bad influence of the rabbis. Unfortunately, his descriptions of the medical procedures applied to the Jews are overwhelmed by the lengthy theological details (e. g. comparison between the Old and the New Testament) employed in his attempts to convert them to Christianity.

¹⁰ Many comments are dedicated to the criticism of icons adoration in Catholicism and Orthodox Christianity alike. Moreover, Mason does not fail to notice in a religious context that several people were kissing the same cross, one after the other, and that the priest received money for the provided religious service.

¹¹ The majority of Iași's Jewish community were Ashkenazi Jews who emigrated starting the 18th century from the Russian Empire, but also from the Habsburg lands.

Without questioning that such an ignorant community, in his own words, in which some members like the female ones did simply not have access to knowledge, would try to convert out of opportunism (p. 168) (e. g. to get rid of the persecutions the Jews were facing from the Christian majority, at the given time and in the given place), in fact the author proves completely indifferent to the local political and social context (this observation applies to his description of his stay in Constantinople, as well¹²), he proceeded to expand descriptions of the conversions. Of these, the most spectacular was the one of rabbi Nahum who was the subject of a public baptism (p. 154, 156). This case, along with attempts to convert a relative of the influential Jewish banker and industrialist Michel Daniel, the representative of the house of Rothschild in Iași and close friend and sponsor of Moldavia's ruler, as well as repeated attacks of the chief rabbi of Iași targeted at Mason's medical efforts among the Jews of Iași (p. 97), might have forced the author to leave the city. In his memoirs, there is no mention of the reasons of leaving Iași on short notice, in any case.

He spent the period comprised between June 1847 and May 1849 in Constantinople, where he seemed to have focused on the conversion of the Jewish doctors active in the Ottoman army (p. 262-264). In addition, Mason took part in activities concerning the fate of the protestant community in this city/empire. This community, for which 17 years before was hard to have any representatives, was growing at the time (p. 240) and, we assume, in the context of the liberal reforms crossing the entire continent throughout the 1848 events, the head protestant churches in England and in the US were pushing for their community in Istanbul to be awarded civil rights (e. g. to be recognised as a distinct community), including the building of a protestant church in Constantinople (p. 257, 266).

Apart from detailed and intimate descriptions of the major religious events of the Jews [e. g. Rosh Hashanah, Yom Kippur, Sukkot (p. 225-232)] and comparisons between the Ashkenazi and the Sephardi Jews (p. 307)¹³, the most valuable part of the notes on Constantinople Jewry are the generous descriptions related to the so-called Imperial Edict of Re-organisation (known as the Tanzimat), which aimed at securing the life of the individuals and their private property, changing the taxation system according to liberal principles, reforming the army, and, particularly relevant to Mason, awarding equal rights to the other religious groups of the Empire (p. 291, 297). In connection to the most comprehensive programme of reformation of the Ottoman Empire in the 19th century, the author focused on the medical system in the Tanzimat age, emphasising the attempt of aligning it, intellectually and administratively, to the Western world (p. 194-221). This process was embodied by the Medical School in

¹² The eventful year 1848 and the aftermath catch Mason in Constantinople, but he did not write a word even about this context and what it meant for the region where he lived for three years.

¹³ The comparison of the Sephardi Jews of Constantinople with their Ashkenazi peers from Galicia, Moldova's shtetls etc. is surprising, obviously, based on his already announced stereotyping of the superior religious stance of the Christians (sic!). For instance, the former were more liberal, but, at the same time, he criticised both's manners [due to their religious immorality (sic!), they were all drunkards, thieves, ignorant, etc.].

Galata, the old neighbourhood of Constantinople; its report document, as provided in its original form by Mason, mentioned the educational elements that stood at the basis of a good public medical system at the time (e. g. labs, course halls, dissection facilities library, printing house), as well as the direction to be followed by the Ottoman Empire's medical system to become a modern enterprise based on scientific principles (p. 194-221).

In his conclusive chapters, Mason commented on the common doctor-missionary nature, considering that Jesus was both a doctor of the body and of the soul. Since the Church throughout time lost the miraculous power of curing, it was the role of modern medicine to supplement 'the works of spirit' (p. 396, 397). Fortunately, the missionaries were coming from countries in which modern medicine made important inroads, hence this dual nature of offering assistance in the Christian spirit was secured, in the opinion of Mason. It can be added that this vision on how science and spirit could go hand in hand can prove particularly useful nowadays.

Mason added that the doctor's second nature was *par excellence* the one of the missionary because the doctor, due to his profession, had access to all houses of all religions, so he could fulfil his mission of saving 'the souls'. This was particularly the case of Iași and Constantinople, where the local curers were in fact practitioners of superstitions: the missionary would first address the core of the superstitions by then proving via modern medicine how altered the form and content of people's life was (p. 398, 399). This observation could be perfectly applied to Dinu's own description of the limited actions of modern social and medical assistance, at the territorial level (restricted to Bucharest), social level (restricted to the Phanariots, who would even condition it on the affiliation to the Orthodox Christianity, or to the main boyars), financial level (restricted to the rich).

In the end, it has to be said that *Trei ani în Turcia, jurnalul unei misiuni medicale la evrei* refers to the civilising mission of Christianity, fact that is controversial nowadays, amply argued and contested, in academics and in popular culture alike. Jews are seen in Mason's notes as lost souls who had to be returned to Christianity. By invoking the superior nature of Christianity over all the other religions (Mason was a missionary on other continents and in other cultures), he is the representative of oppressing and cultural supremacist cultural pattern (i. e. WASP type) which justified conquests and brutal assimilation of the natives of various lands. In this sense, the book did not survive the test of time, especially after Holocaust, when it became clear that the Jewish religion and culture should be preserved.

These having been mentioned, albeit the two studies chosen to be reviewed here have a different period and a different scope, they both focus on the same territory and its periphery. They both focus on the vital moment of introducing modern medicine in societies which were dominated by superstitions. Although the angle of this phenomenon is biased in the case of Mason (i. e. the religious superiority of Christianity), the failure of authorities to introduce coherent reforms that would curtail the effect of obscurantist priests over their societies is echoed in both studies.

In both studies, there is the description of communities at the dawn of modernity caught into the grip of ancient medical practices. In other words, the readers attends to the difficult transition from the religious to the secular, and particularly to

the long-term price these societies would pay for missing and then distorting the modernity. In Dinu's study, the failure of establishing a public health system to this day is foretold.

*Raluca Goleşteanu-Jacobs**

* Freelance teacher of foreign languages & history for secondary and high-school; researcher with a focus on urban culture at the end of the 19th century, history of Eastern-Central Europe in the 19th and 20th century.

VARIA

“Political, Social and Religious Dynamics in South-Eastern Europe”. The 12th International Congress of South-East European Studies in Bucharest

Bucharest was the host of the 12th International Congress of South-East European Studies on September 2-6, 2019. This traditional event was held under the auspices of the Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, which international committee was presided by Alexandre Kostov.

This edition took place under the title of “Political, Social and Religious Dynamics in South-Eastern Europe” and, according to the programme, was organized by the Romanian National Committee of South-East European Studies, having the University of Bucharest, the Library of the Holy Synod, the National Archives of Romania, the Library of the Romanian Academy, the National Museum of Art of Romania, the National Museum of History of Romania, the Romanian Peasant Museum, New Europe College, George Enescu Festival and the National University of Music in Bucharest as partners. The organizing committee was presided by Andrei Timotin, assisted by (in alphabetical order) Constantin Ardeleanu, Daniel Cain, Archim. Policarp Chițulescu, Ovidiu Cristea, Ioana Feodorov, Sergiu Iosipescu, Simona Nicolae, Ernest Oberländer-Târnoveanu, Florin Țurcanu, Cătălina Vătășescu. This organizing team proved to be a serious warrant for an exceptional organization of this major event.

According to the programme, the number of participants presenting papers reached almost 400, representing academic and prestigious institutions from various countries. The greatest number of representatives was naturally from Romania, as host and organizer country (around 32%), followed by well-known scholars from the other South-East European countries: Bulgaria (around 10%), Greece (8.5%), Serbia (more than 6%), Northern Macedonia, Turkey, Slovenia, Cyprus, Albania, Croatia, Bosnia-Herzegovina, but also from other countries with long-term research of various topic dealing with the Balkan area, from Europe (Russian Federation, Germany, France, Italy, Poland, Georgia, Armenia, Austria, UK, Republic of Moldova, the Netherlands, Hungary, Ukraine, Spain, Belgium) and outside Europe (USA, Japan, Canada, China, Israel).

Due to the high number of participants, some of the sessions were organized on two distinctive parts. The following topics were covered in this organizational system: “Networks in South-Eastern Europe: Politics, Trade, Culture (14th-17th Centuries)” (convenor: Ovidiu Cristea); “New Perspectives on Balkan Linguistics” (convenors: Cătălina Vătășescu, Vasilka Alexova, Mariyana Tsibranska-Kostova); “The Religious Rhetoric of Power in Byzantium and South-Eastern Europe” (convenors: Ivan Biliarsky, Andrei Timotin); “South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean” (convenor: Ioana Feodorov), “Biblical Apocrypha in South-Eastern Europe. Variation and Transmission from Antiquity to Modern Times” (convenors: Anissava Miltenova, Emanuela Timotin); “The Formation of South-East European

Nations” (convenors: Jolanta Sujecka, Ahmet Nuri Yurdusev, Bogdan Murgescu); “Merchants in the Balkans: Family and Geographical Solidarities, Networks and Commercial Techniques” (convenors: Cristian Luca, Salvatore Bottari); “Religious Minorities in South-Eastern Europe” (convenors: Cristina Feneşan, Aleksandra Twardowska); “Religious Dynamics between the Pontos Euxeinos and the Aegean Sea in Antiquity” (convenors: Vasilica Lungu, Adrian Robu).

As for the regular sessions, they referred to the following topics: “Empires’ Legacy in the Balkans: Romania and Bulgaria in the XXth Century” (convenors: Alexandre Kostov, Cristina Diac); “Translations of Patristic Literature in South-Eastern Europe” (convenors: Zamfira Mihail, Lora Taseva); “The Black Sea and Its Straits: a Permanency of South-East European History” (convenors: Sergiu Iosipescu, Ionel Cădea); “Georgia and South-Eastern Europe: Byzantine Heritage and Common Cultural Path” (convenor: Nino Kavtaria); “Devotion and Pious Donations to the Holy Places within the Ottoman Empire” (convenor: Radu G. Păun); “The Ottoman Conquest of the Balkans: Structural Change and Continuity” (convenor: Oliver J. Schmitt); “The Phanariot Literature” (convenors: Lia Brad Chisacof, Jacques Bouchard); “The Balkans in the Age of New Imperialism and beyond” (convenor: Vojislav Pavlović); “From Ani to Romania: History, Tradition and Iconography” (convenors: Karen Khachatryan, Anna Leyloyan-Yekmalayan); “Between Czar, Kaiser and Sultan: New Approaches to the Age of Revolution in the Lower Danube and the Black Sea Area” (convenor: Konrad Petrovsky); “On Rivers and Seas: Hydropolitical Conflict and Maritime Cooperation in South-East Europe” (convenors: Constantin Ardeleanu, Stelu Şerban); “Orthodoxy, from Empire to Church. Social Manifestations and Cultural Forms of Faith (convenor: Petre Guran); “Exit from the Great War: South-East European Societies from 1918 to 1923” (convenors: Florin Ţurcanu, Vojislav Pavlović, Daniel Vatchkov); “Conserving the Cultural and Artistic Heritage in South-Eastern Europe (convenors: Sabina Ispas, Tereza Sinigalia); “The Imagery of Eastern Christianity and Islam According to Western Travel Descriptions during the Second Half of the 16th Century” (convenors: Ionuţ-Alexandru Tudorie, Bogdan Tătaru-Cazaban); “The Ottoman Empire, the Balkans and the Eastern Mediterranean through the Eyes of Western Travelers” (convenor: Viorel Panaite); “The Border in the Balkans: Opening and Closing the Territories” (convenor: Guy Burgel); “Doctrines, Movements and Totalitarian Regimes in South-Eastern Europe in the 20th Century” (convenors: Mioara Anton, Georgi Engelhardt); “Everyday life in Communist Romania” (convenor: Mioara Anton); “The Afterlife of the Byzantine monuments in Post-Byzantine Times” (convenor: Elena Boeck); “The Printing Press in and for South-Eastern Europe” (convenor: Archim. Policarp Chiţulescu); “The Migration. Human and Political Condition in South-Eastern Europe” (convenors: Elena Siupiur, Konstantin Nikiforov); “Circulation of Goods, Circulation of People in South-Eastern Europe (17th-early 19th centuries)” (convenor: Constanţa Vintilă-Ghiţulescu); “Jews in Yugoslavia in the 20th Century” (convenor: Aleksandra Twardowska); “The European Union and the South-East European States” (convenors: Francesco Guida, Daniel Cain); “Perspectives on the Digitization of Documents in the South-East European Archives” (convenor: Şerban Marin); “Written Culture of the Peripheries from Middle Ages to Modern Times” (convenor: Paolo Odorico); “The

Byzantine Heritage in South-Eastern Europe in the Middle Ages” (convenors: Srdjan Pirivatrić, Andrei Timotin, Ernest Oberländer-Târnoveanu); “Between the Imperial Eye and the Local Gaze. Cartographies of South-Eastern Europe” (convenors: Marian Coman, Robert Born).

Under these circumstances, the variety of topics was impressive indeed, proving once again that the Balkans represents an inexhaustible source for research in the field of humanities, from Antiquity, through the Byzantine legacy and the post-Byzantine and Ottoman period, to the modern era and the days of the 20th century.

During the congress, the following keynote speakers presented papers on various topics, as follows (in chronological order): Andrei Pippidi (Institute for South-East European Studies, Bucharest), *Intellectual Networks in Pre-modern South-Eastern Europe*; Victor A. Friedman (University of Chicago) & Catherine Rudin (Wayne State College), *Double Determination in Balkan Slavic and Albanian*; Alexandre Kostov (Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), *L'héritage habsbourgeois et ottoman dans les Balkans: le cas des chemins de fer*; Oliver J. Schmitt (Austrian Academy of Sciences, Vienna), *The Ottoman conquest of the Balkans – theoretical models of interpretations*; Paul Magdalino (University of St Andrews), *The Religious Rhetoric of Byzantine Political Prophecy*; Bernard Heyberger (EHESS, Paris), *Pour une histoire connectée des chrétiens orientaux (XVIIe -XVIIIe siècles)*; Peter Mackridge (University of Oxford), *Enlightenment or entertainment? The intolerable lightness of Phanariot literature, 1750-1800*; Florin Țurcanu (Institut d'Études Sud-Est Européennes / Université de Bucarest), *Nicolae Iorga, l'impérialisme au début du XXe siècle et “le droit à la vie des petits États”*; Paschalis Kitromilides (National and Kapodistrian University in Athens), *Faith and the challenges of worldly power: what is left of Orthodoxy?*; Vojislav Pavlović (Institute for Balkan Studies, Belgrade), *The Quest for Peace in the Balkans 1918-1923*; Michael E. Stone (Hebrew University of Jerusalem), Edda Vardanyan (Matendaran Institute, Yerevan), *Pulling Beards and Injuring Knees: Jacob and the Angel*; Elena Boeck (DePaul University, Chicago), *Anomaly, Antiquity, Allegory: Justinian's Bronze Horseman*; Archim. Policarp Chițulescu (Bibliothèque du Saint Synode, Bucharest), *Livres imprimés en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles avec la contribution des Pays Roumains*; Maria Christina Chatziioannou (Institute of Historical Research of the National Hellenic Research Foundation, Athens), *Merchant Capitalism, Overland and Maritime Trade (18th-19th centuries)*; Jolanta Sujecka (University of Warsaw), *Markers of Identity in the Slavia Orthodoxa Realm: Dositej Obradović and His Identity Construction between Influence of Europe, and the Balkans*; Elena Siupiur (Institut d'Études Sud-Est Européennes, Bucharest), *La migration. Condition humaine et politique dans le Sud-Est européen*; François de Polignac (École Pratique des Hautes Études, Paris), *Divinités des passages: étude comparée des détroits de Mer Noire et de Méditerranée*; Paolo Odorico (EHESS, Paris), *Commonwealth athonite? Une question de périphéries*; Srdjan Pirivatrić (Institute for Byzantine Studies, Belgrade), *The Byzantine Emperor and the Byzantine Heritage in South-Eastern Europe in the Middle Ages. Remarks on certain aspects of the imperial policy*

The very fact that the National Archives were inserted among the partners is a proof that it is regarded as being among the main scientific institutions, thus being recognized as occupying a particular place on the scientific map of Romania. Actually, the main siege of the institution (still functional during the congress), that is the building located in Regina Elisabeta Blvd. and regarded as historical monument, was one of the three locations of the whole event, along with the University of Bucharest (Faculty of Law Studies) and the Library of the Holy Synod.

Moreover, by organizing one of the sessions, the National Archives of Romania were directly involved in the organization of the event. Under the title of “Perspectives on the Digitization of Documents in the South-East European Archives“, the session had Șerban Marin as convenor and was chaired by Rafael-Dorian Chelaru (former dean of the Faculty of Archival Studies) and Șerban Marin. Despite the fact that two of the papers scheduled to be presented were not held, it gathered the following papers: “«The Image of a Document is Not Enough». Some Considerations on Archival Documents Digitization for Online Access” (Bogdan-Florin Popovici, National Archives of Romania, Brașov), “The Rights of the National Archives of Romania over the Documents in Preservation and their Impact over the Digitization Projects” (Mădălina-Diana Rușanu-Radu, National Archives of Romania, Bucharest), “Monumentalized Endowment Documents: How to Process Data Preserved in Form of Inscriptions and Mural Paintings?” (Anna Adashinskaya, Central European University, Budapest / Al Quds Bard College), “*Diplomatarium Serbicum Digitale*: A Virtual Archive of Serbian Medieval Documents” (Nebojša Porčić (University of Belgrade, Faculty of Philosophy), “The Slovenian Population Censuses 1830-1935” (Neja Blaj Hribar, Institute of Contemporary History, Ljubljana). According to custom, they were followed by questions and discussions expressed, beside the lecturers and moderators, by persons in public (Codruța Mihailovici from Romania, Emir Filipović from Bosnia-Herzegovina, Srdjan Pirivatrić from Serbia, and so on).

As an event considered to such a high importance, the congress represented the opportunity for various related activities, such as book presentations, book fairs, exhibitions, round tables, the free admission of the participants and guided tours to different museums in Bucharest, musical program, excursions to the monasteries in Northern Bucovina and Oltenia, and so on.

Among them, it was the book entitled *Constantin Basarab Brâncoveanu. Portrait of a ruler and retrospective of an era (1654-1688)* in two volumes, edited by Claudiu-Victor Turcitu, representing the National Archives, which was presented in the aula of the Library of the Romanian Academy (“Ion Heliade-Rădulescu” hall). It resulted a round table that enjoyed the speeches delivered by Cristian Anița (the director of the National Archives), Paschalis Kitromilides, Andrei Pippidi, Paolo Odorico, George Lazăr and the editor.

Șerban Marin

“Femei celebre ale României Întregite”

Muzeul județean “Ștefan cel Mare” din Vaslui și Consiliul Județean Vaslui au organizat Simpozionul științific “Femei celebre ale României Întregite”, în zilele de 8 și 9 martie 2019. Acest simpozion a fost înscris în programul “Centenarul Marii Uniri - 2019” al Ministerului Culturii și Identității Naționale.

De Ziua Femeii, organizatorii au propus desfășurarea unei dezbateri despre modele feminine autentice, care și-au pus amprenta asupra istoriei României. A fost vorba de o discuție asupra personalităților feminine istorice, care au schimbat destinul național prin aportul adus la construirea României Mari, cât și despre cele deschizătoare de drumuri în diverse domenii: științifice, artistice și culturale, care ne-au format identitatea și au făcut România cunoscută în lume.

O mică parte dintre aceste femei remarcabile a rămas în istoria scrisă, cea mai mare parte fiind dată uitării. Pentru aducerea lor în actualitate, organizatorii au invitat istorici și cercetători proveniți din diverse instituții ale țării: Facultatea de Istorie a Universității București, Universitatea de Petrol și Gaze din Ploiești, Arhivele Naționale ale României, Institutul Național al Patrimoniului, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, Fundația “Mareșal Alexandru Averescu” din Buzău,

Asociația Militarilor Veterani și Veteranilor cu Dizabilități, Muzeul Național de Istorie a României, Muzeul Viticulturii și Pomiculturii din Golești, Muzeul Național Tehnic “Prof. Ing. Dimitrie Leonida”, Muzeul Județean Gorj “Alexandru Ștefulescu”, Muzeul Municipal Câmpulung, Muzeul Județean “Ștefan cel Mare” din Vaslui.

Sesiunea a început vineri, 8 martie 2019, la ora 10, în Sala “Ștefan cel Mare” a Consiliului Județean Vaslui, când Ramona Maria Mocanu, directorul Muzeului Județean “Ștefan cel Mare” din Vaslui, a rostit cuvântul de deschidere și a urat bun venit participanților la simpozionul “Femei celebre ale României Întregite”. Apoi, au rostit alocuțiuni: Dumitru Buzatu, președintele Consiliului Județean Vaslui, juristul Eduard Andrei Popica, prefectul Județului Vaslui, Vasile Pavăl, primarul Municipiului Vaslui.

Sesiunea științifică a fost deschisă de Adina Berciu-Drăghicescu, care a susținut comunicarea: *Eroine ale României Mari: Ana Elisabeta Brâncoveanu (contesă de Noailles), Marta Trancu-Rainer, Hortensia Papadat-Bengescu, Elena Văcărescu, Olga Văitoianu*. A luat apoi cuvântul Sorin Cristescu, reprezentând Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, care a prezentat *Testamentul secret al Reginei Maria*. Olimpia Andrei, muzeograf la Muzeul Național Tehnic “Prof. Ing. Dimitrie Leonida”, a vorbit despre *Surorile Leonida – cinci destine fabuloase*. Cristina Boțoghină de la Muzeul Viticulturii și Pomiculturii din Golești a prezentat cu numeroase proiecții viața și realizările artistei *Cecilia Cuțescu Storc – 150 de ani de la naștere*. Comandorul Jănel Tănase și elevele colaboratoare, Ana Maria Iartum, Narcisa Pintilei, Ioana Cristina Dumitraș de la Academia Forțelor Aeriene, au prezentat un film și informații despre *Eroinele văzduhului românesc* (Elena Caragiani, Marioara Drăgescu, Smaranda Brăescu). În context, Mircea Tănase, din partea Fundației “Mareșal Alexandru Averescu” din Buzău, a completat tabloul vorbind despre *Smaranda Brăescu – de la performanță la suferință*.

După o pauză, sesiunea de comunicări a continuat cu Cristina Păiușan-Nuică, de la Muzeul Național de Istorie a României, care a prezentat proiecții cu poze și documente păstrate de acest muzeu, referitoare la *Collete Lahovari-Plagino, Elena și Ana Furnică – eroine ale Marelui Război*. Anemari Monica Negru, consilier superior la Arhivele Naționale ale României, a prezentat studiul *Alexandrina Gr. Cantacuzino – mentorul mișcării feministe interbelice*. Prin proiectarea de documente și fotografii originale, păstrate la Arhivele Naționale, au fost descrise inițiativele și numeroasele realizări sociale, educative, culturale, naționale și internaționale, din anii interbelici, ale Principesei Alexandrina Gr. Cantacuzino. Ioana Petrescu, din partea Institutului Național al Patrimoniului, a vorbit și a comentat imagini despre *Acum 100 de ani își începea cariera de arhitect Virginia Andreescu Haret*. Prima zi a simpozionului a fost închisă de lt. colonel (r) Cornelia Prioteasa, de la Asociația Militarilor Veterani și Veteranilor cu Dizabilități, cu comunicarea *Dr. Elsie Inglis și Spitalele Femeilor Scoțiene (Scottish Women's Hospitals – SWH) pe frontului românesc în vremea Marelui Război*.

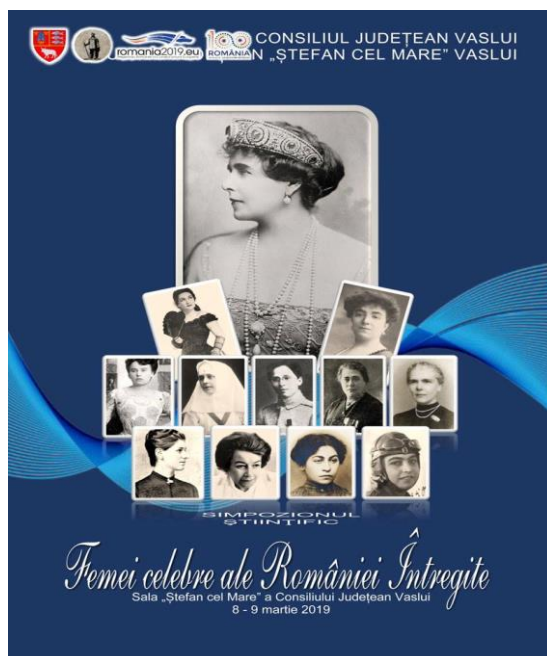
După închiderea lucrărilor din prima zi a sesiunii științifice, organizatorii au invitat participanții la vizitarea Mănăstirii Florești, aflată în apropierea orașului Vaslui, iar seara la cina festivă de la Hotelul “La Livadă”.

A doua zi, sâmbătă, 9 martie 2019, dimineata, participanții au fost invitați la vizitarea expozițiilor permanente ale Muzeului Județean “Ștefan cel Mare” din Vaslui, muzeografii oferind numeroase informații referitoare la organizarea și exponatele valoroase ale muzeului. La ora 10., Adina Berciu Drăghicescu a moderat prezentările de carte selectate în cadrul acestui simpozion, începând cu lucrarea *Eroinele României Mari. Destine din linia întâi*, apărută la Editura Muzeul Literaturii Române, București, 2018. A urmat Anemari Monica Negru, editorul lucrărilor *Alexandrina Cantacuzino și mișcarea feministă din anii interbelici*, vol. I și *Din istoria Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române*, apărute la Editura Cetatea de Scaun, din Târgoviște, în anii 2015 și 2016. Cornelia Prioteasa și-a prezentat lucrarea *Femei în uniformă pe frontul din Dobrogea în vremea marelui război, Dr. Elsie Inglis și Spitalele Femeilor Scoțiene (Scotiss Women's Hospitals – SWH)*, publicată la Editura Bibliostar în 2018. Cercetătoarea Cristina Păiușan-Nuică a vorbit despre volumul *100 de români care au făcut istorie*, Seria Centenar, Muzeul de Istorie a României, 2018, la care a lucrat alături de Oana Ilie, Alexandra Mărășoiu, Andreea Ștefan și Nicoleta König, iar istoricul Sorin Cristescu despre ultimele sale publicații referitoare la Regina Maria: *Regina Maria. Însemnări din ultima parte a vieții, martie 1937-iulie 1938*, Editura Corint, 2018, respectiv *Queen Marie of Romania. Confessions February 1914-March 1927*, Editura Tritonic, 2018.

A doua zi a sesiunii de comunicări științifice a fost deschisă de senatoarea Gabriela Crețu, de la Parlamentul României, care a vorbit despre personalitatea *Floricăi Bagdasar*, prima femeie ministru din România, la Ministerului Sănătății, în anii 1946-1948. Apoi a luat cuvântul Camelia Călin, de la Muzeul Viticulturii și Pomiculturii din Golești, care a prezentat studiul *Paulina Cruceanu – un vis, o luptă, un destin*. Lucrarea Elenei Cojuhari, de la Biblioteca Națională a României, *Margareta Miller-Verghy – o exponenta strălucită a elitei interbelice românești*, a fost prezentată de Anemari Monica Negru, în contextul lipsei autoarei din motive medicale. A fost comentată o proiecție video, care a ilustrat viața și opera scriitoarei, profesoarei, feministei Mărgărita Miller Verghy, prima traducătoare a lucrărilor Reginei Maria în limba română, autoarea primului roman polițist scris de o femeie în 1946, în România, la 82 de ani: *Prințesa în crinolină*. Sesiunea a continuat cu expunerea lui Gavril Preda, reprezentând Universitatea de Petrol și Gaze din Ploiești, *Memoriile Elenei Alistar despre unirea Basarabiei cu România*. Sanda Safta, de la Muzeul Municipal Câmpulung, a susținut o documentată și completă comunicare despre *Viața și activitatea primei femei doctor în drept din lume – musceleanca Sarmiza Bilcescu Alimănișteanu**. Cercetătoarea a prezentat – și cu ajutor unor imagini – numeroase

* Față de titlul acestei comunicări, Colegiul de redacție al “Revistei Arhivelor. Archives Review” își exprimă, prin vocea redactorului-șef, rezervele față de titulatura de “prima femeie doctor în drept din lume”, în pofida faptului că s-a constatat că această tentă de protocronism a atins și postul “Radio România Cultural”, sub semnătura lui Răzvan Moceanu (<https://www.radoromaniacultural.ro/sectioni-articole/istorie-filozofie-psihologie/portret-sarmiza-bilcescu-prima-femeie-avocat-din-europa-si-prima-din-lume-cu-un-doctorat-in-drept-id5660.html>), articol datat în 27 aprilie 2020. Încercând să preîntâmpinăm astfel de derapaje protocroniste, facem precizarea că, în conformitate cu o

aspecte din viața și activitatea Sarmizei Bilcescu, inclusiv vestigiile care s-au păstrat până în zilele noastre. Alin Spânu, de la Facultatea de Istorie a Universității București, a susținut comunicarea *O stea roșie la Începutul comunismului românesc: Ana Pauker*. Ana Pauker a rămas în istorie ca una din fondatoarele comunismului în România, dar și prima femeie ministru de Externe și vicepremier (1947) din țara noastră și din lume. Lipsind trei dintre referenții înscriși cu comunicări în această zi, sesiunea a fost închisă de Ramona Maria Mocanu, directoarea Muzeului Județean “Ștefan cel Mare” din Vaslui, care a prezentat comunicarea *Luiza Zavloschi, prima femeie primar din România*. De asemenea, Ramona Maria Mocanu, în calitate de organizatoare a acestui simpozion, a mulțumit cercetătorilor pentru interesantele și valoroasele lor comunicări – care urmează să fie publicate de organizatorii sesiunii –și a promis că încearcă să organizeze în fiecare an această sesiune de istorie a femeilor la Vaslui, de *Ziua Femeii*, 8 martie.

Monica Negru

documentare nu neapărat de largă amploare, rezultă că prima femeie doctor în drept la nivel mondial a purtat numele de Elena Lucrezia Cornaro Piscopia (1646-1684), devenită încă din 1678 (așadar, cu peste 200 de ani anterior Sarmizei Bilcescu) *Magistra et Doctrix* la Universitatea din Padova. Firește, acest detaliu nu știrbește cu nimic activitatea și titulatura de doctor a Sarmizei Bilcescu.

“190 de ani de presă în spațiul de limbă română (1829-2019)”, al XII-lea congres de Istorie a presei românești la Iași

Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași și Asociația Română de Istorie a Presei (ARIP) au organizat în 12-13 aprilie 2019, în parteneriat cu Primăria Municipiului Iași, Biblioteca Centrală Universitară “Mihai Eminescu”, Muzeul Național al Literaturii Române din Iași, Palatul Culturii din Iași, Complexul Muzeal Național “Moldova”, al XII-lea congres de Istorie a presei, cu tema “190 de ani de presă în spațiul de limbă română (1829-2019)”.

Președintele Comitetului de organizare a fost Gheorghe-Ilie Fârte, iar secretar Daniel-Rareș Obadă de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

Consiliul științific al congresului a fost format din: Gheorghe Iacob și Laurențiu Șoitu și Gheorghe-Ilie Fârte de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Cătălin Negoită de la Universitatea “Dunărea de Jos” din Galați, președintele Asociației Române de Istorie a Presei, Ilie Rad și Carmen Țăgșorean de la Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Marian Petcu de la Universitatea din București, Marius Ioan Grec de la Universitatea de Vest “Vasile Goldiș” din Arad, Ion Zainea de la Universitatea din Oradea, Silvia Grossu de la Universitatea de Stat din Moldova, Ioan David, directorul Filialei Timișoara a Bibliotecii Academiei Române, Aurelia Lăpușan de la Universitatea “Ovidius” din Constanța, Gabriela Rusu-Păsărin de la Universitatea din Craiova, Răduț Bîlbîie, din partea Ministerului Educației Naționale, Vasile Ilinca de la Universitatea “Ștefan cel Mare” din Suceava.

Vineri, 12 aprilie 2019, în Aula Magna “Mihai Eminescu” a Universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, a avut loc înregistrarea participanților și deschiderea oficială a lucrărilor congresului. Moderatorul, Ioan-Alexandru Grădinaru, a ținut o cuvântare de bun venit și a prezentat programul congresului, apoi a dat cuvântul altor personalități care au contribuit la organizarea acestui eveniment: Lucia Cipor, prorector la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Daniel Șandru din partea Primăriei Municipiului Iași, Conțiu-Tiberiu Șoitu, decanul Facultății de Filosofie și Științe Social-Politice, Cătălin Negoită, președintele Asociației Române de Istorie a Presei, Gheorghe-Ilie Fârte, președintele Comitetului de organizare.

A urmat înmânarea unor diplome și premii pentru eforturile îndelungate depuse în organizarea congresului de către Alexandru Zub, Laurențiu Șoitu, Gheorghe-Ilie Fârte, Daniel Condurache, Rareș Obadă.

După o pauză, declarații de presă, sesiunea plenară a congresului a continuat cu discursurile invitaților speciali, începând cu Alexandru Zub, care a vorbit despre *Presa românească și discursul regenerativ în epoca modernă*. Laurențiu Șoitu a început cu un *laudatio* la adresa scriitorului Liviu Antonesei, apoi a prezentat video, sistematic și argumentat *Retorica audiovizuală. Reguli uitate*. La rândul său, Daniel Condurache a vorbit *Despre cum a devenit presa (studentească) istorie*.

Apoi, a avut loc un mini-concert de muzică veche românească, susținut de ansamblul vocal-instrumental *Floralia* al Universității Naționale de Arte “George Enescu” din Iași, dirijat de Irina Zamfira Dănilă. Acest ansamblu a fost organizat în cadrul Specializării Muzică Religioasă din cadrul Facultății de Interpretare,

Compoziție și Studii Muzicale Teoretice a Universității Naționale de Arte “George Enescu” din Iași.

Pe holul Universității a fost între timp organizat un salon de carte, fiind expuse diferite lucrări, reviste, ziare ale localnicilor și participanților la congres.

Între orele 15 și 18,30 s-au desfășurat lucrările congresului în paneluri (P1-P6), s-au formulat concluzii și au avut loc discuții pe secțiuni, iar seara participanții au fost invitați la o cină festivă în Sala Mare a Primăriei Iași.

Panelul 1 a avut ca temă: *Începuturile presei românești. Diversificarea presei* și s-a desfășurat la Muzeul Universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, moderatorii fiind Aurelia Lăpușan, Ioan-Alexandru Grădinaru, iar secretar Georgiana Curcă.

În acest panel s-au înscris cu interesante lucrări următorii cercetători: Beatrice Bitere Sandu și Radu Adrian Moraru, de la Biblioteca Județeană “Gheorghe Asachi” din Iași/ Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară “Ion Ionescu de la Brad” din Iași (“Unele considerații privind evoluția presei agricole din România, pe parcursul unui secol după *Albina Românească*”), Elena Chiaburu, de la Facultatea de Economie și Administrarea Afacerilor – Biblioteca, din cadrul Universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași [*Jurnal de agricultură* (Iași, 1857-1859) – o publicație rarisimă], Lucian Ciupei, de la Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca [*Rolul gazetei Ilustratiunea. Jurnal universal* (1860), în debutul presei ilustrate din Principatele Unite], Daniela Ștefania Curelea, de la Societatea de Științe Istorice din România, Filiala Sibiu (“Considerații cu privire la cunoașterea presei culturale din Despărțămintele transilvane ale Asociațiunii între 1923-1948”), Ioan David, de la Institutul de Studii Banatice “Titu Maiorescu” al Academiei Române, Filiala Timișoara, (*Priculiciul*: 145 de ani de presă românească la Timișoara), Ioan-Alexandru Grădinaru, de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași (“Șahul în presa românească din secolul al XIX-lea: repere semnificative”), Ioan Laza, de la Universitatea din Oradea, (*Rânduri* – prima revistă apărută într-un sat în Bihor), Aurelia Lăpușan, de la Centrul Cultural “Teodor Burada” din Constanța (*Farul Constanței* – o perspectivă jurnalistică asupra primilor ani de viață românească în Dobrogea. Studiu monografic), Mihai Marinache, de la Seminarul Teologic Ortodox “Sfântul Ioan Casian” din Tulcea, [*Steaua Dobrogei* (1879-1891), Tulcea – fondatoare a presei românești din Dobrogea], Mariana Dorina Măgărin, de la Biblioteca Centrală Universitară “Eugen Todoran” din Timișoara, (“Schită de istorie a presei literare din Banat din 1918 până la 1947”), Mihaela Mocanu, de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, (“Avatarurile discursului jurnalist românesc în secolul al XIX-lea”), Elena Ploșniță, de la Muzeul Național de Istorie a Moldovei din Chișinău, (“Presa de muzeografie din Basarabia epocii moderne. Idei și realizări”).

Panelul 2, intitulat *Proiecte editoriale. Presa audiovizuală*, s-a desfășurat în Sala B 251, Corpul B al Universității “Alexandru Ioan Cuza”, moderatorii fiind Camelia Grădinaru și Daniel-Rareș Obadă, iar secretar Diana Pricop.

Participanții la acest panel și lucrările lor au fost: Odette Arhip și Cristina Arhip, de la Universitatea Ecologică din București și UMF Iași, (“Revista *Furnica* – aspecte grafice și umoristice”), Ileana Mihaela Becherescu (Boldoșor), de la Universitatea din Craiova, (“Importanța mijloacelor de comunicare în masă în viața bisericii. Presa audiovizuală religioasă”), Mădălina Căpraru, de la Universitatea

“Alexandru Ioan Cuza” din Iași, (“Elemente de capital cultural tradițional în domeniul publicitar”), Sorin Colesniuc și Delia Roxana Cornea, de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, (“Preocupări de revigorare a unor tradiții publicistice dobrogene – Revista *Analele Dobrogei* ieri și astăzi”), Ștefania Coșuleanu, de la Centrul de Presă Basilica al Patriarhiei Române și Ziarul *Lumina* [“Filmul documentar la Trinitas TV (2008-2018)”], Daniela Florian, de la Editura David Press Print din Timișoara, [“Proiecte ziaristice în Banat (1793-1860)”], Petru Frăsilă, de la TeleMoldova Plus, (“Constituirea presei libere: resurse și provocări”), Camelia Grădinaru, de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” (“Reclame vechi românești prin filtrul nostalgiei media: recuperări contemporane”), Dinu-Ioan Nicula (“Uniunea Cineaștilor din România, Începuturile presei cinematografice românești”), Daniel-Rareș Obadă, de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” (“O scurtă istorie a măsurării audienței radio în România”), Mihaela-Gabriela Păun, cercetător independent (“Presă bălșeană – debut și perspective”), Angela Precup, de la TVR Târgu-Mureș, (“Începuturile jurnalismului radiofonic mureșean – Radio Târgu-Mureș”) și Gabriela Rusu-Păsărin, de la Societatea Română de Radiodifuziune (“EU aleg România – un proiect multimedia Radio România Regional cu efect prin modelul stocării duale”).

Panelul 3, având titulatura *Jurnaliști și scriitori reprezentativi în presa începuturilor*, s-a desfășurat în Sala “B. P. Hasdeu” a Bibliotecii Centrale Universitare “Mihai Eminescu” din Iași, având ca moderatori pe Viorica Păuș și Lucian Vasiliu, iar ca secretar pe Andreea Popescu.

În acest panel au fost înscriși 15 cercetători, din care au lipsit doi, ceilalți care au susținut comunicări fiind: Florin Ardelean, de la Universitatea din Oradea, cu lucrarea “Iosif Vulcan și *Aurora Română* (1863-1865)”, Dinu Bălan, de la Universitatea “Ștefan cel Mare” din Suceava [“Presă, politică și ideologie în anii neutralității. Colaborarea lui M. Theodorian-Carada la ziarul conservator *Steagul* (1915-1916)”], Zamfir Bălan, de la Muzeul Național al Literaturii Române din București (“Panait Istrati: un deceniu de jurnalism la *România muncitoare*”), Iulian Bitoleanu, de la Colegiul Național “Anastasescu”, din Roșiorii de Vede, (“Eminescu și canonul jurnalistic”).

Nicolae Dascălu, directorul publicațiilor *Lumina* ale Patriarhiei Române, a susținut o descriere foarte documentată și argumentată, în cadrul studiului “Dionisie Romano și începuturile ziaristicii bisericești în limba română”. De asemenea, publicistul Viorel Frîncu, din partea Uniunii Ziariștilor Profesioniști din Buzău, a avut o prezentare convingătoare a lucrării “C. C. Datculescu – fondator al publicației *Gazeta Săteanului*, prima «revistă ilustrată enciclopedică» din Regatul României”. Impresionante și argumentate prezentări au susținut și Carmen Ionescu, de la Agenția de presă Rador și Radio România (“Leon Pogon – primul jurnalist de agenție de presă din România”), Valentin Mik, de la Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca și Centrul “In medias res” din Serbia (“Perioada postbelică și anii de avânt ai jurnalismului românesc din Iugoslavia”).

Subsemnata am prezentat studiul “Adela Xenopol și Aida Vrioni – primele jurnaliste profesionale din România”. Pe baza surselor istorice descoperite la Arhivele Naționale și Biblioteca Academiei Române (revista lunară *Dochia*, 1896-1898, *Viitorul româncelor*, 1912-1916; revista *Scriitoarelor Române*, 1925-1928, respectiv

Revista Scriitoarelor si Scriitorilor Români, 1929-1943), am reconstituit activitatea jurnalistică a Adelei Xenopol (1861-1939), care a debutat cu versuri în publicația suceveană *Revista politică* (1886), a condus și revistele *Românca* (Iași, 1905-1906), *Viitorul româncelor* (București, 1912-1916). La rândul său, Aida Vrioni (1880-1954) a debutat în publicistică în 1898 în revista literară *Carmen* din București. În perioada 1898-1904 a colaborat cu articole și lucrări literare la mai toate ziarele și revistele, care oficiau în vremea aceea în București. În 1904, Constantin Mille a chemat-o la București, oferindu-i un post de redactor permanent, salariat, la “Adevărul”, devenind astfel prima femeie ziarist- profesionist din România. A urmat o perioadă de intensă activitate gazetărească, la “Adevărul”, “Dimineața”, “Țara”. A publicat cronica feminină, artistică, juridică, interviuri, reportaje, anchete. La 19 februarie 1925, a fondat, alături de Adela Xenopol, “Societatea Scriitoarelor Romane”, devenind, după aceea, redactor al acesteia. La aceasta au colaborat autoare consacrate: Hortensia Papadat-Bengescu, Claudia Millian, Agatha Grigorescu, Alice Gabrielescu, Sanda Movilă, Maria Cunțan, dar și Tudor Arghezi, Ion Minulescu, Mateiu Caragiale, Camil Petrescu și G. Bacovia.

Maria Pariza, de la Universitatea “Ovidius” din Constanța, a susținut comunicarea “Contribuțiile unor personalități de sorginte aromână – la începuturile vieții publicistice românești”, Viorica Păuș, de la Universitatea din București, “Contribuția lui Ulysse de Marsillac la conturarea identității naționale a românilor în jurnalul *La Voix de la Roumanie*”, Elena Pintilei, de la Universitatea “Ștefan cel Mare” din Suceava, “Ion G. Sbiera și începuturile presei literare din Bucovina (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX)”, Virginia Popovici și Marioara Sfera de la Universitatea din Novi Sad, Serbia, “Folclorul în publicațiile periodice din Banatul sârbesc”, Olga Untila Kaplan, de la Universitatea Medipol din Istanbul, Turcia, “*Lumina* – revista populară a românilor din Imperiul Otoman (1903-1908): o încercare de a creiona profilul etnopsihologic aromânesc sub stăpânirea turcilor” și Lucian Vasiliu, reprezentând Editura Junimea și Revista *Scriptor*, “Limba română între presă și compresă”.

Panelul 4, intitulat *Relațiile presă-Putere în spațiul românesc. Controlul publicațiilor*, s-a desfășurat la Centrul de Învățare al Universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, moderatorii fiind Ștefania Bejan și Marian Petcu, iar secretar Sânziana Perju.

Referenții și comunicările lor din acest panel au fost: Petronela-Carmen Bădură (Vitcu), de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza”, “Revistele de biblioteconomie în perioada comunistă – model de materializare a cenzurii cărții. Studiu de caz: *Călăuza bibliotecarului*”, Ștefania Bejan, de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza”, “Cețurile dese ale presei românești post-decembriste”, Delia Roxana Cornea, de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, “Ecouri ale presei românești de exil: revista B. I. R. E. și lupta anticomunistă oglindită în paginile sale”, Adrian Deheleanu, de la Muzeul Național al Banatului din Timișoara, “Relația presă-putere reflectată în revista literară timișoreană *Orizont* în anul 1970”, Gelu Hossu, de la Asociația “Cardinal Iuliu Hossu”, “Relația presă-Putere: cazul revistei *Steaua*”, Alina Ilinca și Liviu-Marius Bejenaru, de la Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, “«Ce trebuie și ce nu trebuie să știe poporul»: cenzura

și controlul informațiilor în România comunistă”, Beăta Ménesi și Ion Zainea, de la Universitatea din Oradea, “Presa și publicațiile ieșene în anii regimului communist. Perioada colectivelor de cenzură (1949-1977)”, Bogdan Neculau, de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza”, “Educația prin mass-media. Provocări contemporane”, Silviu-Constantin Nedelcu, de la Biblioteca Academiei Române, “Fondul «Special» al Bibliotecii Academiei Române (1959-1989). Studiu de caz: publicațiile periodice”, Oana Ometa, de la Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, “Genurile jurnaliste în memoria ziariștilor care au activat în presa comunistă”, Adrian Păcurar și Lia Lucia Epure, de la Universitatea de Vest “Vasile Goldiș” din Arad, “Libertate și responsabilitate jurnalistică. Forme discrete ale cenzurii în presa românească de astăzi”, Marian Petcu, de la Universitatea din București, “Presa partidelor politice din România – schiță istorică”, Liviu-Iulian Roman, de la Școala Gimnazială Păunești, jud. Vrancea, “Cenzura presei din Moldova în etapa premergătoare Unirii Principatelor (1855-1858)”, Enache Tușa, de la Universitatea “Ovidius” din Constanța, “Relația dintre puterea politică și presă în contextul stărilor excepționale instituite după 1919”, Carmen Ungur-Brehoi, de la International School of Oradea, “*Contemporanul* și cenzura comunistă (1965-1977)”.

Panelul 5, *Presa minorităților naționale în anii începuturilor. Modele culturale în evoluția presei*, desfășurată în Sala de Consiliu a Facultății de Filosofie și Științe Social-Politice, corpul A al UAIC, a avut ca moderatori pe Silvia Grossu, Cătălin Negoită și Florea Ioncioaia, iar ca secretar pe Adina Crețu.

Cei 11 autori din acest panel au fost: Traian Brătianu, de la Universitatea “Andrei Șaguna” din Constanța, “Presa dobrogeană a minorităților etnice”, Anarela Chiș și Florin Vasiloni Trandafir, de la Universitatea din Oradea/ și Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, “*Foaia românească*, apărătoare a identității naționale a românilor din Ungaria”, Vasile Ciobanu, de la Institutul de Cercetări Socio-Umane din Sibiu al Academiei Române, “Începuturile presei săsești din Transilvania”, Silvia Grossu, de la Universitatea de Stat din Moldova (Chișinău), “Presa minorităților etnice din Basarabia după unire – repere de legitimare identitară (1918-1940)”, Florea Ioncioaia, de la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza”, “Moartea citește ziarul: necrologul ca demers jurnalistic”, Mircea Măran, de la Colegiul pentru Educatori “Mihailo Palov” din Vârșet, Serbia, “De la *Opinca* la *Biruința*: publicații românești în Iugoslavia interbelică”, Cătălin Negoită, de la Universitatea “Dunărea de Jos” din Galați, “*Haikvah*, o revistă a comunității israelite din Galați”, Ștefan Petrescu, de la Institutul de Studii Sud-Est Europene din București, “Primele ziare grecești în Principatele Dunărene”, Gabriela Rusu-Păsărin, de la Universitatea din Craiova, “*Arhivele Olteniei* – spațiu revuistic de orientare spre valori culturale fundamentale”, Lidia Trăușan-Matu, de la Universitatea din București, “Istoria a două gazete din Valahia la mijlocul veacului al XIX-lea: *Isis sau Natura* și *Israelitul Român*”, Carmen Țărgșorean, de la Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, “Presa evreiască din Moldova până la al Doilea Război Mondial în oglinda timpului”.

Panelul 6, *Iașul cultural. Presa militară și presa religioasă*, a avut loc în Sala D1, corpul D al Universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, moderatori fiind Ilie Rad și Gheorghe-Ilie Fărte, iar secretar Ștefania Ureche.

La acest panel, au prezentat studii cercetătorii: Răduț Marian Bîlbîie, de la Ministerul Educației Naționale, “Interviul. Istoria unui gen publicistic”, Dragoș Lucian Curelea, reprezentând Societatea de Științe Istorice din România, filiala Sibiu, “Bibliotecă, școală și presă românească: factori de formare cultural-națională la voluntarii Legiunii Române de Vânători Transilvăneni și Bucovineni din Siberia (1919-1920)”, Iulian Cătălin Dănilă, de la Universitatea “Apollonia” din Iași, “Revista *Însemnări ieșene* și rolul ei în cultura națională”, Andrei Emilciuc, de la Institutul de Istorie din Chișinău, Republica Moldova, “Chestiunea Transilvaniei și Basarabiei reflectată în presa militară rusă din anii Primului Război Mondial”, Gheorghe-Ilie Fârte, “Mediatizarea lumii catolice în ziarul conservator ieșean *Opinia* (1897-1914)”, Vasile Ilincan, de la Universitatea “Ștefan cel Mare” din Suceava, “Mihai Eminescu – ziarist la *Curierul de Iași*”, Lăcrimioara Manea, de la Institutul de Cercetări Eco-Muzeale “Gavrila Simion” din Tulcea, “*Steaua Dunării* – primul ziar ieșean unionist. Ecouri înainte și după unirea Principatelor Române”, Dumitru Preda, de la Ministerul Afacerilor Externe, “Presa militară în serviciul cauzei naționale (1859-1878)”, Ilie Rad, de la Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, “De la bicentenarul unității culturale a românilor la centenarul unității lor politice (1918)”, Constantin Scurtu, de la Muzeul Militar Național “Regele Ferdinand I”, filiala Constanța, “Presa despre participarea trupelor dobrogene la apărarea Basarabiei (1918-1919)”, Camelia Stumbea, de la Biblioteca Centrală Universitară “Mihai Eminescu” din Iași, “Anatomia unei gazete: *Albina* lui Asachi” și Aurel Florin Țușcanu, de la Arhiepiscopia Romanului și Bacăului, “Considerații asupra revistei eparhiale *Cronica Romanului* (1925-1949)”.

În a doua zi a congresului, 13 aprilie 2019, în Aula Bibliotecii Centrale Universitare “Mihai Eminescu” din Iași, a avut loc lansarea lucrării *Enciclopedia cenzurii din Romania*, apoi s-au prezentat în plen concluziile privind lucrările celui de-al XII-lea Congres Internațional de Istorie a Presei. Totodată, s-a desfășurat adunarea generală a Asociației Române de Istorie a Presei (ARIP).

Apoi a avut loc o depunere de coroane la statuia lui Gheorghe Asachi, vizită la Palatul Culturii și la expoziția “Arcade Literar-Istorice. Presa literar-culturală a secolelor XIX-XX” (Locația: Muzeul “Mihai Eminescu” din Iași, Parcul Copou).

Participanții la cel de-al XII-lea Congres de Istorie a Presei au fost rugați să trimită varianta text finală a comunicării până în septembrie 2019, comunicările urmând a fi publicate într-un volum colectiv la Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

Monica Negru

Sesiunea Științifică Internațională *PONTICA 2019*, Secția Modernă-Contemporană

În perioada 2-4 octombrie 2019, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, cu sprijinul Consiliului Județean Constanța, a organizat sesiunea științifică internațională *PONTICA*, ediția 52: “Istorie și arheologie în spațiul vest-pontic”.

Miercuri, 2 octombrie 2019, la ora 11, în Aula “Adrian Rădulescu”, a avut loc deschiderea oficială a Sesiunii Științifice internaționale *Pontica 2019*, prin cuvântarea lui Sorin Marcel Colesniuc, directorul general al Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța: “140 de ani de la înființarea primului muzeu constănțean”. Apoi, Dan Octavian Paul a vorbit despre “Câteva evenimente de referință de la conferința generală ICOM, Kyoto, 2019”.

După alocuțiunile oficiale, a avut loc lansarea volumelor: *Tristele și Ponticele* de Publius Ovidius Naso și *O Dobroge, o Dunăre și două conferințe de pace. Documente – ambasador Vasile Stoica*, având ca autor pe Robert Stănciugel. De asemenea, gazdele au organizat vernisajele expozițiilor: *140 de ani de la prima colecție tomitană de antichități și Cucuteni – o civilizație preistorică redescoperită*.

Comunicările au fost grupate în următoarele secțiuni: *Pre-Protoistorie, Greco-Romană, Medievală, Modernă-Contemporană, Numismatică*. Secțiunea *Modernă-Contemporană* și-a desfășurat lucrările în Sala 4 (“*Colecții*”), cu începere de miercuri, 2 octombrie, orele 16. În condițiile lipsei sau a întârzierii unor referenți, au fost făcute schimbări în program, inclusiv în rândul moderatorilor, primii desemnați fiind Alina Felea, conferențiar cercetător la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, și Alexandru Barnea, iar secretar Lavinia Dumitrașcu, muzeograf la instituția gazdă.

Sesiunea a fost deschisă de Răzvan Victor Pantelimon, care a citit comunicarea “Memoria istorică – instrument sau obstacol pentru consolidarea democratică?” Autorul a prezentat încercările sale de a realiza o analiză comparativă a unor instrumente politice, juridice și sociale utilizate pentru construcția memoriei istorice în regimurile post-totalitare din Spania, Chile și România. A luat apoi cuvântul Alexandru Barnea, care a vorbit despre “Istoriografia românească după 1948”. Apoi, Alina Felea a susținut o comunicare foarte interesantă: “Căsătoriile mixte din punct de vedere social în Țara Moldovei în secolul al XVII-lea-începutul secolului al XIX-lea”. A menționat că obiectivul său a fost cercetarea din punct de vedere social și etnic a mariajelor țiganilor, respectiv a șerbilor sau militarilor ruși cu românce din Țara Moldovei, în perioada secolelor al XVII-lea-al XVIII-lea. A nominalizat și pe Antim Ivireanu, Mitropolitul Țării Românești, care se opunea acestor căsătorii mixte. A evidențiat compatibilitatea canonică, dar și diferența de statut social, etnicii romi și șerbii ruși fiind persoane aservite, în contextul interzicerii căsătoriei dintre persoane aservite și libere de către “obiceiul pământului” până în secolul al XVIII-lea. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin Moldova au trecut numeroase trupe rusești, ceea ce a provocat și numeroase căsătorii mixte, care însă nu au fost acceptate, deseori fiind interzise sau anulate, deoarece situația militarului rus, fiind străin, nu era cunoscută.

Lavinia Dumitrașcu a prezentat succint personalitatea unui personaj, “Generalul Dimitrie D. Chiurescu – amintiri din copilărie și adolescență”, erou al Primului Război Mondial, ginere al lui Nicolae Iorga, prefect de Storojineț în perioada interbelică. Ca sursă, autoarea a folosit memoriile generalului, păstrate în arhiva prof. univ. dr. Ion Solcanu. Lucian Popescu Vava, muzeograf la Muzeul Olteniei, a prezentat sistematic, cu ajutorul unei aplicații powerpoint, comunicarea: “Sănătatea publică în Craiova – între teorie, dezbateri și practică la sfârșitul secolului al XIX-lea”. Autorul a subliniat cercetarea și prezentarea, în premieră, a unui fond documentar al Serviciului Sanitar Craiova, care evidențiază deciziile autorităților cu privire la descărcarea bălților, alimentarea orașului cu apă potabilă, pavarea străzilor cu piatră cubică, introducerea iluminatului public, amenajarea Grădinii Bibescu ș. a. A luat cuvântul apoi Valentin Gheorghe, care a prezentat studiul său despre “Alegerea parțială, din 6 septembrie 1926, în județul Ialomița”, evidențiind luptele politice și victoria lui Ion Răducanu, susținut de Partidul Țărănesc. Constantin Cheramidoglu, arhivist la Serviciul Județean Constanța a Arhivelor Naționale, a susținut o comunicare cu privire la “Viața socială a elitei constănțene la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX”. Autorul a evidențiat apariția și rolul unor cercuri literare și artistice, a unor grupări și cluburi sportive. Totodată, a subliniat că informațiile istorice au fost preluate din documente arhivistice și presă.

După o pauză, sesiunea a continuat cu prezentarea comunicărilor. Astfel, Dumitru-Valentin Pătrașcu a citit referatul său despre “Virgil Anghelescu – inginerșef al Serviciului Tehnic al Județului Gorj”, evidențiind interesul său pentru cercetarea familiei Anghelescu (lucrarea susținută anul trecut a fost “Generalul Gheorghe Anghelescu – primul comandant al Diviziei Active”). Robert Stănciugel a citit comunicarea “*O Dobroge, o Dunăre și două conferințe de pace*”. Autorul a subliniat utilizarea fondului documentar Vasile Stoica păstrat la Arhivele Naționale, ca sursă istorică principală.

Prima zi a sesiunii s-a finalizat cu discuții între istoricii prezenți, care au continuat până târziu, la un bufet oferit la muzeu de către organizatorii evenimentului.

Joi, 3 octombrie 2019, în Sala 4 (“Colecții”), orele 9.00-13.30, în Secția Modernă și Contemporană a continuat sesiunea științifică, unul dintre moderatori fiind absent (Paul Dominte). Moderatori au fost Elena Zîrnă, funcționar la Arhivele Militare Pitești, și Anemari Monica Negru, consilier superior la Arhivele Naționale ale României, iar secretar Oana Grigoruță, muzeograf la muzeul gazdă. Sesiunea a fost deschisă de colonelul Remus Macovei cu comunicarea “Enigmele asasinării generalului Stan Poetaș”. Autorul a prezentat foarte sistematic și argumentat contextul și informațiile cunoscute referitoare la asasinarea generalului. A subliniat că nici până azi nu există suficiente informații care să clarifice acest asasinat, cele transmise de documentele oficiale și memoriile unor participanți fiind insuficiente. Cristian-Iulian Ceacîru, muzeograf la Muzeul Olteniei, a susținut cu concursul unui material power point studiul “Instituțiile culturale din Craiova în timpul ocupației germane (1916-1918)”. Autorul a prezentat temeinic și argumentat situația a diferite instituții culturale (Teatrul Național, Muzeul Regional de Antichități și Etnografie) din Craiova în perioada ocupației germane, subliniind schimbările, pagubele și transformările suferite în anii războiului. Subsemnata am prezentat cu o aplicație powerpoint comunicarea

“Femeile, eroinele din spatele frontului – studiu de caz: Spitalul 113 din București”. Am evidențiat că, în contextul Centenarului, a activităților de documentare desfășurate la Arhivele Naționale, în București și în filiale, s-au descoperit multe lucrări inedite – memorii, jurnale, scrisori ale unor soldați, ofițeri, medici, scriitori, cercetași, dar și ale unor femei –, pe care le-am publicat în culegerea de documente *Viața pe front în scrieri personale*. În acest context, am găsit și am valorificat în expoziții și publicații un valoros album din 1919, cu fotografii ale Spitalului 113 al Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române din București, precum și rapoarte, dări de seamă, poze originale referitoare la femeile voluntare care au întreținut acest spital și au ajutat soldații răniți în anii grei ai războiului. Ligia Dima, director la Biblioteca Județeană “Panait Cerna” din Tulcea, a prezentat eforturile sale de reconstituire corectă și completă a istoriei familiei Avramide: “Un episod din viața familiei Avramide: Arety Avramide, fiica cea mare a lui Alexe Avramide”. Cercetătoarea a evidențiat contribuția norei lui Arety cu documente relevante. Costel Coroban, asistent universitar la Facultatea de Litere – Universitatea “Ovidius”, a prezentat analitic valoarea istorică a “Jurnalul românesc al lui Lady Kennard (1915-1917) și fețele schimbătoare ale războiului, un izvor istoric necunoscut pentru istoricii români”. Autorul a evidențiat cu un material powerpoint diverse cunoștințe și opinii despre România anilor 1915-1917 (obiceiurile românilor, raidurile aeriene, evacuarea Bucureștiului) povestite în jurnalul său de Lady Kennard, o britanică, membră a Crucii Roșii. Mioara Ioniță (Muzeul Național de Istorie a României) a vorbit despre “O fiică a Franței în sprijinul Serviciului Sanitar Român: Geneviève Hennet de Gautel”. Geneviève a făcut parte din prima misiunea sanitară franceză, care în noiembrie 1916 a sosit la București și a acordat sprijin unor spitale. Ulterior, s-a refugiat la Iași, unde medicul francez Jean Clunet a organizat în vila “Greierul” un spital pentru tratarea bolnavilor de tifos exantematic. La acest spital a lucrat și Geneviève, care a căzut victima bolii, fiind prima jertfă franceză din România. Nicoleta Paraschiv a citit comunicarea “Alexandru Mastero (1894-1974) – militar de carieră și om politic”, în care a evidențiat activitățile și personalitatea colonelului Alexandru Mastero.

După pauză, a luat cuvântul Dumitru-Valentin Pătrașcu, care a citit comunicarea “Refugiați din Cadrilater stabiliți pe teritoriul județului Gorj”. Autorul a subliniat existența unor documente inedite păstrate la Serviciul Județean Gorj al Arhivelor Naționale, care relevă că, după cedarea Cadrilaterului către Bulgaria, vreo 100 de locuitori din județele Caliacra și Durostor au căutat refugiu în județul Gorj. Majoritatea erau originari din acest județ, dar fuseseră împroprietăriți și se stabiliseră în Cadrilater în a treia decadă a secolului al XX-lea. A luat apoi cuvântul Elena Zirnă, care a citit fragmente din referatul său, “Dramele copilăriei: orfelinele militare dobrogene, în România postbelică (1919-1920)”. A amintit de înființarea în 1916 a Societății pentru ocrotirea invalizilor și orfanilor de război și a menționat documente care atestă înființarea de cămine sau orfeline pe lângă unitățile militare, inclusiv cele din Dobrogea. Răzvan-Raul Ivan a citit comunicarea “Importanța transporturilor în dezvoltarea orașului Constanța în perioada interbelică”.

Sesiunea din dimineața zilei de 3 octombrie a Secției Modernă-Contemporană s-a încheiat prin prezentarea susținută de Delia Roxana Cornea, muzeograf la Muzeul Național de Istorie și Arheologie din Constanța: “Principalele loturi dobrogene din

cadrul mișcării de rezistență anticomunistă în arhivele Securității”. Cercetătoarea a arătat că, studiind în arhivele CNSAS, a descoperit hărți, planuri și o prezentare a principalelor 12 loturi ale mișcării de rezistență anticomunistă din Dobrogea.

A urmat o pauză, după care sesiunea a continuat, în programul de după masă fiind înscrise referenții: Florin Muller (“Statul național legionar – regim comisarial și stat dual”), Costin Scurtu și Ana-Maria Scurtu (“Apărarea Dobrogei terestre de către trupele române în august 1944”), Cristina Păiușan-Nuică (“O istorie din cel de-al Doilea Război Mondial din Chirnogeni, Constanța”), Marian Zidaru (“SOE, ofensiva Iași-Chișinău și lovitura de stat de la 23 august 1944”), Mihai Nicolae (“Românii rășăriteni în cercetarea echipelor organizate în perioada 1941-1944 de Institutul Central de Statistică, sub conducerea sociologului Anton Golopentia”), Mircea Cristian Pricop (“Personalitatea Mitropolitului martir Vasile Lăzărescu al Timișoarei – 1894-1969”), Ana Olivia Rotaru (“Implicarea și rolul armatei la construirea Canalului Dunăre-Marea Neagră”), Cristina-Iulia Gîlă (“Acțiuni românești în vederea aderării la Uniunea Europeană, după 1990”), Dorin Popescu (“Marea Neagră – din nou Pont fără hegemon; din nou teatru hibrid”).

Pe 3 octombrie, gazdele au organizat și o masă rotundă: “Conservarea și restaurarea patrimoniului arheologic”, moderată de Dan Octavian Paul, unde participanții au susținut comunicări și au dezbătut diferite aspecte, probleme ale sistemului românesc de conservare și restaurare a patrimoniului istoric.

Vineri, 4 octombrie, participanții la sesiune au fost invitați la excursia de documentare de la Tropaeum Traiani.

Monica Negru

Conferința națională “Elitele și mecanismele puterii în spațiul românesc (sec. XV-XX)”

La Facultatea de Științe Sociale a Universității din Craiova, în zilele de 23-25 octombrie 2019, s-au desfășurat lucrările conferinței naționale “Elitele și mecanismele puterii în spațiul românesc (secolele XV-XX)”. Au participat la eveniment specialiști în domeniu, cadre didactice universitare, muzeografi, arhiviști, cercetători din toată țara.

În ziua de 24 octombrie 2019, la Universitatea din Craiova, în sala 444, au început lucrările conferinței, astfel la ora 10 a avut loc deschiderea, prin discursul de bun venit al lui Sorin Liviu Damean, decanul Facultății de Științe Sociale a Universității din Craiova. Apoi, conform programului conferinței, Sorin Liviu Damean, moderatorul primei secțiuni, a susținut comunicarea “P.P. Carp – reprezentant al elitei României moderne”. Profesorul a vorbit despre educația valoroasă a tânărului P. P. Carp, care a studiat la Berlin – a fost șef de promoție –, apoi la Facultatea de Drept din Bonn. Revenit în țară, a contribuit la fondarea *Junimii*, a fost ucenic francmason. Istoricul a subliniat evoluția politică a lui P. P. Carp, un politician cu un discurs clar, logic, sarcastic, care a devenit membru al Partidului Conservator, a activat ca agent diplomatic la Viena, a fost ales continuu deputat, senator, la numai 33 de ani, ministru al Afacerilor Externe, iar în 1900 prim-ministru. În perioada Primului Război Mondial, P. P. Carp și-a trimis fiii pe front, dar și-a păstrat convingerile filo-germane.

A urmat Silvana Rachieru, lector universitar la Facultatea de Istorie, Universitatea din București, care a prezentat liber, cu ajutorul unui material powerpoint cu fotografii și documente originale, “Elitele românești de la Constantinopol: diplomați și diplomatie la 1900”. Cercetătoarea a evidențiat numeroase informații interesante: Constantinopol este numele capitalei Imperiului Otoman care apare notat în documente, Pera era cartierul tuturor delegațiilor străine, Carol I a vizitat Imperiul o singură dată, Dimitrie Brătianu a fost primul reprezentant al statului român independent în Turcia, Alphonse Lahaille a fost primul dragoman – traducător la Constantinopol între 1879 și 1908. Silvana Rachieru a apreciat pe Alexandru M. Lahovari, ministrul României la Constantinopol în anii 1902-1906 ca fiind cel mai bun reprezentant, comparativ cu Mihai Mitilineu sau Constantin Manu, care nu prea au avut succes, ocupându-se mai mult de baluri.

Apoi, Cătălin Turliuc, cercetător la Institutul de Istorie “A. D. Xenopol” din Iași, a susținut comunicarea “Asociaționismul fraternalist și Conferința de Pace de la Paris (1919-1920)”. Cercetătorul a început cu mențiunea că multe arhive ale Francmasoneriei, în contextul Primului Război Mondial, au ajuns în Rusia, apoi URSS și au fost răscumpărate după anul 2000. A subliniat că Francmasoneria a susținut spiritul național (Liga Națiunilor, de exemplu), iar în 1916 bunuri ale asociației au fost donate și s-a deschis un spital. Cătălin Turliuc a comentat argumentat principiile pe care s-a fundamentat Conferința de Pace de la Paris în 1919: principiul autodeterminării naționale, a indivizibilității păcii, a diplomației deschise și pedepsirea criminalilor de război.

După o pauză, a avut loc vernisarea expoziției *Ornamente și Miniaturi în documente brâncovenești*, prezentată de Alexandra Brutaru și Cristian Brutaru. Conferința a continuat cu două lansări de carte: Silvana Rachieru a prezentat lucrarea sa: *Diplomați și supuși otomani în Vechiul Regat*, publicată de Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, la Iași, în anul 2018, iar Ștefania Dinu lucrarea recent publicată la Editura Corint, *Mese și meniuri regale*.

Lucrările conferinței s-au reluat la orele 15.00, în sala 444, moderator fiind Ștefania Dinu. Primul referent a fost Iulia Cheșcă, decan al Facultății de Arhivistică a Academiei de Poliție “Alexandru Ioan Cuza” din București, care a prezentat, argumentând cu numeroase citate, comunicarea “Boierul Dinicu Golescu și concepția sa despre reformarea țării în impresii de călătorie”. Iulia Cheșcă a subliniat de la început că scrierile lui Dinicu Golescu, “boierul moralizator” despre economie, educație, cultură, sunt bazate pe călătoriile sale în Țările Române.

O comunicare interesantă, “Din biografia unui arhitect: Moritz von Ott” a fost prezentată de Gabriel Croitoru, cercetător științific la Institutul “C. S. Nicolaescu-Plopșor” din Craiova. Cercetătorul a vorbit despre mai multe inițiative moderne ale lui Moritz, precum realizarea unei miliții orășenești, a unei fortificații în jurul Bucureștiului – un proiect discutat cu Tudor Vladimirescu –, acțiuni de salubritate a orașelor, planurile orașelor Turnu Severin și Alexandria.

Apoi a luat cuvântul Ștefania Dinu, director adjunct al Muzeului Național Cotroceni, care a citit comunicarea “În slujba diplomației românești: Regina Maria a României la Conferința de Pace de la Paris”. Cercetătoarea a descris, cu ajutorul unei aplicații powerpoint, unele citate din memoriile Reginei Maria, întâlnirile suveranei cu Georges Clemenceau, Woodrow Wilson, Lloyd George, la Paris și Londra.

Liviu Brătescu, cercetător la Institutul de Istorie “A.D. Xenopol” din Iași, după un preambul, a citit secvențe din studiul său, “*Vasile Lascăr și Take Ionescu – reformatori și lideri ai unei noi generații*”.

Sesiunea s-a reluat, moderator fiind Radu Bruja, de la Facultatea de Istorie și Geografie a Universității “Ștefan cel Mare” din Suceava. În condițiile lipsei unuia dintre invitați, moderatorul a dat cuvântul subsemnatei, care am prezentat comunicarea “Alexandrina Cantacuzino și Maria Glogoveanu – lidere ale mișcării feministe”. Susținerea s-a bazat pe o aplicație powerpoint, realizată din fotografii și documente arhivistice originale. Am evidențiat câteva date biografice relevante (rolul și influența lui Grigore Cantacuzino, soțul Alexandrinei, respectiv a lui Dimitrie Butculescu, tatăl Mariei Glogoveanu), inițiative și realizări ale celor două lidere feministe în Craiova, București și în străinătate (fondarea și conducerea unor asociații feministe: Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române, Consiliul Național a Femeilor Române, Casa Femeii, Țesătoria, Solidaritatea, voluntariatul din anii Marelui Război – conducerea Spitalului 113 de către Alexandrina Cantacuzino, organizarea de chete și ajutoare pentru orfanii de război în Moldova de către Maria Glogoveanu, ridicarea și organizarea unor școli în București și Craiova, discursuri, eseuri, articole).

Radu Bruja a susținut comunicarea “Elitele Bucovinei: Maximilian Hacman (1877-1961). Trepte către o biografie” și s-au încheiat lucrările din prima zi a conferinței.

În ziua următoare, 25 octombrie 2019, au continuat lucrările conferinței, moderatorul Liviu Marius Ilie, lector universitar la Facultatea de Științe Sociale a Universității din Craiova, fiind și primul referent. Cercetătorul a prezentat liber, cu citate, comparații, comunicarea “«Vlastelii domniei mele» – recurența unei formule de cancelarie în Țara Românească (secolele XV-XVI)”.

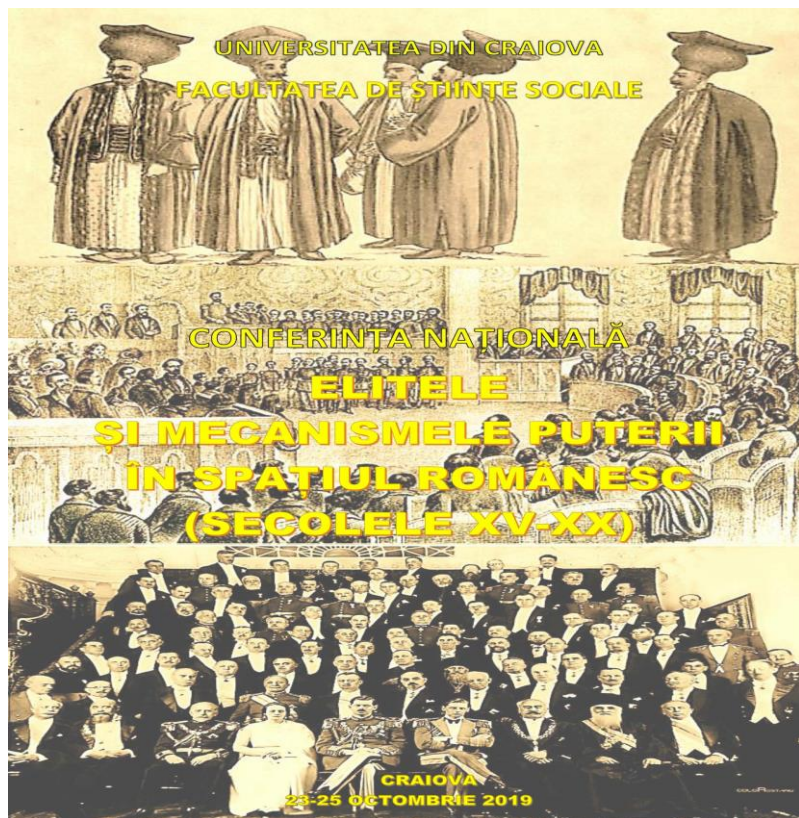
A urmat Radu Cărciumaru de la Universitatea “Valahia” din Târgoviște, care a citit comunicarea “Un simbol al puterii trecute. Viziunea istoriografiei asupra domnitorului Mihai Viteazul”. Apoi, Laurențiu Ștefan Szemkovics, consilier superior la Arhivele Naționale ale României – București, a susținut comunicarea “Steme și sigilii de pe documente emise de Constantin Brâncoveanu (1688-1714)”. Cercetătorul a prezentat, cu ajutorul unui material powerpoint, mai multe sigilii și steme heraldice ale Țării Românești inedite, descoperite de el recent. Laura Florina Ghermec, tânăra angajată a Arhivelor Naționale ale României – București, a evidențiat activitățile dificile și de durată desfășurate pentru depistarea documentelor în diferite arhive, în Biblioteca Academiei, necesare alcătuirii albumelor *Constantin Basarab Brâncoveanu*. De asemenea, a atras atenția asupra dificultăților transcrierii documentelor din chirilică.

După o pauză, conferința a continuat sub conducerea moderatorului Mihai Ghițulescu, lector universitar la facultatea gazdă, care a susținut comunicarea “Organizarea alegerilor din 1919. Acte normative, interese politice și relații sociale”. Marusia Cîrstea, conferențiar universitar la Facultatea de Științe Sociale a Universității din Craiova, a prezentat o comunicare cu un subiect și o documentație inedite: “Documente inedite privind activitatea atașăților militari români la Londra și Praga (1919-1922)”. Autoarea a subliniat că a studiat documente inedite de la Ministerul Afacerilor Externe, Arhivele Naționale ale României și alte instituții, redactate în diverse limbi (rusă, engleză, franceză ș. a.). Pe baza unor regulamente pentru atașați și a unor foi calificative, cercetătoarea a reușit să reconstituie activitatea atașăților militari Douglas Căpiteneanu de la Londra, Lucio Victor Vechi și Iovanovici Anton de la Praga.

Iulian Oncescu, conferențiar universitar la Facultatea de Științe Umaniste a Universității “Valahia” din Târgoviște, a prezentat cu o aplicație powerpoint comunicarea: “Destine uitate: Victor Slăvescu – un lider al elitei politice românești în perioada interbelică”. Cercetătorul a vorbit despre educația lui Victor Slăvescu, începută la Paris, continuată la universități din Germania, despre angajarea tânărului economist la Banca Națională a României. De asemenea, a menționat intrarea în armată ca voluntar în Primul Război Mondial, participarea la bătălia de la Mărășești și la alte conflicte, rănilor suferite. În anii interbelici, Victor Slăvescu a fost conferențiar și a predat economia la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București. În 1936 a devenit membru corespondent, iar din 1939, membru activ al Academiei Române. Victor Slăvescu s-a înscris în Partidul Național Liberal, a îndeplinit funcțiile de ministru de finanțe în 1934-1935 și ministru al înzestrării armatei în 1939-1940. După terminarea celui de-al Doilea Război Mondial și instalarea regimului comunist în România, în 1950 a fost arestat și dus la Sighet, a fost eliberat în 1955 și a revenit la munca de cercetare.

Mihaela Camelia Ilie, asistent universitar la Facultatea de Științe Sociale a Universității din Craiova, a fost ultimul referent, susținând comunicarea “Armand Călinescu între Președinția Consiliului de Miniștri și Frontul Renașterii Naționale”.

La ora 14 a avut loc închiderea lucrărilor conferinței, Sorin Liviu Damean mulțumind participanților pentru valoroasele comunicări prezentate și menționând speranța sa de continuare a acestei conferințe în anii următori.

Monica Negru

Conferința științifică internațională “Provocări și strategii în ordinea și siguranța publică”

Joi, 5 decembrie 2019, la Academia de Poliție “Alexandru Ioan Cuza”, în Amfiteatrul “Mihai Viteazul” (nr. 2), la orele 9.30-10.00, a avut loc deschiderea conferinței științifice internaționale *Provocări și strategii în ordinea și siguranța publică*. Au luat cuvântul Veronica Stoica, rectorul Academiei de Poliție “Alexandru

Ioan Cuza” și Norbert Leitner, Președintele Asociației Europene a Colegiilor de Poliție, care au urat bun venit participanților și au prezentat obiectivele conferinței.

După discursurile de deschidere, Lucian Ivan a prezentat în plen lucrarea științifică “Provocări la adresa ordinii și siguranței publice generate de amenințările de natură hibridă”.

La această conferință au participat și invitați din diverse țări europene, deci discursurile au fost traduse concomitent în limba engleză.

Între orele 11.00 și 14.00 a avut loc susținerea comunicărilor, participanții fiind grupați pe secțiuni. Secțiunea “Afaceri interne” a activat în sala Colegiului Național de Afaceri Interne și a avut ca moderatori pe directorul Colegiului Național de Afaceri Interne, Cătălin Andruș, și pe șeful Serviciului Centrul pentru promovarea Drepturilor Omului și Studii Postuniversitare, Viorel Velișcu. În ansamblu, au fost prezentate nouă lucrări. Secțiunea “Drept” și-a desfășurat lucrările în Amfiteatrul “Mihail Kogălniceanu” (nr. 3), moderatorii fiind Ion Iorga și Cătălin Adrian Țigănoaia, ocazie cu care au fost susținute 12 lucrări. Secțiunea “Științe Polițienești și Jandarmi” s-a organizat în Amfiteatrul “Mihai Viteazul” (nr. 2), iar moderatorii Ioan Cosmin Mihai și Viorica Moldovan au coordonat numeroși referenți cu comunicări interesante, precum “Sincronismul etică-leadership în structurile militare”, “Cercetări privind istoricul artei marțiale judo în țara noastră”, “Femeia în organizațiile teroriste”, de asemenea cele ale unor participanți străini. Secțiunea “Poliție de frontieră, limbi străine și situații de urgență” și-a desfășurat lucrările în sala Facultății de Poliție de Frontieră, moderatori fiind Andrada Avram și Filip Bacalu, profesor asociat în cadrul Departamentului de Limbi Străine al Facultății de Poliție de Frontieră.

Secțiunea “Arhivele și istoria” și-a desfășurat lucrările în sala Laborator Arhivistică “David Prodan”, moderatorii fiind Nicu Pohoată și Laurențiu-Ștefan Szymkovics.

Nicu Pohoată, profesor la Academia de Poliție “Alexandru Ioan Cuza”, Facultatea de Arhivistică, a susținut comunicarea “Campania militară a Armatei Române din anul 1919 – o reevaluare istorică cu prilejul Centenarului”. Profesorul a subliniat o sursă importantă a studiului său: Constantin Chirișescu – *Istoria războiului de întregire a României*, a comentat opinii privitoare la încadrarea acestei campanii din 1919 în Primul Război Mondial, a evidențiat unele date biografice ale lui Bela Kun și ale altor personalități implicate ș. a.

Laurențiu-Ștefan Szymkovics, arhivist, istoric la Arhivele Naționale ale României, a prezentat cu ajutorul unei aplicații powerpoint câteva “Decorații primite de polițiștii însărcinați cu siguranța publică (1918-1919)”, precum ordinul “Steaua României”, medalia “*Bărbăție și Credință*”.

Anemari Monica Negru, arhivist, editor la Arhivele Naționale ale României, a susținut, printr-un material powerpoint, comunicarea “Școlile Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române – un model de educație privată în România interbelică”. A început cu evidențierea valorii documentare a arhivelor, de exemplu a fondului *Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române*, prin care se pot reconstitui evenimente istorice, rolul unor instituții, personalități. A arătat apoi culegerea de documente *Din istoria Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române*, pe care a donat-o bibliotecii Facultății de Arhivistică. A subliniat inițiativele didactice ale

membrelor acestei asociații – Alexandrina Cantacuzino, Zoe Râmniceanu, Maria Glogoveanu, Elena Odobescu, Ecaterina Cerchez, Elena Nicolaide ș. a. – care au întemeiat, organizat și condus numeroase grădinițe, institute de fete (Institutul de fete din București, Iași, Craiova), școli profesionale (comercială, horticola, auxiliare sociale, țesătorie, secretare, școala de adulți, colonii școlare de vară), cămine, cantine, în București, dar și în orașele cu filiale ale societății. În concluzie, a evidențiat caracterul social, modern, feminist al operei educaționale a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române. După încheierea prezentării, au fost discuții privind localizarea unor școli ale Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, iar N. Pohoată a susținut documentat că Institutul de fete din București, strada Principatele Unite, nr. 63, după 1948 a devenit o cazarmă militară, ulterior fiind deschis aici Liceul Dinu Lipatti.

Marcel Varga, directorul Serviciului Municipiului București al Arhivelor Naționale a prezentat comunicarea “Beneficiile digitalizării documentelor de stare civilă deținute de Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale”. Autorul a evidențiat valoarea istorică a documentelor de stare civilă, care conțin numeroase și importante informații, deci păstrarea lor prin digitizare este vitală. Ana-Felicia Diaconu, de la Facultatea de Arhivistică, a susținut comunicarea “«Cetatea Bucureștiului» – un patrimoniu istoric puțin valorificat”. Printr-o serie de imagini și comentarii, Ana-Felicia Diaconu a prezentat o scurtă istorie a forturilor și fortificațiilor bucureștene la sfârșitul secolului al XVIII-lea și situația actuală a celor 18 forturi și baterii, printre care cele de la Otopeni, Tunari, Chilia, Mogoșoaia, Cernica, Jilava. Profesoara a subliniat potențialul turistic și cultural al acestor forturi. Melentina Bâzgan, înscrisă la conferință cu comunicarea “Profesia de arhivist: trecut, prezent și viitor”, a fost absentă. Sime Pirotici a susținut o comunicare neconvențională: “Vechi idei conservatoare în camuflaje contemporane”. Autorul a urmărit de fapt să evidențieze, prin interpretarea și comentarea unui filmuleț american, un răspuns misogin și cinic al autorilor acestui material media la întrebarea “De ce bărbații și femeile gândesc diferit?”. Ligia-Maria Fodor, principalul organizator al acestei secțiuni a conferinței, a susținut cu un material powerpoint studiul “Datele personale și accesul la documente din perspectivă arhivistică”. Comunicarea a stârnit largi discuții, fiecare participant comentând situații profesionale particulare.

După fiecare prezentare au avut loc dezbateri, s-au formulat diverse întrebări și răspunsuri, s-au tras concluzii. Discuțiile s-au prelungit după ora 14, iar participanții au mulțumit organizatorilor pentru invitația la conferință.

Monica Negru

Contributors

Rozvita-Monica COSAC, Institute of South-East European Studies; **research fields:** Romanian School of Oriental Studies; Oriental Languages; the Relations of the Romanians with the Arabic-Speaking Christians in the 16th-18th Centuries; History of the Church of Antioch; Christian Arabic Literature

Sorin CRISTESCU, Institute for Defense Policy Studies and Military History; **research fields:** Editing Sources related to the History of the Romanian Monarchy and Military History; **recent publications:**

- (transl. from German of) Hans-Ulrich Rudel, *Memorii*, 2 vols., Bragadiru: Miidecărți, 2019, 168p.+280 p.
- (transl. from French of) Jean-Cristophe Buisson, *Mihailovici. Eroul trădat de Aliiași [1893-1946]*, Bragadiru: Miidecărți, 2019, 262 p.
- (ed. of) *Queen Marie of Romania. Confessions. February 1914-March 1927*, Bucharest: Tritonic, 2018, 400 p.
- *Mărturii din Războiul de Întregire: așa cum au fost prezentate Regelui Ferdinand*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2018, 384 p.
- (ed. of) *Regina Maria Însemnări din ultima parte a vieții martie 1937-iulie 1938*, Bucharest: Corint, 2018, 272 p.
- (transl. of) *Memoriile lui Ernst Röhm*, Bucharest: Corint, 2018, 384 p.
- *Misiunea contelui Czernin în România*, Bucharest: Editura Militară, 2016, 308 p.
- *Ultimele 67 de zile din domnia regelui Carol I al României*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2016, 310 p.

Octavian DASCĂL, National Archives of Romania, Bucharest; **research field:** History of Russia, USSR and Bessarabia in the 19th-20th Centuries; Russian-Romanian and Soviet-Romanian Relationship; Infodocumentary Sciences; **recent publications:**

- *Cristian Racovski și Tezaurul României de la Moscova în 1918*, “Studii și Materiale de Istorie Contemporană”, new series, 18 (2019), p. 45-61
- *Fonduri arhivistice basarabene la Arhivele Statului (1944-1954)*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 94 (2017), 1-2, p. 7-18
- *Leonida Boga: arhivistul, “macedoneanul”, “voshopoleanlu”, “Archiva Moldaviæ”* 9 (2017), p. 299-338
- *Ceterum censeo... Relațiile arhivistice ruso-române în perioada 1990-2014*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 92 (2015), 1-2, p. 75-101
- *Punct și de la capăt: istoricul și perspectivele cooperării Arhivelor Naționale ale României cu Serviciul de Stat de Arhivă al Republicii Moldova (1990-2015)*, “Contributors.ro. Texte cu valoare adăugată”, editorial heading “Cultură”,

November 12, 2016 (<http://www.contributors.ro/cultura/punct-si-de-la-capat-istoricul-%C8%99i-perspectivetele-cooperarii-arhivelor-nationale-ale-romaniei-cu-serviciul-de-stat-de-arhiva-al-republicii-moldova-1990-2015/>)

Laura DUMITRU, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields:** Archival Studies; Editorial Activity

Laura GHEORGHIU; **research fields:** Romanian-German Relationships; National Minorities in Romania and Romanian Communities Abroad; **recent publications:**

- *Comunitatea germană în perioada comunismului timpuriu 1945-1960*, in *Un veac frământat. Germanii din România după 1918* (ed. by Ottmar Trașcă & Remus Gabriel Anghel), Cluj-Napoca: Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2018, p. 173-198
- (with Remus Gabriel Anghel) *Refugiați, vânduți, regretați. Migrația germanilor din România 1944-1993*, in *Un veac frământat. Germanii din România după 1918* (ed. by Ottmar Trașcă & Remus Gabriel Anghel), Cluj-Napoca: Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2018, p. 308-334
- (with Florin Stan) *Violență extremă la granița de sud a României. Câteva date privind situația din Cadrilater în perioada 1919-1921*, in *Dobrogea și Marea Unire la Centenar*, Iași: Tipo Moldova, 2018, p. 289-302
- *Comunitatea dispărută. Germanii din România între 1945 și 1967*, Bucharest: Tritonic, 2015, 597 p.
- *Die Rumäniendeutschen in den Beziehungen der Rumänischen Volksrepublik zu beiden deutschen Staaten in den '50er Jahren*, "Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde" 36 (2014), 1, p. 133-159

Șerban MARIN, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields:** Medieval History of Venice; Venetian Chronicles; Venetian Historical Writing; Classical Crusades; Venetian-Byzantine and Venetian-Muslim Relations; Venetian Palaeography; Editorial Activity; **recent publications:**

- *One Chronicler or More? Considerations regarding the Chronicle(s) ascribed to Giovanni Diacono*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 95 (2018), 1-2, p. 23-64
- *The Venetian Historical Writing and Its Immobilisms*, in *The Byzantine-Ottoman Transition in Venetian Chronicles. La transizione bizantino-ottomana nelle cronache veneziane* (ed. by Sebastian Kolditz & Markus Koller), Rome: Viella, 2018, p. 57-107
- *Il mito delle origini. La cronachistica veneziana e la mitologia politica della città lagunare nel medioevo*, Ariccia: Aracne, 2017, 496 p.
- *Some Considerations regarding Manuscripts It. VII, 1274-1275 at Marciana National Library, ascribed to Gasparo Zancaruolo*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 94 (2017), 1-2, p. 44-84

- *Venice, Byzantium and the Muslims (prior to 1345) According to the Chronicle Ascribed to Antonio Donato*, "Vizantiyskiy Vremennik" 101 (2017), p. 299-322
- *Venice and Adrianople in 1204-1205. Some Considerations*, in *Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna* (ed. by Grigore Arbore-Popescu & Cristian Luca), Treviso: Antiga, 2017, p. 11-25

Cătălina MIHALACHE, "A. D. Xenopol" Institute of History, Iași; **research fields**: History of Education; Social and Local History; Historical Memory; Patrimonial Education; Cultural Policies; **recent publications**:

- *Stephen the Great (1457-1504): A National Hero For Romanians*, in *Globalisation and Historiography of National Leaders. Symbolic Representations in School Textbook* (ed. by Joseph Zajda & Tatyana Tsyrlina-Spady & Michael Lovorn), New York: Springer, 2017, p. 143-157
- *Copilărie, familie, școală: politici educaționale și receptări sociale*, Iași: Editura Universității "Al. I. Cuza", 2016, 354 p.
- *Romanian "National" Costume: Genesis of an Identity Symbol*, in "Brukenthalia. Acta Musei", Supplement Brukenthal (Sibiu), No. 6/2016, p. 741-759
- (with Leonidas Rados) (co-ordinator of) *Educația publică și condiționările sale (secolele XIX-XX)*, Iași: Editura Universității "Al. I. Cuza", 2015, 403 p.
- *Manuale și istorii: scurtă poveste*, in *Pentru o istorie culturală a cărții și a practicilor de lectură* (ed. by Cristina Bogdan & Alexandru Ofrim), Bucharest: Editura Universității București, 2015, p. 367-381

Elena MUȘAT, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields**: History of the Greek-Catholic Church; Romanian Modern History; Archival Studies; Editorial Activities; **recent publications**:

- *Vizitele didactice, o modalitate de promovare a imaginii Arhivelor Naționale*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 94 (2017), 1-2, p. 19-26
- *Câteva documente privind Compania Negustorilor Greci din Brașov (1764-1765)*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 89 (2012), 1, p. 204-218
- *Prozelitismul în cadrul protopopiatului unit al Bistrei (1850-1900)*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 88 (2011), 1, p. 104-117

Kornél NAGY, Institute of History-Research Centre for Humanistic Sciences, Loránd Eötvös Research Network, Budapest; **research fields**: Armenian Studies; **recent publications**:

- *Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza*, "Erdélyi Múzeum" 59 (2017), 1, p. 102-117
- *Egy 17. századi örmény Breviárium az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében*, "Magyar Könyvszemle" 133 (2017), 2, p. 197-212
- *Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények*, "Erdélyi Múzeum" 58 (2016), 1, p. 68-84

- *The Church-Union of the Armenians in Transylvania: A Portrait of Uniate Bishop Oxendio Virziresco*, in *Far away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin* (ed. by Emese Pál & Bálint Kovács), Budapest: OSZK, National Szechenyi Library, 2013, p. 17-27
- *Az erdélyi örmények katolizációja (1685-1715)*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), 250 p.
- *Archbishop Vardan Hunanean's Two Unpublished Letters of 1687 to the Holy See on the Armenians in Transylvania*, "Haigazian Armenological Review" 32 (2012), p. 309-320

Alexandru SIMON, Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies;
research fields: Medieval State-Building; Later Crusades; Medieval Geopolitics;
recent publications:

- (with Éva B. Halász & Suzana Miljan) (ed. of) *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society* (=Minerva, III, 15; *Studies in Russia and Eastern Europe*, XIII), Cluj-Napoca-Zagreb-London: Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies, Croatian Academy of Sciences and Arts Press, University College Press, 2019, 720 p.
- (with Ioan-Aurel Pop), *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2018, 257 p.
- *Fiii lui Ștefan cel Mare și soția sa la Pacea de la Hârlău (1499)*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 94 (2018), 1-2, p. 65-81
- (with Ioan-Aurel Pop & Daniela Marcu Istrate & Tudor Sălăgean), *De vertice montis: Feleacul, Clujul și Transilvania în Evul Mediu* (=Minerva, I, 15), Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2017, 160 p.
- (with Adrian Ioniță & Beatrice Kelemen), *AL WA: prințul negru al Vlahiei și vremurile sale* (=Minerva, III, 14), Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane – Argonaut, 2017, 788 p.
- *Al treisprezecelea apostol: Valachorum regulus* (=Minerva, I, 16), Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane – Argonaut, 2017, 258 p.

Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS, National Archives of Romania, Bucharest;
research fields: Archives Studies, History and Tourism; Auxiliary Sciences of History: Heraldry, Sigillography; Phaleristics; Vexillology; **recent publications:**

- *Decorații conferite clerului român (1916-1919) / Decorations awarded to the Romanian clergy (1916-1919)*, Bucharest: Moroșan, 2019, 60 p.
- *Documente de la Constantin Brâncoveanu referitoare la Mănăstirea Brâncoveni și la localități din județele Olt și Romanați (1688-1713)*, Slatina: Episcopia Slatinei, 2018, 176 p.
- *Ordinul "Coroana României" conferit lui Bogdan Petriceicu Hasdeu (1882, 1886)*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 95 (2018), p. 7-13

Contributors

- *Documente de la Matei Basarab privitoare la Mănăstirea Argeşului (1632-1654)*, Piteşti: Ordessos-Muzeul Judeţean Argeş, 2017, 220 p.
- *Documente de la Constantin Brâncoveanu privitoare la Mănăstirea Hurezi şi la unele localităţi din judeţul Vâlcea (1691-1714)*, Brăila: Istros, 2017, 246 p.
- *Istoricul Companiei de Jandarmi Botoşani (1893-1948)*, Bucharest: Editura Ministerului Afacerilor Interne, 2016, 288 p.

Revista Arhivelor. Archives Review contains the following headings:

- “Archive Studies” (archival theory and practice)
- “Studies of History” (including paleography, diplomacy, museography, sigillography, heraldry, numismatics, miniature, and other special sciences related to history; the history studies focus on the records/documents use)
- “*Restitutio*” (the editing of unpublished documents)
- “Reviews, Bibliographical Notes”
- “*Addenda et corrigenda*” (comprising scientific debates on articles and works in the field of history and archives)
- “Archival Studies in the World” and “*Varia*” (including presentations of various conferences, meetings, seminars, manifestations, symposia, and so on)

Revista Arhivelor. Archives Review has two issues a year. The first issue includes materials mostly in Romanian (with a summary in an international language), whereas the second issue is completely edited in international languages (preferably English, French, German).

The editorial conditions for publishing in the *Revista Arhivelor. Archives Review* are as follows:

a) Similar conditions for articles and reviews:

- the main text must be written in Word format;
- the texts must enclose footnotes, not endnotes.

b) Specific conditions for articles and studies and for “*Restitutio*” heading:

- potential complementary materials (photos) in JPG format;
- the article should not exceed 7,000 words, if possible, i.e. 40,000 signs (without spaces) [= 20 pages in A4 format]
- the letter size: 11 for main text, 9 for footnotes

c) Specific conditions for reviews, *Addenda et Corrigenda* and “Archival Studies in the World” headings:

- the texts should not exceed 2,000 words, i.e. 11,000 signs (without spaces) [= 6 pages in A4 format]
- the letter size: 10 for main text, 9 for footnotes

Also, we kindly ask the authors to send a short presentation containing:

- full name;
- affiliation;
- research scope;
- at most 5 books and/or articles recently published/edited.

The responsibility over the content of the materials is exclusively reserved to the authors.

The Editorial Staff of the
Revista Arhivelor. Archives Review